

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA
ÚJ FOLYAM. XXII. KÖTET.

A
HADÜGY FEJLŐDÉSÉNEK
TÖRTÉNETE.

ÍRTA
BÁRCZAY OSZKÁR.
MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1895.

A

HADÜGY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

ÍRTA

BÁRCZAY OSZKÁR.

MÁSODIK KÖTET.

(135 SZÖVEGBELI ÁBRÁVAL ÉS 2 MELLÉKLETTEL.)

BUDAPEST,
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1895.

HORNÝÁNSZKY NY. BUDAPEST

NEGYEDIK FEJEZET.

Az európai (francia, angol, olasz, német, burgundi, spanyol, lengyel, cseh, orosz) és a velük érintkezésbe jött keleti népek (mongol, tatár, török) hadiszervezete, hadviselési módja, seregeik élelemmel és zsoldal való ellátása, egészség és igazságügye. Katonai nevelés. Fegyverek, várak, várvívás, hadigépek a puskatpor hadicézélokra való használatának általános elterjedéséig. Az új fegyverek elterjedése.

Azok, a kik azt hiszik hogy stratégiáról a középkorban szó sem lehet, tévednék, mert ott, a hol nagyobb jelentőségű, messzemenő hadi vállalatok történtek, stratégia is volt, ha nem is nevezték annak. Hogy, a stratégiai alapelveket nem alkalmazták mindig helyesen, igen természetes, hiszen sem a classicus ó-korban, sem az újabb időben nem minden hadvezér értett ehhez. Napóleon csak hét nagyszabású, olyan hadvezért ismer, kikről a mai katonai nyelv szerint azt mondhatnók, hogy ért a stratégiához, ú. m.: Nagy Sándort, Hannibált, Caesart, Gusztáv Adolfot, Turennet, Savoyai Eugént és II. Fridxiket, mi pedig nyolczadiknak öt sorolhatjuk hozzájuk. Sokan azt mondják, hogy stratégiáról csak a napóleoni háborúk óta lehet szó, és hogy a stratégia elveit azelőtt nem ismerték. Ez éppen olyan meggondolatlan állítás, mintha valaki azt mondaná, hogy a philosophiai disciplinák leg-

fiatalabbja, az esztetika csak száz év óta van és hogy ennek elveit a görög költők és művészek nem ismerték, mert tudni való, hogy e két tudomány szabályait, alapelveit azok, a kik paragraphusokba szedték, éppen a régiektől lestek el.

Ebben az időben ott ismerték jobban a stratégia elveit, a hol a lovagi szellem nem nyomorította el a természet adta ész, Ázsiában. Attila és Batu működéseiben *csupán* vad csapatok esztelen előnyomulását, szertelen nagy tömeg pusztítását venni észre, *rövidlátás*.

Á honfoglaló magyarok jól választott hosszú működési vonalaikon stratégiai alapokat igyekeztek szerezni, a hírszerzési szolgálatot szabályozták, az ellenség megtévesztésével, meglepetésekkel stb. a sikert maguknak biztosították. Sőt ennél többet is, mert stratégiai működésük eredménye, — a mint alább látni fogjuk — nemcsak a hon elfoglalása, hanem állandó biztosítása is volt.

Az európaiaknál leginkább a szomszédok verekedtek egymással, szerelem féltésből és más kevésbé költői irigység szülte okokból.

E verekedések nem kívántak messzebb menő intézkedéseket, tehát a stratégia nem érvényesülhetett, helyette tornákat szabályozó elvek és a heraldika fejlődtek, ez utóbbi az ő tolvajnyelvhez hasonló jargon-jával.

A keresztes háborúk kezdetével ismét szükség volt a stratégiai elvek figyelembe vételére.

Szent Lajos Cyprus szigetén halmozta fel szükségleteit, a mikor Egyiptomba készült. Ezeknek szállításáról is gondoskodott, s mert nem voltak saját hajói, kereskedő hajókat bérelt e célra.

Oroszlánszívű Richárd stratégiai alapja Acconban volt; a tenger partja mentén folyvást czirkáltatta hajóit, a melyek

emberekben és egyéb szükségletekben való fogyatékát pótolták, szállítás útján.

II. Fridrik német-római császár évekig szervezte seregét g készítette elő azt a hadjáratot, melyet a lombardiai városok ellen volt viselendő. Tehát ő is igyekezett a stratégiának eleget tenni. Ellenfeleinek tanácsadója, Montelogo pápai legátus azonban jobban értett a stratégiához, mint ő és a császári sereget stratégiailag tette tönkre, a mennyiben elvágta egyrészt a Németországba, másrészt a Sziciliába vezető útját.

Ez által a császári sereg élet föltételeitől volt megfosztva. A stratégia egyik kötelessége az ellenséges had szükségleteinek pótlását lehetetlenné tenni s ez ebben az esetben sikerült a lombardiai városoknak.

Kétségtelenül kimutatható, hogy Róbert Guiscard, Hódító Vilmos, Saladin, du Guesclin stb. szintén számoltak a stratégia alapelveivel.

Hódító Vilmos Anglia partjain való kikötése után Hastings-ot megerősítette, azzal az anyaggal, a melyet Normandiából hozott magával; később Dovert is és ezzel meg volt alkotva az a stratégiai alap, a melyre szüksége volt, hogy tovább működhessék.

Du Guesclin a stratégiának egy másik fegyverével, a meglepetéssel élt 1370-ben a Bont-á-Valain-i csatában, mikor gyors éjjeli menettel Kanoll Róbert egyik csapatát tette tönkre, minek következtében ennek hadai nem összpontosulhattak s vissza kellett vonulnia.

Saladin a Hittin melletti győzelem után nem Jeruzsálem, a tulajdonképeni működési tárgya felé sietett, hanem a keresztények hadászati alapja, Accon felé s már öt nap múlva el is foglalta s ezzel Európával való összeköttetésüket is elvágta — tehát két stratégiai alapelv paran-

csának tett eleget. Jagelló Ulászló, mikor Cservioszknél a litvánokkal egyesült, egy lényeges stratégiai alapelvnek tett eleget, mely az erőknek összetartását, szét nem forgácsolását és azt rendeli, hogy túlnyomó erőt biztosítson a hadvezér magának az ellenséggel szemben. A lengyel had maga is elég erős lett volna a német lovagrend hadaival való mérkőzésre s a litvánokat Königsberg felé lehetett volna küldeni, de a stratégiai constellatiók azt kívánták, hogy taktikailag győzze le az ellenséget, ennél fogva helyes volt az összes erőt együtt tartani, hogy a taktikai sikert magának biztosítsa.

Franciaország. Az alábbi sorokban látni fogjuk, hogy Franciaországból hamarabb lett egységes állam, mint Közép-Európa más országaiból s hogy itt a központi hatalom mellett valamennyi institutio, tehát a katonai is, hamarabb öltött alakot, mint másutt.

Clodvig halála után a királyi hatalom folyvást gyengült. Az új dynastia megalapítója, Capet Hugó is még csak első volt a hozzá hasonló urak között, a perigordi és anjoui grófok, a normandiai és bretagnei hercegek épp oly hatalmasak voltak, mint ő. Csak I. Fülöp után kezdett a királyi hatalom gyarapodni, II. Fülöp (Augustus) abban az időben tudta tekintélyét növeszteni, mikor Közép-Európa más országaiban a szótfogadni nem akaró, független nagy urak a hatalmat magukhoz ragadva, a nép másik csoportját, a röghöz kötött parasztokat leigázták, s a királyság csak árnyék volt.

A központi hatalom gyarapodását lényegesen elősegítette az, hogy Párizs lett a főváros, mert e metropolis helyzeténél fogva biztos alapja volt azoknak a hadaknak, melyek a határ bármelyik pontján betört ellenség visszaverésére voltak küldendők, és így a Normandiába kül-

dötteknek is, mely tartománynak hercegeit, mióta Angliát elfoglalták a királyi tekintély leghatalmasabb ellenségeinek kell tekintenünk.

Alkalmas volt ezenkívül Párizsnak központi helyzete a király ellen föllázadt nagy urak hadai egyesülésének meggátolására is...

Már vastag (VI.) Lajos belátta (1108—1137), hogy a nagy hűbéresek (*grand vassaux*) engedetlensége dynastiájára s az államegységre egyaránt veszélyes, s hogy olyan katonaságra van szüksége, mely fölött mindig rendelkezhetik. Új katonaillesítési tervet készítettett, olyant, melynél az országnagyok közbenjárására nem volt szüksége. Flandriában és Auvergneben győzelmesen lobogtatta zászlóit s erre az új, csak parancsszavát leső militiára támaszkodva annyi hatalmat szerzett vazallusai fölött, hogy azok, mikor V. Henrik német király a francia határon be akart törni, oly sokan gyülekeztek, minden ellenmondás nélkül, zászlaja alá, hogy a németek nem mertek velük megütközni és odébb álltak.

Ennek az új militiának szervezése érzékeny csapás volt a feudalismusra, mert az urakkal szembeállította a papság nagyobb részét s a népnek azt az elemét, melyből később a polgárság alakult.

A községi militia jelentékeny támasza volt a királyi hatalomnak. A király jól számított, a községek őszintén igyekeztek a központi hatalom gyarapítására, mert benne oltalmat reméltek találni elnyomóik, az urak hatalmasodása ellen.

Az új szervezés szerint minden városnak bizonyos számú lovas és gyalog harczost kellett állítani, kik egyházak szerint gyülekeztek, papjaik vezetése alatt, a templom zászlaja alá. Minden városban 6—12 emberből álló

tanács ügyelt föl a katonaállítás végrehajtására. Ez tehát valóságos nemzetőrség volt. Azonban a hercegek és grófok sem szabadultak meg a katonaállítási kötelezettség alól. Nemcsak hogy személyesen kellett síkra szállniok, hanem meghatározott számú harczost is kellett a király fölhívására zászlójuk alatt hadra kelteni, kik mind lóháton harczoltak. Ezek a kisebb nemesség, vagyis a hercegek és grófok vazallusai sorából kerültek ki, s lovagoknak és écuyers-knek nevezettek.

A lovagokat cliensek és satellesek követték; a cliensek nemesek, a satellesek pedig íjjal vagy számszeríjjal fegyverzett lovas parasztok voltak.

A francia haderő tehát különböző alapon szervezett két elemből állott: az urak feudális hadából s a városok, vagyis a polgárság nemzetőrségszerű militiájából. Ezekhez járult még a leginkább olasz, brabanti és skótokból álló zsoldos had. Az utoljára felsorolt két elemre, különösen az utolsóra, a király mindig számíthatott, bennük megvolt neki az a hatalmi eszköze, melylyel szükség esetén megfenyíthette a szótfogadni nem akaró urakat, kik a dolgok ilyenén való állását aligha túrték volna el, s Franciaországban aligha erősödik vala meg a központi hatalom, ha a keresztes háborúk divatja nem vonja el figyelmüket otthoni vélt sérelmeiktől. A keresztes háborúk üdvös érvágások voltak; az elkapott rakonczátlan lovagok távol hazulról adták ki mérgüket s honfitársaik helyett az arabokat öldösték vad kegyetlenséggel. E hadi vállalatok az uraknak nemcsak vérét, hanem vagyonát is megcsapolták, a mennyiben azokhoz sok pénz kellett, pénzük pedig a lovagoknak nem volt és földeiket voltak kénytelenek elzalogosítani vagy eladni. Sok jobbágy köszönhette fölszabadulását a lovagok pénztelenségének.

s ezzel azok az elemek gyarapodtak, melyekből idővel a tiers-état keletkezett.

A francia királyok ennek a központi hatalom gyarapodására való hasznosságát belátván, minden módon igyekeztek a vallási rajongásnak e beteges tüzét szítani.

A nyughatatlan, féket nem ismerő elem eltávolításából és gyöngítéséből sok haszna volt a királynak is, a nemzetnek is; így tehát a keresztes háborúk, habár csak közvetve, de mégis hozzájárultak a francia állam és nemzet megalakulásának művéhez.

A hadviselés megváltoztatására való hatását azonban hiba volna túlbecsülni, mert ennek közvetlen hatása el nem tagadható ugyan, de korántsem volt olyan nagy, mint azt rendszeren hiszik.

A hűbéres hadban a zászlóalj (banniére) volt a szervezeti és taktikai egység, melynek létszáma felette különbözött, mert magja 10—25 fegyveres lovagból (homme vagy gens d'armes) állott, kiknek bizonyos számú kísérete 50—125 főnyivé egészítette ki azt.

Az olyan lovagok, kik nem voltak zászlósúruk, de azért tekintélyes kíséret élén jelentek meg, jelvényül a „pennon“-nak nevezett lobogót használták. E lobogónak szövete hegyesre volt szabva s tulajdonosuk, ha 25 fegyveressel (homme d'armes) jelent meg és kérte, esata után, a hadvezér előtt, zászlósúrrá neveztetethet ki. Ebben az esetben a lobogó-szövet hegyét leszelték s a „pennon“-ból „banniére“ lett, a mi zászlósúri jelvény volt.

A katonai méltóságok az udvari tisztségekből fejlődtek. A lovászmesteriből (comes stabuli) a legmagasabb kato-

nai méltóság, a connétable-i.¹ Ennek viselője a királynak katonai adlatusa volt. A paire-k üléseiben a királyt helyettesítette és távollétében a mozgósításra való fölhívást Ő bocsátotta ki. A connétable gyakorolta a bírói hatalmat a zsoldosok fölött és zsoldügyekben a vazallusok fölött is. Ő intézte a hadnak csoportokba való osztását, ő határozta meg a csatarendet s a támadást is ő rendelte el; Franciaországban a connétable-i méltóság soha sem volt örökölhető.²

Szintén a királyi istállók főtiszti állásából, a maréchal-i ből fejlődött a connétable helyetteseinek (lieutenant) méltósága is. A maréchal-ok a connétable-nak tanácsadói voltak, kötelességükhöz tartozott a lovagok és gyalogosok (sergents) lajstromát rendben tartani, kik ő előttük tették le az esküt — továbbá a lovagok és gyalogosok között való peres kérdésekben bíraskodni.

A táborhelyet ők tűztették ki, a csapatoknak helyét a táborban ők határozták meg, a zsákmányt ők osztották szét, s ezért a, zsákmányul esett állatok közül a vemhesek mind nekik jutottak. A zsoldosok elbocsátásakor lovaikat ők kapták, kivéve azokat, kik közvetlenül a király

¹ A connétable, rangban, a hercegek fölött állott s hatalma a római diotatorokéhoz volt hasonló. Gyakran vissza is éltek vele, s a bátor és hűséges bouvines-i hős Montmorency (1214), du Guesclin és Olisson mellett, árulók is voltak közöttük, mint Bourbon, ki I. Ferencz uralkodása alatt V. Károly német római császárhoz pártolt és részt vett a németekkel Rómának szégyenletes kirablásában. XIII. Lajos Montmorency Henrik connétablet, mert ellene föllázadt, lefejeztette s e méltóságot eltörülte. I. Napóleon testvérét, Lajost nevezte ki birodalmi connétable-á. A restauratio után többé nem találkozunk e méltósággal.

² VIII. Lajos 1223-ban, mikor Clément Jánost nevezte ki connétable-á, kijelentette, hogy e méltóság nem örökölhető s hogy a legmagasabb királyi kegy kifolyásának tekintendő.

udvarához tartoztak.¹ Jelvényük égszínkék, arany csillagokkal díszített bot volt.

A választott parancsnokok vezette csapatok, a gyülekezés helyén a maréchal-ok parancsnoksága alá kerültek.

A gyülekezés pillanatáig minden tartomány zászlósurai a soraikból választott vezető parancsnoksága és zászlója alatt állottak; ennek családi csatakiáltása volt az ő általános csatakiáltásuk is. A király táborába való gyülekezés után, mikor az „oriflamme“-ot² kibon-

¹ Franciaországban a vasaló kovácsot, a lovassági őrmestert stb. is maréchal-nak nevezik; ezektől való megkülönböztetés végett a connétable-ség eltörlése óta legmagasabb katonai méltóság viselőjét „maréchal de France“-nak nevezték. Eleinte csak két. III. Henrik uralkodása idejében négy, XIV. Lajos alatt húsz maréchal de Francé volt. 1790-ben e méltóságot eltörlték, I. Napóleon azonban ismét nevezett ki maréchal-okat.

² Oriflamme -- aranyos zászló. Egy öt csíkba végződő vörös selyem zászló, melyet zöld bojtok ékesítettek, nyele aranyozott rézzel volt burkolva, innen vette jelzőjét; auri, ori — aranyos, flamme, flammatum* -- zászló. (Olyan, mely csíkokba van szabva s ez által némileg a láng-hoz hasonlít.) Eleinte valamennyi francia királyi zászlót oriflamme-nak neveztek, később csak a St. Denisről nevezett apátság zászlaját, melynek zászlótartói méltósága (avoué) a yexini grófsággal vastag Lajos idejében a koronára nem szállott. E zászló volt a birodalmi zászló a szerencsétlen kimenetelő, azincont-i ütközetig, 1415-ig. Vannak, kik nevét onnan származtatják, hogy a zászlószövetre aranyos lángnyelvek voltak hímezve, ezekhez tartozik Viollet le Duc is, pedig egy helyt maga is említi, hogy eleinte az oritiamme-on nem volt hímezés. Hogy nevezhették volna tehát a királyi zászlót arról a lángnyelvekről, melyek *nem* voltak reá hímezve. A csíkokba szabott zászló mozgása,, mikor a szél lobogtatja, némileg emlékeztet a láng (ilamme) lobogására s ezért nevezték flammatumnak az így szabott zászlót s mert nyelén aranyozás volt, könnyen érthető, hogy a királyi zászló neve-oriflamme lett. A későbbi oriflammeot, azaz azt, mely eredetileg a st. denis-i apátság zászlaja volt, béke idején a nevezett apátságban.

tották, az általános csatakiállítás „Montjoie Saint Denis”¹ volt.

A csatakiállításnak fontos jelentősége volt abban az időben, melyben még sem egyforma öltözet, sem egyforma fegyverzet nem tüntette föl, gyakran a legkülönbözőbb nyelven beszélő, egy seregbe, egy zászlóaljba osztott emberek egymáshoz való tartozását. E hallható jel részben a gyülekezést könnyítette meg, mert mindenki oda sietett, hol a saját csatakiállítását hallotta, részben pedig ismertető hívó- vagy megszólító-jelül szolgált és a mostani úgynevezett ezred-hívókat vagy jeleket pótolta.

Tegyük föl, hogy egy négy-öt ezredből álló csapat táborozik egy helyen s a parancsnok csak az egyiket akarja fölriasztani. Ha egyszerűen riadót fúvat, mind a négy ezred talpra áll, mind a négynek nyugalma meg van zavarva, pedig nem utolsó gondja a parancsnoknak, hogy az emberek a nyugalomra szánt időt pihenéssel töltsék el, nem egyedül humanismusból, hanem azért, hogy frissen, újult erővel léphessenek ismét actióba; e végből fúvatják a jelek előtt az ezredhívót, melyet hallva az illető ezred tudja, hogy az utána következő jel ő neki szól, a többiek pedig, hogy nem nekik.

Mikor általános riadót fúvatott a király, a francia hadban „Montjoie Saint Denis”, az angolokéban a hastings-i

őrizték, ez eleinte négy-, később három- 8 aztán kétnyelvűre volt szabva. Kétséges kimenetelű háború küszöbén ünnepies kísérettel ment a király St. Denisbe az oriflammért, éhgyomorra, „sans chaperon, sans ceinture, non armé” etc. — Az oriflamme vörös cendal szövetből volt, melyre arany lángnyelvek voltak hímezve, erről még az apátság kincstárának 1534-iki inventáriumában is van említés téve.

¹ Montjoie Saint Denis = Saint Denis ma joie = Szent Denis az én örömöm.

csata idejében „holy-cross“, később „god almighty“, még később „Szent György“ hangozott végig a sorokon, ha pedig csak az elővéd, vagy a hadnak egy más része-egyedül gyülekeztetett, riasztatott föl vagy különítettet el, az illető alvezér csatakiállítását lehetett hallani.

A keresztes háborúban, hol gyakran több király alattvalói tartoztak egy közös seregbe, nem a királyok csatakiállása volt az összes hadat illető hívó, hanem egy közösen megállapított általános csatakiállítás; például az első keresztes háborúban „Dieu le vout“,¹ a későbbiekben „Saint Sépulcre ale“.^a

A csatakiálláson kívül Olyan titkos ismertető jelekre is volt szükség, melyeket esetről-esetre változtatnak azért, hogy az ellenség azt megismerve, föl ne használhassa s az őrvonalon át ne lophassa magát. Ezek a „jelszó“ és „jelhang“ név alatt ismeretes hallható jelek ma is szokásban vannak. A francia hadseregben való használatuknak legrégebbi nyomát a cocherel-i csata (1364) leírásában találjuk föl, hol a jelszó „Notre-Dame Guesclin!“ és a jelhang „Saint Ive Guesclin“ volt.

Franciaország hadszervezetének új alapra való fektetésével azonban még nem volt minden elérve, azt fejleszteni kellett. Sajnos, hogy ez több ízben megakadt.

A száz éves háborúban szenvedett vereségeket nagyrészt ennek a körülménynek lehet betudni. A mit be is láttak és János király ismét némi rendet hozott a sereg szervezésébe, melyből a fegyelem még mindig hiányzott.

Az 1364-bcn trónra lépett V. Károly uralkodása alatt egyesítette Bertrand du Guesclin a „*grandes compagnie*“-

¹ Isten akarja!

² Szent sír segíts!

kat. A király ezekkel erősített seregéc támaszkodva, a bretigny-i béke terhes föltételeinek teljesítését megtagadta; a háború ismét kitört s a hadjáratnak ebben az új phasisában már mind a két részről zsoldosok álltak egymással szemben.

A grandes compagnie-k mintájára szervezték azután a hűbéres hadat és a községi militiát is, a mi egy újabb lépés volt a francia hadsereg tökéletesbítésére.

E compagnie-k rablóbandák voltak, melyeket különböző nemzetbeli olyan nemesek vezettek, a kik nem resteltek minden pillanatban zászlót változtatni, ha hasznuk azt kívánta és a kiket Henri Martin „Histoire de France“ című művében következő módon jellemezett:

„A compagnie-k létszámát nem egyedül a haszonlesés gyarapította; az Öreg hűbérességnek a királyoktól több mint száz év óta elnyomott turbulens szenvedélyei általános bacchanáliává szabadultak. S ha voltak soraikban szegénylegények is (brigand), kik mesterségüket csak nyereszkedési vágyból űzték, voltak számos nemesek és vitéz lovagok is, kik ugyan a háborúskodás hasznát sem vették meg, de a mellett szerették a kalandos életet, rajta ütöttek a kastélyokon, fölgyújtották a falvakat, csak azért, hogy mint régen a lovagi játékokban, hírnevet s dámáik szerelmét nyerjék el. Ennek volt következése a compagnie-k katonai superioritása.“

V. Károly 1359-ben Melun ostrománál vette észre du Guesclin Bertrand lovag tehetségét, ki „dicső kivétel volt a nyers erő és meggondolatlan vakmerőség lovagjai között, ki magából merítette a katonai szellemet, ki a rendszeres meneteket, táborozást, a tervszerű működést ismerte és alkalmazni tudta a nélkül, hogy a görög és római írókat olvasta volna és pedig abban az időben, a melyben

a francia vezérek dicsőségnek tartották, azokat nem ismerni s a mikor a katonai mesterség teljesen el volt hanyagolva“.¹

Du Guesclin azon igyekezett, hogy titkon gyorsan érjen a kívánt helyre, hogy ellenségét meglepje, oldalba támadja lehetőleg akkor, mikor még meneten vagy táborában van,

A kézitusa megkezdése előtt lovagjait leszállította a lóról s gyalog harczoltatta, mindaddig míg az ellenség hátat nem fordított. Üldözés végett ismét lóra ültette őket.

Tehát a gyalogsági és lovassági harcznak azt a kombinálását látni nála ismét, melyet Caesarnál ismertünk meg. Hogy működésének eredménye nem mindig járt a megérdemelt sikerrel, többek között annak tulajdonítandó, hogy a lovagok fölszerelése szerfölött nehéz volt.

V. Károlylyal minden hazáját szerető ember belátta, hogy a hűbéres seregek sem nem elég erősek, sem nem elég megbízhatók s szervezni kezdték a *compagnie d'ordonnance-okat*, melyek az állandó hadsereg csiráinak tekinthetők. Az orleans-i parlament rendéi 1439. beleegyeztek, hogy a király 1.200,000 livre-nyi adót (taille perpétuelle) vethessen ki a hadsereg föntartására. XI. Lajos idejében ez az adó már 4.720,000, XII. Lajos alatt 7.640,000 livre-re szökött föl.⁸

Tizenöt *compagnie d'ordonaance* volt, melyeknek magvát 100—100 válogatott lovag (*homme-d'armes*) alkotta, kiket 100 apród vagy paizstartó fegyvernök, 300 íjász. 100 *coutiliers*³ követett a harczba.⁴

¹ Mesnard .Histoire de du Gruesoün¹.

² Dictionnaire de Trevoux.

³ Coustiliers-nek nevezték okot késszerű fegyvereiktől.

⁴ P. Dániel: „Histoire de la milice francaise“.

Tehát e compagnie-k vegyes fegyvernemből alakított lovasezredek voltak.

A compagnie élén egy kapitány állott, kihez egy helyettes (*lieutenant*), egy zászlótartó (*enseigne*), egy más zászlótartó (*guidon*) és egy őrmester (*maréchal des logis*) csatlakoztak.

Akkor, a mikor a nehéz lovasság a könnyűtől elválva harczolt, a kapitány és az enseigne vezette őket, a helyettes (*lieutenant*) és a *guidon* pedig a könnyű lovasságot vagyis az íjászokat a *coutilier*-ekkel.

Jó katonai elemmel gyarapodtak e compagniek az által, hogy a szegényebb, politikai befolyás nélküli nemesség soraikba lépett.

A gazdag, katonáskodni nem szerető nemességnek megengedettett, hogy a szolgálat alul magát kiváltsa s ez az, intézkedés két szempontból tekintve volt üdvös, egyfelől mert elszoktak a fegyverviseléstől s ez által a királyi hatalom gyarapodásának egy nagy akadálya liárrított el, másfelül meg a megváltás pénzével az államkincstár gazdagodott. A magát meg nem váltott nemesség az „*arriere ban*“-t alkotta, mely XIV. Lajos koráig állott fenn.

A községi militia intézménye egy ideig még megmaradt, de mikor VII. Károly ezek-megbízhatatlanságát belátta, föloszlatta őket s helyükbe a „*frane archer*“-eket szervezte, melyekről alább lesz szó.

A tagolás módja a hűbérrendszerből a compagnie d'ordonnance-okba is átment, pedig e zsoldos csapatoknál könnyen lehetett volna a könnyű fegyverzetűeket a nehezekről elválasztani. A „*lándsa*“ volt a legkisebb egység, melyhez a fősoroltakon kívül még számos szolgálta is tartozott, kik a lovakat ápolták, mert az említettek

mind olyanok voltak, kik állásuknál fogva az aljasabb szolgálatot nem teljesítették.

A pánczélos lovagnak négy lova volt, egy szolgálati., melyet magánczélra nem használhatott, egy saját céljaira fordítható, egy málhás s egy a szolga száráára. Ezeken kívül az íjászoknak és apródoknak is volt két-két lovuk. Később a lándsa egy vértés lovagból, egy fegyvernökből, két lovas íjászból, két gyalog lovászból és két gyalog lándsából állott. Tehát a legkisebb egységben is képviselve volt mind a két fegyvernem. Tíz. lándsa alkotott egy tizedet (*dixain*) és tíz tized egy századot (*compaynie*) később a 100 lándsából álló század négy szakaszba (*escouade*), minden szakasz ismét négy karaarába (*chambre*) tagolódott.

A compagnie-k 20—30 „horaine d'armes“-ból álló csapatokban leginkább az ország határain fekvő városokban voltak elszállásolva, hol az e célra kirendelt főügyelők gyakran megszemlélték őket.

A kapitányok ügyeltek a fegyelemre, s működésüknek üdvös hatása volt. Az e korbeli írók úgyszólván egyhangúan elismerik azt a jó hatást, melylyel a társadalmi rendre is voltak. Ettől az időtől kezdve a lovagi cím nem adott jogot a parancsnokulásra; szokásban volt ugyan még IX. Károly idejében is egyeseket lovaggá ütni, de ez a személyes érdem jutalmazásának tekintendő s inkább olyan külső címmel való fölruházás volt, mely semmi előjogot nem biztosított az illetőnek.

Az ezután következett időben a compagnie-k számát szaporították, létszámát pedig apasztották s a lándsa nem-sokára 100 helyett csak 25 lándsából állott, azért, hogy több kapitányi és „lieutenant“ hely legyen.

V. Károly halála után a nagy szervezőtehetségű du

Guesclin alkotásainak senki sem viselte gondját és a hadügyet elhanyagolták, sem a vezéreket, sem a zsoldosokat nem fizették, s a fegyelem, mely csak alig hogy lábra kapott, ismét lazulni kezdett. A pártviszályok oda juttatták Franciaországot, hogy lancastere-i V. Henrik angol király Öt évvel az azincourt-i győzelem után, 1420-ban, diadalmasan vonult Parisba. Ez az az idő, a mikor Franciaországnak két királya volt: a párizsi és bourges-i; természetes, hogy ily viszonyok között a hadügy nem gyarapodhatott s a hadviselésnek főfeltételét, a fegyelmet fõntartani nem lehetett.

Végre egy gyõnge, hallucináns nõ, Jeanne d'Arc fölépése meghozta azt, a mit a férfiak pártoskodása elvesztett, a fegyelmet, s a francziák megszabadultak a hivatlan vendégtõl, de a fegyelem ismét eltűnt, mert csak a pillanat hatása alatt keletkezett, s a mint e rajongó nõ a máglyán elhamvadt, ismét a régi féktelenség kapott lábra a hadsereg soraiban.

A compagnie d'ordonnance-okba beosztott íjászokon kívül már VII. Károly idejében is volt könnyû lovascsapat is, a melyet crennequinier-ek¹ neveztek, de ez nem nagy tekintélyben részesült.

XII. Lajos az úgynevezett stradiótá-kat fogadta zsoldjába, kik a könnyû lovasságnak jó hírt szereztek. A stradiótá-k aczélfonalból készültek inggel, továbbá karddal, buzogánnyal és gerelylyel fölszerelt albán lovasok voltak; gyalog is harcoltak, és ekkor olyan botot használtak, melynek két vége hegyes vassal volt ellátva. E csa-

¹ Crennequiniers — számszeríjasok. Crennequin vagy crannequinnek nevezték azokat a gépeket, melyek a számszeríjak húrjainak megfeszítésére szolgáltak, utóbb magát a számszeríjat is.

pattal még III. Henrik uralkodásának idejében is találkozunk.¹

Mikor VII. Károly a *compagnie d'ordonnance*-ok megbízhatóságát látta, megszüntette a községi milíciát s helyébe jobban fegyelmezett gyalogságot szervezett. — 1448. április 28-án kelt rendeletével minden egyházat (*paroisse*) egy gyalogos állítására kötelezte. így tett szert 16,000 főből álló gyalogságra.

E *franc-archer-ek* minden néven nevezhető adófizetés alul föl voltak mentve s innen vették nevüket. Fejüket „*salade*“, testüket „*brigantine*“ fedte, fegyverzetük kardból, törszerű késből (*dague*) és íjból állott. Csak az egyház területén található legügyesebb ember lett, választás útján, *franc-archer-ré*.²

Kötelességükké volt téve ünnepnapokon összegyűlni s harczijátékokat űzni, célba löni s e célból díjakat tűztek ki.

A birodalom katonai kerületekre volt osztva s ennek következtében a mozgósítás céljából való gyülekezés elég gyorsan történhetett meg.

¹ Roequancourt: „Cours élémentaire d'art et d'histoire militaires“.

² Azt a gyalogságot, mely *brigantine*-el volt ellátva, „*brigands*“-oknak nevezték. E védőruházatot, melyet Olaszországban „*corasina*“-nak neveztek, a fegyverek és szerelékek leírásából fogjuk megismerni.

³ „Les quels (archers) seront élus et olloisis par nos élvns en chaque élection les plus adroits et aisés pour le fait et exercice de l'arc qui se pourront trouver en chaque paroisse, sans avoir égard ni k la faveur, ni ii la richesse, ni aux requGtes qu'on pourrait fairé. Et seront tenus d'eux entretenir en l'habillement susdit, et de tirer de l'arc. et aller on leur habillement toutes les fêtes et jours non onorables, afin qu'ils soient plus habiles et usités au dit fait et exercice, pour nons servir toutes les fois qu'ils seront par nous mandós.“-Ordonnance de Charles VII 1448.

XI. Lajos idejében a franc archer-ek 16,000 főből álló hadteste négy osztályra (*bande, division*) oszlott, ezek ismét nyolcz *compagnie*-ra tagolódtak.

Parancsnokukat „*grand mailre des arbalétriers*“-nek nevezték, ki mellé segédül egy „*commandant général*“ volt rendelve; az egyes osztályok élén egy-egy kapitány állott. Az elsőt kivéve, minden *compagnie* élén is volt egy kapitány, az első közvetlenül az osztály parancsnoka alá volt rendelve.

A franc archer-eket, mert soraikban utóbb meglazult a fegyelem és mindig raboltak meg gyűjtogattak, 1479-ben fölsozlatták.

Az eddig fölsozolt csapatokon kívül, melyek a nemzeti hadsereget alkották, voltak idegen harczedett zsoldosok is a király szolgálatában, például a hircs gaseogne-i számszerjások, kik a fekete herczeg¹ hadában harczoltak egykor a francziák ellen s aztán Gascogne visszahódítása után, a francia király szolgálatába jutottak.

Később 6000 svájczit és bizonyos számú német landsknechtet fogadtak zsoldjukba, kiknek számát tízezer francia zsoldos szaporította. Ezeknek szervezetéről úgyszólván semmit sem tudunk. Comines és Jöve csak azt említik, hogy részben íjjal, részben számszeríjjal voltak fölfegyverkezve. Az idegen elemek sok alkalmatlanságot okoztak; ha zsoldjuk elmaradt, rögtön árulókká lettek és XII. Lajos meg I. Ferencz ismét nemzeti katonaságot szerveztek.

¹ III. Eduárd fiát, ki a crécy-i csatában (1346) az első harczonalat vezérelte, fekete vértje után fekete berezegnek nevezték; ugyancsak ő győzött Poitiers-nél 1356-ban, mikor János király fogásba jutott.

A francziák taktikája. Du Guesclin koráig a csapatok egymással nem törődve harczoltak, s egységes vezetésről szó sem volt. A könnyű“ lovasságnak alig jutott szerep.

A francia lovasság tömör oszlopba alakulva harczolt és rendesen sikertelenül igyekezett az angolok sorait áttörni, mert többnyire már megingatva jutott a gyalog harczoló angolok falhoz hasonló soraihoz.

A lovagok egy sorban és pedig az elsőben harczoltak, mert egyik sem túrta volna el azt a vélt szégyent, hogy az előtte álló őt fődözzze; a második sorban voltak a paizstartó fegyvernökök, azzal a föladdattal, hogy a lovagoknak fegyvert nyújtsanak, mikor a kezükben volt hasznavehetetlenné vált.

Sem terv, sem közös cél nem volt, mindenki saját érdekében harczolt s nem az általános győzelem lebegett szemei előtt.

A lovagok leginkább azon igyekeztek, hogy gazdag, előkelő ellenséget ejtsenek foglyul, kit aztán csak nagy váltságdíj mellett eresztettek szabadon.

A hadi fogolynak jó dolga volt, legyőzőjének asztalánál evett, rangjához illő tiszteletben részesült. Gyakran becsületszóra szabadon eresztették, a mikor aztán kötelességének ismerte váltságdíját, negédesen megszaporítva, utólagosan elküldeni. Du Guesclin a kialakodtnál háromszor nagyobb összeget küldött a fekete hercegnek.

Ennek a haszonlesés-szülte körülménynek nagy befolyása volt a taktikára, mert gyakran mindenről megfeledkezett a lovag, a kitűzött célt és irányt figyelmen kívül hagyta, csakhogy egy olyan ellenséget fogjon el, kinél nagy váltságdíjra számíthatott; ez pedig a fegyelem

lazulására vezetett s a tervszerű működést, egységes vezetést lehetetlenné tette.

Érdekesen írja le Guiart, a következő szavakkal, Szép Fülöp seregének egy menetét.

„A connétable este elrendelte, hogy másnap reggel mindenki menetkészen álljon helyetteseinek, a „maréchal“-oknak követésére, senki se legyen részeg vagy álmos.“

„Hajnalban az elővéd készen állott s megindult Arrasból; a derékhad csak déltájban követte s nyomban utána a sátrakkal terhelt vonat következett.“

„Nagy lármával indult meg a sereg csapatonként A eléréssek¹ dalolnak, a „bidaux“-k² tánczolnak, pletykálnak s a fuvarosok veszekednek. Fiatal nők tréfálkoznak és nevetgélnek s a katonák egymással verekszenek.“

Ez egyszerű, rossz versekben elmondott naiv szavak élénken festik a hűbéres sereg fegyelmezetlenségét. Arrastól két mértöldre, „Fampoux“-nál táborba szálltak. A lovagok a faluban és körülte sátrakban helyezkedtek el, a gyalogság ott húzta meg magát, a hol lehetett s pár percz alatt megvolt a tűzhely s nyáron forgott a (gyakran lopott) pecsenye. A tábort a szekerek övezték s a nagy négyszög alakú tábor közepén volt a főhadiszállás, hol a király jól Őrzött sátra emelkedett. A markotányosok és kereskedők sűrögtek-forogtak. Másnap ismét útra keltek s Douai falai alá érkeztek.

A gyalogságnak a harezban nem volt dolga, a lovagok szégyennek tartották gyalog harcolni s azokat az ele-

¹ Clerc — deák, írástudó.

² Bidaux-knak nevezték a sem nem íjász, sem nem számszeríjat gyalogosokat, kik csak lándsát viseltek; később mikor ez a fegyver jó hírbe jött és a pikások tiszteletbe jöttek, e néven a maradozókat és gyávákat nevezték.

meket, melyek gyalog vonultak ki, megvetették s nem engedték érvényesülni.

A száz éves háború számos szerencsétlen kimenetelű ütközete, különösen a crécy-i csata után — melynek lefolyását alább fogjuk látni — a francziák kénytelenek voltak belátni, hogy harczraképes gyalogságra van szükségük és tíz évvel később Poitiers-nál János király lovagjaival leszállt a lóról, hogy gyalog harczoljon, de nehéz fegyverzetük s a mozogni nem tudás segítségére volt az angoloknak, kik lovas rohammal verték szét a francia király hadát.

Du Guesclin, kit már ismerünk, szeretett cselet alkalmazni és csak akkor támadott, mikor biztosan tudta, hogy ellenénél erősebb. Gyorsan tudott mozogni s a gyalogság alkalmazásához is értett. A hadiszerencse megfordult s a derék angol íjászok többször megfutottak előtte.

Az angoloktól szenvedett vereségek hatása alatt Du Guesclin, Dunois és más jónevű vezérek befolyása következtében a francziák taktikája sokban tökéletesedett, s a folytonos háború, mely alatt nap-nap mellett harczoltak, jó iskolául szolgált nekik. A hol csak lehetett, magaslaton táboroztak, a táborot szekerekből alakított gáttal vették körül, ha idő volt hozzá sánczot is ástak.

A sereg menetelés végett három csoportra oszlott, az elővéd a compagnie-d'ordonnance-okból alakult s a maréchal-ok vezetése alatt állott, az elővéd orrát gascogne-i számszeríjasokból vagy más zsoldosokból szervezték.

Messzemenő járóőröket (*coureurs*) küldtek előre az útvonal és ellenség kikutatására. Ezek nagyobb része leginkább olyan harczszomjas ifjú nemesekből állott, kik lovagok óhajtottak lenni. Kötelességük volt idejekorán

hírt adni mindenről, a mit tapasztaltak. Az elővédhez könnyű ágyukat és mindenféle szerszámmal ellátott utászokat is osztottak be.

A menetelő oszlop oldalait a málhás szekerek egy része fődözte, ezek hirtelen való ellenséges rajtaütés alkalmával első akadályul szolgáltak.

A derékhadat a connétable vezette, ki előtt vitték Franciaország kardját s a király veres keresztes zászlaját. Az ő vezérkara a birodalom legtekintélyesebb urából állott. Testének őrzésére a király skót testőrei voltak rendelve. A connétable kísérete után jött a gyalogság, melyet a „grand maitre des arbalétriers“ vezetett.

A derékhad után következett a málhás- és eleségvonat meg a nehéz lövegek hada; ezek mögött menetelt a néhány compagnie-d'ordonnance-ból álló hátvéd.

A harcához két sorban állottak föl az elővéd gens-d'armes-jai, kiket a lovas íjászok, a gyalogosok egy része s a könnyű lövegek hada támogatott.

Támadás czéljából az igazodást megtartva, mentek előre a lovagok az ellenségnek szegzett dsidával; eleinte lassú ütemben, hogy lovaik ki ne fulladjanak.

A nehéz lövegek és egyéb hadigépek a gyalogság arcvonala előtt álltak.

A gyalogság kis négyszögekbe alakulva lépcsőzetesen állott föl, hogy az ellenséges lovasság rohamainak jobban legyen képes ellenállani.

Tartalékul a legtöbb esetben csak a vonat őrségére rendelt néhány compagnie-d'ordonnance szolgált.

Mondtuk, hogy XI. Lajos mindent elkövetett seregének jó rendbe hozására; e végből tett intézkedései között legjelentékenyebb a pont-de-l'arche-i gyakorló tábor.

1481-ben elrendelte, hogy d'Esquerdes a birodalomban

élő valamennyi kalandor katonát gyűjtse egy hadba össze s ossza 1000 főből álló csapatokra. E gyülekezésnek az volt a célja, hogy az akkor már jó hírben álló svájciaktól kölcsönként 6000 harcos példáján tanulva, a kor megváltozott, követelményeinek megfelelő katonákat képezzen.

E gyakorló tábor szekereken hordozható fa-védőművek oltalma alatt állott s benne alakult meg az új francia gyalogság, mely a lovassággal összefüggésben harcolni itt tanult meg s a melyet d'Esquerdes annyira tudott fegyelmezni, hogy a svájciakat, nem lévén rájuk többé szükség, haza lehetett bocsátani. E táborban fejlődött ki az új francia taktika, mely abban állott, hogy a zászlóaljokat lépcsőzetesen állították föl, középen a pikások és alabárdosok voltak, a szárnyakon pedig a számszeríjasok és hacquebutier-k.

Lovasság ellen a francia pikások „*en herisson*“ alakultak. Ez alatt az elnevezés alatt a gyalogságnak azt a kör vagy négyszög alakzatát kell érteni, amelyben a pikák alsó végét a földbe szúrták és hegyét előre-szegezték, úgy hogy e kis tömeget minden oldalról pikahegyek fődözték. Ez az alakzat a svájciak harcaiban bizonyult jónak a lovasság rohamának elhárítására, és aztán a francziák példájára a többi nemzetek gyalogsága is szívesen alkalmazta a XVI. évszázig, sőt lehet mondani a legközelebbi időkig, mert az új négyszögek s az újabb csoport (Klumpen) ezzel, lehet mondani, azonosak.

A naponkénti gyakorlatok következtében a 18 láb hosszú pikák kezelésében rendkívüli ügyességre tettek szert.

Menet végett három csoportba, elővédbe, derékhadba és hátvédbe alakultak, a gyalogság és lovasság e csoportokban körülbelül egyenlő számban oszlott meg. A vonat oldalt menetelt.

Harcrendbe való alakuláskor a gyalogság nagyobb része a fölállítás közepét foglalta el, tartalékát a királyi testőrség (*maison du roi*)¹ alkotta.

A lovasság (*gens d'armes de France*), a gyalogságtól támogatva a jobb szárnyon, a gyalogság pedig, a bal szárnyon állott.

A lövegeket rendszeren az első sor elé állították.

E gyakorló tábor három évig volt együtt s aztán a csapatok Picardiába küldettek a Somme vonalának védelmére s ezért nevezték őket „*picardiai bandák*“-nak.

Az angolok hadiszervezete. A normann hódítás óta Angliában szintén a hűbérrendszer uralkodott, csakhogy Hódító Vilmos, mikor ezt meghonosította, ismerve árnyoldalait, sokkal célszerűbben szervezte.

A százokat teljesen lefegyverezni nem lehetett, s a normann vazallusok saját biztosságuk érdekében eleinte a királylyal tartottak és nem igyekeztek annak hatalmát gyöngíteni, mint az európai szárazfold nagy urai. Angliában a nemesség mellett a vidéken a szabad polgárok osztálya is megalakult abban az időben, melyben Francia- és Németországban a városok falain kívül csak jobbágyok voltak. Különös viszonyok, különösen az, hogy a keletről jövő lovas nemzetek ellen nem kellett harcolniok, a gyalogságnak korán való fejlődését segítették elő. A nemesek is szívesen harcoltak gyalog, a minék jó

¹ A „*maison du roi*“ vagy „*maison militaire*“ a francia királyok házi katonasága volt. Fülöp (Augustus) idejében 100 *hommes d'armes*-ből és 150 „*sergent d'armes du roi*“-ból állott. XI. Lajosnak már két lovas és másfél gyalog *compagnie*-ja volt. Ezekhez tartoztak még a „*pensionnaire*“-ek, vagyis azok a nagyúri házból való személyek, kik sem az egyik, sem a másik *compagnie*-ba nem voltak beosztva s a királynak vezérkarát alkották.

hasznát vették az angol királyok a skótok és wales-iek ellen folytatott hegyi háborúkban. Hódító Vilmos utódai belátták, hogy nem a nehéz fegyverzetű lovasokra keli egyedül támaszkodni s a nép kedvelt fegyverének, az íjnak méltó helyet biztosítottak.

Később, II. Henrik¹ idejében a községi militia is megalakult, francia minta szerint, de ez az intézkedés Angliában nem oda vezetett, a hová Franciaországban, mert az angol municipális városok inkább tartottak a nagy urakkal, mint a királylyal, kit, mint idegent, az angol-szászok és normannok egyaránt gyűöltek. E gyűlölet Anglia nagy urai ügyesen szították, a miből azoknak a forradalmaknak sora következett, melyek megteremtették Európának a magyar mellett legrégebb alkotmányát.

A viszonyok Angliában megengedték, hogy a nememesek, a szabad „yeomen“-ek² és polgárok fegyverhordási joga fejlődjék és szabályoztassék s ennek tulajdonítható nagyrészt az angolok kora politikai és társadalmi fejlettsége s részben azok a sikerek is, a melyeket a francziákkal szemben elértek. II. Eduárd íjász-csapatokat osztott be lovascsapatai közé. Ez lényegesen hozzájárult ahhoz a győzelemhez, melyet 1298-ban Falkirk-nél a skótok fölött aratott.

Az angol hadseregben négy fegyvernemet lehetett meg-

¹ Hódító Vilmos unokájának, Matildnak a Gatinais-nemzetségből származó Anjou-i gróf Gotfried feleségének fia, ki II. Henrik név alatt uralkodott Angliában, volt a Plantagenet-háznak megalapítója.

² Yeomen-nek nevezték régebben a lovagi, és jobbágyi osztály között helyet foglaló szabad embereket. Jelenleg a nagyobb bérlőket és kisebb földbirtokosokat értik e név alatt. Különb a to\ver-t őrző alabárdos királyi testőrüket is így nevezik.

különböztetni: a pánczélozott lovagokat (*men-at-arms*, vagy *knights*), a könnyű lovasokat (*hoblers*), íjászokat (*archers*), (ezeket már a normannok is nagyrabecsülték — és a hastings-i csata után az angolszászok is — és végre a gyalogosokat (*foot man*). A könnyű lovasok kis és gyors lovakon ültek és leginkább kémlelő szolgálatra használtattak. Nevüket. Johnson szerint, könnyű lovaiktól, hobby (*small irish horse* — kis ir ló) vették. Főfegyverük a csatabárd (*battle ax*) volt. Az íjászok gyalog harczoltak, de a jómódúak csak harczhoz szálltak le a lóról. Mellüket vért, fejüket pikonhog¹ fődte, oldalukon kardot viseltek, főfegyverük, természetesen, a hat láb hosszú íj volt. Nehéz nyilaik 600, a könnyűek 1000 lábra is eljutottak. A lovasság támadása ellen a földbe vert s kötéllel egymáshoz kötött czölöpök mögé állva védekeztek. Rendesen zárt rendben harczoltak, de a tagok között térköz volt, hogy tagonként átkanyarodva vonulhassanak szükség esetén vissza. Több sorban álltak föl. Az első sor, lövés után, a térközökön át visszavonult, hogy íját ismét megfeszíthesse, mi alatt a második sor lőtt.

A gyalogság bélelt és tűzött zekét, továbbá vas sisakot viselt. 1000 főnyi csapatokba tagolva, lándsával tört be az ellenség soraiba s azután késsel és bárdal harczolt. Leghíresebb gyalogosok voltak a Walesi-ek (*naked foot*).

Ez volt az angol néphad, ezenkívül voltak zsoldosok is. A későbbi angol királyok azért szövetkeztek a németalföldiekkel, hogy az odavaló urakat harczosaikkal együtt zsoldjukba fogadhassák (*soldiers*).

Hiba volna azonban azt hinni, hogy az íjászság lett

¹ Jelentését lásd a fegyverek leírásúnál.

volna a főfegyvernem, mert a hadsereg magva itt is a lovasság volt.

A zsoldosoknak eleinte nem nagy hasznát látták és III. Eduárd a néphadra támaszkodva nyerte csatáit, de mert a hadjárat igen soká tartott s a hadszíntér távol esett Angliától, hadait ismét zsoldosokból állította össze. Utódai is ezt tették s némileg ezzel függnek össze későbbi vereségeik. V. Henrik már megint néphaddal jött Franciaországba s nem volt oka megbánni.

Az angolok sikereinek a francziákkal szemben több oka volt, de ezek között egyik leglényegesebb az, hogy nekik már akkor volt jól szervezett gyalogságuk, mikor még a francziáknak nem, és hogy a szárazföld lovagjaitól annyira megvetett fegyverrel, az íjjal, jól tudtak bánni.

Az angolok taktikája. A normannok Hastings-nél csellel győzték le az angolszászokat, mikor több sikertelen támadás után színleg megfutamodtak. E régi módszer itt ismét sikerült, mert az angolszászok vélt győzelmtől föltüzelve, rendetlenül indultak üldözésükre s oldalukat födetlenül hagyták, a melyet aztán Hódító Vilmos pihent tartaléka táraadott meg.

A normannok taktikája hagyományként maradt fenn az angoloknál s kicsinyben múlt, hogy ennek következtében Franciaországot el nem foglalták.

Rendesen jó állást kerestek, szárnyaikat jól födőzték, bevárták az ellenség lovasságának támadását s mikor ezek íjászaik nyilaitól rendetlenségbe jutottak, a lovagok kezdtek harcolni, kiknek oldalait szintén a rettenthetlen íjászok födőzték.

Az angolok csatarendje fokozatosan fejlődött ki.

A gyalog harcoló lovagok (men-at-arms) három harc-

vonalba álltak föl, a második harczzonal szárnyaira állították a lovon ülő lovagokat, hogy szükség esetén előtörve, a rendezkedő ellenséget szétverjék.

Az íjászok sokkal számosabb, hadát minden harczzonalba osztották be.

A fölállítás részleteit II. Richárd 1385. évben kiadott rendeletéből ismerhetjük meg, mely azt mondja, hogy az első harczzonalban 1500 men-at-arms és 2000 archers, a második harczzonalban, melyet „*la bataille du Roi*”-nak neveztek, 2000 men-at-arms és 4000 archers, szárnyain pedig 360 men-at-arms, 460 archers-el, illetőleg 320 men-at-arms, 540 archers-el állott; a harmadik harczzonalban körülbelül 1000 men-at-arms és 1000 archers.

Az archers-ek, a mint látjuk, egyes harczzonalakba voltak beosztva, de szükség esetén, kivált mikor védőállást foglaltak, mind az arczzonal elé és az oldalak mellé küldettek, ilyenkor 500—1000 főnyi csapatokra voltak osztva és vagy a térszín hullámainál földött helyen, vagy szekerek mögött állottak föl, később pedig czölöpök mögött. V. Henrik elrendelte, hogy minden íjász két végén hegyesre faragott, hat láb magas czölöpöt vigyen magával s ezt ássa maga elé úgy a földbe, hogy felső vége előre álljon.

A fölállítás legfeljebb tíz-soros volt, néha, mikor hosszú vonalat kellett megszállni s a sereg csekély számú volt, kevesebb is, például Azincourt-nál csak négy sorban álltak; föl az angolok.

A harczzonalak nem mindig állottak egymás mögött, például Crécy-nél, a hol — mint látni fogjuk — lépcsőzetesen álltak, úgy hogy a második az első, a harmadik a másodikat szárnyalta túl balfelé.

Azincourt-nál pedig mind a három harczvonal egy vonalban állott.

A föllállítás kiegészítő része volt a szekérvár. Ennek védelme alá helyezték a málhát és a gyalog harczoló lovagok lovait.

Mondtuk már, hogy az ijászok a térszín hullámai mögé állottak, tehát ettől az időtől kezdve ez befolyást kezdett gyakorolni a harczra.

Angliában — hol nem tartották szégyennek a gyalog harczolást — a két fegyvernem együttműködése hamarabb fejlődött ki, mint másutt.

Eleinte azok, a kik nem voltak vazallusok, csak védő harczra voltak kötelezve.

III. Henrik 1252-ben a lakosságot vagyon szerint osztályozta. E törvényt III. Eduárd kibővítette, a mennyiben az első osztályt, mely lóháton volt köteles harczolni, három kategóriába tagolta: az első kategóriába tartozók, kiknek 40 fontnál több jövedelmük volt, két nehéz fegyverzetű lóval tartoztak hadra kelni, a másodikba tartozók, kiknek jövedelme meghaladta a 20 fontot, egygyel és a harmadik, melynek jövedelme 15 fontnál nem volt kevesebb, könnyű lovon (hobby).

A második és harmadik osztálybeliek gyalog szolgáltak és nehéz fegyverzetet viseltek. Jövedelmük nem haladta meg a 10 font és 100 solidust.

A negyedik osztály kaszával, *guisarmal*, késsel stb. volt fölfegyverkezve. Ide azok tartoztak, a kiknek jövedelme 20 márkánál több volt, az ennél kevesebb jövedelműek karddal és törrel. A 20 márkánál kevesebb jövedelműek íjjal.

A szakszerű ostromot III. Eduárd koráig nem ismerték,

mert az akna-harczot stb., vagyis a szakszerű ostrom módjait nem tartották lovaghoz méltó dolognak.

Derby lord részt vett 1342-ben Algesiras ostromában és itt tanulta el a hadi mesterségnek ezt a nemét, melyet hazájában ő terjesztett aztán el.

A középkori hadviselés illusztrálására a crécy-i csatát fogom leírni, mert habár itt már ágyúkat is használtak, ezeknek a taktikára még semmi befolyásuk sem volt. A nehéz és lassú kezelésű löporral töltött fegyverek nem sok kárt tettek az ellenségben, s így a róluk való megemlékezés inkább történeti, mint taktikai érdekességű. A crécy-i csata leírásából világosan láthatjuk a lovagi hadviselés rossz oldalait, melyek a legnagyobb vitézség és halálmegvetés mellett is lehetlenné tették a győzelmet, olyan ellenséggel szemben, ki a balítéletektől megszabadult s a nyers erőt czéltudatosan volt képes alkalmazni.

III. Eduárd 1346-ban Gascogne-ba akart menni, hol Fülöp király fia, a normandiai herczeg Aiguillon várát keményen ostromolta és a Bordeaux-nál álló Derby grófnak, az angol király rokonának serege az ostromlottak fölmentésére nem volt elég erős.

Eduárd a seregszállításra szükséges 1100 nagyobb és 600 kisebb hajót a southampton-i kikötőbe rendelte és július 2-án seregével hajóra szállva, a gascogne-i partok felé vitorlázott. Harmadnap kedvezőtlen szelek Cornwallis partjaira vetették vissza, hol aztán hat napig kellett vesztegelnie. Ez alatt az idő alatt a király tervét megváltoztatta s különösen a Franciaországból száműzött és Eduárdnak, mint Franciaország királyának hűséget esküdött Harecourt tanácsára, Normandia elfoglalására szánta el magát, mert azt remélte, hogy e tartomány nincs kellően

megszállva, s hogy innen könnyen elérheti Párizst, és hogy e két műveletével a királyfit is el fogja Aiguillon falai alól vonhatni.

Július 12-én la Hogue Saint Vaste-nál, a Cotentin félsziget keleti részén szállott partra a 4000 lovagból 1000 angol íjászból 6000 írlandihól és 12,000 galles-iből¹ álló angol hadsereg. Eduárd Arondel gróftól connétable-á, Warwick-ot és Harecourt-ot maréchal-á nevezte ki. A hajók védelmére Hostidone gróftól rendelte 100 lovaggal és 400 íjászszal. Maga pedig hadait három csoportra osztva, a tengerpart mentén haladt nyugat felé. Az 500 lovagból és 2000 íjászból álló elővédet a vidéket jól ismerő Harecourt vezette, 6—7 mérfölddel megelőzve a derék-hadat. Esténként a külön menetelt csoportok, rendszeren zsákmánnyal megrakodva tértek vissza a közös táborhelyre.

A király és legidősebb fia, a galles-i herczeg a derék haddal délután 3-kor már mindig az éjjeli szálláson voltak.

Fülöpöt Eduárd partraszállása nem lepte meg, tudott róla s készülődéseinek hírére Bertrand Róbert maréchai vezetése alatt 2000 lovagot küldött Cotentin-be, du Fay Godemart pedig a Szajna torkolata és Calais közötti partvonal védelmére rendelte; azonkívül Guines connétable-nek és Tancarville birodalmi kamarásnak meghagyta, hogy a királyfi seregének egy részével Caenbe menjenek.

Bertrand Róbert kellő időben ott volt a cotentin-i partoknál, de a partraszállást meg nem akadályozhatta,

¹ Buchon nézete szerint Froissart a létszámmra nézve téved, a mit magam is hiszek, mert 23,000 ember átszállítására nem kellett volna. 1100 nagy hajó.

mert a kikötést fedező Warwick íjászáinak nyílzápora ellen lovagjai tehetetlenek voltak s 500 lovat vesztek.

Eduárd hat napi pihenőt tartott seregével s csak a körülfekvő helységeket szállotta meg.

22-én St. Lo-t foglalta el, hol tömérdek szövetség zsákmányolt; 26-án Caen város alá érkezett, melyet a militiának visszaveretése után ostrommal vett be. Ez alkalommal sok kincsen kívül Tancarville és Guines is kezeibe kerültek 100 lovaggal.

A vonal, melyen az angol had haladt, letarolt mezőhöz lett hasonló, mert a jobbra és balra széledő csapatok mindent elpusztítottak, a mi kezük ügyébe akadt.

Fülöp St. Denisbe ment s ott gyülekeztette a kibontott oriflamme alá seregének francia elemein kívül a zsoldjába fogadott genouai számszeríjasokat is, itt csatlakozott hozzája a többek között Csehország vak királya János, ennek fia luxemburgi Károly német király, a Savoyai gróf, Beaumont János Henaut grófja stb.

A francia király seregének gyülekezését biztosítandó, a Szajna valamennyi hídját elrontatta és partjai védelmére a községi hadakat rendelte, maga pedig Rouen felé haladt.

Eduárd zsákmányának biztos helyre való juttatása után szintén Rouen felé indult, útközben találkozott a pápa követivel, kik a királyt békére inteni jöttek, de célját nem érték. Augusztus első napjaiban a Szajna balpartján Rouen-nal szembe érkezett, a külvárosokat földúlta s tovább ment fölfelé, mindent elpusztítva, a mi útjába került. Fülöp király a jobbparton haladt vele egy magasságban és 13-án érkezett ismét Saint Denisbe. E helyről hívta csatára az angol királyt. Kihívásában csataterül vagy a jobbparti Franconville és Pontoise, vagy balparti Saint Germain

du Prés és Vaugirard közötti helyet jelölte ki. A csata napjának kitézését Eduárdra bízta, kikötvéen azonban, hogy az ország pusztításával hagyjon föl.

Eduárd e föltétellel mit sem törődött s fölgyújtatta Saint Germain en Laye-t és Saint Cloud-t s már Párizs kapuit is fenyegette, miközben hadainak egy része Northampton eonnétable vezetése alatt a poissy-i¹ hidat állította ismét helyre.

Fülöp attól tartott, hogy Eduárd Guienne-be megy; ezt megakadályozandó, Párizson át a Szajna balpartjára nyomult előre és 16-án Bourg la Reinetől délre foglalt állást és futárokat küldött az Aiguillont ostromló hadakhoz, azzal a rendelettel, hogy hagyjanak föl az ostrommal.

Eduárd helyzete igen veszedelmes volt, mert nem gondoskodott annak az útnak biztosításáról, melyen jött volt és nem szervezett magának működési alapot; az e közben tekintélyes számban összegyűlt francia hadak elöl pedig vissza kellett vonulnia. Legczélszerűbbnek tartotta a flandriaiak hatvanezernyi hadához áttörni magát, a mely Bethune körül táborozott, a királytól küldve Hastings lord, Moleyou és Mautravers parancsnoksága alatt.

Augusztus 16-án a poissy-i hídon átkelt s aznap még Beaumont-ig, másnap Grandvilliers-ig ment, mi közben maréchal-jai az északi városok railitiáit verték szét, a melyek Párizs felé siettek Fülöphöz.

Grandvilliers-ben a Párizsba szándékozó cseh király hada riasztotta föl az angolokat, kik közül többeket el-

¹ Poissy nem tévesztendő Passyval össze. Poissy Versailles-tól északra 16 kméterre, a Szajna balpartján, ennek egy kanyarulatánál, Passy pedig (ma már Párizs falai között) a Bois de Boulogne és Szajna között, ennek jobbpartján van.

fogtak. Northampton connétable azonban idejekorán megérkezett, hogy kiszabadítsa honfitársait s visszaverje a támadókat.

Eduárd Grandvilliers-ből augusztus 17-én küldött választ a francia király kihívására, melyben kijelentette, hogy eddig is szívesen megütközött volna vele, de a Szajján nem mehetett át, mert a hidak mind le voltak rontva s több napba került míg Poissy-nál egyet veretett. Most is örvendeni fog a találkozáson, de a föltételeket nem fogadja el.

A következő napon Poix-ig ment s az útjába cső Argiest (ma Dargies) gyűjtotta fül.

Poix és két vára védő őrség nélkül volt, polgárai sarczot Ígétek, hogy városukat a földúlástól megmentsék. Eduárd tovább ment Airenes felé, Poix-nál hagyva néhány lovagot a hadi adó fölvétele végett. A mint a polgárok a királyi sereg eltávozását látták, azonnal rajtaütöttek a lovagokon s meg akarták őket ölni. Tusakodás közben az egyik lovag szolgája a király után futott, hogy hírül vigye neki a polgárok csalfaságát. Mikor a Regnault de Cobham és Thomas de Hollandé vezette hátvédhez ért és elmondta a történeteket, ezek visszafordultak, a városiakkal küzdő társaikat megmentették, büntetésül a várost földúlták s azokat a polgárokat, kik meg nem szökhettek, fölkonzolták.

Eduárd helyzete Airenes-nél ismét igen veszedelmes lett, részint mert a Somme-on való átkelési helyek mind meg voltak szállva, részint mert Fülöp tőle 27 kilométernyire Coppegny-l'Esquissé-nél állott s nem tudhatta róla, hogy mikor fog rajta ütni. Belátta, hogy minden áron a túlsó partra kell jutnia és átjáró keresés végett Warwick és Harecourt maréchal-jait 1000 lovaggal meg 2000 lovas

íjászszal útnak indította, kik mind a Pont-a-Rémy, mind a Long-en-Ponthieu melletti átkelő helyeket erősen megszállva találták s minden igyekezetük mellett sem voltak képesek a sánczokkal erősített átkelő helyeket hatalmukba ejteni és siker nélkül tértek vissza királyukhoz.

Fülöp ez alatt Amiens körül majdnem 100 ezer embert gyűjtött össze, s az Abbeville alatti Blanche-Tache nevű átkelő hely őrizetére du-Fay-t küldte 1000 lovaggal és 5000 genuai számszerjással, maga pedig Airenes felé ment.

Augusztus 22-én, mikor az Abbeville-nél való átkelés nem sikerült, Eduárd Oisemont-ba húzódott vissza, Fülöp pedig megtámadását határozta el. Ekkor követte el Fülöp a legnagyobb hibát, mert a helyett, hogy rögtön megtámadta volna az angolokat, még másnap sem tette azt, tétovázott, állítólag, mert még több harezosra várt.

Eduárd Oisemont-nak 22-kén történt elfoglalása után Vimeu grófság fegyvereseit szétverte és egy szemrehevő csapatot d'Harcourt vezetése alatt Saint Valery-ig küldött előre, melyet a franeziák visszavertek. Ez volt Eduárd legváltáságosabb helyzete, mert a tengerparthoz és a flandokhoz vezető útja el volt zárva. Ha Fülöp nem tétovázik, de még 22-én vagy 23-án reggel megtámadja, nem szabadt volna ki a kelepczéből.

Eduárd érezte helyzetének veszedelmét s mikor minden erőlködése mellett sem talált átjárót, 23-án maga ejé vezettette a francia foglyokat, kik közül Gobin Agace megmondta, hogy Abbeville alatt van egy gázló, mely a tenger apadásának ideje alatt járható.

Éjfélkor megindult seregével s hajnalban az illető helyen volt. de átkelni még nem lehetett. Hat órakor a tenger apadni kezdett s kevés idő múltával a Somme aestuarium-

szerű torkolatának fehér feneke, melytől e gázló nevét vette, mutatkozni kezdett.

Átkelésüket du Fay meg akarta akadályozni és a környékbeli községek militiaival megerősödvé, útjokat állta. Az angolok érezték, hogy a biztos haláltól csak a túlsó part elérésével szabadulhatnak meg s halálmegvetéssel harcoltak, Fay-t Saint-Ricquier-be verték vissza és szerencsésen átjutottak a Somme-on, hová Fülöp csak akkor érkezett meg hadával mikor az utolsó angol is átkelt volt s a tenger ismét áradni kezdett. Másnapig kellett hát várni, a mikor aztán a francziák is átkeltek Abbeville-nél.

Eduárd Noyelle-ben szándékozott megszállni, de megtudta, hogy a birtokosa annak az Artois grófnak leánya, ki Anglia irányában érdemeket szerzett s tovább húzódtott, hogy a crécý-i erdő déli szélénél, Titre közelében, táborba szálljon. Maréchaljai Crotoy-t ejtették hatalmukba. A király, a következő egész napon, az erdőtől földött helyen maradt s csak 26-kán ment az erdön keresztül a helységbe. Aztán a Mayen átkelve, a Crécý és Wadicourt közötti magaslatokon foglalt állást, azon a téren, melyet Warwick gróf, Sir Regnault de Cobhara, Godefroy de Harcourt és Suffolk gróf jól átkutattak volt.

Az angol sereg fölállításáról a következőket tudjuk:

Az a 60 láb magas fensík, mely a Maye és Anthie folyók között fekszik, tökéletesen róna és több lánczolattal van szegélyezve, melyek az említett folyók felé lejtősek. Ezek közül az, mely Wadicourt és Crécý között északkeletről délnyugat felé húzódik, a Maye felé meredek. A száz éves háború idejében e fensík nagyobb részt erdővel volt borítva, melyek egyikére támaszkodott az angolok balszárnya. Eduárd hada csekély számú volt s hogy az egész vonalat megszállhassa, úgy állította egy-

más mögé a harczvonalakat, hogy a másodiknak balszárnya az elsőt, a harmadiké a másodikat szárnyalta túl balfelé.

A lejtő szélén elül az íjászok álltak „*en manure d'une herse*“; támogatásukra a wales-iek voltak rendelve. Ennek az első harczvonalnak vezére az ifjú királyfi volt, kíséretéhez tartoztak, Simon fia Richárd, ki a zászlót tartotta, Warwick gróf, Harecourt, Cobham gróf s még többen. Ide 800 lovag, 2000 íjász és 1000 brigands¹ volt beosztva.

A második harczvonalban 500 lovag és 1200 íjász állott Arondel gróf parancsnoksága alatt; a harmadikban pedig 700 lovag 2000 íjászszal. Itt tartózkodott Eduárd király számtalan gróffal és főúrral.^a

A szekérvár, hová a leszállott lovagok lovait állították, egy kis erdőnél volt, a fölállítás mögött.

A védő állás megszállása után a király végig lovagolt a harczsorok között, mindenkinek útbaigazítást adott úgy, hogy nem volt senki, ki kötelességét ne tudta volna, azután pedig beszédet intézett hadaihoz, melyben felszólította őket, hogy segítsék visszafoglalni birtokát, melyet Fülöp bitort el tőle. Azután Cobham-et küldte az ellenség kikémlelésére, ki négy francziát fogott el; ezek megvallottak, hogy a francia had közeledik.

A francia had létszáma Villani szerint 12,000 homme d'armes, 12,000 idegen zsoldos, ezek között 6000 genuai íjász és 50,000-nyi könnyít militia, Froissart az homme d'armes-okat 20, a gyalog zsoldosokat 15 ezerre teszi. Augusztus 25-én a francia hadak nagyobb része még a Somme-on nem kelt volt át. 26-án napkeltekor a király

¹ Könnyű fegyverzetű gyalogos.

² Villani szerint az angol király serege 4000 lovagból és 12000 zsoldosból állott.

is megindult s négy bátor lovagot küldött előre az angol hadak állásának kikémlésére, kik ezt minden bántódás nélkül megtették s visszatérve, egyikük, a baseli Moyne, azt tanácsolta a királynak, hogy állítsa meg seregét s háljon meg e helyen, mert míg a sereg vége megérkezik, késő lesz az idő a csatarend elrendezésére, az emberek fáradtak lesznek s kedvetlenül fognak harcolni a kipihent angolokkal. A király a tanácsot elfogadta, elrendelte a megállást, mit a sereg orra megfogadott, de a hátrább jövők — elül akarván lenni — nem. A sereg orra ezt látva, szintén megindult s így egymást tolvá, elhangzott a maréchalok parancsszava; senki sem fogadott szót, mindenki elül akart lenni. A rend tökéletesen fölbomlott s a tolakodó francia had egyszerre csak az angolok védelmi állásával szemben találta magát. Ezek rendezett sorait látva, a sereg orra kezdett hátraszorulni s a rendetlenség még nagyobb lett, mert a hátul levők azt hitték, hogy a harcz elül megkezdődött s rosszul ütven ki, hátrálni kell.

A király ezt látva, elrendelte, hogy a genuaiak kezdjék meg a harczot.

Az angolok, mint láttuk, három harczvonalban állottak s az első harczvonal állása előtt czölöpzet volt. A genuaiak hat mérföldnyi út után elfáradva, nem nagy kedvet mutattak a harczhoz, a min a francia urak, különösen Alencon gróf, igen felbőszültek s az e közben kerekedett égháború között erőszakkal kergették őket előre. A vihar lecsendesedett s a felhők közül kibúvó nap egyenesen a francziák szeme közé sütött. Az angolok helyben állva várták be a genuaiak közeledését és a kellő időben zúditották reájuk nyilaik özönét, melytől ezek megijedve, fegyvereiket eldobták s visszafutottak. A király felbőszült

és lovagjainak azt rendelte, hogy öljk le¹ a menekvket. Az angolok az egymás között verekedő franeziákat kényelmesen lövöldözték s nyilaik nem tévesztették el a célt. Így kezdődött a csata 26-án, a vecsernye idejében.

Az angol íjászok, kik táborukban szárazon tudták íjjaik húrját tartani, fennakadás nélkül löttek, míg a genuai számszeríjasok húrjai el voltak ázva s így majdnem tehetetlenek voltak az angol íjászokkal szemben, kik különben is négyszer is képesek voltak addig löni, míg a számszeríjasok egyszer. Ekkor szólalt meg a czölöppet mögé állított két löporral töltött ágyú is, némelyek szerint, először Európában, de hatás nélkül. Az éj beálltával sem szünt meg a francia seregben a mészárlás, mit a wales-iek látva, átugrottak a czölöppet s késeikkel rettenetes mészárlást vittek véghez az egymást öldöső s az angolok, ellen magukat nem védelmező francziák és genuaiak között. Végre a francia lovagok mégis gyülekezni kezdtek s az angol első harczvonal éppen a czölöppet mögül kibontakozó lovagjait támadta, mire ez nagy rendetlenségbe jött és a királyhoz küldött segítségért, ki hátul egy malomnál állott tartalékban. A királynak a segélyt kérökhöz intézett következő kérdése: „Messire Thomas, fiam meghalt-e. vagy annyira meg vau sebesítve, hogy nem tud magán segíteni?“ és válasza, mikor megtudta, hogy fia nincs megsebesülve: „Messire Thomas térjen vissza azokhoz, a kik küldték, s mondja meg nekik, hogy ne küldjenek hozzám segítségért míg íiam él akármi történik is, és parancsolom nekik, hogy

¹ Froissart: „Or tot, tuez touto eotte ribandaille, eai ils nous empachent la voie sans raison.“

hagyják fiamat a sarkantyút megérdemelni, hadd legyen a mai nap az övé, ha Isten úgy rendelte“ — jellemző a lovagias fölfogásra. Ma azt, a ki ezt tenné, haditörvényszék elé állítanák — föltéve, hogy nem király. De térjünk vissza a csatába, hová egy másik francia lovagcsapat is megérkezett, hogy a czölöpzetet megkerülve, a galles-i herceg hátába kerüljön, mit a második angol harcvezető látva, Arondel gróf vezetése alatt szintén beleelegyedt a harcba. Hallatlan mészárlás között esett itt el a francia nemesség virága s a velük harcoló János, Csehország vak királya is. Fülöp csak későn határozta el magát a beleavatkozásra, s hogy 8 is el nem esett, csak az öreg Hennaut grófnak köszönhette, ki az előre rohanni akaró király lovának kantárszáraiba kapaszkodott és nem eresztette előre.

A crécy-i csatából látjuk, hogy a hűbéres hadak, fegyelmetlenségük miatt, még akkor sem állhatták meg helyüket fegyelmezett és jól vezetett, nagyobbrészt zsoldosokból álló hadak ellen, ha sokkal számosabbak voltak is, látjuk továbbá, hogy a gyorsan kezelhető* íj, melyből ötször is lehet löni addig, míg a nehezen kezelhető számszerűből csak egyszer, megbecsülhetetlen fegyver volt az angolok kezében.

Szerencséje a francziáknak, hogy az éj sötétsége miatt az angolok nem üldözték őket, mert ha Eduárd győzelmét még nyomós üldözéssel tetézi, sem a király, sem kísérete nem menekülhetett volna meg — de így is alig volt nemesi ház, melyet gyászba nem borított a vereség. Másnap Rouen-ből. Beauvais-ből stb. tömegesen jött a városi militia a csatatér felé, mert a francziák győzelmét biztosra vették s az éj eseményeiről semmit sem tudtak. Hatszáz angol lándzsás és 2000 íjász elegendő volt, hogy

50,000 községi katonát részint elfogjanak, részint lekasza-
boljanak.

A erécy-i csatában Európa legkitűnőbb lovagai álltak egymással szemben. Hogy melyik rész, az angol-e vagy a francia vetette inkább meg a halált, melyik rész volt vitézebb, lovagiasabb, nem lehet eldönteni. Miért diadal-maskodtak hát a sokkal kisebb számú angolok és miért nem a francziák? A felelet könnyű. A csata előtti és alatti események részletes leírásából ismert körülmények megadják hozzá a kulcsot. Az, a ki az elmondottakat figyelemmel kísérte, észrevehette, hogy a francziákkal egyenlő értékű angol lovagok sok balítéletet dobtak félre. Nemcsak a zsoldosaik harczoltak gyalog, hanem a hol kellett, a lovagok is. Minden működésüket, harezukat egy kéz intézte, minek következtében azok nem egyes párviadalokból állottak, hanem egymást támogató, egymással összefüggésben levő, céltudatos föllépésekből. A király, míg a Somme jobb partjára nem juthatott s visszavonulási vonala — a flamandokhoz — némileg nem volt biztosítva, kerülte az összeütközést. Terv szerint működött, tervét az ellenségre, saját számerejére és a térszín viszonyaira való tekintettel állapította meg. Seregét az a *nyugodtság hatotta át, a mely csak ott szokott lenni, a hol a vezetés kapkodástól ment és nyugodt*, a hol a hadsereg és vezér között a bizodalom kölcsönös.

E bizodalom s az a meggyőződés, hogy a vezér mindent megtett, a mit kell, záloga az intézkedések és a végrehajtás közötti harmóniának.

Föl kellett tűnni annak is, hogy Eduárdot, ide s tova menetében a francziák nem akadályozták, hogy az angolok mindig jól megfontolva választották állásukat, a honnan kényelmesen láthatták az utat, melyen az ellenségnek

jönnie kellett s ennek következtében könnyű volt megválasztaniuk azt a pontot, a hol és azt a pillanatot, a mikor a rendetlenül közeledőkre rohanhattak. Nem csoda tehát, hogy sokszorta csekélyebb számuk és egy valóban elkövetett nagy hiba ellenére is megszabadultak abból a kelepceből, melybe az elkövetett hiba, a visszavonulási vonal biztosításának elmulasztása következtében jutottak és hogy oly világra szóló módon megverték a francziákat, kik épp oly vitézek voltak mint ők, de a kiknél mindaz hiányzott, a mi náluk megvolt s á kik az észszerű hadviselést akadályozó balítéletektől nem tudtak megmenekülni. Kiknél a lóháton harczoló nemesek a zsoldjukba fogadott gyalog harczoló genuaiakat megvetették s velük való bánásmódjuk oly rossz volt, hogy az még jobban apasztotta harczikédvüket, mint az út fáradalmi és a vihar, mely íjaik húrjait meglazította. A kiknél az egységes vezetésnek még csak nyomát sem lehet látni, mert mindenki saját akarata szerint akart harczolni, mindenki csak személyének kitüntetésére gondolt s irigykedve nézte társát, ki esetleg oly helyzetbe jutott, hogy előbb csaphatott össze az ellenséggel, mint ő. Különbö az egységes vezetés és a cél tudatos működés a királyon is múlt, ki a hadai között kétségtelenül nagy mértékben megvolt harci kedvet nem volt képes egy közös cél felé terelni, kinek nem volt terve, ki jobbra-balra kapkodott, egytől is, mástól is tanácsot kért azért, hogy meg ne fogadja, vagy elfogadva is végre ne hajtsa, ki az ütközésre való kedvező alkalmat mindig elszalasztottá, különösen akkor, a mikor a nálánál sokkal gyengébb angol hadnak a tengerhez vezető útja el volt vágva, a mikor több akadály választotta el szövetségeseitől, Oisemontnál, augusztus 22-én,

mikor az elősorolt bajokhoz még az is járult, hogy Eduárd hadai átkelés keresés végett szét voltak oszolva. A ki augusztus 26-án, mikor egy jótanács következtében elhatározta, hogy fáradt seregét csak az éjjeli pihenés után vezeti harczra, akaratát nem volt képes végrehajtani és ez által könnyítette az angolok győzelmét, a ki saját erélytelenségével épp úgy hozzájárult annak a fejtelenségnek előidézéséhez, melynek következtében harczosai a közös ellenség helyett egymás ellen fordították fegyvereiket, mint alvezérei és csapatai fegyelmezetlenségükkel, a ki a szerencsétlen szombat esti csata után, a helyett, hogy seregének az Eduárd hadainál még mindig számosabb életben maradt részét gyülekeztette volna, esze nélkül futott álruhában Párizs felé.

Olaszország. A verdun-i osztály következtében megalakult Olaszország nem forrhatott egy állammá, mint Franciaország, mert a német királyok azt képzelték, hogy ez az ország az övék. E képzelődésnek következése volt az a hosszadalmas háborúskodás, mely a pápák és a német királyok között az olaszok és németek kárára oly hosszú ideig tartott.

A félsziget déli részén a normann Tankréd fiai alapították a két siciliai királyságot, Róma és környéke a pápáé volt; Itália egyéb részein az egyes városok alkottak kisebb-nagyobb államokat, melyek, hogy magukat szomszédjaiktól és a közös ellenségtől, a gyűlölt némettől oltalmazzák, zsoldos hadakat tartottak.

A zsoldos hadak Olaszországban, hol a hűbérrendszer soha sem virágzott nagyon, fejlődtek ki legelőbb s ezek soraiban született újjá a hadi tudomány.

Eleinte idegenek, később a benszülöttek alakítottak harczos csapatokat s állottak valamely állam szolgálatába.

E csapatok vezérei kenyérkeresetnek tekintették a hadviselést s a régiek irataiból, különösen Vegetius művéből tanulták e mesterséget.

Az első idegen zsoldosok Itáliában azok az *almogavar-ok* voltak, kiket Arragoniai Péter 1282-ben vezetett oda a sicíliai vecsernye után, mikor igényeit akarta érvényesíteni.

Az *almogavar-ok* a mórok elleni háborúban, kegyetlen vad rablókká lett catalón-ok voltak s a zsákmányolásról, zsarolásról letenni nem voltak képesek. Siciliából, hová Péter őket az Anjou-ház kiűzése végett vitte magával, nem akartak hazatérni s mint önálló rablócsapat, ott maradtak garázdálkodni. Később *Flór Roger*¹ egykori szerzetes vezetése alatt kalózkodásra adták magukat.

Idővel minden városnak voltak zsoldosai, utóbb ezek vezérei (*capitani di ventura*) urai lettek azoknak a városoknak, a melyek szolgálatában állottak. Példa rá *Matteo degli Visconti* Milanóban, *Gangrande della Scala* Veronában.

A XIV. évszáz elején a zsoldos csapatokból hadviselő egyesületek lettek, melyek önálló tényezőként lépnek föl Olaszország ügyeinek intézésében, mint 1322. óta a *compagnia de Siena* s a *Leodrisio Visconti* alapította *Szent György banda*. A gazdag zsákmányra való kilátás német csapatokat is csábított Itáliába, különösen Lombardiába. *Urslingeni Werner*, a nagy compánia ura, Isten, a szomorúság és könyörület ellensége egész Olaszországban garázdálkodott 1334—1351 között, míg magyar hadak föl nem konczolták.

Az idegen zsoldos vezérek között a német landau-i

¹ Flór Roger Konradin egy udvari nemesének és egy Brindisi-családból származott leánynak volt fia.

Konrád — kit Fra Moriale-nek neveznek — azzal szerzett magának nevet, hogy csapatát rendesen szervezte.

Nevezetes condottiere volt Sforza Ferencz, ki Milánónak lett ura 1450-ben.

A condottiere-k vezette csapatoknak nagy hatása volt a hadviselésre. Ők a hadviselést hivatásuknak tekintvén, lényegesen elősegítették a tökéletesedést. Első sorban Vegetius művét tanulmányozták s ennek hatása alatt alakult át a hadviselés, mesterséggé. Megjegyzendő azonban, hogy ennek különös jelleget adott a zsoldosoknak az a törekvése, hogy egymásban nagy kárt ne tegyenek.

A condottiere hadak fegyverzete nemcsak czélszerűség, de csín tekintetében is a lehető legtökéletesebb volt.

Kényelmesen, hiányt nem érezve szerettek harcolni s ezt az élelmezésre vonatkozó intézkedések fejlesztése által érték el.

Taktikai intézkedéseik valamennyien a lehető legnagyobb biztosság elérését czélozták. Erős tartalékról gondoskodtak. Erejüket kis csapatokra osztották, s ezeket nem egyszerre, de fokozatosan bocsátották a harcba. A tartalék csak a válságos pillanatban lépett döntőleg közbe.

Az elmondottakból látjuk, hogy miben volt a condottiere taktika tökéletesebb a középkorinál. Lássuk most rossz oldalát is. A condottiere-k azért, mert békében mesterségüket nem űzhették, szerették a háborút hosszúra nyújtani; és mert csak saját érdekükre gondoltak, nem az ellenség tönkretételére, nem igen bántották azokat, kik velük szemben álltak. Ennek az volt a következtése, hogy döntő ütközetre alig került a sor, ha sikert értek is el, azt sohasem aknázták ki s a háború vég-czélját, a teljes győzelmet kerülték.

A csaták vértelenek voltak.

A *castraeana*i ütközet félnapig tartott s benne annyi mozdulat történt, hogy lapokat lehetne vele teleírni, de életét senki sem vesztette el. *Anghiarnál* egy ember esett el, de ezt sem az ellenség fegyvere ölte meg. Lováról esett le s nyakát szegte.

Az olasz zsoldosok nagyobb része lóháton harczolt. A gyalogság alig tette tizedrészét a zsoldos seregnek.

A gyalogság rendszeren sánczok mögött harczolt, sőt a szétszórta n való harczolás egy bizonyos nemét is föl-
lelni már náluk.

A gyalogság a lovasság szárnyára állott s hogy az ellenséges lovasság támadásaitól védve legyen, lándság pajzstartókkal vétette magát körül. Ennek a fölállítá-
nak a régivel szemben, a mikor a gyalogság a lovasság mögött állott, sok előnye volt, mert utóbbi esetben csak a lovasság harcza volt irányadó; az előbb említettben pedig a gyalog lövészek működésének tág tere volt.

A hadigépekkel való harcezt, mert az a gyorsan való mozgást gátolja, nem szerették. Ez az oka, hogy a hadi-
gépek náluk igen tökéletlenek voltak. Látni fogjuk, hogy a kézi tüzfegyverek és ágyúk alkalmazását is sokáig kerülték.

A hadviselést tudománynak tekintették s a régi írók könyveiből tanultakat az ő viszonyaikhoz igyekeztek alkalmazni. Ezzel kezdődött a hadi tudományok „renais-
sance“-a, tehát ezen a téren is az olaszok jártak elől. épp úgy, mint a tudomány egyéb ágaiban és a képző-
művészetekben is.

Lombardia és Toscana nagybirtokosai (*valvassori*) és polgárai (*valvassini*) s czéhekbe tartozó lakói egyesülve hadat szerveztek. A harczosokat zászlóaljakra osztották.

A zászlóaljok parancsnokait „*gonfaloniere*“-*knek* nevezték. A főparancsnok vagy a polgármester (*podesta*), vagy egy a nagybirtokosok közül való volt. A város zászlaját „*carroccio*“-nak nevezett szekeren vitték.

A *carroccio* díszes szövettel bevont négykerekű szekér volt, melyet ökrök húztak; közepén egy árbócszerű rúd volt, melynek ormára vagy keresztet, vagy valamely szentképet helyeztek. A díszesen öltözött ökorhajtókon, a papon és néhány orvoson kívül fegyveresek és trombitásokból álló csapat szolgált fedezetéül. Ezt tekintették a főhadiszállásnak, innen adták ki a parancsokat és jeleket. Ezen kívül még egy másik szekér is követte a hadat, melyen a hadi harangot (*martinella*) szállították. A *carroccio*-nak, épp úgy, mint a hadigépeknek, külön neve volt. Pádua városáét „*Bertá*“-nak, Cremonáét „*Gajardus*“-nak nevezték.

A *carracciók* divatja Németországba is áthatolt, sőt az Anjouk korában Magyarországra is. Pedig itt semmi értelme sem volt, mert a magyarok hadai leginkább lovasokból állottak s a *carrocciók* lassan mozgó nehézkes alkotmányok voltak.

A kereskedelem fejlődésével a hadi mesterség élethivatássá lett s Európa minden országából tódultak a zsoldosok Olaszországba. A városok seregeinek száma tekintélyes volt, például Alessandriá-é, a mely 15,000 főből állott. Később az olasz városok egymással szövetkeztek, hogy a német császárok hatalmaskodása ellen védekezzenek s e szövetséget *concordiá-nak* nevezték. A *concordia* hadserege leginkább gyalogságból állott.

Macchiavelli ebben az időben írta „*Arte del guerra*“ című művét, melyet nemcsak katonák olvastak szívesen. Ez az elsőrangú író jó hazafi volt, forrón óhajtotta haza-

ját a németektől megszabadítani s ő, ki soha sem forgattott fegyvert, ki soha sem volt katona, a régiek elasicus műveiből tanulva belátta azt, hogy a nagyobbrészt idegenekből álló condottiere-k hadviselési módjával nem lehet a barbárokat a szép Itáliából kiűzni. Első sorban tehát nemzeti hadsereget óhajtott szervezni, a mi következő szavaiból is kiviláglik: „Ne higyeje, hogy oly nehéz a polgári élet előnyeit a katonai élet rendszereivel harmóniába hozni; e két status közötti ellentét csak látszólagos és csak azért van, mert tévesen ítélünk. Ezek az emberek (a többnyire idegen, barbár német condottiere-k), kik nagy bajszukkal és káromkodásaikkal akarnak nekünk imponálni, nem igazi katonák; Hellás és Róma legjobb katonái egyszersmind legjobb polgárai is voltak“.

E megszívelendő szavak ma is igazak. Hiszen a katona nem egyéb, mint fegyveres polgár, ki fegyverrel oltalmazza más munkát végző polgártársait. Erkölcstelen és beteges fogalom azt hinni, hogy a katona nem polgár, hanem valamely hatalomnak kiváltságos szolgája. Erkölcstelen az a tan, mely arra oktat, hogy a szolgaságnak e neme díszes, mert erkölcstelen czélt hajhászó hatalmat oltalmaz s ezt segíti saját társai elnyomására irányult munkájában. Az a katona, ki egyszersmind nem polgár is, olyan mint a római praetori testőr, se országa, se hazája, csak ura, melynek addig szolgál, míg jobbat nem kap. Ilyen katonára csak imperatoroknak van szükségük, az imperátorok kora pedig már lejárt, ma csak alkotmányos fejedelmek lehetnek, kiknek testőrökre nincs szükségük, kiknek hazájukban nincs ellenségük, mert nincs más céljük, mint a polgárság többségének.

Németország. Láttuk, hogy a hűbérrendszer az erőssödni óhajtó királyi hatalom támogatása céljából fejlő-

dött. Később azonban olyan irányt vett, hogy sem a királyi hatalomnak, sem az államnak nem szolgált javára. A hűbéreknek apáról fiúra való szállása a legtöbb középkori államnak szétbomlására vezetett, mert a gazdag hűbéresek függetlenségre vágyódtak s nem szerették akaratjukat a királyénak alárendelni. — Franciaország erélyes királyai győzelmesen kerültek ki azokból a hosszú ideig tartott háborúkból, melyeket nagy vazallusaikkal vívtak, Németországban másként állt a dolog, mert ott a királyok nagyrészt nem voltak elég erősek és inkább másra fordították figyelmüket, mint az ország belügyeire.

A hercegek és grófok — a kik eredetileg állami tisztviselők voltak, sőt a nagyobb földbirtokosok is — fejedelmekké lettek s a császár nem tekinthette magát igazi fejüknek. Az államfő a nemesség nagyobb része fölött csak közvetve gyakorolta hatalmát.

A „*reichsfrei*“ nemesség közvetlen a király uralma alatt állott ugyan, de mert néhány száz családnál alig állott többől, olyan sereget, a milyenre a királyi tekintélynek szüksége volt, nem alkothatott.

A „nem *reichsfrei*“ nemesség inkább közvetlen ura érdekeit szolgálta, mint a királyi hatalomét. Ez volt az oka annak, hogy a fejedelemnek családi birtokait kellett szaporítania, s az ezért viselt háborúk nem szolgáltak az államegység javára.

A királyi hatalom megerősödését sem a valóságos fejedelmekké lett nagy urak, sem a városok nem kívánták. Az előbbieket azért, mert saját hatalmukat féltették, ez utóbbiak pedig, mert nem bíztak a királyokban s nem remélték, hogy ezek jobban megoltalmazzák őket a hatalmaskodó lovagoktól, mint saját maguk. A német királyok keveset is törődtek a belügyekkel s ha voltak is egyes erélyes

királyok, azok összes erejükkel azt a „fantome“-ot kergették, mely után Nagy Károly is futott, annak a rögeszmének éltek, melyet Nagy Károlytól örököltek: a kosmopolita római birodalmat óhajtották ismét megalapítani és e miatt folytonos harcban voltak a pápákkal, kik ugyanazt akarták, csakhogy nem a császári korona, hanem a pápai tiara alatt s ezzel a művelt olaszok összeforrását hátráltatták s azoknak a körülményeknek máimára hajtották a vizet, melyek Németországnak egységes állammá való fejlődését is megakadályozták. Mikor a német urak látták, hogy a királyok családi javaik gyarapítása útján erősödni kezdenek, arra igyekeztek, hogy mindenki mentől több lovaggal vegye magát körül. Ennek következtében, különösen az ország déli vidékein, a hol nemcsak az uraknak, hanem a lovagoknak is jogában állott, *jobbágyokat lovaggá ütni*, és a hol e jogot bőven kiaknázták, csakhamar a lovagok nagyobb része nem a nemesség soraiból került ki. Ez az oka, hogy a francziák, angolok stb. a német lovagokat nem tekintették velük egyenlő rangúaknak s lenézték őket.

Németország tehát odajutott, hogy az uradalmak valóságos államok lettek *a képzelt államban*.

E fictiv Németországnak semmiféle befolyása sem volt az európai hadi viszonyokra. Különösen a Hohenstaufen-i házból való királyok letünése után jóban, rosszban az olaszokat, francziákat és angolokat utánozták.

A legrégebb hűbéri szolgálat három hónapra terjedt. Mikor a hadjárat tovább tartott s az ellenség elég ügyes volt az ütközést ez idő alatt kikerülni, biztos lehetett abban, hogy a hűbéres sereg szét fog oszlani s hogy aztán azt fogja tehetni, a mi neki tetszik. Nem is mindenki tartozott három hónapig fegyver alatt maradni.

mert bármely szolgálatért letöröltek néhány napot vagy hetet kötelezettségének rovására, s az egyik rész 5—6 hét, a másik két hónap után hagyta ott zászlaját s a hűbéres had napról-napra olvadt, míg végre az egész szétment. Minden vidéknek más szokása, más törvénye volt: itt csak határain belül volt köteles szolgálatot teljesíteni, ott pedig csak akkor harczolt tovább, mikor szenvedett veszteségeiért kárpótolták. Ily körülmények között a lovagi hadseregek nem feleltek meg a célnak, s a fejedelmek a seregszervezés más módját kellett, hogy keressék. Ez vezetett a zsoldos seregek szervezésére. Már Barbarossa Frigyesnek is voltak zsoldosai, kiket „brabanzon“-oknak neveztek. A Hohenstaufok „sariantes“ vagy „servientes“-ei is azok voltak.

Eleinte a zsoldosokból alakított csapatok csekély számúak voltak, de elszaporodásukra a viszonyok mind kedvezőbbek lettek, úgy, hogy a XV. évszázadtól kezdve már nagy számban látjuk őket elterjedve.

Hercegek és grófok a városok zsoldjába állottak, a választó fejedelmek sőt maga a birodalom feje is idegen uralkodóknak seregében harczolt zsoldért.

I. Miksa császár,¹ a németek lovagias fejedelme 100 tallér napidíjért angol egyenruhában vett részt a guinegate-i csatában.

Eleinte csak lovas zsoldosokat fogadtak, később gyalogosokat is, kiknek nagyobb része idegen volt. Ezek megbízhatatlansága következtében honi elemekből alkottak zsoldos csapatokat, s ezeket „landsknecht“-eknek nevezték. E név némelyek szerint a „Lan“-nak (lándsa), mások szerint a „Zantf“- (ország)-nak a „Knecht“ (szolga) szóval

¹ Ranke.

való összetétele által keletkezett. Úgy látszik, az utóbbiaknak van igazuk, mert ma általánosan „*Landsknecht*“-nek és nem „*Lanzknecht*“-nek írják a német irodalomban.

Németországban, úgyszólván, semmi rendszer sem volt a hadügyben, a király nem határozhatta meg, mennyi katonával vonuljon ki valamely fejedelem, mert ezeknek és a városoknak is saját jogukhoz tartozott elrendelni, hogy ki keljen hadra.

A birodalmi hadrakelést ünnepélyesen ki kellett hirdetni (*solemnis indictio*). Az itáliai hadjáratra egy óv és egy nap, más hadjáratra legalább hat héttel előbb kellett a fölhívásnak megtörténnie.

A hadjárat megkezdése és valamely döntő csata előtt a sereget megszemlélték és a harcosokat megszámlálták. II. Ottó idejében a mainzi, kölni, strassburgi és augsburgi egyházi fejedelmek 100—100 vértezett (*loricati*) lovast állítottak. A trieri, salzburgi, regensburgi 70—70-et, a verduni, lüttichi, würzburgi püspökök, valamint a fuldai és reichenauai apátok 60—60-at. Ezeken kívül hárman 50—50-et, heten 40—40-et, egy 30-at, öten 20—20-at, egy 12-öt. Az augsburgi, trieri, verduni, eichstadi, churi, wormsí, reichenauí, lorschi, prümi, elwangeni, kempteni és murbachi egyházfejedelmek kötelesek voltak személyesen hadra kelni.

Az elzászi hercegség 70, az alsó-lotharingiai herceg húszat, két raarkgrófja 40—40-et, két frank gróf 40—40-et, egy bizonyos Hezel gróf negyvenet, más grófok részint harminczat, húszat, tizenkettőt, tizet.¹

Tehát a német birodalom összesen alig 3000 lovast állított síkra ebben az időben. . .

¹ Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte VIII.

Már V. Henrik Olaszországba indított serege 30,000 főnyi volt.

A vezetésről, tagolásról s az alparancsnokokról, tisztségekről alig tudunk valamit.

A lovagi hadsereg legkisebb taktikai egysége a lovagból és 2—3 főnyi kíséretéből állott. Ezt az egységet „gleve“-nek nevezték. A teljes „gleve“ első sorában a lovag (*Glevmer*), a másodikban a könnyebb vértetű szolga s a harmadikban egy lővész állott.¹ A lovassághoz tartoztak ezeken kívül a könnyebb lovasok (*Reisige Knechte*), kik részben lándzsások, részben lővészek voltak. Ezeknek soraiban nemes harcosok, közsorsú szolgák, s nagyobb vállalatok alkalmával, zsoldosok szolgáltak.

A hadak gyülekezése után *banner-ekbe* (zászlóaljokba) osztották be a glevéket. 10 glevé-t s a könnyű lovasok egy bizonyos számát egy kapitány (*Hauptmann*) alá rendelték, az összes lovasság élén a marschall állott.

A lovasok harci módjáról igen keveset tudunk, valószínű, hogy a harcz egyszerű verekedésből állott. A mozgékonyság teljesen ki volt zárva, gyorsan nem mozoghattak, mert *önzésük* csak személyük és lovaik lehető biztosítására vezetett, a szerelék mindig nehezebb és nehezebb lett, el annyira, hogy a német hadak gyakori vereségét éppen a mozogni nem képes lovasság okozta leginkább. A gazdag polgárok (*Patrizier*) lovassága szintén ebből az elvből kiindulva majmolója lett a lovagoknak. A városoknak egymással való háborúiban a szűk utcákban is lóháton harcoltak s az utczákat elzáró lánczok mögött álltak.

¹ Würdinger: Kriegsgeschielite von Bayern, Frankén etc. von 1347-1506.

A lovasságnak szellemével ellenkező szervezés és alkalmazás vereséget vereség után vont maga után. A keresztes háborúban okúihattak volna, de a szaraczenok könnyít lovasságának harezi modorát megvetették, mert utánozni nem voltak képesek, valamint a magyarokét sem. Voltak egyesek, mint Wallsee Ulrik, ki I. Albert seregében szolgált s magyar módra fegyverzett lovas-Íjász csapatot szervezett, de sikereit a lovagok rossz szemmel nézték s megmaradtak oktalan harcmodoruknál és fegyverzetükénél.

Különben valószínű, hogy Wallsee könnyű lovasai magyarok voltak, mert Melsberg, ki tőlük sokat szenvedett, azt mondja: „Man halt mich sonst für einen Mann, aber man beegne nur erst einmal auf freiem Felde des Walsee's Leüten! Das üngarische Volk hat uns da hart zugesetzt und durch Schiessen aufs Gras gebracht.“

A hadak egymásra való rohanásával a hadjárat rendszeren véget ért, mert a hűbérszolgálat rövidsége, a zsoldfizetésre szükséges pénz hiánya arra kényszerítette a hadviselő feleket, hogy minél előbb vívják a döntő csatát, melynek azonban ritkán volt valami nagy következése.

A középkori hadügy tanulmányozását, leírását az nehezíti meg leginkább, hogy az akkori írók egyes terminus technikusokat, hol ebben, hol abban az értelemben használnak: *acies* hol hadrendet, hol a csapatoknak valamely csoportját jelenti és csak nagyon ritkán a más értelemben vett harczvonalat; „*mancipium*“ alatt néha jobbágyot, néha marhát, sőt néha hadi foglyot is kell érteni, a formával, *légióval* stb. Sem tudja az ember mindig biztosan, hogy mit akartak mondani.

Annyi azonban bizonyos, hogy a hadseregek részei sem fegyverzetre, sem számra nézve nem voltak egyenlők.

A hadsereget néha több harczvonalba állították föl;

ezek nagyságáról nem tudunk úgyszólván semmit, valamint arról sem, hogy hány taktikai egységből állottak.

Hogy a hátulsó harczvonalak mikor és mi módon Vonatnak be a harczba, nem tudhatjuk; nem is kell hinni, hogy a harczvonalakba való fölállítás normális lett volna, csak bizonyos körülmények között, ezekre való tekintettel, alakították a sereget harczvonalakba, különben nem. Látjuk, hogy néha egy rendkívül hosszú 10—15 kilométernyi vonalban állították föl a harczolókat.

Néha meg 7—8 csoport volt egymás mögé állítva.

A csatát megelőzőleg tapasztalt lovagokat küldtek előre, hogy az ellenséget harczra ingereljék, kik ebbeli működésüket néha kémléssel is összekötötték.

A csaták leginkább több egyes csoportos viadalokból állottak, melyek között összefüggés nem volt, nem is lehetett, mert az egységes vezetést, a tervszerű működést az egyes csoportok önfejűsége rendszeren lehetetlenné tette,

A hűbéres seregek többnyire lovasokból, a községek gyalogosokból állottak.

A lovasság neki szegzett lándsával gyorsan rohant az ellenségre s mikor ez eltört, vagy a közelségnél fogva nem használhatta, a kardra, buzogányra, csatabárdra stb. került a sor és kézitusa fejlődött ki, melyben minden egyes harezos saját akarata szerint harczolt, a mikor aztán a meginduláskor még látható szerves összefüggés teljesen megszűnt.

A gyalogság és lovasság harcza között alig volt néha kapcsolat legfeljebb, mikor az egyes lovasok közé gyalogosokat állítottak.

A rendszeren sík helyen lévő táborokat örök fölállításával biztosították.

A tábor alakja vagy kör, vagy négyszögű volt.

A tábor helyét általában nem vették sánczczal körül.

A német lovagok néha lóról leszállva harcoltak; ez történt a *Godheim* melletti csatában 1298 és *Smpach*-nál is 1386, hol görög phalarixhoz hasonlóan álltak föl és a negyedik és ötödik sor hosszú lándsái az első sor elébe értek.

A német városok gyalogságának legelőbb volt jelentősége, mert a városoknak volt első sorban gyalog harczolókra szüksége, különösen a „*német lovagrend*“ városai-ban, hol meg volt határozva, hogy minden városnak milyen számú gyalogsága legyen.

Később a városok gyalog zsoldosokat is fogadtak a lovasok mellé, de nem igen van példa rá, hogy ebben a korban a német gyalogság valami nagy dolgot cselekedett volna.

A gyalogságot az angolok és svájcziai seregeiben alkalmazták legelőbb, értékének megfelelő módon s ettől az időtől kezdve jut e fegyvernemnek méltó hely a háború tényezői között.

A *Morgarten* melletti csatában a gyalogság a térszín előnyeit és hátrányait tekintetbe vette és győzelmesen verte vissza a lovagok támadását. Ez volt kezdete a svájcz gyalogság győzelmei egész sorozatának. *Laupen*-nél történt először, hogy a gyalogság szabad téren támadta és verte meg a lovasságot, A derék svájcz gyalogság városi polgárokból és parasztokból állott. Riistow, „*Geschichte der Infanterie*“ című művében azt mondja róluk, hogy e „*szövet-ségbe a városiak intelligentiájukat, a falusiak pedig ennél is többet, t. i. annak az Európászerte uralkodó balítéletnek ignorálását hozták magukkal, mely szerint csak a lovas tekinthető harczosnak.*

A svájcz gyalogság menetrendje csatarendjével azonos

volt. A csapatnak körülbelül fele a zászlónál maradt, a a fölállítás rendszeren 20 soros volt, a szárnyakon álltak a lándsások. Egy 1400 harcosból álló csapat például úgy állt föl, hogy az 1200 alabárdos a középben volt, 60 főnyi arczsélességben, s a lándsások, 5 főnyi arczsélességben, a szárnyakon.

Az elővédet zászló előtti, az utóvédet zászló utáni csapatnak nevezték. A zászló előtti csapat rendeltetése volt a harcot megkezdeni; ezekhez osztották be a lövészeket, de támogatásukra lándsások és alabárdosok is voltak ide beosztva.

Az előcsapat harca alatt a derékhad megvárta a kedvező pillanatot s kinézte a pontot, a hol a betörés sikeresnek ígérkezett. Az utóvédet nem kell tartaléknak tekinteni, ez csekély számú volt s inkább a málha fedezetéül szolgált. Az előcsapat nem menetelt s nem állott föl a derékhad előtt, de kissé oldalt és előre tőle azért, hogy esetleg az ellenség oldalába törhessen. A hátvéd szintén oldalt állott kissé hátrább.

Az ilyen lépcsőzetes fölállítás haladásnak tekinthető, mert eddig a harczvonalak egymás mögött, egymást takarva álltak föl s ha az első harczvonalat visszaverték, az okvetlen a másodikat a harmadikra vetette s az egész sereg rendetlenségbe jutott. A lépcsőzetes fölállítás lényeges biztosítéka volt a szabad mozgásnak, a mi pedig fő-tényezője a harcznak.

Láttuk, hogy a középkor harczaiban a gyalogságnak alig jutott szerep s mikor a lovagok a svájcziai gyalogságával szemben találták magukat, mélyen megvetették őket. Két nemzet állott egymással szemben, az egyik gyalog, a másik lóháton, tehát e harcz e fegyvernem éknek volt létharca. A gyalogság fölállítási alakja négyszög

lett és maradt a XVII. évszázig. A négyszög oldalainak és arcvonalának mértéke elvben egyenlő volt. Ilyen négyszögbe alakult az elővéd, a derékhad s a hátvéd is. E mély fölállításnak volt következése, hogy a hosszú nyelők pikák jöttek túlsúlyra, mert a rövid csatabárdokkal, melyek ősi kedvencz fegyverei voltak a svájckiának, a hátul álló sorok nem árthattak volna az ellenségnek.

A svájcki gyalogosok híre hamar elterjedt s a német urak és városok igyekeztek ezeket zsoldjukba fogadni. E zsoldosok Németországban gyakran önálló bandákat alkottak, éppen úgy, mint Olaszországban. Közöttük legnevezetesebb a „Magna guardia“.

A XIV. évszázban a szálfegyverrel harcolókat elválasztották a lövészekről s a XV. évszázban a lövészek már mindenütt saját kapitányuk vezérlete alatt vívtak.

A szálfegyverrel harcolókat nagy, a lövészeket kisebb négyszög alakzatban állították föl. A gyalogság rendszeren álló helyben harcolt.

Az idegen zsoldosokkal szemben a honiakat „landsknechteknek“ nevezték, mely névvel már 1474-ben találkozunk. A landsknechtek szaporításával az alkalmatlanná vált idegen zsoldosoktól akartak a német fejedelmek megszabadulni és azt remélték, hogy ezek megbízhatóbbak lesznek, de csalódtak. Már Miksa tapasztalhatta ezt, mikor 1490-ben zsákmánnyal megrakodott landsknechtjei Székeshérvárnál a faképnél hagyták.

A landsknechtek taktikai egységében nemesek, polgárok és parasztok vegyesen voltak. Miksa császár azon igyekezett, hogy a landsknechtekből nemesi társaság legyen, de ez a soraikba tóduló polgári elem túlnyomósága miatt nem sikerült neki. 1490. körül svájcki minta szerint *Jandsknecht ezredeket* szerveztek.

Voltak első és második osztályú landsknechtek (i-tes und 2-tes Blatt, innen ered a prima-plana elnevezés). Az első osztályba nemesek, gazdag városi fiatal patriciusok, a másodikba mesteremberek. A kapitány maga toborzottát össze 4—600 főből álló zászlóalját, melyben lövészek, alabárdosok és lánások vegyest voltak, azért, hogy önállóan is harcolhassanak. Tehát a zászlóalj nem csak közigazgatási, hanem taktikai egység is volt. A kapitány meneten lovasítva volt, de gyalog harcolt, mellé volt rendelve a „*Fahnrich*“, a helyettes (*locotenente*) s a „*Feldwaibel*“. Utóbbi a legénység kiképzését vezette. Az altiszteket, „*Gemeinwaibel*“ és „*Führer*“-nek nevezték.

Ezeken kívül minden zászlóaljban egy dobos, egy sípos, egy írnok, egy pap és egy seborvos volt.

Az ezredet több zászlóaljból alkották. Ennek élén az ezredes kapitány (*Oberster*) állott, kinek törzséhez a soltész, a főstrázsamester (*Oberstwachmeister*), a szállás-mester és a porkoláb tartozott. Utóbbi kíséretében voltak *botosok*, a *hóhér*, a *Hurenwaibel*, a *Rennfahnrich* és *Rumormeister*, kik a máh havonatra s a hozzája tartozó számos asszonynépre ügyeltek föl.

A császár kinevező levelet és *pátenst* adott az ezredes kapitánynak, melyben fölhatalmazta, hogy ezredet állítson s egy szabályzatfélét, melyet „*Artikelbrief*“-nek nevezték.

A tulajdonképeni taktikai egység a „*Haufen*“ volt. Az előhadat „*verhrener Haufen*“-nek, a derékhadat „*helle Haufen*“-nek nevezték.

A derékhad első sorában lánások, a másodikban karddal ellátottak, a harmadikban és a következőkben alabárdosok állottak, de valamennyi sornak csak a közepén, mert a szárnyakon mindenütt lánások voltak, úgy, hogy

a négyszög külső oldalait lándsások kerítették be. A harczot a lövészekből álló előhad kezdte meg.

Burgundok. A francia királynak egyik vazallusa, Burgundi Károly, kiról III. Napóleon azt mondta, hogy részletekkel foglalkozni szerető tehetségé volt, 1471-ben részben burgundi, részben flamand, sávoyai és olasz zsoldosokból „*compagnie-d'ordonnance*“-okat szervezett, és azt a főladatot tűzte ki magának, hogy a különböző fegyvernemekből alkotott 900 főnyi *compagnie*-ban a különböző fegyvernembeliek egymást támogassák s egymással összefüggésben harczoljanak, mint Caesar katonái. Sokat kísérletezett; végre is elválasztotta a gyalogságot a lovasságtól, csakis az olasz *compagnie*-k maradtak vegyesek.

A vegyes *compagnie*-k 100 lándsából állottak, minden lándsához

1 lovag

1 apród lóháton,

1 *coustilier*

3 íjász vagy *cranequinier*,¹

1 *couleuvrinier*,²

1 számszerijjas és

1 lándsás tartozott.

A lovasságtól elválasztott gyalog *compagnie*-k 300 harczosból állottak, a száz-százból álló egységek élén egy százados állott, ki lóháton vitte a kapitányénál kisebb zászlót.

A század három harminczadra oszlott.

¹ *Cranequinier* = arbalute et crie-vel ellátott liarozos.

² *Conleuvrinier*-nek nevezték azt, ki a *couleuvrine*-t azaz a kézi-ágyút kezelte.

A gyalogság kötelessége volt a hadigépeket és a vonatot fedezni.

A lovassági *compagnie*-k parancsnokát *conductier* (conductiere)-nek nevezték.

A *compagnie* négy „*escadre*“-*rr* oszlott. Az *escadre*-ok parancsnokai kívül hátnat a *conductier*, egyet a fejedelem nevezett ki, ez utóbbi volt rendszeren a *conductier* helyettese (*lieutenant*).

Az *escadre*-ok parancsnokainak zászlaját „*comette*¹ -nek nevezték, s ez a *conductier* zászlájának, az „*enseigne*“-nek színével egyezett.

Az *escadre* négy *chambre-ra* oszlott. A legkisebb egység a lándsa volt, melyhez a lovag, egy apród, egy *coustüier* és három íjász tartozott.

Jellemző Burgundi Károly részletekre terjedő figyelmére és rendszeretetére az a rendelete, hogy minden parancsnok mindig magánál viselje a parancsnoksága alá tartozó csapat létszámának részletes kimutatását, hogy mindenki az ő rendelte ruhában és felszerelésben járjon, hogy kinek-kinek mennyit érő lova legyen, hogy minden „*chambre*“ parancsnoka az *escadre* zászlajával egyenlő színű és jelvényű szalagot viseljen sisakján, A különböző *conductier*-k *enseigne*-jei különböző, de az egy *compagnie*-ba. tartozó *cornette*-k egyenlő színűek legyenek. Az első *cornette* jelvénye C, a másodiké CC, a harmadiké CCC, a negyediké CCCC¹

¹ Cornotto és *enseigne*-knek nevezték nemcsak: i zászlókat, hanem azok hordozóit is. Később nemcsak a francia nyelvű, hanem más hadseregekben is a tisztségek egy-egy nemét

² Hardy de Perini.

Tehát a burgundi *compagnie*-k 480 lovasból álló ezredek voltak, melyeknek létszámába tartozott:

a) 80 tetőtől talpig vétezett lovag, kik a tartalék lovas-századot alkották;

b) 80 apród;

c) 80 vétezett *eoustilier*, kik könnyű dsidával voltak ellátva és sor lovasságnak tekintendők; és

d) 240 íjász. — Ezek az utóbb nevezettek tették a könnyű lovasságot (*chevaux-legers*).

Később az *escadrok* létszámát 150-re emelték, a mikor az ezred 600 lovasból állott: 100 lovagból, 100 apródból, 100 *coustilier*-ből és 300 íjászból.

A *compagnie* a lovasezrednek, az *escadre* a századnak, a *chambre* a szakasznak (*peloton*), a lándsa a pajtásságnak felelt meg.

Néhány *archer*-t kézi ágyúval láttak el, ezek nyergének első kapóján egy felemelhető és leereszthető villa volt, melyre célzáskor a kézi ágyút helyezték.

Károlynak, úgy mint közvetlen elődeinek, különös kedve telt az ágyúban s azon igyekezett, hogy neki legyen a legnagyobb ágyúja.

A könnyű tüzérség *serpentine*-ekkel volt ellátva, melyek ágyútalpához (*affut*, *Laffete*) voltak erősítve.

Ez 54—72 milliméter kaliberű *serpentine*-ekből háromfontos vas- vagy ólomgolyókat lőttek.

A tüzérség élén a „*maistre de l'artillerie*“ állott, a pénzt a melléje rendelt „*receveur*“ kezelte. Ezen kívül volt még egy ellenőr is.

A *maistre de l'artillerie* törzséhez nagyszámú kovács, lakatos, ács s egyéb mesterember tartozott.¹

¹ Hardy de Perini.

A tüzérség fedezetére nem a compagnie-k szolgáltak, hanem külön az e célra fogadott angol íjászok és olasz gyalogosok.¹

Az ostromló tüzérséget a városok szervezték saját védelmükre és nem szívesen adták a fejedelemnek kölcsön.

Római mintára a burgundi berezeg is hűségre eskettette katonáit,

A fegyelem igen szigorú volt.

A compagnie d'ordonnance-okat minden három hónapban megsejmelte a fejedelem megbízottja, kinek kötelessége volt meggyőződni a létszám teljességéről és arról, hogy a csapat harcra képes-e?

Béke idején a csapatokat folyton gyakorolták a mozdulatok szabatos végrehajtásában, a célba-lövésben, vívásban, lovaglásban stb.

A lovas íjászokat a lövés mellett leginkább abban gyakorolták, hogy az egymáshoz kötött lovakat rendben tudják vezetni, mikor gyalogharczhoz leszálltak a lóról,

Az elszállásolás is a legapróbb részletekig volt elrendezve, senki sem foglalhatta el lakását a nélkül, hogy a maréchal-tól utalványa ne lett volna.

A conductier-k mindennap maguk vagy helyetteseik által átvették a maréchal parancsát s az ismertető-jeleket.

Este és reggel minden csapatnál parancskiadásra gyülekezett a legénység.

Engedély nélkül senkinek sem volt szabad elszállásolási kerületét elhagyni.

A menetre vonatkozó szabályok is nagyon részletesek.

Az első trombita-jelre minden katona összecsomagolta holmiját, a másodikra lóra ültek s a lánDSA lovagja körül

¹ Jean Molinet krónikája.

gyülekezve, az escadre gyülekező helyére siettek, a harmadikra a compaignie gyülekezett és a meghatározott rendben állt föl.

Miuden parancsnok csapatjának létszámát feljebb valójának tartozott bejelenteni.

Spanyolok. A pyrenaei félsziget kis keresztény államai folytonos harcban voltak az arabokkal s ez a hadügy fejlesztésére jó hatással volt. Minden spanyol 25-ik évétől 50 éves koráig tartozott katonáskodni. Azok, kiknek vagyonuknál fogva az „*abnubda*“-nak nevezett adót kellett fizetni, lóháton harczoltak. Minden helység egy „*compañia regidá*“-t (melyet „*mesnada*“-nak is neveztek) alkotott. Ez egységek élén a „*mesnadero*“ állott. Bizonyos számú mesnada a gróf vagy „*alcaldo*“ parancsnoksága alá tartozott, ki területi parancsnok volt. Ennek parancsait az „*anubdator*“-ok közvetítették. A hadsereget „*ejercito*“-nak vagy arabosan „*almofallá*“-nak nevezték az *el-mechal-ja* után.

Castiliának Leonnal való egyesülése után a castiliai seregben a hűbéres vezérek helyére királyi tisztviselők, „*adelantados mayores*“ léptek, kiknek élén az „*adalid mayor*“ állott; az alsóbb tiszteket ezentúl is választották a hadjárat idejére. Különben a fővezér „*capdieño mayor*“ is lelépett a hadjárat végén.. 1229-ben elrendeltetett, hogy mindenki, a ki 20 vagy több kötelfi sátorral jön. két „*escudados*“-t (paizshordozót), két *ginete*-t és nyolcz *peont* hozzon magával.

1382-ben a „*condestable*“-i méltóságot szervezték, melynek hatásköre a mai hadügy ministerével volt egyenlő.

A vezérkari szolgálatot a „*mariscal*“ vezette.

A gyalogság taktikai alakzatai voltak: a „*haz*“, a század fejlődött vonala, a „*muro*“, négyyszög, a „*cerca*“ szin-

tén négyszög, a melyben a harcosok kötéllel kötötték magukat egymáshoz, a „*muela*“ köralakú csoport, és végre a „*cuneo*“ ékalakzat.

A lovassági „*companiá*“-k 100—150 lovasból állottak és „*caudrillas*“-okra tagolódtak.

1407-ben a katonáállítást újra rendezték. Egy bizonyos napon a lakosoknak össze kellett gyűlniök s a királyi tisztviselők (*reyidor*) összeírták a fegyverfoghatókat. Az összeírtakat „*decenas*“-okba, egyesítették. A tizedest „*cuadrillero*“-nak, a századost „*mayor*“-nak nevezték. A hadsereg legtekintélyesebb részét a lovagrendek alkották; ezek után következtek a vagyonosak (*ricos-hombres dependon y caldera*). E hosszú cím azt jelenti, hogy „bográcsos és zászlós gazdag emberek“. Különben e gazdag emberek szegénysége igen nagy volt, mert birtokuk az arabok hatalmában volt. Aragónia és Castilia egyesülése után a nemesség annyira el volt hatalmasodva, hogy Ferdinánd a „*szent hermandad*“-ot volt kénytelen életbe léptetni, így nevezték a városok szövetkezését a nemesség túlkapásai ellen. E szövetkezésnek katonai szervezetet adott az 1476-iki *cortez*. A *hermandad*, kétezer lovason kívül, nagyszámú gyalogságból álló serege nemcsak a nemességet tartotta féken, hanem az arabok ellen viselt folytonos háborúiban is jó szolgálatokat tett.

1483-ban Ferdinánd svájci gyalogságot fogadott zsoldjába és ennek mintájára szervezte saját gyalogságát. A svájcziai hatása a spanyol gyalogsági taktika fejlődésére óriási volt. 1489-ben a *hermandad* tizenkét, 834 főnyi, *capitaneá*-ból állott. A *capitanea* élén egy kapitány volt, kinek parancsnoksága alá egy *alfarez* (zászlótartó), 8 dobos, 24 tizedes, 80 lövész és 720 lándzsás tartozott.

A több capitaneá-ból alkotott magasabb taktikai egységeket „*batallá*”-nak nevezték.

A hermandadon kívül a tartományi zsoldosok (*Tropas de los acostamientos*) is a király hadához tartoztak.

A spanyol katonaság sok évig tartó háborúban fejlődött olyanná, hogy hírére a legtávolabb országokban is dicsérve említették. Hadviselése célra vezetett ugyan, de nem igen nevezhető humanusnak. Évenként kétszer törtek be az arabok jól művelt termékeny földjeire, hogy elpusztítsák a termést, házakat, csűröket, malmokat és vízvezetékeket, kivágják a szőlőtökéket, olaj-, narancs- és mandulafákat. Ugyancsak akkor hajóhaduk Granadának Afrikával való összeköttetését zárta el. De ezzel sem érték célra, mert az arabok a városokba húzódtak. Granadának e sok jól épült és jól őrzött városát beveendő, szervezték tüzéségüket. Nyolcvanezernyi had élén maga katolikus Ferdinánd jelent meg. A világ minden részéből toltak hadához a legelvetemedettebb gonosztevők, hogy a kereszt alatt harcolva, bűneik bocsánatát nyerjék el. Granada 1492-ben a keresztények kezére jutott. Az arabok kiűzettek, de velük a polgáriasság is elhagyta Hispániát s a mit a katolikus felség hadai tönkre tettek, soha sem újult meg többé. A kerthez hasonló, remek vízvezetési művek öntözött mezők kopárak lettek; fű sem nő többé ott, hol a keresztény vitézek lábnyomai az arabok civilizációját eltaposta. Ez ideig a gyalogság és tüzéség újjászervezése miatt a lovasságot elhanyagolták és csak Granada elfoglalása után került ennek rendbehozatalára a sor.

Lengyelek. A „lyeh”-eknek (síkon lakóknak) nevezett nyugati szláv törzsek idegen, állítólag nem szláv — némelek szerint török-tatár, mások szerint avar vagy ma-

gyár (?) — törzsekkel tömörülve, alkották a lengyel nemzetet, melyben politikai túlsúlyra az idegen elem jutott. A nemesi osztály (*slahta*) is ezekből formálódott, a mely sok kiváltságot s előjogot tudott magának biztosítani. Egyedül ennek volt joga fegyvert viselni. A nemes embereken (*slaheczicz*) kívül voltak „*kmezc*“-ek és „*podán*“-ok. A kmecek személyükre nézve szabadok voltak, de földjeikért szolgálatot kellett teljesíteniök; a „*podán*“-ok pedig jobbágyok voltak. Fegyverzetük íjból (*luk*), késből (*nozs*) és hajító-dárdából állott. A nyilat is s a hajító-dárdát is „*sztzsala*“-nak nevezték. Később kardot (*nozsna, mjecs*) és dsidát (*kopja*) is használtak.

Hrobri Boleszláv, abban az időben, mikor Szent István király és idegen papjai a magyarok térítésén serénykedett, az általános hadkötelezettségnek (*poszpolite rusenije*) és a várszervezetnek vetette meg alapját. A várrendszer fejlesztésével a védelmi járásokban (*opole*) lakó kmecek csoportosulása szilárdult meg. A várban lakott a várnagy (castellan), ki a királyi adót szedte be és fedezte belőle a vár javítási és fentartási költségeit, valamint az őrség eltartását is. Az állami közigazgatás élén a *vajda* állott, kit később *palatinus-mk* neveztek.

A várnagyok mellett minden „*grodosztvo*“-ban „*sztrozsni*“-knak nevezett alsóbb rangú tiszték is voltak.

A keresztény lengyeleknek ugyanaz a szerep jutott, mint a keresztény magyaroknak. E két nép oltalma alatt fejlődött nyugaton a földművelés, művészet, tudomány, és kereskedelem.

A szegény, sok megpróbáltatást szenvedett, sokban hibás lengyelek országát, hála helyett önzően eltörték a föld színéről és a rút hypokrisis azt mondatja némelyekkel: „azért, mert Európa nyugalma kívánta

azt“. Missiójukat teljesítették — nincs többé rájuk szükség!

Nagy csapás volt Lengyelországra III. Boleszláv végrendelete, melyben meghagyta, hogy birodalma négy fia között osztassék szét. Ezzel kezdődött meg az a hosszú ideig tartó viszálykodás, mely e jobb jövőre érdemes nemzet államának sírját ásta meg.

Lokjetek Ulászló rövid időre ismét egyesítette Lengyelország némely részét, de Pomeránia a német lovagrend uralma alá került. Fiának, Nagy Kázmérnak sikerült ismét egy hatalmas Lengyelországot egyesíteni uralma alá. Kázmér a hadszervezetet reformálta s a fegyverviselési jogot a földbirtoktól tette függővé. Ennek következtében nemcsak régi nemesi katonák, hanem új lovagok is keletkeztek, kiket azonban, épp oly kevésbé kötött valami a koronához, mint a régi nemességet. A slahták „*testvérségek*^*re* tagolódtak, e testvérségekbe olyan vér szerinti rokonok tartoztak, kiknek közös czimerük (*herb*) és közös családi nevük volt. A nemzetség-fők zászlaja alá nemcsak a földbirtokos, hanem a birtoktalan rokonok is sorakoztak. E hadi szervezés a nemesség hatalmát rendkívül növelte s a központi hatalom megerősödését lehetetlenné tette.

A nemesség a király hívására kelt hadra s a király választott a nemzetségfők között egy fő „*hetman*“-t.

A nemesség hada vértezett nehéz lovasokból állott; könnyű lovasság volt a kozákok hadjuttaléka.

A gyalogság szervezését eleinte elhanyagolták s csak a XIV. évszázban kezdtek erre is tekintettel lenni. E fegyvernem nagyobb részét, azonban idegen zsoldosok tették.

Mikor Nagy Lajos magyar királyra szállt a lengyel korona, a nemesség azon igyekezett, hogy kiváltságait és

jogait gyarapítsa és pedig nem siker nélkül, mert kívívta, hogy csak kárpótlás fejében tartozzék az ország határain kívül katonáskodni.¹ Lajos utódától és'vejétől, Jagelló Ulászlótól pedig azt is kicsikarták a nemesek, hogy az ország határain belül is kártérítést kapjanak és hogy idegen földön való háború esetén a király előleget adjon nekik, melyet, ha a háború egy év leforgása alatt véget nem ér, vissza ne követelhessen.

Ezek szerint tehát a nemesi had éppen olyan drága volt, mint a zsoldosok, de fegyelmeztelenségénél fogva nem lehetett benne megbízni.

Ez okból a királyok idegen zsoldosokat fogadtak. Már Jagelló Ulászló nagyobb részt idegen zsoldosokból: csehekből, morvákából, oláhokból, németekből álló sereggel verte le 1410-ben Tannenbergnél a német lovagrend hadát. E hadsereg, a litvánokat hozzászámítva, 66,000 lovasból és 97,000 gyalogosból állott. Ziska, a híres cseh vezér 21,000 csehkel és morvával csatlakozott hozzá.

A sereg magvát azonban a lengyel zászlóaljok alkották. Voltak fejedelmi (Janus massoviai, Ziemovit mazur fejedelemé) főúri, főpapi és kamarai zászlóaljok, ezekhez sorakoztak a vajdai rangban lévő nemesek és a slahták területi zászlóaljai. Hadának élmezéséről a király azzal gondoskodott, hogy erdeiben a vadat mind kilövette és húsát füstölve a sereg után vitette.

Ulászló szétszedhető hadi hidat is készíttetett. Hatvan ágyúja volt.

A litvánok serege is területek szerint alakult zászlóaljból állott.

¹ Kassa 1374

Csehek és morvák. A *csehek* és *morvák* legrégebb hadszervezete a családon alapult, a család feje a „*sztaroszta*“ volt. A családok oszthatatlan földet műveltek közösen, több család együttvéve alkotta a „*zsupá*“-t. Ennek élén állott a *zsupán* vagy *knyez*, ki a 10-dik évszázban már várban lakott (*hrad*). A *sztaroszták* kötelessége volt hadi adót fizetni, a várakat fentartani, utakat és hidakat építeni és családjuk élén harcolni. Többnyire gyalog harcoltak, a nyílt összeütközést kerülték s ha lehetett, cselet vetettek az ellenségnek.

Később a *zsupáni* alkotmány, *castellani* alkotmányná alakult át. Határvárakat emeltek s ezek védelmére szolgáltak a „*krajimiczi*“-k.

A XIV. évszázban a cseh hadsereg a városok militiaiból és a nemesség *francia minta* szerinti hűbéres hadából állott. Azonban minden francia befolyás mellett a gyalogharczás nem csak a városi militia, hanem a lovagok soraiban is szokásos volt.

A gyalogság lövészekből, cséppel hadakozókból és alabárdosokból, a lovasság dsidásakból állott. A harci szekereket igen szerették alkalmazni.

A Crécy-nél elesett János király és fia országzerte sok szerelék- és fegyver-raktárt szervezett, hogy a hadak fölserelése gyorsan történhessék.

Űzika hadai igen jól voltak fegyelmezve, a lovagi balítéletekkel nem törődtek, a térszín viszonyaihoz alkalmazkodtak. A csatater mögött fölállított szekér-tábor megerősítésére sok gondot fordítottak, mert ott lévő családjuk biztossága is azt kívánta.

A csataszekerekkel való harc Zizka alatt a taboriták soraiban nagy szerepet játszott, a szekerek egymással össze voltak lánczolva, a sorok élén levő szekéren jelző zászló

volt, úgyszintén a sort vagy tagot záró szekéren is, e jelzőkkel szabályozták a mozgó szekérvár mozdulatait. Nagy ügyességgel mentek át a védő harczból a támadóba. Védelem esetén megálltak, a lovakat kifogták, támadáshoz pedig ismét a szekerek elé fogták. Részletes módját a szekérvárak támadó harczának nem ismerjük.

A taboriták folyvást gyakorolták magukat, czélba lőttek, vívtak, csapatmozdulatokat hajtottak végre, s ez az oka nagy harczra termettségüknek.

Később a taborita hadak töredékei csapatonként idegen szolgálatba állottak, vagy a szomszéd országokban rablásból éltek. Így lettek zsoldosai a magyar királyoknak is.

Keleti népek. A hűbérrendszer sajátosságai Európában megakadályozták a taktika fejlődését, sőt a régiekének alkalmazását is. A térszín nem véteget tekintetbe, pedig tagadhatatlan, hogy ebben a korszakban is voltak egyes emberek, kik — ne vitassuk, saját magukból merítették-e, vagy a régiek példájából tanulták-e — ismerték a hadviselés alapelveit s a térszín fölhasználásának előnyeit.

Csak a keleti népek, kiknek esze nem fajult el, kik természetesen gondolkoztak, egy szóval, a kikkél a lovagságnak nevezett betegség nem fészkelte be magát, ismerték és alkalmazták, úgyszólván mindig, azon alapelveket, melyek a stratégiát és taktikát teszik, csak ők vették a térszín tulajdonságait igazán tekintetbe s mindig megverték az igazi katona karikatúráját, a lovagot, ha különös viszonyok nem akadályozták hadviselési módjuk kifejlesztését és alkalmazását.

Ily népek voltak az arabok, hunok, avarok, törökök, tatárok, magyarok stb.

Megszoktuk hallani s meggondolatlanul nagyobbára el is hiszszük, hogy e népek rettenetesen műveletlenek és

vadak voltak, pedig ez nem úgy van. A görögök és rómaiak mindenkit barbárnak tekintettek, ki nem volt görög vagy római. A középkori keresztény írók — nagyrészt papok — pedig következetesen vadnak, barbárnak, ördögszülöttének stb. hirdették azokat, a kik nem voltak keresztények. S ez volt szerencsétlensége e népeknek, nem voltak keresztények s mindent, a mi rosszat róluk írtak — pedig ez nem kevés — elhitték 8 elhiszik — sajnos — még ma is a balítéletekre hajtó emberek.

Az nem szorul bizonyításra, hogy az arabok minden tekintetben műveltebbek voltak, mint a középkori keresztények, hiszen az a kevés keresztény ember, a ki valamit tudott, az arabok egyetemlein tanulta azt. Bacon, Szent Tamás, Nagy Albert, castiliai Alfonz, mind az arabok tanítványai voltak, s az Avicenna műveibe letett tudományon élösködtek az orvosok meg száz év előtt is.

Érdekes tudni, hogy Avicennának, többek között, a hegyek eredetéről kifejtett nézetei nagyon kevésben különböznek attól, a mit a mai geológusok igaznak valának.

Gerbert püspök, a későbbi II. Sylvester pápa, az arab egyetemeken szedte magába azt a rengeteg tudományt, mely a sokat hívó, de keveset tudó akkori keresztényeket annyira elremítette, hogy az ördöggel való czimborálással vádolták. Samarkandban már akkor voltak papirosgyárak, mikor még Európában a keresztény barátok a régi görög kéziratok pergamenjeiről vakarták le az írást, hogy arra a helyre írják naiv észjárásuk termékeit, a honnan gyakran világra szóló remek műveket pusztítottak el, vak tudatlansággal, örökre.

E gyárakat nem az arabok alapították, hanem tatár

népek, jóval előbb, s a város elfoglalásakor az arabok működésben találták.¹

Az avaroknak, kikről a történet följegyezte, hogy piperkőczök voltak s bogy a byzanci ifjaknak divatképpül szolgáltak, is kellett bizonyos műveltségüknek lenni, mert az említettem nevetséges tulajdonság mindig valamely műveltség vad hajtása.

A mongolok műveltségét bizonyítja a többek között az is, hogy Hulagu khán 1259-ben, Megarában observatoriumot építtetett s arab tudósokat hívott meg udvarához s hogy ennek testvére, Kublai khán volt az, ki a bagdadi és kairói astronomusok tudását Chinában meghonosította. Timur-Lenk is arab tudósokat hozatott samarkandi udvarába. Unokája, Ulug bég pedig olyan astronomiai szerszámokat szerkesztetett, a milyenek addig ismeretlenek voltak, a többek között (állítólag) egy olyan körnegyed (??), melynek sugara a konstantinápolyi Sophia templom magasságával volt egyenlő. 1437-ben pedig egy olyan művet bocsátott közre, mely az akkori astronomiai ismereteket mind felölelte. Lehet-e az ilyen népet minden műveltség nélkül valónak mondani? De e tényeket rendesen el szokták hallgatni s csak kegyetlenségükről emlékeznek meg és elfelejtik, hogy a keresztény népek sem voltak kevésbé kegyetlenek ebben a korban. Elfelejtik, hogy I. Károly frank király, kit nagynak neveznek, 4500 százt gyilkoltatott le és pedig *nem a csatamezőn*; hogy keresztény írók tanúsága szerint a kereszties vitézek Jeruzsálem elfoglalásakor olyan mészárlást vittek véghez, hogy a lovak szügyig jártak vérben, míg Omár a palesztinai keresztényekkel szelíden bánt s néhány év-

¹ Le-Bon „La civilisation des Arabes“.

százzal előbb *Mohamed megtiltotta a keresztény papok megölését.* Elfelejtik, hogy a francziák Auberoche ostrománál a várbelieknek Derby grófhhoz küldött apródját elfogták s hajtógéppel a várba vetették, hová természetesen holtan jutott, hogy Frundsherg utóda Boyneburg Kurt 1527-ben Rómában mit művelt volt, és azt is, hogy a csak gyűlölni tudó spanyol király, II. Fülöp vérengzésének, saját alattvalói közül hányan estek áldozatul — nem a csatatéren — de vérpadon, papi és udvaronczy ruhába bujtatott hóhérok keze alatt, elfelejtik, hogy mennyi testvérgyilkosság történt a fehér és piros rózsa közötti háborúban a keresztény Angliában.

Lehet-e jogosan kegyetlenséget az arab, török, tatár és magyarok szemére lobbantani azoknak, kik ezeket és még sok mást elkövettek, hogy az inquisitio és a harminczéves háború borzadalmain kívül egyebet ne említsenek? Annak, a kit fajgyűlölet helyett igazságérzet vezet, be kell ismernie, Horatiussal, hogy „*iliacos intra muros peccatur et extra*“.

Mongolok. E népek hadviselése merőben különbözött a nyugatiakétól, náluk a hírszerzési szolgálat ki volt fejlődve, a térképeket az illető térszín átkutatása pótolta, az oktan összeütközést kerülték, a betörést előkészítették, nyomósán üldöztek, cselt vetettek, váratlanul rajta ütöttek az ellenségen, színleg megfutamodtak s a meg gondolatlanul üldözőket oldalba támadták stb. Ezt tenni a lovagok szégyennek tartották. Láttuk, hogy csak kevesen voltak, kik e balítéletekkel nem törődtek s követték példájukat, de bármilyen kevesen tették is azt, azért az arabokkal, hunokkal, avarokkal, magyarokkal, törökökkel, mongolokkal, Európa és Ázsia terein vívott kisebbség nagyobb háborúk hatása mégis meglátszik a nyugatiak

hadviselésén, kik, legalább ha e fejlett taktikájú népek egyikével vagy másikkal harczoltak, kénytelenek voltak szokásaiktól eltérni. Azok, kik e tapasztalatokat a hozzájuk hasonló hűbéres seregek ellen vívott csatákban is alkalmazták, mint például az angolok a százéves háborúban, rendszeren legyőzték ellenfeleiket, míg aztán a többiek is módosították működésök módját.

A keleti népek harczmodora között meglepően sok analógia van. Az, a mit Bölcs Leo a magyarok hadviseléséről mond, körülbelül ráillik a szeldsuki törökök s a mongolok hadviselésére is. Az ellenségnek nyilzaporral való nyugtalanítása, a hátrafelé nyilazás, színlelt megfutamodás, cselvetésre szánt különös osztály, mindmennyi analógiák, a melyek a felsorolt népek mindenikénél alapelvül szolgáltak.

Hadjárat alkalmával a derékhad előtt a könnyű lovasokból álló elővéd haladt, ezt követte az előhad, a sereg orra, a mely ismét két szárnyból, a jobb és bal szárnyból állott, e mögött haladt a hátvéd.

A folyókon rendkívüli ügyességgel keltek át, fegyvereiket a ló farkához kötött kosarakba rakták, maguk pedig a lovak előtt úsztak.

A harczban a tulajdonképeni rendezett csatasor előtt csatárok mentek s 4—5 nyilat lóttek az ellenségre, ha ennek nem volt meg a várt eredménye, akkor visszavonultak, elbújtak s lehetőleg leshelyből rontottak az üldözőkre. A kézi tusát, a mennyire lehetett, kerülték, s az ellenséget, rajként körülszáguldvá, nyilaik özönével gyöngítették. Hogy az ellenséget megriaszszák, gyakran kitömött bábukát ültettek a vezetékllovakra, hogy többnek gondolják őket. Ezt később az európaiak is tették különösen ostromkor a várak falain.

Nemez-sátrakban táboroztak, melyeknek állványa kosárfonadék volt, s erre borították a nemez-lepleket. A tábor helyét körülkerítették, és ha több ideig szándékoztak egy helyen maradni, földsánczokkal is körülvették. E sánczokkal körülvelt helyeknek állandó jellegük volt.

Dsengiz khán hadjáratainak olvasásából meggyőződhetünk arról, hogy e fejedelem a világtörténet legnagyobb hadvezérei mellé sorozható. Szemére vetik, hogy kegyetlen volt, hogy csak azoknak a városoknak lakóit kimélte, kik önként meghódoltak neki. E szemrehányás sokat veszít jogosultságából, ha meggondoljuk, hogy ezt a nyugatiak is megtették, még akkor is, a mikor erre nem volt olyan szükségük, mint Dsengiz khánnak, kiről Köhler helyesen jegyzi meg, hogy „hiba lenne ezt egyedül nyers vadságának betudni, mert existenciája függött ettől,“ hiszen saját érdekének veszélyeztetése nélkül, nem hagyhatott háta mögött ellenséges indulatú nagy városokat seregét pedig nem gyöngíthette azzal, hogy mindenikben nagyságának megfelelő őrséget hagyjon.

A hírszerzési szolgálat szervezése mesteri volt seregében; minden irányban küldött járóereitől a híreket rendkívül gyorsan kapta meg, mert azok szállításáról eleve volt az által gondoskodva, hogy az útvonalakon, egymástól bizonyos távolságban, kisebb csapatokat helyeztek el, melyek a kapott hírt sorban tovább adták, míg az rendeltetése helyére nem jutott. A hadviselésnek ez a fontos ága az európaiaknál teljesen el volt hanyagolva. A keresztes hadjáratokban kezdték szükségét észrevenni, és e célra fizetett kémeket használtak. De, hogy a fizetett kém szolgálata sokkal megbízhatatlanabb, mint a saját érdekekben kutató katonáké, mindenki elképzelheti.

Seregének élelmezéséről sikeres módon gondoskodott.

Bámulatunkat költi föl, hogy az akkori viszonyok és közlekedési eszközök mellett 700,000-nyi seregét 3750 kilométernyi, útjában Közép-Ázsia pusztáin élelmezni tudta, mikor Turkesztán ellen harczolt 1218-ban. Seregét nagy mennyiségű kanczák és juhok követték, az előbbienek teje, az utóbbiak, teje és húsa volt főtáplálékuk.

E kanczák tejéből készítették a *hurutnak* nevezett sajtot s a *kumiszt* Vizet tömlőkben vittek az élelmezésükre szánt állatok hátán s ezek segítségével keltek át az útjokat elzáró folyókon.

Chinában ismerték meg a puskaort s a tüzes lánDSA alkalmazását, melytől Liegnitznél, 1241-ben ugyancsak megijedtek a németek. A tüzes lánDSA, melyet Favó szerint tolo-csiangnak neveztek a chinaiak, egy hosszú, csőszerűén átfúrt bambusuád volt, melyet lóporral és apró lövedékekkel töltöttek meg s a melyből nagy zajjal vetődött ki a lövedékek özöne.

Lehet, hogy ezek voltak az első kézbe való tűzi fegyverek Európá csatatéréin.

Dsengiz khán érdeme, hogy azt a népet, melynek foglalkozása sólyomvadászat, czélbanyilazás, lovaglás, egy szóval mindaz volt, a mi a katonánál szükséges tulajdonságokat neveli, fegyelmezni tudta s ezzel biztosította nagy hadi sikereit. E kitűnő katonai anyag emberei egy persa író szerint azt tartották, hogy „a harczos olyan bátor legyen, mint a kakas, olyan szelíd, mint a tyúk, olyan SZÍVŰ, mint az oroszlán, olyan türelmes, mint a kutya, olyan óvatos, mint a daru, olyan ravasz, mint a róka, olyan meggondolt, mint a farkas s olyan nyugodt, mint a macska, és ellenségére olyan erővel rontson, mint a vadkan“. Az ilyen emberek, fegyelmezett állapotban, természetes, hogy félelmetesekké lettek.

Dsengiz khán seregének tagolása a tizedes rendszerint történt. Tíz tíz-soros tag alkotta a legkisebb egységet, tíz ilyenből lett egy nagyobb és így tovább. Megjegyzendő, hogy a tizedes rendszer volt a területi beosztásnak is alapja.

Kisebb vétségekért ostorcsapásokkal büntették a katonát. Ha valamely tizedből valaki elszökött, az egész tizedet halállal büntették.

Egy főtisztnek, kit a nyugatiak marsainak neveznének, ki a fővezér törzséhez tartozott, volt a kötelessége a táborhelyet megválasztani, az élelmiszereknek, víznek stb. a táborhelyre való jutásáról gondoskodni, a menetintézkedéseket megtenni. A fizetőmester dolgát is külön e célra rendszeresített tiszt végezte. Az élelem és mállhovatnak parancsnoka szintén magasabb rangú tiszt volt. Arról is gondoskodtak, hogy menet alkalmával a maradozók csapatjaiktól végképen el ne szakadjanak, a gyengélkedők, megsebesültek stb. bajuk múltával ismét helyükön legyenek. Minden harcos egyformán osztozott a zsákmányon.

A fegyelem fejlettségére vall az a körülmény, hogy halálbüntetés terhe alatt volt eltiltva az engedelem nélkül való fosztogatás és rablás, továbbá, hogy a tisztek kötelessége volt csapataikat úgy iskoláztatni, hogy minden pillanatban készek legyenek harcolni. A tábori rendőrintézménye is megvolt náluk. A tábor és menet biztosítására is nagy gondot fordítottak.

Hadrendjük öt nagyobb csoportból állott. Az elővéd, derékhad és hátvéd egymás mögött állott, a jobb és bal oldalvédnek vagy szárnynak nevezett csoport az oldalak biztosításáról gondoskodott. E nagyobb csoportokon kívül volt még két kisebb, az előőrsök és lesőállások meg-

szállására szánt csoport is. A lesóállások csoportja az utóvédet követte. Nemcsak okosságukról, de fegyelmezettségükről tesz Rogerius mester tanúságot, a mikor azt mondja, hogy „náluk síri csend uralkodott, senkinek szavát nem lehetett soraikban hallani“.

Seregük a várak vívására szükséges gépekkel is el volt látva. Esztergomot 30 kőhajítógéppel lövöldözték éjjel-nappal s földdel töltött zsákokat vetettek gépekkel * az árkokba, hogy azokat betöltsék.

Taktikájukat óvatosság jellemzi. Dsengiz khán hős utóda, Timur-Lenk, ki 35 hadjáratot viselt, egy a hadviselésre vonatkozó utasítást adott ki, melyben különféle intézkedéseket tárgyal. Ha a 12,000-nyi és 40,000-nyi seregre vonatkozó utasításokat egymással összehasonlítjuk, föl fog tűnni az a taktikai alapelv, melyet I. Napóleon is követett s a mely ma is érvényben van, t. i. hogy mentől nagyobb a sereg, annál nagyobbak kell az egymást követő támadások számának is lenni.²

A két összehasonlításra ajánlott utasítás következőképen szól:

„Ha az ellenséges sereg 12,000 lovasnál nem több, akkor első vezérem 12,000 lovassal keljen hadra. Mikor az ellenséghez egy napi járó távolságra ért, küldjön nekem hírt. A 12,000 lovas kilencz osztályba tagolódjék, ezekből kettő legyen az elővéd, három-három a jobb és bal szárny s egy a közép.“

„A szárnyakat alkotó három osztály közül mindeniken kettő álljon a sorban, egy pedig elővédé legyen a szár-

¹ Rogerius m. XXXIX. fejezet.

² Köhler.

nyaknak. A szárnyak elővédének egy része mint előhad előzze azt meg.“

„A csatatér megválasztásában a vezér arra ügyeljen, hogy fejlődésre eléggé sík és nem szakadozott, lehetőleg az ellenség felé menedékes helye legyen és őrizkedjék attól, hogy a nap a szemébe süssön.“

„Mikor a sereg föl van állítva, minden osztály, minden egyes ember egyenesen menjen előre a nélkül, hogy a lovak az egyenes vonaltól jobbra vagy balra eltérjenek.“ Ez azért rendeltetett, hogy a fölállítás zárkózottsága ne szenvedjen és hogy torlódás ne támadjon.

„Az ellenség megpillantásakor „Nagy az Isten“ csatakiáltás hangozzék.“

Abban az esetben, mikor a főhadsegéd észreveszi, hogy a vezér kötelességet mulaszt, szabadságában áll más vezért kinevezni.“

Ebből látszik, hogy a főhadsegéd az uralkodónak volt a vezért ellenőrző bizalmas embere.

„Miután a vezér és főhadsegéd a teendőkre nézve megállapodtak, az ellenség ereje kémlelendő ki; hasonlítsa saját tiszteit az ellenségével össze s ott, a hol saját dolgaiban hibát vesz észre, segítsen. Figyelemmel kísérje az ellenség mozdulatait, tartsa számon, hogy ezek rendben vagy megbomolva történnek-e.“

„Mindenekelőtt ismerje meg az ellenség hadviselése módját, tudja meg, hogy egész seregével egyszerre vagy osztályonként, fokozatosan támad-e. Fődolog annak gyors és helyes megítélése, hogy mikor és csak egyszer vagy ismételve szándékozik-e az ellenség támadni. A csapatok nyugodtan várják be a támadást, mert veszélyben valónyugalom az igazi vitézség.“

„Míg az ellenség a harcztot el nem kezdi, nem kell

elébe menni, a mint azonban előrenyomul, a kilencz osztálylyal is czélszerűen kell működni. Mi hát a vezér főadata? Az, hogy saját csapatainak mozdulatait vezetni tudja s lélekjelenlétét a csata alatt egy pillanatra se vesztse el. Vívóhoz hasonlóan, erős karral álljon biztosan a talpán. Osztályai, íj, balta, buzogány és tör legyenek kezében s a kellő pillanatban használja ezeket jól föl.“

„Mindig lehet remélni, hogy az ellenséget kilencz egymásután következő roham le fogja verni. A harczot a nagy elővéddel kezdje meg a vezér, először a jobb-, azután a balszárny elővéddel támogassa azt. A mi azt teszi, hogy három egymásután következő rohamot intézzen. Ha e három csoport visszavonulni kénytelen, akkor a jobbszárny első osztálya nyomuljon legelébb előre s ezt kövesse a balszárny második osztálya s ha ez sem vezetne célhoz, akkor a jobbszárny második és a bal első osztálya támadjon s ha ez sem sikerül, akkor ezt nekem kell megjelenteni, a vezér pedig Istenben bizakodva, zászlómat lobogtatva, vesse magát a tartalékkal az ellenségre, képzelje, hogy jelen vagyok s legyen meggyőződve, hogy a mindenható segítségével a kilenczedik roham az ellenséget meg fogja futamítani s győzni fogunk.“

„Semmi sem fontosabb, mint hogy a vezér el ne siesse a dolgát, mindent megfontolva és kellő elővigyázattal hajtson végre, mert a vakmerőség az ördögnek leánya. Ezenkívül őrizkedjék olyan vállalatokba fogni, a melyekből bajos kibontakozni.“

„Ha a harcz oda jutott, hogy a vezér tartalékával kénytelen beleavatkozni, ne veszélyeztesse túlságosan személyét, mert a vezér halálának mindig rossz következése van, általa saját hadának bátorsága annyira vész, mint a mennyire fokozódik az ellenségé.“

„Ha az ellenség hada a 40,000-et közelíti meg, akkor a mi részünkről is 40,000-et kell összegyülekeztetni, kiknek vezére boldog fiaim egyike lesz, ennek parancsnoksága alá két fővezér és több „emir“ fog sorakozni. Győzhetetlen hadaim engemet mindig köztük levőnek tartsanak azért, hogy mindig a böleség és vitézség szabályait kövessék.“

„A jó vezér, a mikor az ellenség erejét kipuhatolta, tudni fogja, hogy ellenébe ugyanolyan számút kell állítania. Figyelmes szemmel kísérje az ellenség fegyvernemeit, győződjék meg arról, hogy hol állanak az íjászok, hol a dsidás lovasok stb. És azt hogy az ellenség elővigyázattal, osztályainak fokozatos alkalmazásával, vagy teljes erejével egyszerre szándékozik-e támadni. Ismerje meg az előremenetel és visszavonulásra való tekintettel a csataterre vezető utakat s tanulmányozza az ellenség fölállítását. — Gyakran megtörténik, hogy az ellenség színleg megfutamodik, hogy ellenfelét meggondolatlan üldözésre csalja.“

„Az efféle cselektől őrizkedni kell.“

„A jó vezér ismeri a harcz menetét, mindenkor tudja, hogy melyik osztálylyal kell működni, bölcsesége mindenkor tudja, hogy mit kell tennie, fölismeri, hogy melyik ponton és hogy mikor kezdődjék a harcz; kitalálja az ellenség szándékát, tervét s tudja azokat meghíúsítani.“

„A 40,000 lovas 14 osztályba tagolódik.“

„A szárnyakat hat-hat, a közepet egy s az elővédet is egy osztály alkotja.“

„A szárnyak osztályaiból kettő-kettő áll az arcvonalban, egy-egy az elővéd, kettő-kettő a tartalék s végre egy-egy a tartalékok elővédé.“

„A nagy elővéd a fölállítás közepe előtt áll és íjászokból, dsidásokból és kardos vitézekből van szervezve.“

„Az elővéd rettenthetetlen bajnokai vad kiáltással rohanjanak az ellenségre és igyekezzenek azt rendetlenségbe juttatni.“

„A vezér egy pillanatra se szűnjék meg figyelemmel kísélni az ellenség mozdulatait, minden csapatparancsnokot keményen büntessen meg, ha parancs nélkül támad. Órizkedjék az ok nélküli megütközéstől. A mikor azonban az ellenfél feléje nyomul, ismerje meg fölállítását s a visszavonulás lehetőségét is tekintetbe véve, intézkedjék a támadásra vonatkozólag. Az olyan hadat, mely rövid harc után visszavonul, ne üldözzé, mert valószínű, hogy erős tartalék áll mögötte. Az ellenséges támadás ellenébe legelőbb nagy elővédét küldje előre, azután a két szárny elővédét indítsa támogatásukra, ezeket a jobbszárny első, a balszárny második, azután a jobbszárny második s a bal első osztálya kövesse, s ha e hét csoport hét támadása nem döntötte volna el a csatát, akkor a szárnyak tartalékainak elővédéi mozduljanak meg, s ha ezek támadásának se lett volna sikere, akkor a szárnyak tartalékainak első, illetőleg második osztálya elegyedjék a harcba s őket a két hátramaradott osztály kövesse. Ha e tizenhárom támadás mind rosszul üt ki, akkor a fővezér fölállításának középső osztályával vesse magát közbe s e tizenegyik osztály mozdulatában nyomatékoság és mérték legyen, hegyhez hasonlóan guruljon az ellenségre! Ha a győzelem még ekkor sem biztos, akkor személyesen vigye zászlómat az ütközetbe.“

Azok a politikai és katonai kormányzási elvek, melyek Timur utasításaiban foglaltatnak, több száz évi szokásokból és tapasztalásokból vannak merítve. A „hatalmam gyára-

pítésára szolgáló utasítások“ első része „a katonai intézkedéseket“ foglalja magában, kiterjeszkedik a hadsereg-szervezésre, zsoldra, magasabb rangú tisztek kinevezésére, előléptetésére, táborozásra, fölszerelésre, fegyverzetre stb, vonatkozó kérdésekre egyaránt, s azt mutatja, hogy a mongolok állami szervezetének minden ága fejlett volt s hogy e vadnak hirdetett nép uralkodójával szemben, nem minden akkori európai fejedelem állja meg a helyét, sőt, hogy az utóbbiak nagyobb része s a legtöbb európai állam hadseregszervezete, hadviselése módja sokkal tökéletlenebb volt.

Törökök. Az imént mondtak a törökökre nézve is állanak. Ezeknek a saraczenoktól vett csatarendje öt nagyobb csoportból állott, melyek közül három, az előhad, a derékhad és hátvéd, egymás mögött állott és kettő az oldalak védelmére volt szánva.

Ők is, mint a mongolok, kedvelték a nyíllal való lövés alkalmazását; általában e két nép harcmodora épp olyan hasonló egymáshoz, mint fegyverzete. Rárontottak és rázúdították nyilaikat az ellenségre; ha az ettől meg nem hátrált visszavonultak, visszafelé lőttek, minden oldalról körülvevették az ellenséget. Mind ez ugyanaz, mint a mit a magyarok hadviseléséről Bölcs Leo mond s a mit erről mindazoknak a csatáknak leírásából tudunk, melyeket a magyarok a legújabb időkig vívtak, föltéve, hogy természetüknek megfelelő módon harcolhattak s idegen, harcmodorukat nem ismerő vezérek nem akadályozták sajtáságos hadviselésük alkalmazását.

Egyben mégis különbözik a törökök harcmodora a mongolokétól s ez az, hogy az ozmanlik egyszerre harcoltatták csapataikat, a mongolok pedig fokozatosan.

Az európaiaknak a saraczenokkal való háborúi azt ered-

ményezték, hogy a gyalogság szükséges voltát belátták s a keresztes háborúk alatt e fegyvernem bizonyos jelentőséget kapott. De otthon, Európában nem fejlődhetett, mert a lovagság hóbortjai és balítéletei megakasztották.

A keresztes háborúk kezdetekor, a normannokat kivéve, senkinek sem volt gyalogsága s csak a szentföldön látták be, hogy jól felszerelt gyalogságot kell a lovasok elé gátként állítani, hogy az ellenség nyilai ellen oltalmazzák. További változás még a keresztes háborúkban az is, hogy a lovagok egy vonalba való fölállítása helyett két harczvonalat alkottak, a második tartalékul szolgált; ezt látjuk 1080-ban az antiochiai csatában. Askalonnál már mély a fölállítás és szárnyanként való, mely előtt egy gyalogsági liarczvonat állott, hol 5000 lovag mellett 15,000 gyalogos is harczolt.

A keresztesek kilenc/ csoportban akként meneteltek, hogy olyan négyszöget alkottak, melynek minden oldalára három csoport jutott. Ez volt fölállításuk alakja is, tehát bármely oldalról támadtattak meg, három csoport állta az ellenség útját, melyet ismét három támogatót, 8 mely mögött megint csak három állott tartalékként. A gyalogság az első harczvonalba jutott s ez kezdte meg a csatát, a mennyiben nyilakkal és hajító dárdákkal özönlötte el az ellenséget s ezzel a lovasság támadását készítette elő. Ebben a normannok hadviselése módjára ismerünk.

A keresztes háborúkban, mikor a szaracének sajátágával számolni kellett, a menet biztosítására is kezdtek gondot fordítani, annyival is inkább, hogy a lovagok rendszeren fölszerelés nélkül meneteltek kisebb lovakon, harczy lovaik és fölszerelésök pedig a málhavonatnál volt, hogy

tehát ilyen védtelen állapotban ne találhassák őket, elő- és hátvédet alkalmaztak. A rendszeren nagyszámú keresztetes hadak élelmezésükre való tekintetből több oszlopra oszolva meneteltek.

Azonban nem csak ebben nyilvánult a szaraczenékkal való érintkezés hatása, hanem a lövészek gyakoribb alkalmazásában is. A mozgékony szaraczenék minden oldalról bizonyos távolságból vetették gerelyeiket s lőtték nyilaikat a keresztényekre, kik rendes harczmódjukkal, t. i. az előre szegzett lándsával való neki lovaglással czélt nem érthettek, mert a szaraczenék soraiba betörni nem lehetett; azok az összeütközés elül kitértek s újra gyülekezve ismét távolról ártó fegyvereikkel rontották őket, minek következtében a keresztények is valamennyi lovagi zászlóaljhoz íjjal vagy számszeríjjal fõlszerelt gyalog lövészeket osztottak be. Ez alkalommal a lovasság és gyalogság működésében a szerves összefüggésnek már némi nyoma látszik.

A gyalog lövészek mindig az oszlop élén mentek, hogy míg a távoli harcz tart, ők működhessenek, amint azonban az ellenség soraikba betörni és a kézitusát megkezdeni szándékozott, azonnal helyet csináltak a lovasságnak.

Az egyes csapatok is kezdtek egymásra tekintettel lenni, érezték, hogy egymáshoz tartoznak; veszély esetén a másiktól támogatást vártak s magokat is támogatásra kötelezetteknek tekintették.

A szaraczenék mintájára a keresztények is szerveztek könnyű lovasságot, mely leginkább szegény nemesekből s úgynevezett turkopolokból állott.¹

¹ Turkopoloknak nevezték az ázsiai asszony és európai apától született gyermekeket.

A gyalogság száma is megszorodott a kereszties hadakban, nem annyira átgondolt, tervszerű intézkedés, mint kényyszerűség következtében. Sok lovag lóháton indult és gyalog érkezett, az úton elkoczkázta, eladta lovát vagy más módon vesztette el s gyalogszerre jutott.

A gyalogságnak az a része, mely lovát vesztett lovakból állott, lándsával, a többiek íjjal és számszeríjjal harczoltak. Kardot drágaságánál fogva kevesen viseltek. A szaracének harczmodora Comnena Anna szerint abban állott, hogy két szárnyukkal előre rontottak, fölállításuk közepét visszatartották s így három csoport keletkezett, melyek közül a középsőt tartaléknak lehet mondani; ez annak a szárnynak segítségére sietett, mely válságos helyzetbe jutott. Mikor a keresztények a sereg közepét támadták meg, akkor a két szárny két oldalukba kanyarodott. Gyakran egyik vagy másik szárny színleg visszavonulva, a tartalékhoz csalta az ellenséget s rögtön visszafordult és ismét támadott, mikor a tartalék az ellenség oldalába vagy hátába került. Látjuk tehát, hogy a keletiek harczmodorában sokkal több észszerűség, vagy mondjuk művészet volt, mint a keresztényekében s hogy ezek is kénytelenek voltak régi nehézkes módszerüket megváltoztatni.

Az oroszok hadügyének fejlődésére a normannok, bizancziak és mongolok voltak befolyással.

A hűbérrendszert nem ismerték. Urak voltak a bojárak, kiknek kíséretében harczoltak a *metsnik-ék* és *otrok-ok*. A taktikai egységet *artizsiná-nak* nevezték. A fejedelmi druzsinákban zsoldosok is harczoltak, többnyire lengyelek és magyarok.¹ A fejedelmi druzsinákon kívül területi druzsinák is voltak.

¹ Galitzin.

A katonáskodók osztályának volt itt is a legnagyobb tekintélye; az ettől ment szabad embereket „*lyudi*“-nak nevezték, ezekhez tartoztak a kereskedők is.

A lyudikat, kik gyalog harczoltak, csak a határvédelemre használták.

A vezéreket „*voj-vodá*“-nak nevezték, a fővojvoda volt az, a mit ma generalissimusnak nevezünk. A tagolás a tizedes rendszer szerint történt s a tisztségek nevei ennek megfelelőek: százados (*szotnik*), tizedes (*deszjatnik*) stb. A tízezer főnyi hadosztályok parancsnokait *JemniJc*[^]*-nok* nevezték. A szállásmesteri szolgálatot a *sztanovcsik* teljesítette. Éppen úgy, a mint Franciaországban a comes stabuli-ból connétable, úgy itt is udvari méltóságokból lettek a katonai tisztségek, az *olcolnik* és *sztolnik*, istálló-mester és asztalnok katonai rangot jelentettek.

A bojárok és kíséretük lovasok, a lyudik gyalogosok voltak; ezeken kívül még könnyű lovas zsoldosokat fogadtak a szomszéd kazárok, besenyők stb. soraiból.

Ez, a mit fölsoroltam, a mongol hódoltság idejére szól, mert eredetileg az oroszok, mint minden szláv nép, nagyobbrészt gyalog harczoltak,¹ csak lovas népekkel való érintkezésük, jobban mondva elegyedésük után lett túlnyomó a lovon harczolók száma.

Az oroszoknál, mint a lengyeleknél török, tatár eredetű a lovasszellem. Különbén a szellemileg fejlettebb tatárfaj befolyásának nemcsak ez a nyoma látszik az oroszok és lengyelek institutióin, hanem a szlávok jelenleg szerepvivő ágának, az oroszoknak a velők való vérvegyülés adta meg azokat a tulajdonságokat, melyeknél fogva számot tesznek. Tisztán szláv népek nem voltak képesek oly mara-

¹ Galitzin.

dandó államot alkotni, mint az oroszok, kik a normannokkal¹ és a különböző tatárokkal egyesülve, e nagy jövő elé néző fajt alkották.

Ebből nem kell azt következtetni, mintha egyáltalán azelőtt nem lett volna lovasságuk, mert abból a körülményből, hogy a kalkai csata után a palóczok a megfutamodott oroszokat lovaiktól fosztották meg, azt látjuk, hogy lovasságuk is volt.

Az orosz gyalogság lándsásokból és íjászokból állott. Az első sorban íjászok álltak, kik nagy paizsaikkal fődöztek a mögöttük álló íjászokat.

A druzsinák a mi bandériumainkkal körülbelül azonosak. A fejedelmi és területi druzsinákon kívül a vojvodáknak is voltak druzsinái. Oroszországban a nyugati fogalom szerint való nemesség nem volt, mert a nagyfejedelmek és csárok alattvalói velük szemben mind egyenlők voltak. Rurik utódai alatt csak egy úr volt, a fejedelem, kinek mindenki szolgája volt. A XIV. és XV. évszázban a hfíberrendszer kezdett meghonosulni s végre még a bojárok gyermekei (*djetyi bojárszkije*) is hűbőrföldet kaptak. Ettől az időtől kezdve a bojárok és bojár-gyermekek annak tekintendők, a minek nyugati Európában a lovagok, illetőleg a fegyverhordók. Azonban épp

¹ Az északról benyomult normannok, kiket a finnek „rusz“-nak neveztek, a mai Oroszország központját a határokkal összekötő, bajózható, folyók közvetítésével elárasztották a szláv-lakta vidékeket, s azok lakóit egymásután meghódoltatták. A szlávok egymás között való viszálykodásaik következtében normannokat választottak fejedelemül, Rurikot (Hrurekr), Szineust (Szikaiutr) és Truvort (Thorvadr), a két utóbbinak korai halála után Rurik uralma alatt egyesítette az ő területeiket is. Ez volt az orosz állam magva. Ezekről vették a „rusz“ nevet is. Rurik utódai 1598-ig uralkodtak Oroszország fölött.

úgy, mint a magyaroknál, itt sem fejlődött ki teljesen, sem a hűbérrendszer, sem a lovagi intézmény.

A XIII. évszázig a bojárok nehéz, a bojár-gyermekek könnyű fegyverzetű lovasok voltak, minek következtében a druzsinák könnyű és nehéz fegyverzetű harcosokból voltak összeállítva. A magasabb taktikai egységet, mely több druzsinát foglalt magában, „*polk*“-nak nevezték. Harcrendjük a mongolokéhoz volt hasonló és öt nagyobb egységből állott.

Az elővéd „*peredovoj polk*“, a derékhad „*bolsoj polk*“, a jobbszárny „*pravaja ruka*“, balszárny „*levaja ruka*“, a hátvéd „*sztorozsevj polk*“. A gyalogság föllállításáról úgyszólván semmit sem tudunk. Valószínű, hogy a lovasság előtt álltak azért, hogy paizsaikkal az ellenség nyilai ellen védelmezzék.

A mongol hódoltság (1240) idejéig a hadsereg a nagyhercegek, knyezek és bojárok druzsináiból és a területi hadból állott.

A XII. évszázad végétől kezdve a fejedelmi druzsinákat „*dvornoj*“-*nsik* (udvari) nevezték. Ezek tagjaiból a *dvorjani*-kből udvari nemesség fejlődött, mely a fejedelmek közvetlen kísérete volt. A XIV. évszázadtól a hadsereget „*raty*“-nak, a harcosokat „*ratnik*“-nak nevezték.¹

Oroszország megalakulásának alapját 1380-ban, Ivanovics Dimitrij vetette meg kulikovi győzelmével, száz évvel később Wasziljevics Iván egyeduralkodója lett az oroszoknak.

Az újjászületés idejében az orosz had nemzeti és idegen zsoldosokból állott.

A nemzeti hadhoz tartoztak a fejedelem udvari hada

¹ Galliczin.

(*goszudarev.dvor*), a nemesi *h&á* (*rindi*) és az elkülönítettek (*apricsniki*).

A lovasság a városi nemesség (*gorodovi*) és a bojár-
gyermekek hadából állott.

A tatár uralom ideje alatti adóbehajtók testőrségéből (*kazak*) fejlődtek a városi kazákok, kikhez Rettenetes Iván korától kezdve a *sztrelicz-eknek* nevezett lövészek járultak. Az előbbieket többnyire lovasok, utóbbiak többnyire gyalogosok voltak. A fősoroltakat kell a nemzeti hadsereg derékhadának tekinteni, kikhez a népfölkelés egy neme csatlakozott (*datocsnije lyudi*).

Zsoldosok voltak eleinte az idegen mérnökök, fegyverkovácsok és más mesteremberek. Ebben az időben a lengyel, tatár és magyar zsoldosok száma megfogyott és leginkább németek szegődtek be hozzájuk, s ez az oka, hogy a zsoldosok általános neve „*nyemczi*“¹ volt.

Ezen kívül a meghódolt és adófizető népek, mint a tatárok, mordvinok, csuvasok, cseremizek, baskírok és kozákok is állítottak hadakat, melyek leginkább lovasokból állottak.

Mind a mellett, hogy az oroszok haderejének nagyobb része lovasság volt, taktikájuk jellege inkább védelmi. A mi abból is látszik, hogy támadó föllépésnél is szívesen támaszkodtak megerősített helyekre, vagy ha ez nem volt lehetséges, a szekérvárokra. A harcot rendszeren a lovasság kezdte meg, mikor azonban rohama nem sikerült, a szekerek mentek előre s ezek oltalma alatt a gyalogság nyomult előre, hogy mögöttük gyülekezhessek ismét a lovasság. Sokat tanultak a tatároktól, de a nyomatékos

¹ Nyemczi — németek.

üldözést nem sajátították el, e helyett inkább a sebesültek s a tábor kirablásával foglalkoztak.

A finnek békeszerető emberek s a svédekkel való érintkezésük előtt, úgy látszik, nem volt hadi szervezetük.

Táborerősítés, utászszolgálat. A térszínnek a harc czéljaira való mesterséges előkészítése a középkorban abban állott, hogy az egyenetlenségeket elsimították azért, hogy a lovasság egyenletes térszínen mozoghasson. Azonban a táborerősítés sem volt előttük teljesen ismeretlen. a mennyiben sánczokkal és faépítményekkel vették azokat körül, sőt a hadállásokat is megerősítették sánczczal vagy czölöpzzel, mint azt a hastings-i és crécy-i esata leírásából is tudjuk.

Az út egyengetésére az elővédnél gyakran találunk munkásokat. Mikor VI. Károly francia király Flandriába ment, Jocelyn de Hallewyn-t és Rambure-t küldte 1760 munkással előre, hogy az utat javítsák. A folyókon való átkelésre vagy a partokon található hajókat, csónakokat használták föl, vagy pedig a hidépítéshez való anyagot magukkal vitték, III. Eduárd és a fekete herceg bőr- és facsónakokat vittek magukkal e czélra Franciaországba.¹ Froissart művében olvashatjuk, hogy az angolok egy ízben úgy keltek át a vízen, hogy a két part között köteleket feszítettek ki s ezekhez hordókat erősítettek. A hídfők megerősítésére fatornyokat alkalmaztak, melyeknek alkatrészeit a sereg után vitették.

A mongolok előhadánál is voltak utászok, még pedig 40 ezren, kik a Kárpátokon való átjárók torlaszait rombolták le s egyengették a mongolok útját.²

¹ Hardy de Perini: „Les batailles d'autrefois“.

² Tamás spalatói esperes „História Salonita“.

Katonai nevelés. Ebben az időben a katonai kiképzést, mint apródok és fegyvernökök, gyakorlati úton sajátították el. Tulajdonképeni katonai iskolák nem voltak.

Az apródok (*pages, écuyers*) 8 éves korukban kerültek valamely lovaghoz s 14 éves korukban neveztettek ki ünnepélyes czeremóniák között apróddá. Inkább tiszteletbeli szolgálói voltak az homme d'armes-oknak és 21 éves korukig a lovag fegyverzetét tartották rendben, lovaira ügyeltek föl, háborúba és tornákba kísérték s védelmére voltak, fegyvert is viseltek, a lánlsa kivételével, melyet csak lovaggá-ütésük után használhattak. Apród csak olyan fiú lehetett, ki születésénél fogva lovagságra jogosult volt.

A lovagok kiképzésére szolgáltak a tornák, hol a hosszú lánlsa forgatását, a lóidomítást, a lovas csapatok zárt rendben való mozgását, fejlődését stb. tanulták.

A városokban rendezett czéllövő gyakorlatok szintén a harcra termettséget mozdították elő.

A középkorban csak Franciaországban és Magyarországon¹ találkozunk gyakorló táborokkal, de itt is csak a XV. évszáz vége felé. A kiképzés e helyeken is pusztán gyakorlati volt; theoretikus kiképzés nyomaira csak Olaszországban akadunk, hol a régi katonai írók műveit, különösen a Vegetiusét olvasták.

A lovagok között a beszélgetés tárgya természetesen valamely háború lefolyásának elbeszélése volt. A tapasztaltak fölött vitatkoztak s így terjedt közöttük a tudás. Tancred, III. Eduárd, du Gruesclin stb. nem könyvekből, hanem gyakorlati úton tanulták azt, a mit tudtak.

Élelmezés. Nagy Károly idejében minden egyes harcos maga tartozott élelmét beszerezni s annak utána

¹ Erről a magyarok hadügyénél lesz szó.

szállításáról is gondoskodni. Ez a szokás a XI. évszázig főnnállóit, később azonban a requirálás foglalta el helyét, Ez igen hátrányos volt, mert a harcosok jó része folytonosan távol volt csapatjától és mert ürügyül szolgált a harcolni nem szeretők elszéledésére. Ezen segítő. az útvonal mentén vásárokat rendeztek; elrendelték, hogy a kereskedők és az élelmet szállító parasztok a rendes árnál többet ne követeljenek, továbbá hogy a katonák a vett árút megfizessék, de arról nem gondoskodtak, hogy ez meg is történjék; a vásároknak mindig verekedés lett a vége a miért ismét visszatértek a requiráláshoz. E mód, mint látni fogjuk, még sokáig föntartotta magát.

Különben az élelmezésről való gondoskodás hiánya jellemzi a középkori háborúkat. Frigyes német császár keresztes hadainak az a része, mely az ellenség fegyvereinek nem esett áldozatul, lovait ette meg haza felé való útjában.

Szt. Lajos 1248-ban működési alapot akart szerezni és oda akarta gyűjteni a szükséges élelmiszereket, de minden fáradozása dugába dült, mert azt az eleséget, mely az esőzések következtében nem pusztult el, hadai mind elfogyasztották az alatt az idő alatt, míg Cyprus szigetén a késedelmező lovagokra vártak.¹

Franciaországban 1356. óta királyi tisztekre volt bízva a katonák élelmezéséről való gondoskodás. E tisztet később „*commissaires de gnerre*“-nek nevezték.

Az élelemnek requirálás útján való beszerzése a seregnek nagy mozgékonytágot enged s ezért sokkal célszertőbb, mint a raktár-élelmezés, melylyel később fogunk megismerkedni, de csak jól fegyelmezett seregnél s olyan

¹ Joinville: „Histoire de St. Louis“.

czélszerű szervezés mellett, mely az említett hátrányoknak elejét veszi.

Zsold. A hadak pénzkészletét a kincstartók (*trésorier*) kezelték. Franciaországban Hosszú Fülöp (1316—1322) rendszeresítette e tisztséget. A *grand mailre des arbalétriers* parancsnoksága alatt álló csapatok pénzügyei azonban nem tartoztak közvetlenül ez alá.

A katonai szolgálatban kivénültek, vagy sebesülés következtében szolgálatképtelenné vált rokkantak (*invalides*) ellátása nem volt szabályozva, de nem is igen volt reá szükség, mert a lovag földbirtokára, a városi katona községébe, rokonaihoz vonult vissza és ritkán szenvedett hiányt. A zsoldos pedig, ha a szolgálatra képtelen volt, a klastromokban talált menedéket. Franciaországban 1231-ben a lovag 6 sol-t, a lovas sergent és számszerijas 5 sol-t kapott naponként. 1250 után a lovag zsoldját napi tíz sol-ra emelték, míg a sergent-ok és számszerijasoké 5 sol maradt. A XIII. évszázban a zászlósúr fizetése 20 sol volt naponként.

V. Károly idejében a chevalier-nak 20, a lovas arehernek 10 sous-t fizettek naponként, a százlándsás kapitánynak pedig 100 livret havonként.

A zsold rendes fizetésének alapját az Orleans-ban összegyűlt rendek vetették meg 1439-ben az által, hogy a gend'armerie zsoldjára évi 1.200,000 livre adót (*taille perpétuelle*) szavaztak meg.

Ebben az időben a homme d'armes havonként 66, az écuyer 33, az íjász 26.5 livret kapott. A kapitány évi fizetése 3960, a hadnagyé 1320, a zászlótartóé 1320 livre volt.

VII. Károly 1448-ban elrendelte, hogy a franc archers-ek fizetése havi 24 livre legyen.

Angliában a zsoldot három hónapra előre fizették, a mi azért volt abban a pénzsűk világban lehetséges, hogy ebben az országban már igen korán volt az adórendszer jól szervezve.

Az angol néphad is kapott zsoldot, a mint az ország határán átlépett. A királyfi személyére nézve naponként 1 fontot, egy királyi házból való berezeg, ki 300 lóval vonult ki 15, más herczeg, ki 200 lovas élén jelent meg 10, egy királyi házból való 200 lovas gróf 10, más gróf, ki 100 lovassal jött 10 font 18 shillinget, egy 50 lovas viscount 2 font 15 shillinget, egy 20 lóval kivonuló báró 1 font 14 sh., egy 10 lovas lovag 12 sh.-et, egy esquire, ki hat lóval vonult ki, 7 sh.-et és 6 pennyt, egy köznemes szolgájával 2 sh.-et, a fegyvernökök, constable-ok, századosok (*centener*) 1—1 shillinget. A húsz embert vezető (*vintenare*), lovas íjász, bobbeler 6 pennyt, a gyalog íjász 3 pennyt, a wales-i gyalogos 1 pennyt kapott naponként.

III. Eduárd a német fejedelmektől zsoldjába bocsátott katonáknak havonként 15 shillinget fizetett.

V. Henrik idejében

1 herczeg	13 sh. 4 pennyt	kapott	egy	napra	
1 gróf	6 „ 8	„	„	„	„
1 báró	4 „ —	„	„	„	„
1 lovag	2 „ —	„	„	„	„
1 fegyvernök	1 „ —	„	„	„	„
1 íjász	— „ 6	„	„	„	„

A fizetést évnegyedenként előre kapták, ha a fizetés elmaradt, a szerződés megszűnt.

A herczeg köteles volt 50 lovat tartani.

A gróf „ „ 24 „ „

A báró	köteles volt	16 lovat tartani.
A lovag	„ „	6 „
A fegyvernök	„ „	4 „
Az íjász	„ „	1 „

A lovat az illető maga szerezte be, a lóeleséget a fejedelem adta.

A zsákmányról tudjuk, hogy három részre osztották; két részt a katonák kaptak, a harmadikat pedig ismét három részre osztották, melyből két rész a vezért, egy rész a fejedelmet illette.

II. Frigyesnek a lombardiai városok ellen viselt háborújában naponként járt

a három lovas lovagnak 6 solidus imperialis.

a két lovas „ 4 „„

Konstanz városa 1386-ban 85, 140, illetőleg 210 font „hellert“ fizetett a 2, 3, illetőleg 4-lovas lánssaljának.

Ruprecht király a nürnbergi várgróffal szemben kötelezte magát, hogy 250 rajnai forintot fizet havonként „auf je zehen mit gleven“.

1428-ban a választófejedelmek abban egyeztek meg, hogy 4 lóra 34 forintot fognak adni.

A német városok, mikor bizonyos számú lovatot s apródot fogadtak zsoldjukba, hogy az úgynevezett „Bomfahrt“-hoz a császárnak szolgálatjára legyenek, 3 márka havi zsoldot fizettek fejenként s 21 márkát adtak a főszerelésre, E fizetés igen magas volt, mert 330, illetőleg 1800 koronának felel meg, de szükség is volt rá, mert az illető több lóval és cseléddel vonult a zászló alá s rangjához illően kellett élnie.

Firenze városának egy 1363-iki szerződése szerint ott egy könnyű lovasnak havonként 6 forintot adtak.

Ugyanebben az esztendőben szerződött e város Winden Hermann és Mecheln Hugó kapitányokkal, hogy ezer lovassal álljanak szolgálatába: zsoldja minden katonának havonként 6 frt legyen.

A következő évben ugyané város egy bizonyos Habsburg gróffal szerződött és 18 frt havi fizetésre kötelezte magát; nyilvánvaló, hogy az előbbiek könnyű, az utóbbiak nehéz felszerelésű lovasok voltak.

Egészségügy. A sebesültek és betegek gyógyításáról a középkorban nem igen gondoskodtak. Ezeket vagy a környöreletes lakosság, vagy pedig a szerzetesek vették ápolás alá. Ennek hiányát leginkább a keresztes háborúkban érezték s ennek volt következése a lovagrendek szervezése.

Legelőbb Olaszországban látjuk, hogy orvosok mentek a haddal. Firenzének 1260-iki háborújában a seregnél egy orvos és két-két sebész volt. A következő évszázban már Gént városa 1314-iki számadása tanúskodik arról, hogy orvost alkalmaztak a seregnél.

A landsknecht-ezredeknél is voltak sebészek, de többnyire annyira tudatlanok, hogy többet ártottak, mint használtak. Sok idő telt bele, míg az egészségügyi szolgálat rendes kezeléséhez szükséges ellenőrzésről is gondoskodtak.

Vezérkar. A középkorban vezérkarról nem igen lehet szó; a fejedelem kíséretéhez tartozó udvari személyzet némely tagja volt ennek katonai tanácsadója. Községi hadakban a vezért tanácsbeliek követték, kik részt vettek a haditanácsban.

A landsknechteknél az ezredes mellé írnok és szállásmester volt rendelve; az utóbbi volt a vezér jobbkeze, a vezérek nem lévén mindig jó katonák, mert születési előjoguknál fogva kerültek gyakran e magas polczra.

Igazságszolgáltatás. A bizanczi császárság hadseregében minden irányban jól átgondolt, a katonai büntetőügyet rendező haditörvény volt érvényben, mely büntetéseket szabott az engedetlenségre, árulásra, gyávaságra és a rendzavarásra. Halálbüntetés volt szabva arra, ki ezredparancsnokának ellene mondott, ki lázított vagy őrhelyét elhagyta, a szökevényre és arra, kinek a szökésről tudomása volt s azt föl nem jelentette, az olyan várparancsnokra, ki az ellenséggel alkudozott vagy ok nélkül a várat föladta, arra a katonára, ki a harczból távozott stb. Egyéb kihágásokra és katonai bűntényekre is megfelelő szigorú büntetés volt szabva. Jellemző Bölcs Leóra, ki e törvényeket szabta, hogy azon katona mellett, ki tudatlanságból követte el a hibát, azt az altisztet is megbüntették, kinek kötelessége lett volna őt oktatni.

Francia- és Angolországban is szigorú büntetések voltak szabva mindenféle kihágásra és bűntényre, úgyszintén Németországban is. Franciaországban 1271. állították föl a „*cours prévotales*“-nak nevezett bíróságokat, melyeknek kötelessége volt a katonai kihágásokat és bűntetteket megállapítani és megtorolni. A connétable-ek és maréchaloknak jogköre szintén kiterjedt a katonai igazságszolgáltatásra, a melylyel járó szolgálatot, 1351-től kezdve, helyetteseik teljesítették a különböző tartományokban, kiknek támogatására szolgáltak a „*compagnie des archers de la connétable*“-nek nevezett csapatok.

Németországban a vezérek hatásköre igen csekély volt, s a landsknechteknél is egy külön soltész volt minden ezrednél, ki a katonai bűntényekben ítélt.

A büntetések minden nemzet seregében egyenlő szigorúak voltak, de azért a fegyelem nem mindenütt volt egyforma jó, sőt a normannok, angolok és svájcziai sere-

geit kivéve, az majdnem mindenütt rossz volt Európában. A kereszties hadak, a német hadak a hussita háborúkban ennek hiánya miatt voltak híresek. A fegyelmetlenségnek, mint minden baj kútforrásának tulajdonítható nagyrészt, hogy a jól fegyelmezett arabok, magyarok,, törökök, mongolok hadaitól oly sokszor megverettek.

A hűbéres hadak fegyelmetlenségét jól világítja meg Guiart verses krónikája, melyet más helyen ismertettem.

Fegyverek. Kard. A lovakok fő szálfegyvere a kard és lándsa.

1. ábra.

*Angolszász kard a XI. századból.**Kopasz Károlynak a Louvre-ban őrzött bibliájában látható kard.
XI. század.*

A kard eleinte csak támadó fegyver volt; arra nem is gondoltak, hogy vele az ellenség vágását, szúrását elhárítsák. Ezért szerkezete rendkívül egyszerű s a markolaton kézvédő nincsen, a mint azt a bayeux-i falszőnyegen ábrázolt kardokon látjuk, sőt később a XII. századbeli kardokon sem igen látunk még kézvédőt. (1. ábra.)

A XII. századig a kardok hegye többnyire tompa, mert leginkább vágásra használták. Hogy könnyebbek legyenek, barázdával látták el. A penge a markolat közelében széles, néha 8. cm. A kézvédő tengelye rendszeren a penge

felé hajló. A kardcsinálás mestersége ebben az időben Franciaországban igen fejlődött volt, Britanniában pedig még a régi, gyakran kézvédő nélküli, kardokat használták.

A XII. században, különösen Franciaországban két-féle kardot találunk. A vágásra szántat, melynek pengéje hosszú, rovátkolt és könnyű s a sokkal rövidebb, döfésre való, melynek keresztmetszete trapéz-alakú.

A hosszú kardot rendszeren a nyeregre erősítve (*épée* <) *Var(jon)*, a rövidebbet pedig az övszerű kardkötőn viselték. A mikor két kézzel vágtak, a kantárszárát az

2. ábra.

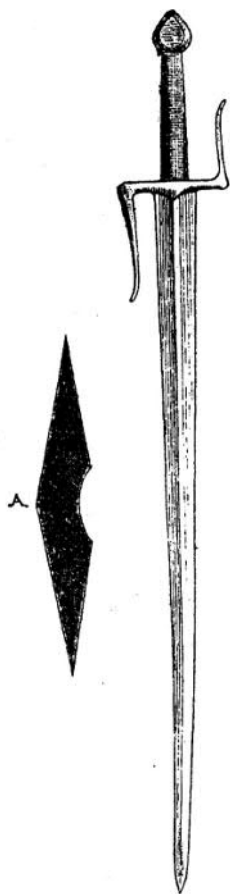
Tesak-nak nevezett 95 cm. hosszú cseh kard a XV. századból.

Éle a belső oldalán van, kasza-vasból készítették.

első kapára akasztották. A markolaton már hüvelykariát is alkalmaztak a XIV. században.

A XIV. században a kardpenge fokozatosan nagyobbodott, barázdával ritkán látták el, de hogy a döfésnek, melyre nagyobb figyelemmel voltak, mint a vágásra, nagyobb hatása legyen, erősebbre készítették. A döfésre való tekintetből fejlődtek a fúró-kardok, melyeknek célja volt a lemezek eresztékein áthatolni. A pengék háromszögűek vagy négyszögűek, de hegyük rendkívül kemény és erős. Ebből a kardnemből fejlődött a XV. században a pánczélszűrő-kard, melynél a súlyelosztás és a markolat szerkezete a döfés biztonságát lényegesen elősegítette. Különös alakja volt a cseh *tesak-nak*. (2. ábra.)

3. abra.

XV. századbeli gyalogsági kard.

Keresztvasának egyik oldalán a penge felé, a másik a markolat felé hajlott.
A. Keresztmetszet.

A kardhüvelyt rendszeren bőrből készítették.

Megjegyzendő, hogy e fegyvert nemcsak a lovasok, hanem a gyalogosok is használták. A gyalogosok kardja a XV. századig rövid, késszerű. Innen ered a karddal harczoló gyalogosok „*coustilliers*”-elnevezése.

A kard hordásának módja a divat szerint változott, hol a baloldalon függött, hol pedig a test közepe előtt; ostromnál, különösen mikor lábtón másztak, a hátukra vetették.

A középkor elején vagy az övhöz varrt horogra akasztották; vagy a kard hüvelyéhez erősített horgot dugták egyszerűen az övbe, vagy a hozzá erősített karikába. Később a kardkötő két részből állt, az övből (*ceintron*) és a függőszíjből (*baudrier*)¹ Kezdetben a függőszíj hátul az öv közepéhez volt varrva s a kardot a baloldalán látható. A tokszerű nyílásba dugták. Ily formán a kard helyzete nem lehetett függőleges. (4. ábra.) A XII. században ennél fogva a függőszíjat, vagy

¹ A XVII. században *baudrier* alatt nem ezt hanem a vállszalagszerű kardkötőket kell érteni.

jobban mondva szíjakat az övhöz a jobb csípő táján erősítették meg s a 4. ábrából¹ látható módon varrták a kard hüvelyéhez, minek következtében az függőleges helyzetbe jutott a balczomb mellett. A kardhordás e

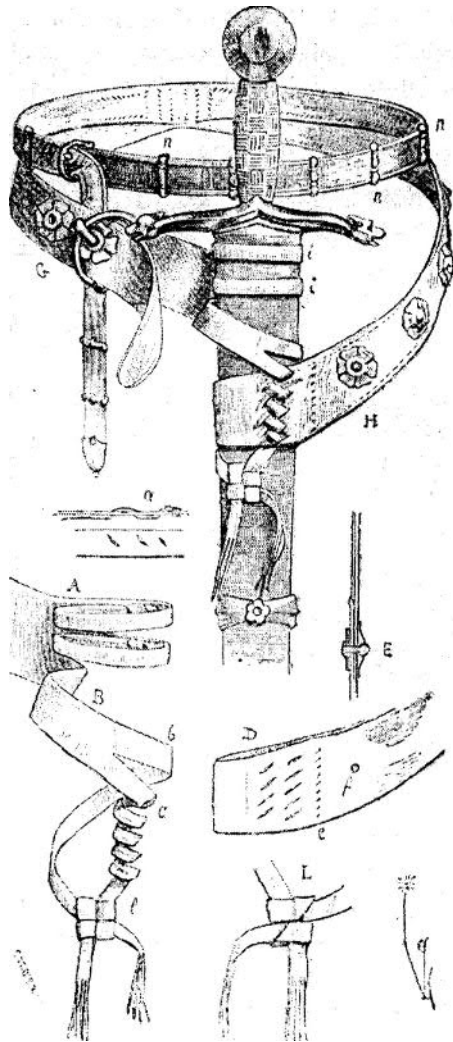
4. ábra.

módja már jobb volt s egyedüli hibája abban állott, hogy a kard igen mélyen függött. Ez lóháton azért kényelmetlen, mert ide-oda verődik, a lovas derekát rángatja s a lovat folytonosan üti. 1230 körül, mikor a kar-

¹ E kardkötő a niort-i múzeumban őrzött XII. századbéli sírkőről van mintázva.

5. ábra.

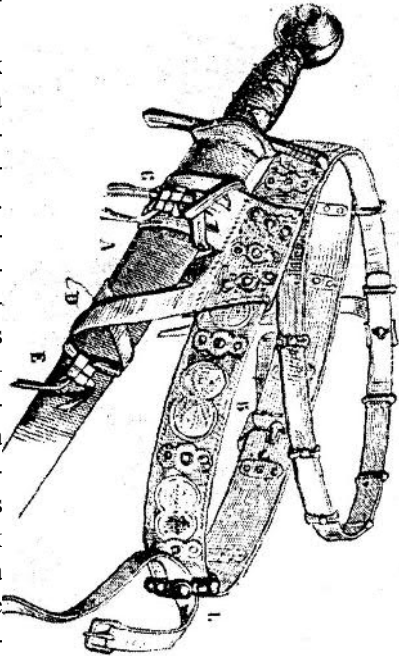

dókat nehezebbre csinálták, azon igyekeztek, hogy a függőszíjak helyzete ne legyen olyan rézsútos s hogy a markolat az öv magasságába jusson. A 5. ábra egy ilyen kardkötőt mutat, mely egy a toulouse-i múzeumban látható, 1230 körüli sírkőről van mintázva.

A mi a kardkötők anyagát illeti, az a középkor elején gyakran volt szövethől készítve, de a XIII, XIV. és XV. században általában szarvasbőrből, melyet selyem- vagy bársonnyal vontak be s hímmel varrták ki. — A kardnak az imént leírt módon való hordása az akkori kardok alkátának megfelelő volt s nem is változott csak a XIV. században, a mikor a penge hegye felé a súly nagyobbodott, a járó emberLancelot du Lac kéziratának a „Bibliothèque Nationale“ ban őrzött miniatúrája után (1310—1320).

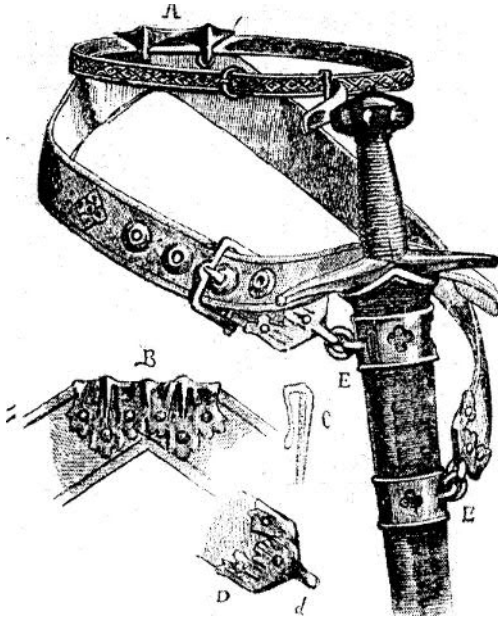
Ettől az időtől kezdve a kard helyzete nem lehetett függőleges. Azt kellett elérni, hogy markolata előre, hegye hátrafelé jusson, ennek következtében a kardkötő módosult. A 6. ábra a módosult kardkötőt mutatja.

6. ábra.

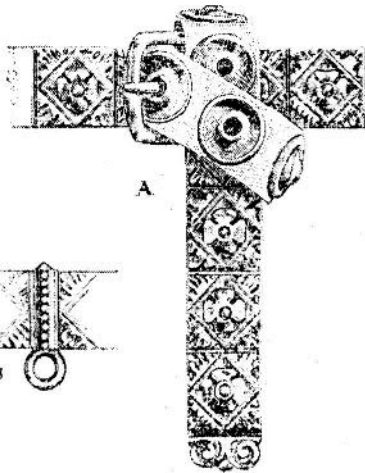
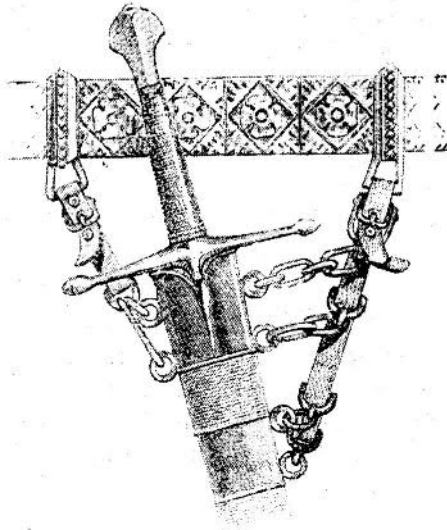
1320. körül a kardkötőket elválasztották az övtől s a kardot karikák segítségével függesztették a kardkötőhöz, melyet viszont horoggal erősítettek az övhöz (7. ábra). A renaissance idejében a kardkötők (*baudrier*) s az övek

7. ábra.

gyakran rendkívül gazdag ötvösművek voltak, melyekhez a kardot szíjakkal és lánczocskákkal erősítették meg, (8. ábra), úgy hogy az öv levétele nélkül is lehetett a kardot letenni.

Az íjászok és számszeríjasok kardja 80 cm. hosszú volt. A *spadonokat*, azaz vasbotokat (*espadon, two hands-*

sword) a gyalogosok, gyaloglánsás tömeg és pánczélos lovasság ellen használták.

Pengéit igen változatosan készítették; voltak fűrészcsészes (9. ábra 3.), sima és lángszerűen csavarodó szélűek is. Az utóbbiakat „*flamberg*“-nek nevezték. A penge élének fűrészessé vagy lángszerűen csavarodottá tételével azt érték el, hogy az ellenség nehezebben markolhatta meg, s a vértben is nagyobb kárt okozhattak vele, mint a sima élűekkel.

A flamberg-ek pengéjének felső része rendszeren szögletes és tompa, közte és a markolat között két horog van, mely a kézvédőt pótolja. Ezzel a két kéz forgatta fegyverrel különösen a svájcziaiak tudtak jól bánni. Ők kezdték a markolatot kosárral körülvenni.

A markolatoknak kettős, sőt hármas kézvédője is volt; ú. m. hátsó (*contregarde*), szamár-patának nevezett, a penge felé előrehajló (9. ábra 4, 5.) és a nagy keresztvédő vas (*quillon, right-hilt*).

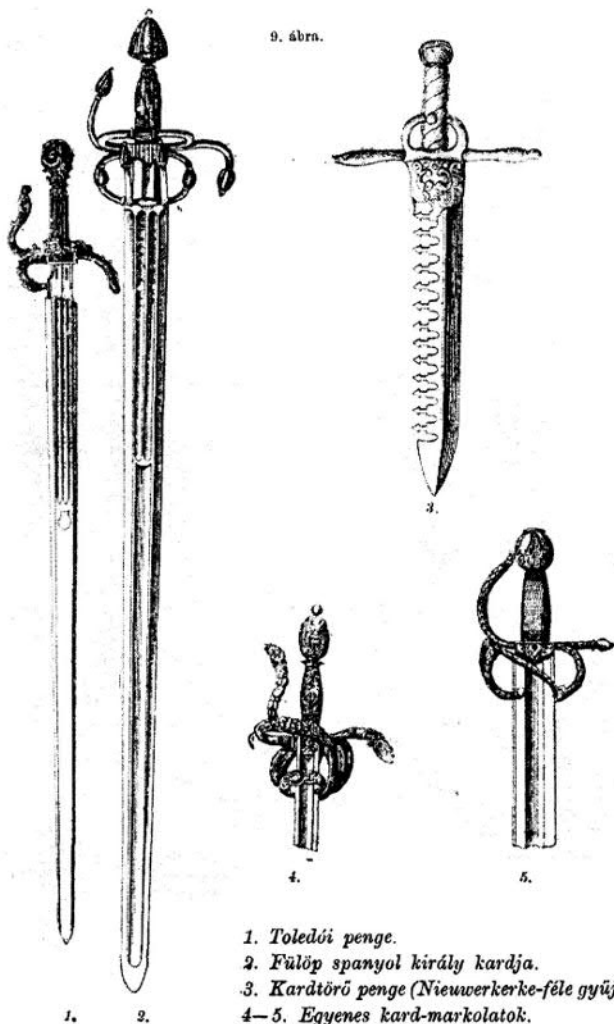
Az araboknak görbe és egyenes kardjuk is volt. Eleinte az egyenes volt inkább elterjedve, utóbb azonban csak a hispániai arabok viseltek ilyeneket, a keletiek pedig az ázsiai görbe kardot kedvelték meg.

A mongolok, tatárok és törökök kardja görbe volt. E fegyvert valószínűleg a hinduktól vették át; használták ugyan a csak vége felé görbékét is, a miből a persa befolyás látszik. (10. ábra.)

Lánsa. A tulajdonképeni döfőfegyver a nyárs-szerű lánsa vagy dsida¹ (*lance, glaive*), melynek hosszúsága a XIV. században 4 méter. E nehéz fegyvert lehetetlen lett volna forgatni, ha a pánczélon és a nyereg hátulján

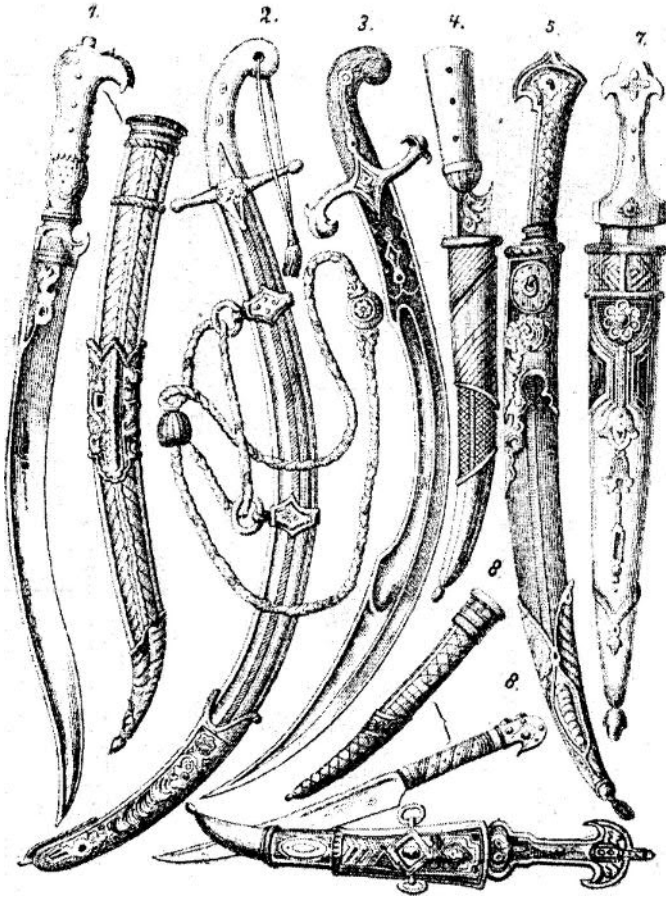
¹ Az e fegyverről itt mondottakat a magyar hadügy méltatásában felsoroltak egészítik ki.

9. ábrn.

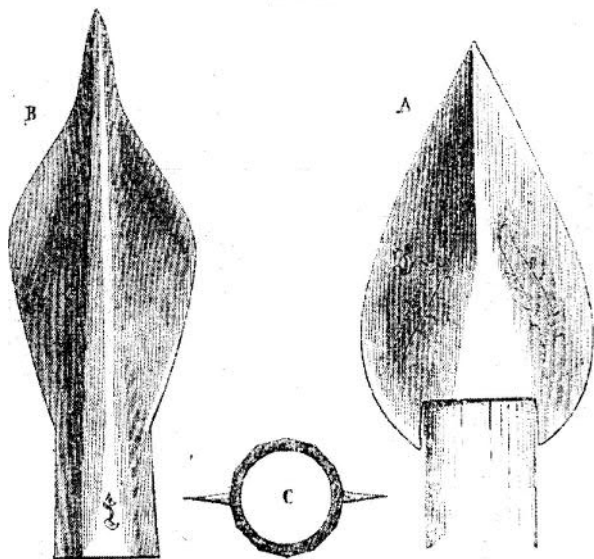
1. Toledói penge.
2. Fülöp spanyol király kardja.
3. Kardtörő penge (Nieuwerkerke-féle gyűjt.)
- 4-5. Egyenes kard-markolatok.

10. ábra.

Különféle keleti kardok.

egy-egy készülék nem lett volna, melyre azt támasztották. A lándsának azt a nemét, melynek kézvédője (*burre, garde circulaire*) mögött a nyelet vékonyabbra faragták, hogy át lehessen markolni, nevezték a magyarok — Kápolnai szerint — valószínűleg kopjanak.

11. ábra.

XIII. századbeli lánsahegy.

A gyalogság rövid dsidáját dárdának (*darde*) mondták.

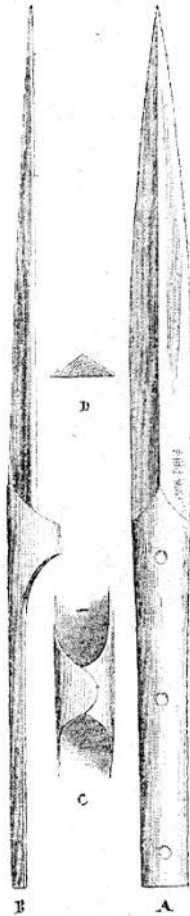
A gerelyt (*javelot, lance-fleche a Jet*) a XIV. században már alig használták háborúban, de annál inkább vadászaton.

Pika (*pique*) a gyalogsági hosszú lándsának volt a neve. Ez a XIV. században ismét nagyon elterjedt, a svajcziak szereztek neki becsületet. Elterjedése lényeges

Ércenyelű harogány gróf Neuenkerke régi gyűjteményéből.

XIV. századbeli lindsabegy.

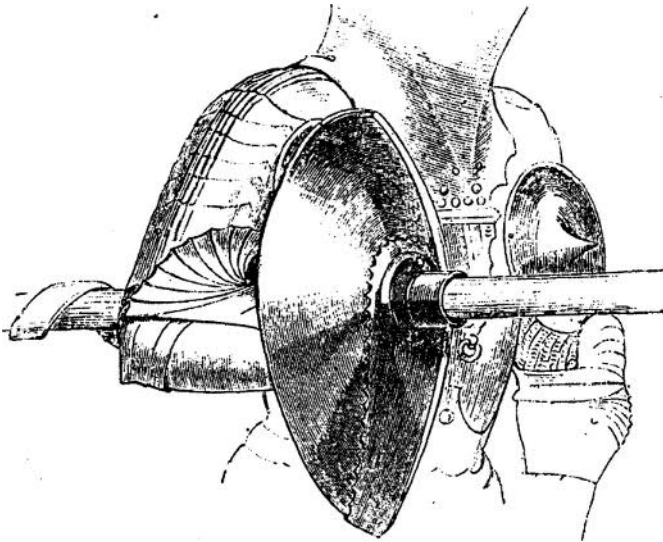

12. ábrn.

befolyással volt a gyalogsági taktika fejlődésére. Hosszúsága eleinte 4.5 méter, utóbb, a landsknechtek idejében 6 méter. (12. ábra.)

A XIV. század elejéről való kéziratok vignette-jei között a lánsanyélre tolható kerek pajzsokat látunk ábrá-

13. ábra.

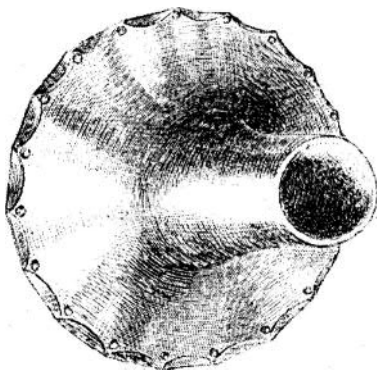

zolva, melyek a kéz oltalmára szolgáltak. (13. és 14. ábra.) Eleinte e kézvédő-pajzsok igen egyszerűek voltak, de később, a XIV. század vége felé több gondot fordítottak készítésükre. A XV. század közepe táján, különösen a tornákban való használatra, félkör alakú karvédő pajzsokat készítettek. *Buzogányt* a gyalogság és lovasság egyaránt viselt, csakhogy a lovasság a tulajdonképeni *buzogányt* (*masse*

d'arme), a gyalogság pedig a csépszerút (*fleau*) és a „*bourlotte*“-nak nevezett. Lánzos bot, kallangós bot, fejes bot, tollas bot, mindmegannyi különféle alakú buzogánynak volt a neve. (12. és 15. ábra.)

A „*bourlotte*“ különféle alakú volt. A murteni gymnasium gyűjteményében van egy 45 cm. hosszú, nyélre erősített lánsahegy, mely alatt egymást 90° alatt metsző

14. ábra.

négy borda van a nyíl irányával egyezően alkalmazva; ezek közeit pedig vasszegek töltik ki.

A hosszú nyelvű gyalogsági buzogányokból fejlődött a *tagló* (*maillets de plomb, picois*). A hírhedt „*mailloins*“-ek kik 1382-ben hetekig voltak Paris urai, e tompa ólomtaglótól vették nevüket.

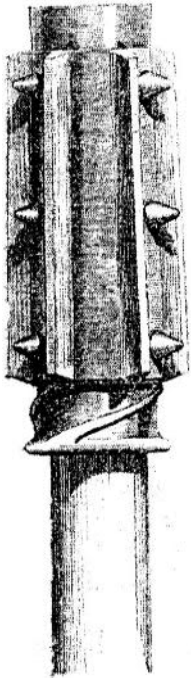
A török-tatár népeknél buzogányt csak az előkelőek viseltek (*buzdugmi*).

A középkor első századaiban egyszerű *baltákat* használtak fegyverül.

A „*marteaux-haches*“ vagy „*marteaux á bec de faucon*“

nagyobb fajta fokosbalta volt. Ez a fegyver átmenet a csatabárdra, (*hache d'armes, battle axe*). Ez is egyaránt volt fegyvere a gyalogságnak és lovasságnak. A lovagok

15. ábra.

Bourlotte.

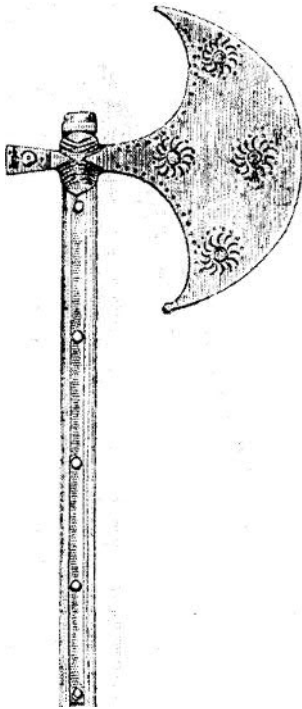

Harczicsép.

rövid nyelűeket használtak a palánkok ostrománál, melyeknek a foka csákányszerű volt¹ (*bec de faucon*).

¹ A fokos balta az, melynek foka kalapács-szerű, a csákányos balta csákányának (horogszerűen hajtott hosszúkas foka, kampó) és a baltának összetétele; az utóbbit használták a lovagok ostromkor.

A gyalogsági csatabárdnak nagyon sokféle alakját látjuk. A közönségesnek foka nem hegyes; ilyenekkel

16. ábra.

Angolszász harcos

XII. századbeli csatabárd
W. H. Riggs gyűjteményéből.

harcoltak a szászok Hastingsnél. Az alabárd (*halkbarde*, *alabarda*, *bill*, *halberd*) a baltának és csákánynak hegygyel ellátott összetétele. Szúrásra és vágásra egyaránt

alkalmas. Csákányszerű részével pedig az ellenséget el lehetett rántani, mint a juhászok botjával a juhot; a „*guisarme*“ (gisarme, cisarme, bisarma, gysarm) az alabárdhoz hasonló fegyver, csakhogy több éle és több kam-pója volt; ezt nevezték a németek „*Boss-Schinder*“-nek, mert a gyalogság a lovak inait vágta el velük; a „*voulge*“ (vougue, vouge), mely a svájcziaiak előtt nagy becsben állott, nyélre erősített, kissé hajlott hegyű, széles bárd volt.

Mikor a keresztény lovagoknak a szaraczenekkel kellett küzdeniök, kiknek könnyű baltájuk volt, szükségesnek mutatkozott ilyen fegyverrel is ellátni magukat.

Nyelük eleinte rövid volt, hogy az övbe dugva, könnyen mászhassanak a lábtón, később azonban, különösen u XIV. századtól kezdve hosszú nyélbe is ütötték. Lóháton az első kapára akasztották.

A XV. századtól kezdve e fegyvereket is ékesen állították ki, de ekkor sem feledkeztek meg a célról, melyre szolgáltak s nagy gondot fordítottak arra, hogy jó fogásuk legyen.

A kiegyenesített kasza (*faux*) egyélű fegyver. A csatársarló rendszeren szintén egyélű, csakhogy hegye görbült (*faussart, fauchon*). Voltak azonban kétélű sarlók is. A kampósakat „*couteaux de brèche*“-nek nevezték.

A „*partizán*“ a hussziták kedvelt fegyvere (*pertuisane, partigiana, partesana*) 175—225 cm. hosszú, pengéje kard-szerű, és két szárnyhegye van.

A *javeline* (korseke) nyélre erősített három pengéből áll, melyek közül a középső hosszabb. Ennek egy változatát „*ronsard*“-nak (*roncone*) nevezték. A farkaskasza¹ (*esponton, spontone*) szintén ilyenmű fegyver volt.

¹ Bcsztercezi Szószedet: „farkasskusa“

Azt biztosan tudjuk, hogy e fegyverek igen hasonlítottak egymáshoz, de hogy melyik volt közülök a korsike, melyik a farkaskasza, azért bajos megállapítani, mert az írók önkényesen használják, hol az egyik, hol a másik elnevezést.

17. ábra.

Olyan íj, melyből rövidebb nyilakat lehetett nagy kezdősebességgel messze lőni.

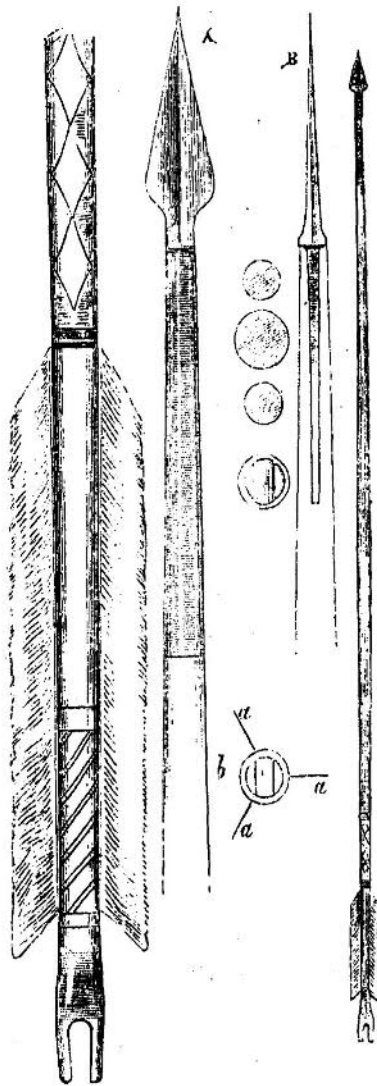
A baltát leginkább a magasabb rendűek használták a keleti népeknél, míg a közharczosok főfegyvere a nyíl és íj volt.

Az íj (*arc, bow*) rendszeren jávor- vagy tiszafából, Olaszországban aczélből, a törököknél szárúból készült. Nagy-

18. ábra.

*Nyilak a rhodusi lovagok
arszenaljából.*

- A. Szembo nézve.
 B. Profilban nézve.
 C. }
 D. } A nyél átmetszetei.
 E. }
 F. A nyél bevágása, mely a vasnak
 fonallal való megerősítésére
 szolgál és pergamennel van
 beragasztva.
 G. A nyél alsó része a horgonynyal
 és a tollakkal.

sága a nyilazó ember nagysága szerint változott, hossza az ember magasságával, vagy a két ellenkező irányban kinyújtott karok hosszúságával volt egyenlő.

Az olyan, középen behajlított íjak mértéke, a melyekből sokkal rövidebb nyilakat lehetett nagy kezdősebességgel messze lőni, félannyi volt. (17. ábra.)

Az íj messzehordásának mértéke szerkezetétől és rugalmasságától függött. A nyílvevőnek hossza pedig azon szöglet szerint változott, a mely a húr megfeszítése következtében keletkezett.

A nyílvevőket (*fleches, boujons, flesses, sajettes, barbillons; arrow, dart, bolt, shaft*) leginkább kőris- és gyertyánfából készítették, a keletieknél pedig nádból; elől vashegyet, alul tollakat alkalmaztak reá.

Vastagra és egyenletesre faragták azoknak a nyilaknak a nyelét, melyekkel egyenes irányban lőttek; azoké-
nak nyele pedig, melyekkel lefelé lőttek, hegye felé vastagabb volt.

Többféle nyílhegyet lehet megkülönböztetni, de három alakja volt leginkább elterjedve: a hengeres sima, a hegyes levélalakú és a szigonyos hegyű (*barbue*). Ilyeneket használtak egészen a XVI. századig.¹ A nyílvevőket és hegyöket a 18. ábra mutatja.

A nyílvevőt tegezben (*carquois, couire, curie; quiver*) tartották, mely a XV. századig rendszeren bőrből készült és körülbelül olyan alakú volt, mint azok a bőrtáskák, melyekben a gyógyító kovácsok hordják a mai lovaszázadoknál szerszámaikat. Hogy gyorsabban tölthessenek s a nyilak jobban kezük ügyében legyenek, néhányat

¹ San Marte (Alvin Schulz).

19. ábra

Nyilazó ember, a ki néhány nyilra rálép.

övükbe dugtak, néhányat pedig a földre helyeztek s reá álltak.

A hírneves angol íjászok egész 200—250 lépésnyire voltak képesek biztosan lőni és találni. Különb a XI. és XII. században, mikor az ellenség magas paizs mögött állott, még nem igen czéloztak, hanem felfelé lőttek. így a nyíl útja parabola volt s felülről csapódott az ellenségre. Később, a lemez-pánczélok divatja idejében, leginkább a lovakra czéloztak.

Németországban a lovagok harczközben nem igen használták, az íjat. Ez nekik inkább vadászfegyverül szolgált Németalföldön azonban a városok lakói, angol befolyás következtében, már igen jókor alakítottak lövészársaságokat, hogy ügyes íjászokká képezzék magukat.

Leginkább Britanniában becsülték e fegyvert, a normannok úgy, mint az angolszászok, kik mind igen ügyes íjászok voltak s a nemes urak sem tartották méltóságukon alulinak, ilyen fegyveresek élén harczolni. Az angolok gyakran ennek köszönhatték diadalukat. Franciaországban belátták, hogy e fegyver kezelésének elhanyagolása kárukra van. 1394-ben a király elrendelte, hogy a nép semmiféle más játékot ne üzzön, mint a nyilazási. A Szent Denis-i barát azt mondja, hogy e rendeletnek nagy foganatja volt, felnőttek és gyermekek vetélkedtek a nyilazásban, a minek meg Juvenal des Ursins tanúsága szerint az volt a következése, hogy rövid idő múlva a francia íjászok az angolokkal egyenlő ügyességűek lettek.

Az azincourt-i (1415) diadal után az angolok annyira büszkék lettek íjászaikra s annyira becsülték e fegyvert, hogy náluk a puska sokkal később terjedt el, mint másutt, a mi különben nagyon érthető, ha meggondoljuk, hogy

íjjal 2—3-szor lőhettek az alatt, míg puskából csak egyszer.

Ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy az angol seregben még 1627-ben is voltak *rendes* íjászcapatok.

A számszerj (*Armbrust, arbaléte, cross-bow, Armbrust*) az íjnak agygyal való összetétele. Az agy felső harmadában egy vályú volt, mely egy tengely körül forgó dió befogadására szolgált, a dió mögé húzták és akasztották a húrt. A dió aljához volt erősítve a ravasz, melyet ha megnyomtak, a nyíl elül kipattant. A számszerj főalkotó részei: az íj, melyet eleinte fából, később szaruból vagy aczélból készítettek, a tölgyfából készült agy (*arbier*) a dióval, ravasszal (*clef*) és a húr.

A számszerj a görögök gastraphetes-éből fejlődött, de csodálatosképen nem a későbbi görögök használták először mint kézi lövéfegyvert, hanem a nyugateurópaiak, mert Comnena Anna, mikor a keresztes hadak fegyvereit írja le, a *czagra-ról* úgy beszél, mint előtte ismeretlen fegyverről; *czagra* alatt pedig állítólag számszerijat kell érteni.

A British Museumban őrzött XI. századbeli angolszász kéziratban számszerijas lövészek vannak ábrázolva; úgy látszik azonban, hogy már régebben is használták, mert a „Nibelungen lied“ is említi.

Általánosan csak a XIII. században terjedt el, akkor, a mikor Németországban a városok, magukat a nemeség ellen védendő, önálló haderőt szerveztek. Franciaországban IX. Lajos szervezte az első számszerijas csapatot. A lövészügy a számszerj elterjedésével nagyon tökéletesedett, a legtöbb városban ünnepekkel kötöt-

¹ Roquaneourt, Cours élémentaire d'art et d'histoire militaires.

ték össze a czéllövést, különösen Németalföldön és Franciaországban. 1394-ben Tonmayben volt egy nagy lövész-

20. ábra

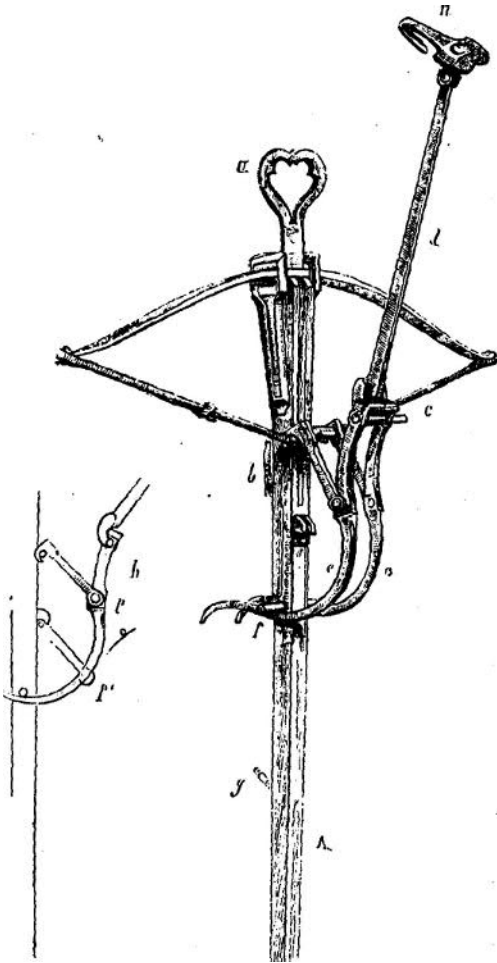

Kengyellel feszíthető számszerj.

ünnep, a melyben 48 helység lövészei gyűltek össze Franciaországból, Brabantból, Flandriából stb.

VII. Károly, hogy elegendő anyag legyen a számszer-

21. ábra.

Motolás számszerj.

íjak készítésére, elrendelte, hogy a temetőekben tisztafát ültessenek.

A számszeríjak feszítő készüléke különféle volt. A XIV. században e fegyver igen egyszerű, a lövész az agy felső részét lefelé fordította s az erre alkalmazott kengyelbe lépett (lásd a mellékelt 20. ábrát) s egy S alakú horoggal feszítette meg a húrt.

A XV. században háromféle számszeríjat ismertek, ú. m. az őzláb (*pied-de-biche*), motólás (*a tour ou a moujje*) és az emeltyűst (*á cry, á cric, á manioelle, á crancquin; windlass arbalist*). (21., 22. és 23. ábra.)

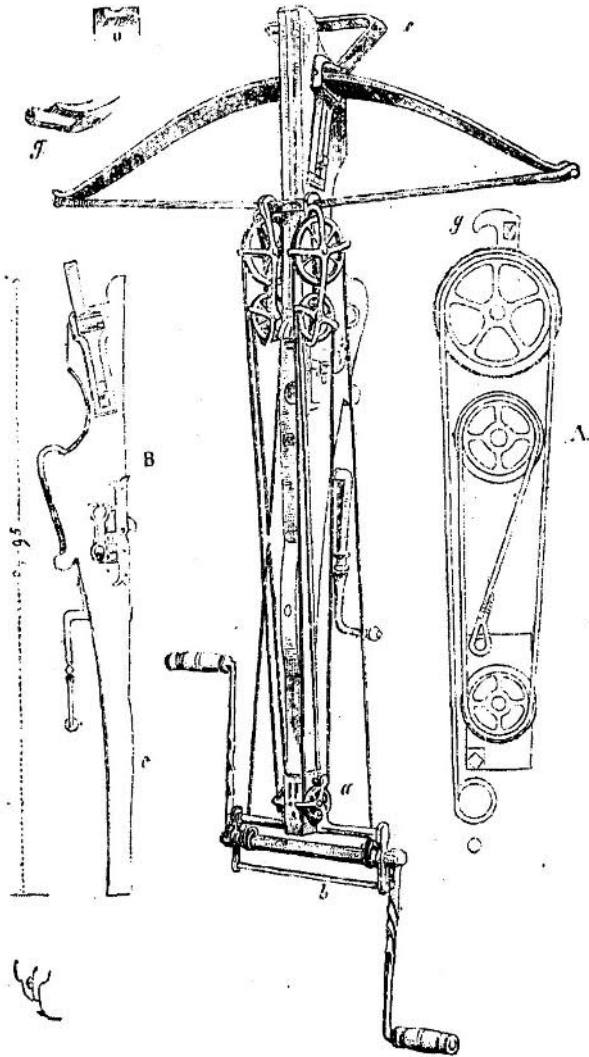
Őzláb-számszeríjnak gyönyörű, de későbbi korból származó két példánya van a czarskojeszelei fegyvermúzeumban.

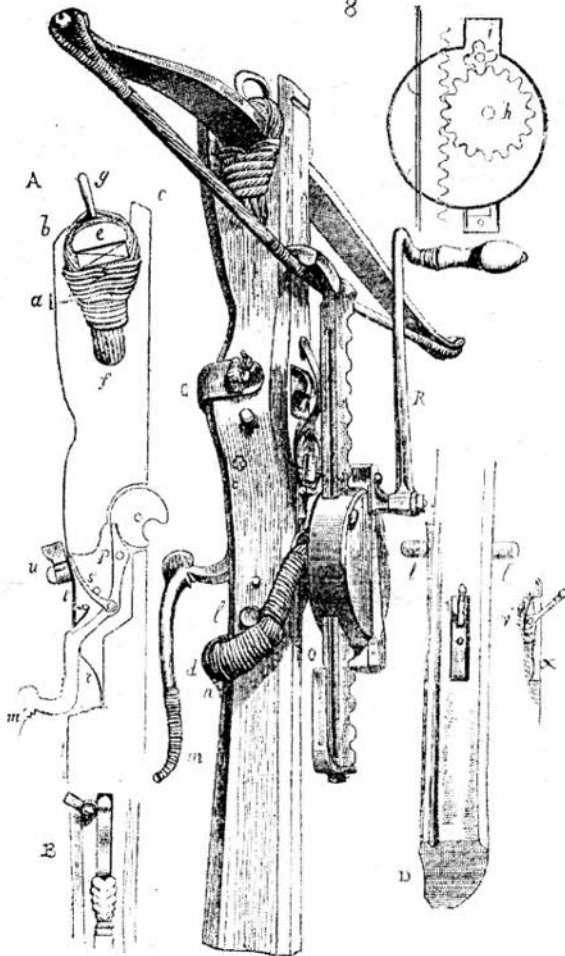
Az őzlábnak nevezett feszítő készülék vagy szerves összefüggésben volt a számszeríjjal, vagy külön szerszám volt, a mikor az övre akasztva viselték.

Ezeknek feszítő készüléke egy forgattyúból vagy motolából állott. A motola a hajtókereket forgatta, melynek fogai egy rovátkolt vasrúdba akaszkodtak, e vasrúd kampói feszítették meg a húrt és helyezték a dió mögé.

Ehhez hasonló a fogaskerekű számszeríj (*arbaleté á rouet d'ancognage, t'wheele cross-bow*), melynél közvetlen a dió mögött volt a kulcscsal fölhúzható fogaskerék. Erre csavarodott forgatás közben a láncz, melynek végéhez erősített kampó a húrba kapaszkodott. E fegyver igen ritka lehetett, mert korunkig csak egy maradt fenn. Ezt az ambrasi gyűjteményben őrzik.

A csigasoros számszeríj (*arbaleté á tour, arb. de passe, arb. de passot, arb. de moufle, arb. á double manivelle; cross-bow ivüh moulinet* vagy *with latch*) gépezete nagyon bonyolódott. Az agy hosszú és kengyellel volt ellátva,

Motolás számszerj.

Számszerij (arb. à cric).

ebbe lépett a lövész, mikor a csigasor felső részét az agy másik végére illesztette s az annak alsó részéhez kapcsolt kampót a húrba akasztotta; ezután a húrt a motolával addig forgatta, míg az megfeszült. Használton kívül a csigasor az övre volt akasztva.

A néha 20—\$0 láb hosszú csigasoros számszeríjat leginkább gátak védelménél használták. Volt olyan számszeríj is, melylyel köveket és ólomgolyóbisokat lőttek (*arbálete a jalet*). Ez igen hajlékony volt s kézzel is meg lehetett feszíteni. Elterjedése a XV. századba esik.

E fegyvert a tűzi-lövéfegyverekkel együtt is soká használták, különösen falak védelménél. A „*balester*“-nek nevezett sokkal erősebb és nagyobb nemét géppel kellett megfeszíteni. Az erre szolgáló gép oszlopos emeltyű volt, mely az agyhoz illesztett villaszerű vason előre és hátra volt tolható; elején kampó volt, melylyel a húrt visszahúzták s egy zárzatba helyezték.

Az olyan számszeríj, melynek a nyílvevő befogadására szolgáló vályúja be volt fedve (*arbaete á baguette, á coulme; groove cross-bow*) a XVII. évszázban terjedt el.

A lövedékeknek különféle alakja és elnevezése volt a nyugati népeknél; a magyarok úgy látszik általában nyílnak mondták. Csakis a besztercei szószedetben találtam jelzővel összetett nyilat: a „*fékes nyilat*“, a melyről Tagányi azt hiszi, hogy olyan nyilat kell alatta érteni, a melyet a kézi számszeríjból lőttek. Nem lévén külön szavunk a „*carraux*“ (*quadrilli, bolts*) kifejezésére, jónak látom ezt erre használni.

Megfontolandó azonban az a körülmény, hogy nyíl alatt nemcsak a lövedéket, hanem magát a fegyvert, az íjat is nevezték néha s ha itt ebben az értelemben van véve,

akkor a fékes nyíl magának a számszeríjnak egy más neve. A nyíl vesszeje tollal volt ellátva.

A *hamarnyíl*¹ (*vireton*) nyelén bőrdarabok és faszilánkokat alkalmaztak akként, hogy az a kilövés után forgó mozgásba jött.

A nyíl 100—125 lépésnyi távolságból löve, a pánczélon áthatolt.

A tüzes nyílnak hegye hosszú szigonnyal volt ellátva; a nyíl hegye s a tollal ellátott hátsó vége köré kén, salétrom és szénnel telt tarisznyát helyeztek. Ezeket az anyagokat „*olcum benedictum*“ és borsesz keverékkel áztatták s megszáradás után kénbe és gyantába mártották. A tarisznyába helyezett anyagot lövés előtt ráhelyezett égő kanócz segítségével gyújtották meg.

Ugy látszik, hogy mérgezett nyilakat is használtak, mert San Marté szerint ezekre vonatkozik II. Incze pápának az a rendelete, melyben a ballistának keresztények ellen való használatát kiátkozás terhe alatt tiltja.

A számszeríjas lövészek (*arbalistarii, arbalétriers, cranequiniers; cross-bowers, arcubalisters*) a XIV. és XV. évszázban a gyalogságnak nagyon becsült részei voltak. Nyílt térszínen azonban a kézijasok lövésének nagyobb hatása volt, mint a hatalmas, de lassan dolgozó számszeríjasokénak. A számszeríjból kilőtt forgónyíl hat hüvelyknyi gerendát is képes volt átlukasztani, de a csatatéren ezt az előnyét a lövés lassúsága rontotta le. Hátránya volt még az is, hogy lövedékei nehezebbek voltak s a számszeríjas tegezében alig vihetett többet, mint tizennyolczat, míg az íjász huszonnégyet is. E hátrányok

¹ A Besztercezi Szószedetből vett szó, melyet e nyíl elnevezésére lefoglalhatónak véltem.

következtében többször megtörtént, hogy a számszerijas lövész vagy eldobta fegyverét vagy buzogányként használta. A számszerijas harcosok tehát nehézkesek voltak.

A kézi íjnak még az az előnye is volt, hogy a zárt rendben való lövést nem akadályozta, mert a húr megfeszítésekor az íjat merőlegesen tartották, míg a számszerijat vízszintes helyzetben kellett megfeszíteni, a mihez több hely kellett. A számszeríj kezeléséhez csak erős emberek váltak be. A kiknek kiképzése sok ideig tartott, míg a kézi íj kezelése kevesebb erővel járván és kevesebb ügyességet igényelvén, az ezzel ellátott lövészek kiképzése nem került annyi időbe.

Azt az angol vagy skót íjászt, a ki nem volt képes percenként 10—12 nyilat ellőni s a pár száz méternyire lévő célt eltévesztette, lenézték.

Legkésőbb Franciaországban terjedt el az íj használata. De azért nem kell gondolni, hogy csupán alárendelt emberek használták volna, mert egy a párisi nemzeti könyvtárban őrzött, a XI. század második feléből való kézirat rajzai között van egy francia királyt ábrázoló, melyen ennek kezében íj és nyíl látható, lövésre készen.

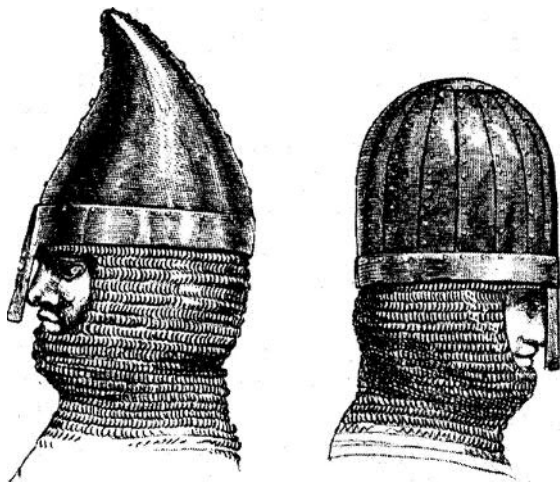
Az araboknak a dsida mellett kedvelt fegyverük volt az íj, melyet keményfából sokkal nagyobbra készítettek, mint a tatárok és törökök. Az íj maga erősen görbe volt; a nyílvevőket nádból készítették, elől széles vashegygel, hátul tollal.

Gyakran használtak ellenhajlású íjat, azaz olyat, melynek közepe befelé volt hajlítva. Ezekkel rövidebb nyelvű nyilakat lehetett távolabbra lőni és a kezdő sebesség igen nagy volt. Hammer Purgstall tízféle arab kézi íjat ismertet. Használtak számszeríjat is, s ezekből öt fontnyi súlyú lövedéket lehetett lőni. A mongolok és tatárok

íjjal és nyíllal harcoltak legszívesebben, éppen úgy, mint a törökök is, kik kis méretű íjaitak fölfelé görbülő alakúra készítették szárúból.

A rhodusi lovagok, a görögök s az adriai tenger part-

24. ábra.

E sisakok Herrade „Hortus deliciarum“ című XII. századbeli kéziratából vannak véve, a melyet a németektől 1870-ben fölgyűjtött strassburgi könyvtárban őriztek.

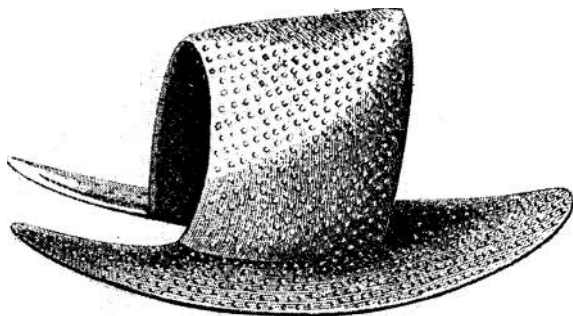
jain lakó szlávok, nemkülönben az oroszok, kik sokat érintkeztek keleti népekkel, ezek harczmodorával e kisebb fajta íjakat, valamint egyéb fegyvereiket is el-sajátították.

Vassüveg, sisak. A lovagi sisaknak a középkorban három korszakát lehet megkülönböztetni. Az elsőben, mely a XI. és XII. századot foglalja magában, a sisak elején

nem mozdítható szilárd nyúlványt látni, mely az orr védelmére szolgált, a másodikban, azaz a XIII. és XIV. században, az arcvért tökéletes és merő, a harmadikban ez le- és föltozható.

A XI. és XII. században a vassüvegek leginkább normann minta szerint kúpalakúak voltak, hegyes ormójuk gyakran előre állott. Az orr védelmére az orr szélességének megfelelő, lefelé irányuló nyúlvány volt az elején

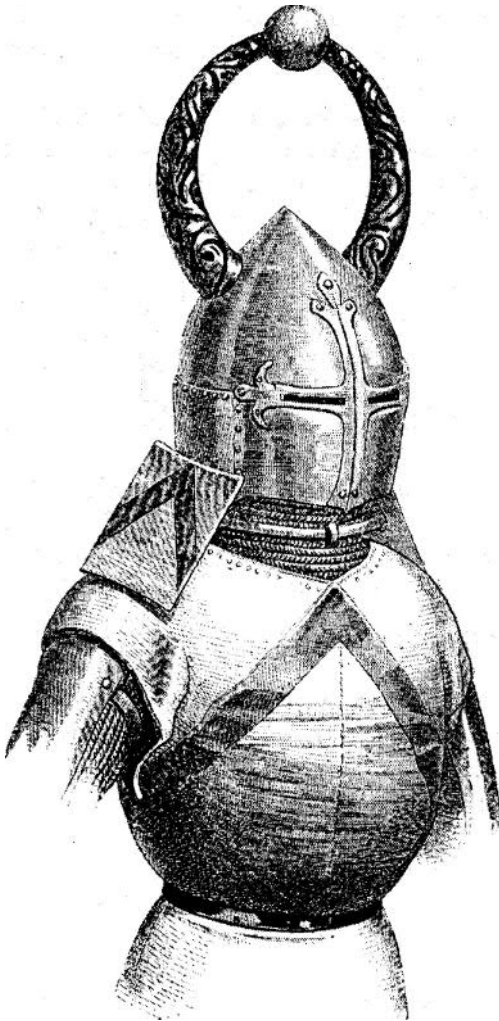
25. ábra.

Római gladiátor-sisak mintájára készült réz-heaume. (l. 137.)

(24. ábra), a nyakszirt fölött pedig gyakran a sisak hátuljához erősített ernyőszerű karima. Ezek mellett legelőbb Britanniában harangszerű sisakot is viseltek, a melyeken az orrvédő gyakran arczernyővé szélesedett; voltak azonban, különösen Franciaországban orr- és arcvédő nélküliek is. A harangszerű sisakok teteje majd magas és boltozott, majd alacsony, csapott tetejű.

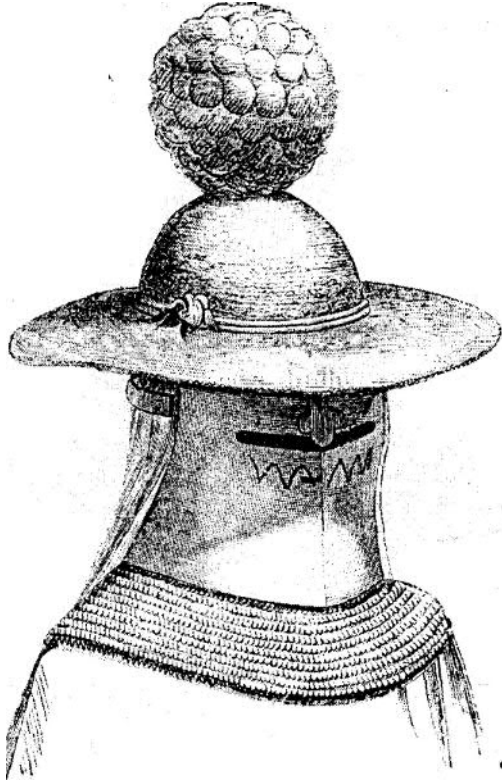
¹ A cassis általános neve valószínű, hogy magyarul vassüveg volt régen, (e szó a Nyelvtörténeti Szótárba fel is van véve); sisaknak pedig annak csak egy bizonyos nemét nevezhették.

Czímerrel ékesített heaume. (L. 137.1.)

A mi a sisakok viselése módját illeti, megjegyzendő, hogy nem tették közvetlenül a fejre, hanem a *hómer*

27. ábra.

Olyan XIV. századbeli heaume (L. 137.1.), a melynek czimere kalap.

Thierstein Rudolf síremlékéről mintázva. (Bázeli székesegyház.)

(*hauhart*) csuklyájára (*camail*), mely alatt a paplanszerűen bélelt és tűzött *salap* volt (*cervelliere*, *huvette*, *huette*, *mitra*)

A keresztes háborúk alatt, nyakszirtüket a majdnem elviselhetetlen meleg ellen óvandók, a lovagok a sisak ormára kendőt erősítettek; e kendőkből fejlődött az *orr-jegy* (Beszt. Szószed.) vagy sisaktakaró (*lamhrequin, Helmdecke*). A kúpalakú normann sisakokat Angliában viselték legtovább.

28. ábra.

Heaume, a mely a római gladiator-sisak mintájára emlékeztet.

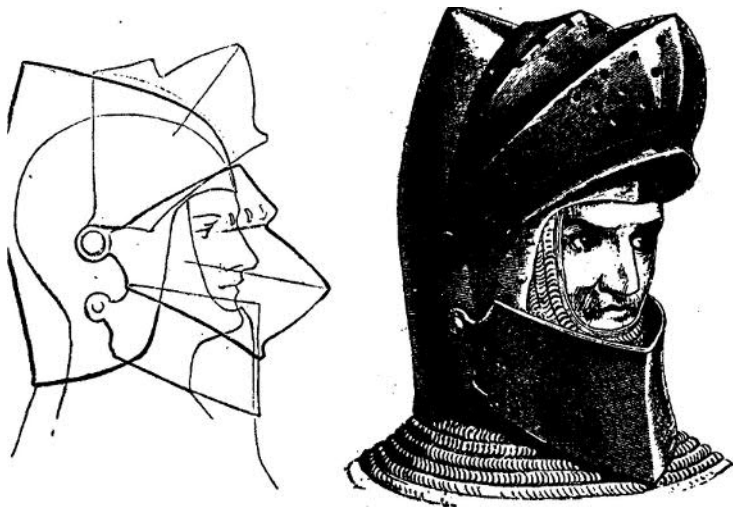
A XIII. és XIV. században a közönséges nyílt és az arcvétes *pikönhocf*¹ (*bassinot, bacinet, Kesselhaubc, Becken-*

¹ A Besztercezi Szószedetben „galeá“-nak van mondva, közelebbi megjelölése nélkül annak a galeának, melyet jeleznie kellene. Hogy én miért neveztem a bassinot pikönhognak s a heaume-ot, Topfhelmet helymnnek, ki lehet találni a melléjük írott német és francia nevekből. Bassinet = Beckenhube = pikönhog. Heaume, Topfhehn, elme = helym.

hübe), meg a csuporsisak, helyym (*yaume, heaume, elme, pothelm, Topfhelm*) divatozott.

Pikohoggal legelőbb a XIV. században találkozunk. Azelőtt a sisakot, heaume-ot a drót fonadékból vagy bőrből stb. készült kámzsára vagy a cervelliére-re

29. ábra.

Pikohog.

tették, de a heaume igen nehéz volt s nem állta soká az ember feje, minek következtében azt vagy a fegyverhordó vitte, vagy a nyereg kapájára akasztották és megesett, hogy meglepetéskor fedetlen fejjel kellett harcolniok. Ekkor eszelték ki azt a mozgatható arcvédet, melyet föl és le lehetett tolni s ezt kapcsolták a fejet fődő vassapkához. A XIII. század vége felé, mikor a lovagok a lánsán kívül egyenes nehéz karddal

és buzogánnyal harczoltak, a fej óvása nagyon szükségessé vált. A legveszedelmesebb fegyver a két utóbbi

30. ábra.

XIV. századbeli pikonhoy, melyről a visiere-t el lehetett távolítani.

volt. Gyalog harczolva, a szúrás volt a legveszedelmesebb művelet, nem mintha a pánczélon áthatolt volna a fegy-

ver, hanem mert felfordította azt, kire irányozva volt; lóháton pedig a rézsútos és vízszintes vágások, ütések, melyek az ellenfél orrát vagy arczát zúzták össze, mert a helyra (heaurae) nem fedezte teljesen az arcz alsó részét. Ennek következtében a visiere tökéletesítésére gondot kellett fordítani. Ezt a fejet fődő részszel oly módon hozták kapcsolatba, hogy az a legerősebb vágást is felfogja. A mellékelt 29. ábra egy föltolt visiere-es pikonhogot mutat, mely alatt a drótkámzsa fejet, nyakat takar, csak az arczot hagyja szabadon. Ennél a részek mind úgy vannak alkotva, hogy a fegyverek mindenféle hatása ellen lehetőleg jól védjék a fejet és az arczot. A harangrészt a vállig ér és a nyakszirtet és a nyak oldalait óvja, az alsó a torkot védi, a leeresztett visiere pedig az arcz többi részzeit.

A csuporsisak vagy helym, mely a pikonhog főiébe jött, a harangszerű sisakból az által keletkezett, hogy elől-hátul ernyővel látták el, 3—5-szörös bőr vagy vaslemezről készítették sokkal magasabbra, mint az eddigieket, mert a magasabb boltozatú a buzogányütések szédítő hatását jobban enyhítette, mint a lapos.

Természetes, hogy különféle nagyságú, sőt egyben-másban alakra nézve is eltérő csuporsisakok is voltak s ezek egyikének-másikának külön neve is volt, mint a „grand heaume“-nak, melyet Szent Lajos sisakjának is neveztek. Később ez majdnem tojáshoz volt hasonló; ilyen látható Merész Fülöp, burgundi herceg 1390-iki pecsétjén is.¹ Van a párizsi Musée d'Artillerie-ben egy csákóalakú is. Németországban a sisak oldalrészeit úgy készítették, hogy az a vállig érve, a vállvértre nehe-

¹ Demay: „Le costume du moyen-age (Taprés les sceaiu“ 133. 1.

zedett. Kilátást vagy két merőleges vagy egy vízszintes nyílás nyújtott. Ezenkívül oldalt kis lélegzők¹ és a sisak megerősítésére egy keresztalakú bevágás volt alkalmazva. A XIII. században divatba kezdett jönni a sisakok ormára dísz (cimier) helyezni és a sisakot takaróval (lambrequin) beborítani. A francia cimier a középleatin

31. ábra.

XIII. századbeli chapel.

cymeriából ered; ide tartozik a mi czímer szavunk is, mely nálunk nemcsak oromdísz jelent, hanem az egész, egymástól való megkülönböztetésre szolgáló, nemesi jelvényt. Az oromdísz vagy a czímerképpel egyezett, vagy pedig tetszés szerint választott alak, jelkép (emléme) volt. A XIV. század vége felé a csuporsisakokat vagy helymeket megint alacsonyabbra készítették s főlemel-

¹ Lelekuz = lélekző. Tagányi: „A Besztercei Szószedet kultúr-történeti jelentősége.“ Századok, 1893. IV.

hető ablakkal látták el (*ventaille*). E sisakok némiképen hasonlítottak az arczvértés pikonhéhoz, csak hogy a csuklyával nem voltak összekapcsolva. A helym hol csi-szolt, hol aranyozott, hol pedig heraldikus módon festett volt, gyakran drágakövekkel is ékesítették.

32. ábra.

Chapel állásával.

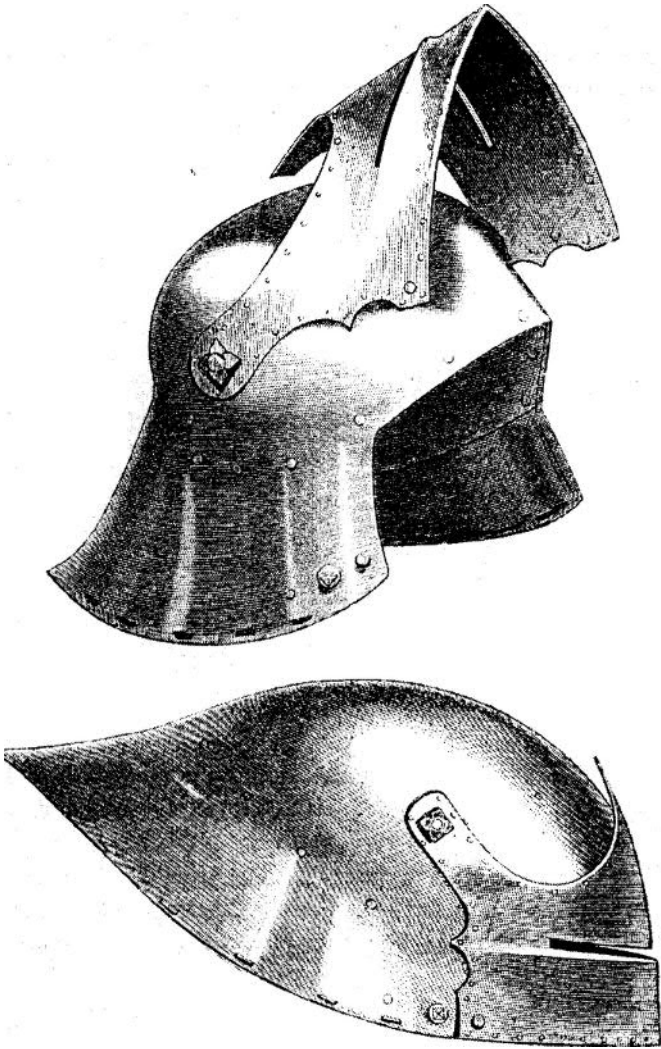
A vassüvegek negyedik neme a vaskalap (31. és 32. ábra) (*capel, chapel, chapeau de fer, chapeau de Montauban, hane-pier*), mely leginkább a keresztes háborúk idejében a meleg ellen jött divatba s igen kedvelt fővege volt a XIII. és XIV. század lovagjainak. Megjegyzendő, hogy az ezt viselők, úgy látszik, inkább harczoltak lándsával és buzogánnyal, mint karddal, mert azon a kevés pecséten, melyen vaskalapot látni, a kard mindig hüvelybe van

rejtve.¹ Ez nem egyéb, mint karimával ellátott cervelliere. Eredete ismeretlen, de nagyon régi, már a görög és római emlékeken is találkozunk velük. A XII. században a drótfonadékból készült camail tetejére tették. Alakjuk sokat változott a XIII. században: a fejlet fedő rész nagyon ívszerű és kis karimájú, később laposabb lett s a karimát készítették nagyobbra. A XIV. században majdnem lapos s a karima majdnem vízszintes. Később ismét magasabbra készítették kis karimával; ez utóbbiakat buvière-colletin-nek nevezett áll védő veit viselték, mint az a 32. ábrán látható.

Folytonosan változva, végre előállott a teljesen zárt cseberszerű sisak „*haume a tété de crapaud*“ (*Stechhelm*), mely aztán egészen a XVI. évszázad elejéig maradt meg. Ezt annak kell tulajdonítani, hogy felső része a fej alakjának megfelelő volt, alsó része pedig kényelmesen borult a nyak köré. Alsó részének eleje akként volt készítve, hogy az orr vonalánál előbbre nyúlt. A kinézésre szánt nyílás az alsó és felső rész között, a kiugró szöglet fölött volt vízszintesen akként alkalmazva, hogy a dsida vagy kard hegye benne meg nem akadhatott, a vágás pedig lesiklott róla. A sisak oldalaihoz és hátuljához erősített lemezek a vállvértre borultak.

E nehéz sisakokat drágaságuk miatt csak a gazdagok viselhették; ezek is leginkább csak tornák alkalmával, mert igen nehezek voltak. Háborúban többnyire arcvédő pikonhobot használtak, melynek arcvédő része mozgatható volt. Kétféle arcvédő (*visih-e*) volt, az egyik egyszerű, a másik egy ablakból és egy álarcból (*barbiere*) álló készülék. Az előbbi szögletes, domború, golyó-

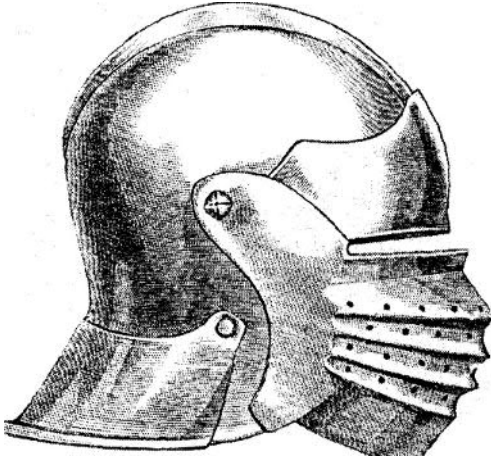
¹ Demay: „Le costume au moyen-age d'apres les sceaux“.

A XV. század közepéről való salade. (L. 144. 1.)

vagy csőralakú volt. Ebben az időben különben nagyon változatos formájú és nagyságú sisakok fordultak elő; voltak oromban végződő kúpalakú, hengerded, félgömb-szerűen boltozott tetejű, rendkívül magas, utóbb rendkívül alacsony és lecsapott tetejű sisakok is.

34. ábra.

Saladé mozgó arczvérttel.

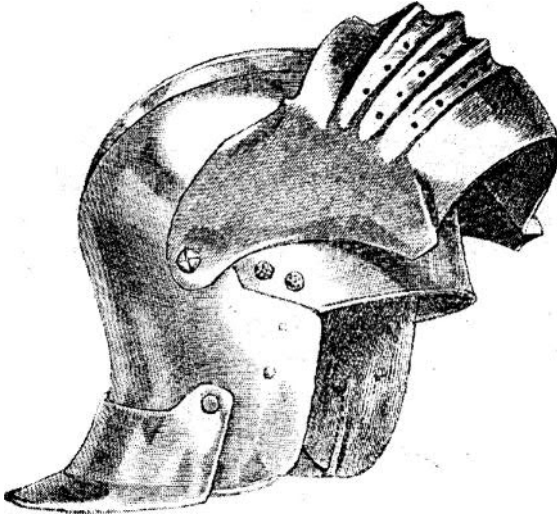
Nem kell szem elől téveszteni, hogy a sisak nem volt annyira elterjedve, mint azt általánosan tartják; a drótcuklyát vassapkával (*cervelliüre*¹) és a vaskalapot is viselték. Az utóbbiból fejlődött az a könnyebb, arczvérttel (*visiere*) ellátott sisak (*saladé, celata, Schale*) (33. ábra), mely a XVI. századig tartotta fenn magát. E fővegek arczvértje

¹ Cervelliüre-nek nemcsak a salapot nevezték, de az ércből készült pitis-hez hasonló sapkát is.

vagy mozgékony (34. és 35. ábra) vagy merő s a nyakszirtet védő ernyő néha rendkívül nagy volt és vagy egy, vagy több rákfarkszerűen készített részből volt összeállítva.

A XV. és XVI. században a salade fejet fedő része megnyúlt, czímere (cimier) pedig határozottabb alakot öltött.

35. ábra.

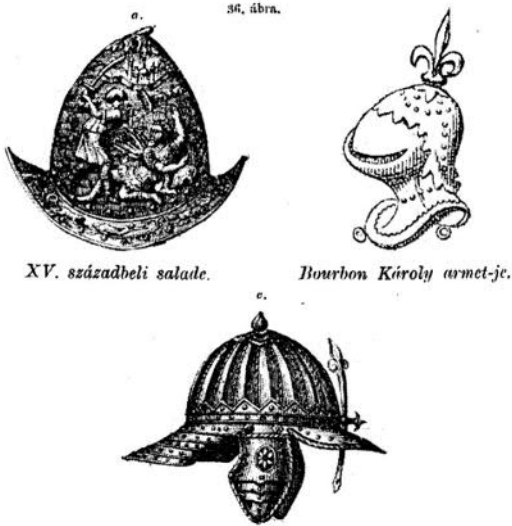
Salade mozgó arczvérttel.

Az ilyen salade-ot nevezték *bourgignote-nak*. Ebben az időben esik a keleti, illetőleg magyar alakú sisakoknak nyugaton való elterjedése, melyeket a német írók éppoly helytelenül, mint következetesen burgundi sisaknak neveznek. (36. c. ábra.)

A pikonhoból fejlődött a kis sisak (*armet*). Ezt tartják a legtökéletesebb sisaknak. A mellékelt 36. b. ábra

(37. és 38. ábra) a Bourbon Károly herceg Auvergne-i gróf pecsétje után van ábrázolva.¹

Megjegyzendő azonban, hogy Bretagne-i Richárdnak 1427-iki pecsétjén is „armet“ látható már.²

Az armet (*hicaumet, helmet*) egy kis heaume, helmccske, melyet a XV. században viseltek, akkor, mikor a pikonhógot elhagyni kezdték. Alkotó részei a fejet fődő rész (*harang*), az ablak, az orrvédő és a ventaille.¹

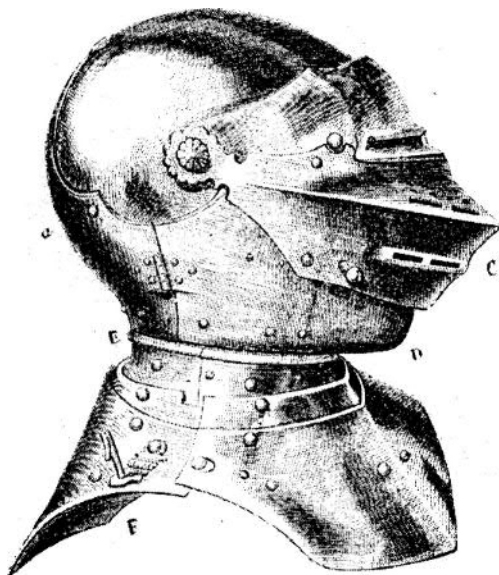
¹ Demay: „Le costume au moyen-âge d'après les soeaux.“

² U. o.

³ Régebben la ventaille, később le ventail. Viollet le Due a régi írásmódot tartja helyesebbnek.

A helmecske volt a középkor legutolsó katonai fővege. Ezt tartották könnyűségénél fogva czélszerűbbnek, a mi-
kor aztán a heaurae-ot csak tornák alkalmával használ-
ták s a pikonhog is divatját kezdte múlni, mert benne
a fejet oldalvást fordítani alig lehetett.

37. ábra.

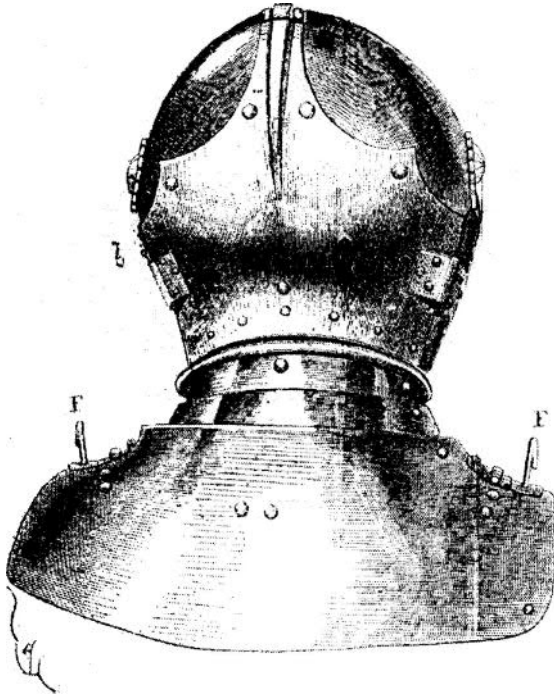
Tökéletes armet, oldalról nézve.

Az arabok sisakja a persákéhoz volt hasonló és alakja a pikonhogra emlékeztet, a nyakszirtet drót-háló fődte, mely a sisak hátuljához volt erősítve. Az orr-védő le- és föltozható rüdacs-kából állott. A nap melege ellen a sisakot shawl-lal tekerték körül.

A mongolok eleinte børsüveget viseltek s csak később

kezdték a persa alakú sisakot használni. A török-tatárok sisakja is persa minta szerint készült, mint minden altai népé, a magyaroké, tatároké, mongoloké stb. Az érczből

38. ábra.

Tökéletes armet, hátulról nézve.

készült, dróthálóval ellátott sisakokon kívül voltak másféle különféle alakú sisakjaik is, melyeknek jellege a könnyűség.

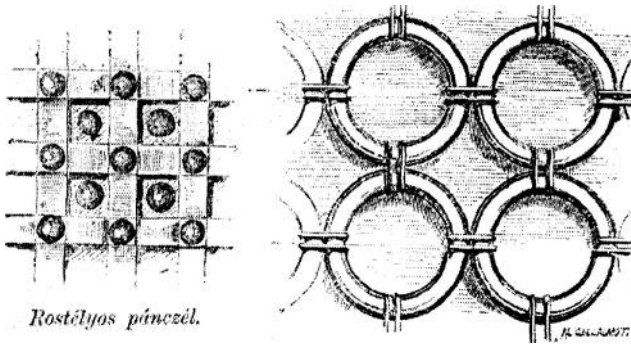
Pánczél A test fődözésére s az ellenséges fegyverek

hatása ellen való óvására a középkor elején a rostélyos és gyűrűs vagy karikás pánczéling szolgált.

A rostélyos pánczéling (*cotte treilissé*) keleti eredetű bőr vagy vászon lorica, mely egymást keresztező bőr- vagy ércpántokkal s ezek közeiben nagyfejű szögekkel volt erősebbé téve.

A gyűrűs pánczéling (*cotte annelée*) vasgyűrűkkel erősített bőr vagy vászon lorica volt.

39. ábra.

Rostélyos pánczél.

Gyűrűs pánczél.

Később e vasgyűrűket egymáshoz kapcsolták s így keletkezett az önálló gyűrűs vasing, melynek (*broigne, brugne, Brünne*) francia és német neve kelta eredetű. Ezt a gyűrűs vasinget a derékszorító fölé öltötték. Ez volt a XI. században általánosan elterjedve. Voltak ezenkívül lánczos pánczélingek (*cotte rustree*) is, melyek a gyűrűs pánczéling s a gyűrűs vasing között való átmenetelnek tekinthetők. Ezeket a még egymáshoz nem kapcsolt gyűrűket úgy varrták föl, hogy egymást félig takarták. Belőlük fejlődött a XII. században már sok

helyt szokásos szemes pánczéling (*cotte de mailles*), melynek gyűrűi egymáshoz voltak szögezve s ezt is, mint a gyűrűs vasinget, a derékszorító fölébe öltötték.

Ezekon kívül voltak lemezkés (*cotte maclée*), pikkelyes vagy halhél¹ és szaruból készült s vassal erősített pánczélók is, de mindinkább divattá vált a normann haubert, mert az eddig elősoroltak csak a törzset oltalmazták.

Ezt a bayeux-i falszőnyeg képeiről ismert térden alul érő bőr vagy letűzött és bélelt szövetkabátot reávarrott vasgyűrűkkel tettek erősebbé; ez volt elterjedve az európai népek között általánosan, de mindenütt *változáson* ment át s többnyire sokkal rövidebb volt, mint az eredeti.

A XIV. században a lovagok öltözete a derékszorító (*gambison*), gyűrűs vasing (*broigne, brugne*), vasnadrág, a felső ing, melyből, mint látni fogjuk, a korszovágy fejlődött, a nyakvért (*flaubert*) és szemes csuklyából (*camail*) állott, ehhez járult még a sisak, paizs, vaskeztyű, vassarú és sarkantyú. A derékszorító (*gamboison, gambison, camisole*) szűk ujjas mellény volt, melyhez a nadrág és harisnya hozzá volt varrva és vagy bőrből, vagy párnázott és tűzött vászonból készült. Mell-, ágyék- és térd-részeire vasgyűrűk voltak varrva.² E fölébe húzták a gyűrűs vasinget (*broigne*) a vasnadrággal.

A gyűrűs vasinget már a XII. évszáz vége felé leginkább vasfonadékból (*maillé, jazeran*) készítették s ekkor a szintén ilyen fonadékból készült nyakvérttel (*flaubert*) kapcsolták össze, vagyis ettől az időtől kezdve a nyakvért a kabáttal egy ruhadarabot alkotott s e kettős öl-

¹ Nyelvtörténeti Szótár.

² A müncheni Nemzeti Múzeumban van egy épen maradt derékszorító.

tönyt együttesen „vashomer“-nek¹ (*grand haubert*) nevezték. Megjegyzendő azonban, hogy a „*halsberg*yel“ egy ágyból származó „*haubert*“, „*haubergeon*“ alatt a francziák csak a gyűrűs, szemes, lánczos, később drót-fonadékból készült ilyenmű mezt értenek, míg a németek *halsberg* alatt ugyanezt, az anyagra való tekintet nélkül.

Tehát a mikor francia író könyvében olvassuk a *haubert* vagy *haubergeon*-t, tisztában lehetünk azzal, hogy láncz, gyűrű vagy szemes fonadékból készült dologról van szó,² a mikor pedig német könyvben olvassuk e neveket, mert a németek gyakran használják a francia elnevezést a német helyett, nem tudhatjuk, hogy miféle anyagból készült szereléssel van dolgunk.

A „*grand haubert*“ önálló bélés nélküli mez volt, a kart fedő részei zsákszerűen végződtek, csak a hüvelykujj számára volt rajta egy kis nyílás hagyva, a többi ujjak a zsákkal voltak fődve.

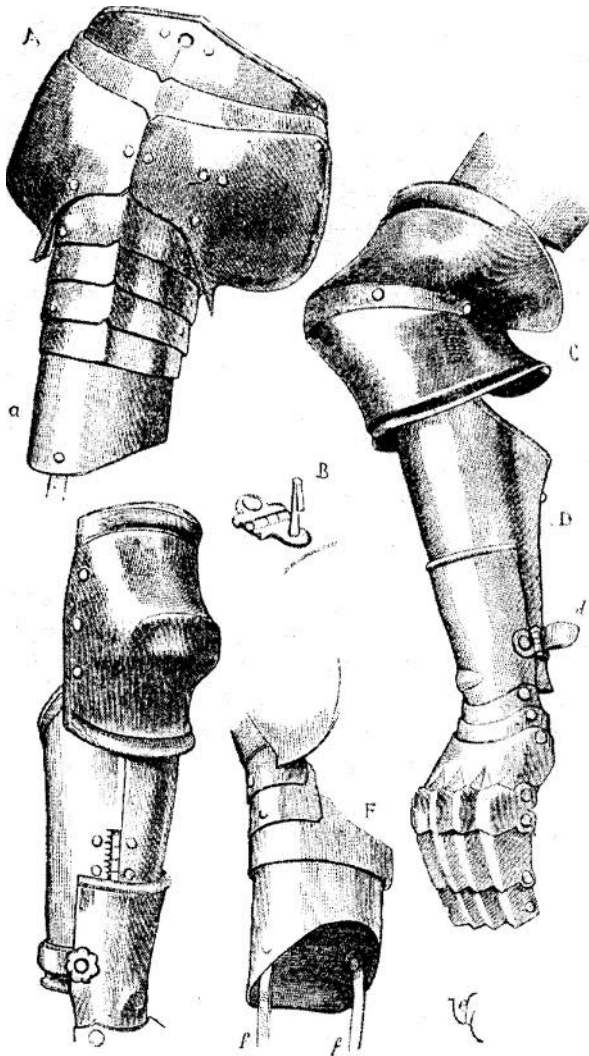
A gyűrűs vasinghez, hogy a karok is védve legyenek, bőr vagy acél lemezeket szegeztek; ezekből fejlődtek a válpajzocsokkák, válfővasak³ (*épaulieres*) és később a szerkar (*brachelle, brassard*), mely eleinte csak félig fedte a felső kart (*demi brassard*). A könyök csuklóját bőrkönyök⁴ és mert vasból is készült vaskönyök (*cubüüere*) oltalmazta. A hónalját kis kerek paizsok fődték (*palettes*). A térd csuklójának oltalmára a vaskönyökhöz hasonló lemezekék szolgáltak, *vastérd* (*genoullieres, boucles, pou-*

¹ A Besztercei Szószedet kultúrtörténeti jelentősége Tagányi, Századok, 1893. IV.

² „Maillé á maillé se fait le haubergeon. Demmin.

³ Tagányi, A besztercei szószedet kultúrtörténeti jelentősége. Századok, 1893/IV.

⁴ Ugyanott.

Térd- és czombvért.

laines). A lábszárak vassal pántolt bőrből készült száras kapczába¹ voltak dugva vagy vaspántok közé szorítva (*tumelieres, gréves*). (40. és 41. ábra.)

A fegyverkovácsok igyekezete oda irányult, hogy a vértet alkotó részeit egymással jól összekapcsolják s ezt eleinte vagy az által érték el, hogy e részeket annyira megnagyobbították, hogy vagy egymáshoz értek, vagy egymást részben takarták, vagy hogy e részek közé összekötő tagokat helyeztek.

Térdvért és két természetes nagyságú szögecs.

Legelőször is a karvért tökéletesedett az által, hogy a vaskönyököt két keskeny küllővel megnagyobbították és mozgékonyabbá tették, azután a felső és alsó kar pántjait hosszabbították meg és kötötték össze, a vállvérttel és vaskönyökkel, később az egész kart kívülről-belülről pántokkal vették körül, melyeket sarkvasak és szíjacskák kötöttek egymáshoz. E módon javították a lábvértet is. A vastérdet simulekényabbá alakították s a czombok előre eső részét is vaspánttal főték, az eddig szokásos érczlemezkével borított nadrág helyett (*cuissard*).

¹ Nyelv. Tört. Szótár.

Az alsó lábszár első része teljesen vaslemezbe volt burkolva, melyet a lábszárcsont elejét védő lemezzel vas-kapcsok kötötték össze (42. ábra). Az alsó lábszárt takaró lemezt egymás alá toladó mozgékony lemezekkel akként hosszabbították meg, hogy a lábfej is takarva volt általa.

Ebből a meghosszabbításból fejlődött ki a vassaru (*calcon, pedieu, soleret*), melynek a XV. század végéig hosszú hegyes alakja volt. A vértzetnek vaspántokkal való megerősítése a XIV. században terjedt ugyan, de nem lett általános. Többnyire beérték a már ekkor drótból készült szemes pánczéling alatt viselt derékszorítónak erősebbé tételével. A pánczél fölött viselt bő ingszerű öltöny (*pari-ment, cotte-hardie, cotte d'arme, hoquetori*), a XIV. században mindig rövidebb és szűkebb lett s belőle fejlődött a *korszovágy*¹ (*corset*), mely a testhez állott. A korszovágyot ékesen hímezték ki, gyakran címerrel díszítették.

Bajos lenne mind azokat a változásokat ismertetni, melyeken a divat következtében e felső ruha alakja átment, hol hosszú és bő, hol rövid és szűk újjá, hol pedig borjüszájú és oly hosszú ujjakat viseltek, hogy azok a lóháton ülő embernél is a földre értek, hol pedig a ruha elejét rövidítették meg azért, hogy az alsó ruhát is lehessen látni, a mikor hátulsó része, mint a frakk szárnya,

¹ Tagányi: A Besztercezi Szószedet kultúrtörténeti jelentősége.

sarkig ért. Széles borjúsájú ujjat „manches“ felső ing nélkül is viseltek. (43. ábra.)

43. ábra.

Az emlők fölött gyakran két érczrózsát alkalmaztak, a csöcsvértet¹ (*mameliere*), ezekhez láncz volt erősítve, hogy a tört és helmet ráakaszszák.

¹ A *mameliere* régi magyar nevét nem ismerjük.

44. ábra.

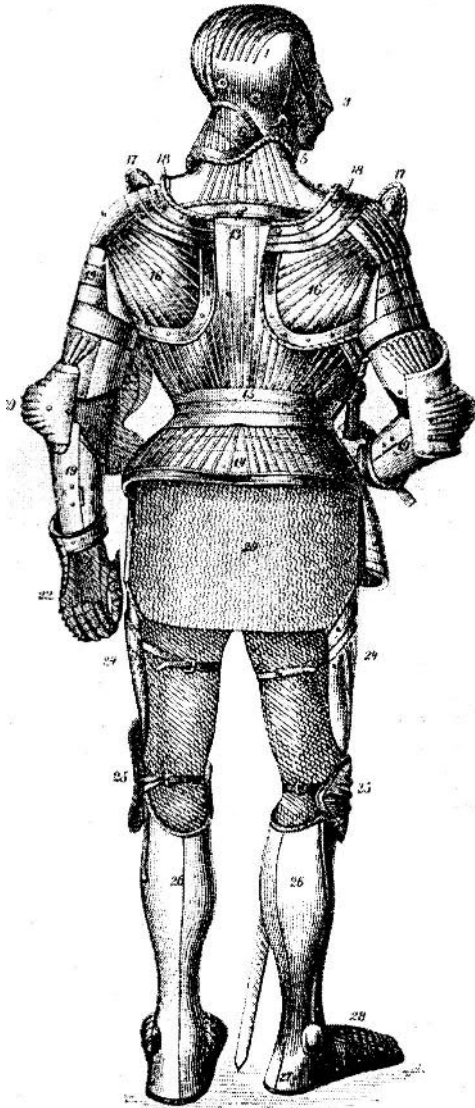

44. ábra.

*Bordázott
milanói vértzet*
(*armure cannellée*).

1. Sisak harangja.
2. Sisak teteje.
3. Vízir.
4. } Állazó.
5. }
6. Nyakvért.
7. Sarokvért.
8. Mellvédő lemez.
9. Halsbergc.
10. Hónalj védő.
11. Előkötő.
12. Csipő védő.
13. Hátvért.
14. Hátlükötő.
15. Óv.
16. Vállvért.
17. Óvó-gallér.
18. Rugalmas összekötője a kar és nyakvértnek.
19. Karvért.
20. } Könyökvért.
21. }
22. Kestyű.
23. Örd.
24. Felső czombvért.
25. Térdvért.
26. Alsó-lábszárvért.
27. } Csipő.
28. }
29. Ágyékvért.

45. libre.

Abban az időben, mikor a kard markolatját lánczczal erősítették a vértzethez, a felső ing első jobboldali részén nyílást hagytak, melyen a lánczot keresztülhúzták.

46. ábra.

1

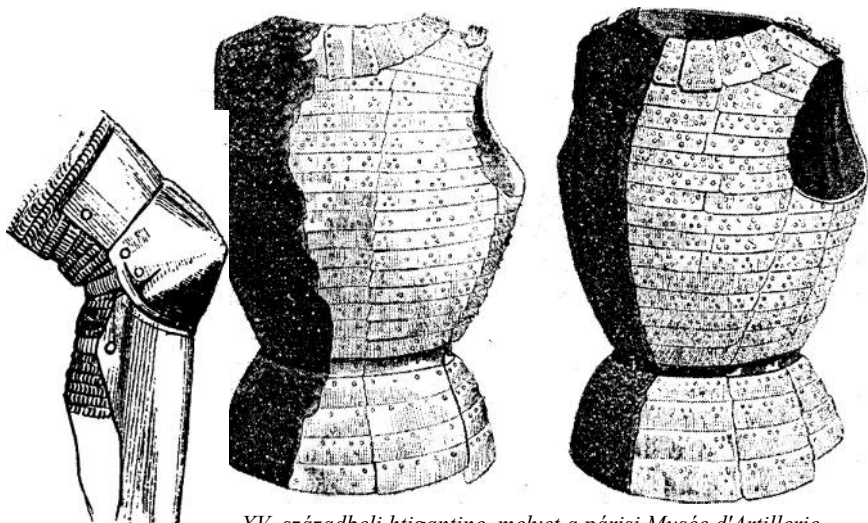
E részlete tisztán látható burgundi Ottó gróf 1302. évi pecsétjén.¹ Valamint a kardnak a vértzethez lánczczal való erősítése Istvánnak, Róbert Károly fiának

¹ Demay: „Le costume au moyen-age d'apres les sceaux.

1351-iki,¹ továbbá László opolyi berezeg és Magyarország nádora 1370-iki lovaspecsétjén.² (46. ábra.)

A XIV. évszázad elején gazdagon czifrázott övet (*sangle, mnture*) is viseltek, a melynek azonban a kabát szü-

47. ábra.

XV. századbeli htigantine, melyet a párisi Musée d'Artillerie-ben őriznek.

külésével minden jelentősége megszűnt, mert csak ritkán volt kardkötő is.

Volt még egy más neme a pánczélos kabátnak, melyet *corazina, jazerin, brigantine-nek*³ neveztek. (47.ábra.) Ez is

¹ Országos Levéltár.

² Bárczay levéltár fasc. XIV. (e lovas pecsét az Arch. Ért. 1876. folyamának 109. lapján is látható.).

³ Franciaországban az ilyen mezzel ellátott gyalogosokat „brigand“-oknak nevezték. A brigade szó is ide vezethető vissza.

testhez álló volt. melyen a hosszúkás pikkelyek egymást félig fődtek. E pikkelyzet gyakran a ruhának volt bélése, külseje bársonnyal volt bevonva, melyen az egyes pikkelyek összetartására szolgáló apró réz-szögeknek fejei látszottak. Jó állapotban megtartott két brigantine-t őriznek Párizsban a Musée d'Artillerie-ben.

A brigantine Olaszországban keletkezett, hol az antik formák utánzására való irányzat a tulajdonképeni renaissance előtt is megvolt. Boehmer azt hiszi, hogy erre nézve a római „*lorica squamata*“ szolgált mintául.

A brigantine-t rendszeren a gyürfis vasing helyett, de gyakran vele is, alatta viselték.

A mellvértet igen gyakran készítették bőrből, valószínű, hogy azért, mert nehéz volt a mell alakjának megfelelő vasmellet készíteni; francia neve erre a körülményre emlékeztet.¹

Később a fegyverkovácsok a mell és a hát alakjának megfelelő vértet is tudtak készíteni s így keletkezett a vasmell és vashát összetételével a kettős vért vagy fegyverderék.² Ez szilárdan lehetett készítve, de a has és ágyék környéke nem, mert szilárd vaslemezbe burkolva a mozgás, lovaglás lehetetlen. E részeket több darabból hajlékonyná kellett készíteni úgy, hogy egymás fölébe tolódhassanak. A has- és ágyékvérthez, vagy az előkötőhöz erősítették a szintén egy lemezből készült czombvértet.

A vaslemezek hajlításának lehetősége nagy változást okozott a fegyvertechnika terén, azelőtt a vértzet számtalan lemezből állott, melyeket alájuk erősített bőr-

¹ Ouire = bőr; cuirasse = vért.

² Nyelvtörténeti Szótár.

darabokkal eleinte kovácsolt, később húzott drótokkal kapcsoltak egymáshoz, most pedig a vért egyes részeit nagyobbra, az emberi test anatómiájának megfelelő módon voltak képesek alakítani úgy, hogy a mozgást nem akadályozták.

A XV. század, elejétől kezdve világos színű vasból készült a vértet (*hamais blanc*).

A torkot védő vért (*haussecol*) helyét is lemezek pótolták. A vaskönyök és vastérd is tökéletesedett, míg a fegyverkovácsok ügyességének gyarapodásával az egész vértetet vaslemezekből készítették. A részek egymással szerves összefüggésbe jutottak. A vértet változásainak részletes leírása térszűke miatt itt lehetetlen, be kell tehát azzal érnünk, hogy az eddig elmondottakat egy XV. századbeli teljes vértet leírásával kiegészítjük. Ennek egyes részei a következők: A gallér (*cottetin; rollo*).¹ Az e fölé öltött több pántból készített torokvért (*gorgerin, goleta, görget*).

A fegyverderék (*cuirasse, paneléra, cota, cuirass*), mely a vasmellből (*plastron, corazza*) és a vashátból (*dossiere*) állott.

A vasmellet gyakran hosszában felülről lefelé futó gerincz osztotta két részre (*tabuié, tápul, salient*).

Abban az időben, melyben a lovon harcolók nehéz lándsákat használtak, a vasmell jobboldalán egy *órának*² (*faucre, arrét*) nevezett készüléket alkalmaztak, hogy arra a lándsát könnyebb kezelés végett reá támaszt-hassák. A legrégebbi szarvalakú ordok a vasmellhez voltak forrasztva, a későbbieket kapocscsal erősítették akként

¹ Demmin szerint nem kell a „halsberggel — halberc, hauberttol“ összetéveszteni.

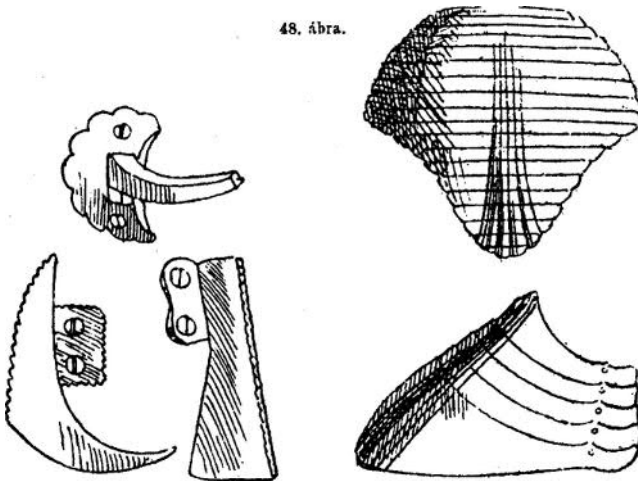
² Beszterezei Szószedet.

oda, hogy levehetőek legyenek. Számtalan változatos nemei közül még főlemlítendő a sarkvassal odaerősített is. (48. ábra.)

A hátsó ord (*queue*) a lándsanyél végének megtámasztására szolgált. A vállvért, vállfóvas (*épauliere, spallad*).

A hónalj óvására szolgáló paizsocskák (*randelies de plastron*), melyek a XV. és XVI. században voltak szokásosak.

48. ábra.

Ord.

Hátulkötő és előkötő.

A hasat óvó előkötő (*braconniere, panziera*) rendszeren aczélpántokból készült. (48. ábra.)

Az ágyékvért (*brayette*).

A czombvért (*tassette, tuile, fiancali, scarselloni*), melynek rendeltetése volt a felső lábszárat óvni, szíjacs-kákkal volt a hasat óvó kötényhez csatolva.

A hátul kötő (*garde vein*) a hasat óvó előkötőhöz hasonlóan volt készítve.

A nagy mellpaizs (*manteau d'armes*) és az állazós nagy mellpaizs (*manteau d'armes à mentonnière*).

Az állazó vért (*mentonnière mobile*). A pikonboggal egyidőben jött divatba a „bawer“-nek nevezett is, a mely előbbennek volt egy válfaja.

1420 körül a lemez- vagy merő-¹ páncél teljesen ki volt fejlődve, a vasmellat golyószerűen domborúra készítették, 1450 körül hosszabbra eresztették s ekkor kezdték két részből összetoldani, felső részét Olaszországban szövettel vonták be.

A mell és hátat vashát (pansiere, corselet de fer) fődte, mely név alatt a vasmell és vashátat kell érteni. A vasmell eleinte csak az emlőig ért, és csak a közepén nyúlt feljebb (lásd a 49. ábrát) alsó része a derék körül be volt mélyedve oly formán, hogy az öv belé illett: ehhez volt erősítve a hasat és csípőt fedő „braconniere“, mely eleinte öt, később csak három, szíjjakkal egymáshoz erősített, pántból állott s ezen függtek a „tassettes“-ek melyek a felső czombot oltalmazták.

A „braconniere“ a vasmell és vasháttal egykorú.

49. ábra.

¹ Nyelvtörténeti Szótár.

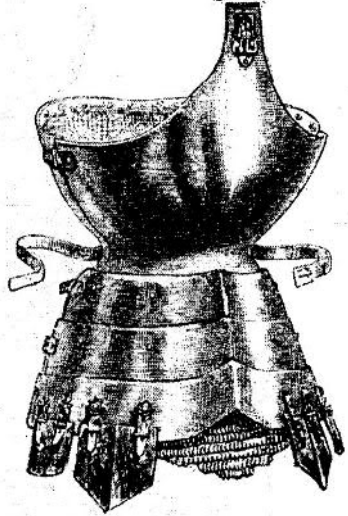
A vállakat vállfóvasak (*spallières, épaulières-garde bras*) oltalmazták.

Milanóban készítették a legszebb vértzeteket, melyeket

50. ábra.

49. ábra.

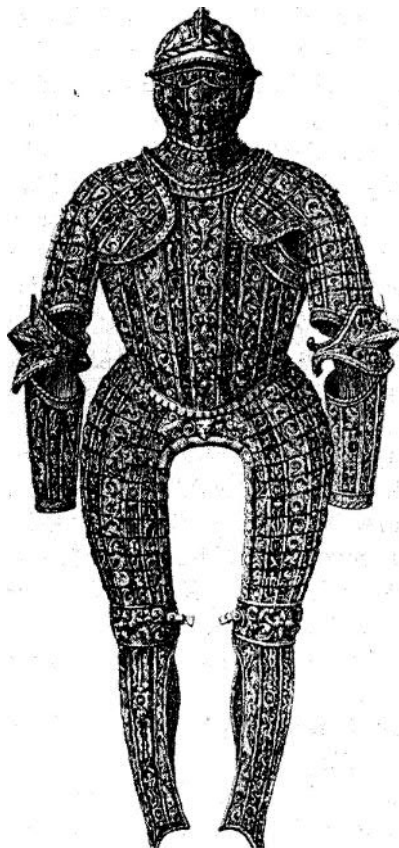

XV. századbeli spanyol vértzet.

a németek tévesen gotikusoknak neveznek, pedig a gótok efféle pánczélt sem nem készítették, sem nem viseltek. A milánói vérték minden része olasz motívumokat mutat, ennél fogva sokkal helyesebb ezeket milánói pánczéloknek nevezni. A sima vas mell mellett a bordázot-
tak is divatosak voltak, melyeket Maximilian-féléknek

neveznek a loyális német írók, csak azért, mert ez a fejedelem olyan szerencsés volt, hogy éppen abban az idő-

51. ábra.

II. Henrik francia király vértje.

ben élt, melyben az olasz fegyverkovácsok, neki úgy mint másnak, művészi kivitelű bordázott páncélzatot

készítettek. A XVI. század húszas éveit körül egy olyan mellvas terjedt el Európában, melynek lemezei rákfarkszerűen voltak egymáshoz illesztve s ezeket „*magyar mellvas*“-nak nevezték. Az olyan mellvérteket, melyeknek domborodása igen alant volt, „lúdhasú vért“-nek mondták. Ezek a XVI. század végén mentek ki a divatból.

Igen természetes, hogy mindezek alatt rettenetes meleg volt; átlukaszgatásuknak pedig az a hátránya, hogy ellenállási képességük gyöngült. Ennek következtében a XIV. század hatvanas éveiben elől fölnyitható vasmelleket készítettek. A két fél-mellrész ajtószerűen nyílt ki.

A keleti népek módja szerint az arabok is gyűrűs inggel oltalmazták felső testüket; ez térdig ért s rövid ujjú volt. Az aczélgűrűk akként voltak egymáshoz kapcsolva, hogy egy gyűrű mindig négy másikkal volt összefoglalva.

Voltak gyűrűkkel csak részben ellátott zekék is, melyeket különféle alakú lemezekkel fődtek. Viseltek persa divatú olyan zekét is, a mely teljesen pikkely szerű lemezekkel volt burkolva. Később remek művű lemezaczelokkal is találkozunk náluk. Karjok és lábszárak lapos ércpántokba volt burkolva.

Rendesen töviszerű sarkantyút viseltek; voltak azonban tarajosak is.

A mongolok és tatárok már a legrégebb időben ismerék a vértzet előnyeit.

Parisban a Musée d'Artillerie-ben van egy gyönyörű mongol vértzet, mely a XVII. századból való ugyan, de más helyt talált egyes régebbi vétrészekkel összehasonlítva bizvást mondhatjuk, hogy készítési módja, a történet tartót leszámítva, a középkoriakkal egyenlő.

A törökök nem igen szerették magukat pánczéllal ter-

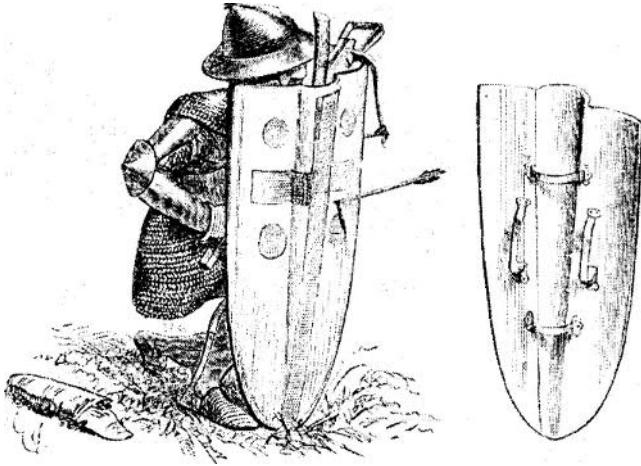

Lovag, fején heaume, a melyen cimier látszik, apródja a paizsot és lándsát viszi.

helnél s ha néha látunk is náluk vértet, az a többi ázsiai népekéhez s az arabokéhoz hasonló.

Paizs. A XI. és XII. században leginkább a mandula alakú paizs volt elterjedve és ez annyira hajtott volt, hogy a harczost minden oldalról teljesen takarta. Kerek paizsot csak a könnyű fegyverzetű gyalogság viselt. A XII.

53. ábra.

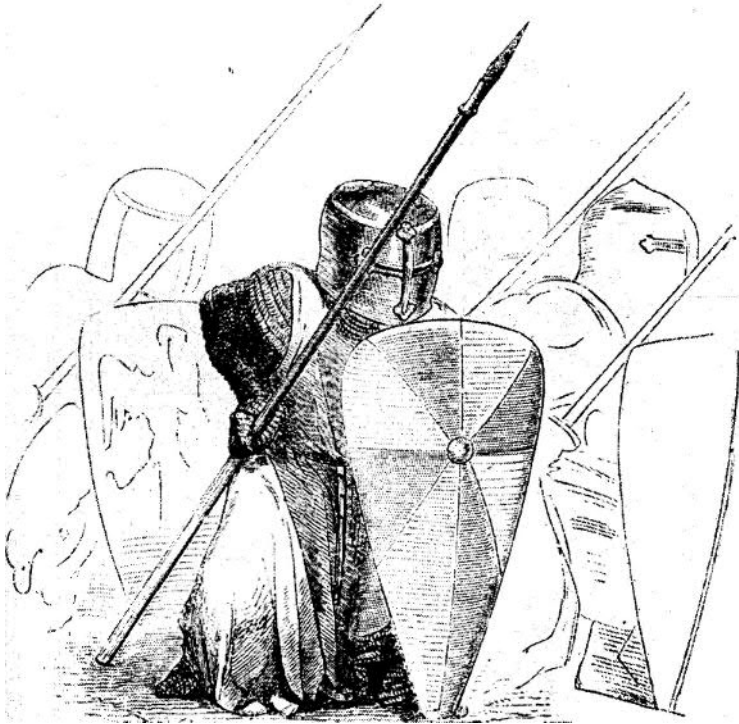

Pavois-nak nevezett paizs.

évszázban a paizsok általában kisebbedtek, és különösen Franciaországban tojásdad és kerek alakúakká változtak; Spanyolországban ezzel ellenkezően, alul hegyben végződő, fülül egyenes vonallal határoltak voltak divatban. A XIII. évszázdtól kezdve Franciaországban háromszögletű kis paizsok (*petit écu*) kezdtek elterjedni, melyek közönségesen címeralakokkal voltak kifestve. Ezeket bőrszalaggal erősítették a nyakhoz.

A paizsokat általában deszkából készítették és krétás enyvbe áztatott vászonnal vonták be, azért, mert ez jó

54. ábra.

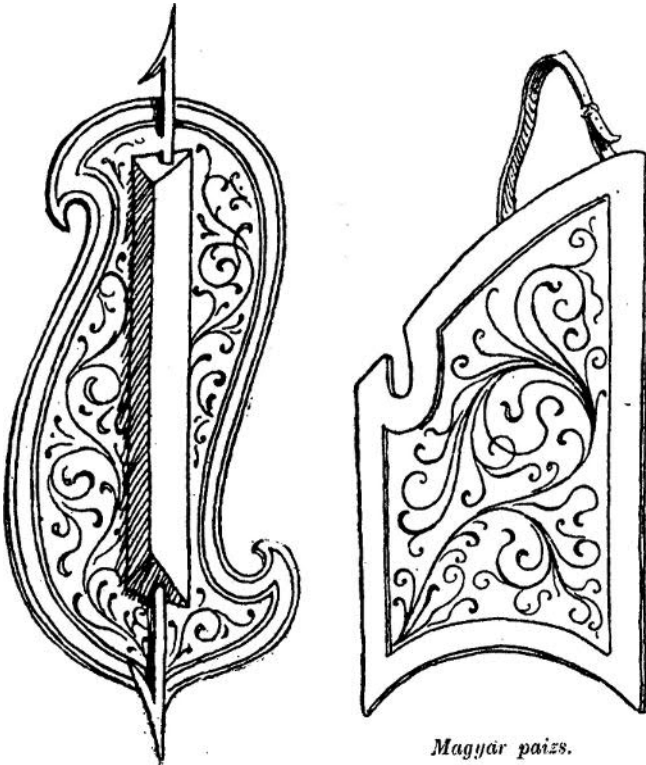

XIII. századbeli gyalogharcos a paizs mögött.

alapul szolgált a festéshez. A vagyonosabbak azonban bőrrrel borították. A XIII. század vége felé ismét a nagyobb paizsokhoz tértek. A gyalog harcolók a paizsnak hegyben végződő alsó részét a földre szúrták s e

mögött, mint egy olasz fal mögött, fedve használhatták mind a két kezüket. (54. ábra.)

55. ábra.

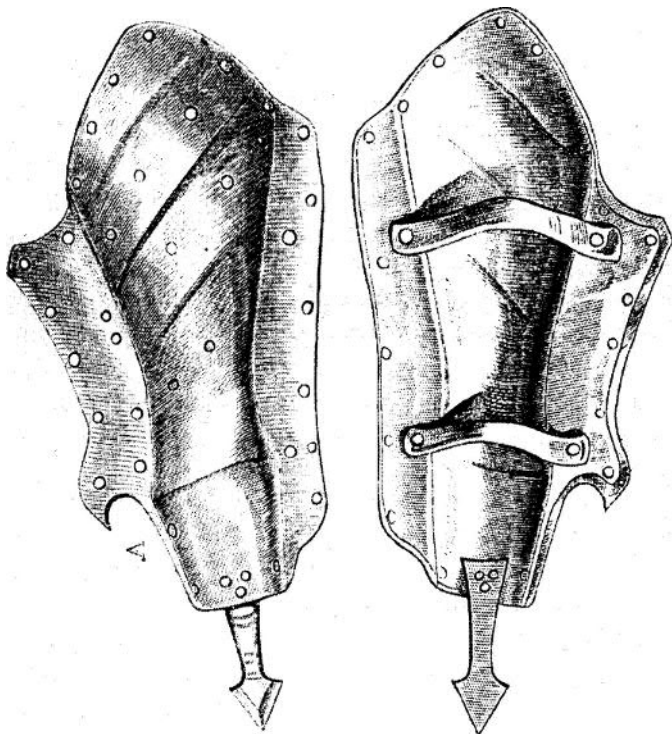

Tárcsa.

Magyar paizs.

A festett paizsot, az idő viszontagságai ellen óvandók, borítékkal látták el. A paizsok belseje rendszeren ki volt párnázva s két kengyellel ellátva.

A XIV. században a lovagok leginkább kis háromszögű paizst (*écu*) viseltek, azonban felső szélük nem volt mindig egyenes vonal, hanem gyakran hajlott s egyik oldalss- ábra.

Karvédő paizs, a mély egyszersmind támadó fegyver.

luk kihajló. A háromszög alaktól eltérő paizsokat tárcsáknak (*targes*) nevezték. A tárcsák jobb szélének felső részén egy bevágás volt alkalmazva, hogy az ellenségnek szegzett dsidát vagy kopját rajta keresztül lehessen dugni.

Megjegyzendő különben, hogy a XII. és XIII. évszáz alatt a tárcsa és más paizs között nem tettek különbséget.

A XV. századtól kezdve a lovak csak tornák alkalmával viseltek paizsot, mert ebben az időben már a lemezpáncélok annyira tökéletesedtek, hogy fölöslegessé tették a csatában.

Tárcsának (*targa, targia, targica, pelta, targe, targhetta*),¹ nevezik gyakran a gyalogság paizsát megkülönböztetésül a lovasokétól. Különben a gyalogság paizsának egy nemét „*pavois*“-nak (*pavari, pavese, pahesse*) is mondták. Ezeket a terjedelmes négyszögletű paizsokat leginkább a számszeríjjal ellátottak használták, azért, hogy a húr megfeszítésének ideje alatt tetőtől talpig földve legyenek.

A „*pavois*“ magassága: egy méter, szélessége: 40—50 centiméter és belsejének közepén felülről lefelé futó válú volt, mely a külső oldalon gerinczet alkotott. Ennek az volt a rendeltetése, hogy a földbe vert karóhoz lehessen a paizsot támasztani, a gerincznek pedig az, hogy a paizs nagyobb ellenállású legyen. (53. ábra.)

A „*tallevas*“ a közönséges tárcsától abban különbözött, hogy két oldala hajlott volt.

A magyar paizs a XV. évszázban trapéz alakú és homorú, hogy a baloldal is földve legyen. I. Miksa császár magyar testőreinek és valószínűleg Mátyás királyunk lovasainak is ilyen paizsuk volt.³ E bőrrel bevont fapaizsok alakját a mellékelt ábra tünteti föl. Néhány darab van Bécsben a császári fegyvergyűjteményben. (55. ábra.)

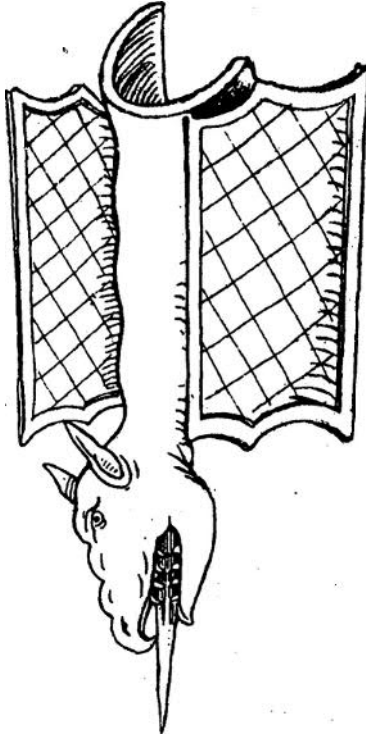
¹ Szépen conservált XIV. századbéli tárcsa van Parisban a Musée d'Artillerieben.

² San Martí szerint nevét Tallevas Alenconi gróftól vette.

³ Bocheim, Handbuch der Waffenkunde.

Spanyol-, Francia- és Olaszországban, továbbá Angliában a XIII. és XVI. század között használták a móroktól átvett „adarga“-t is, mely erős merev bőrből készült.

57. ábra.

Karvédő a XV. század közepéről.

tojásdad-, szív- és kettősen tojásdad alakú. Ezeket legtovább használták Spanyolországban, ahol az „alcancias“-nak nevezett fegyverjátékoknál még a XVIII. században is találkozunk velük.

Olaszországban szokásos volt vívó gyakorlatoknál 25 méter, bőrrrel bevont fa-paizsokat használni; e keskeny és hosszú, paizsok közepének hosszában egy belül válaszerüen kivájt gerincz volt, melybe vasrudat helyeztek.

Szintén az olasz nemes ifjúság bizonyos fegyverjátékainál használták a karpaizsokat, melyek egyúttal támadó fegyverek is voltak. (56. ábra.)

Az olaszok és spanyolok a XV. században a pajzs-nak egy különös nemét is használták. Ez a bal szerkarral szerves összefüggésben lévő paizs hegyes néha fűrész-szerű úgynevezett kardtörő pengével volt ellátva, (57. ábra.)

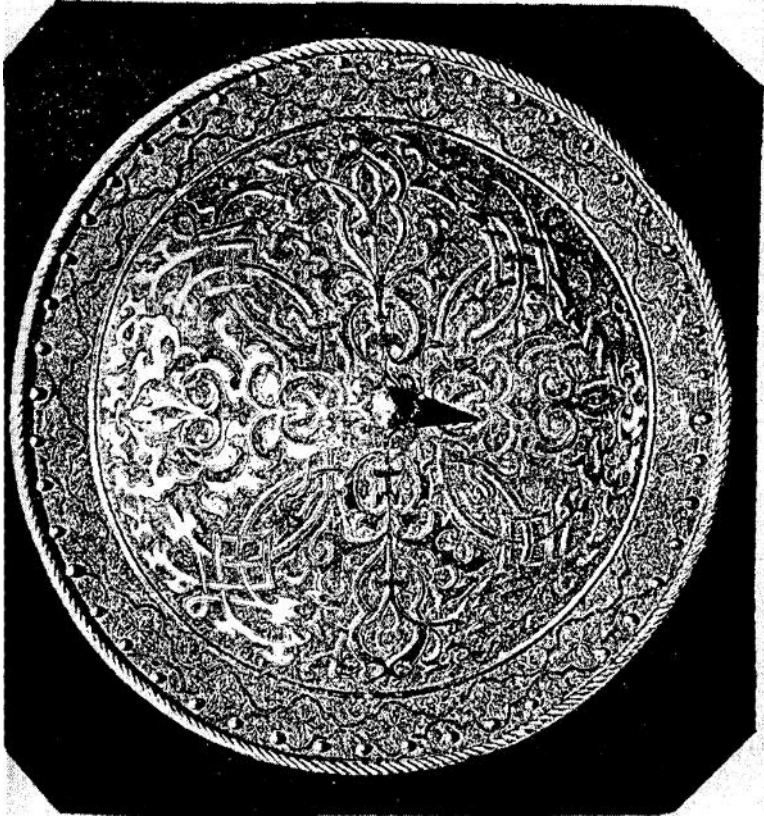
Ezenkívül voltak pengefogó karikával ellátottak is, melyeken egy vagy több sor vaskarika volt megerősítve. Gyakran e paizsokat két egymás fölé helyezett lapból készítették. A felső lap több kerek és hosszúkás nyilassal volt átlukasztva akként, hogy az ellenfél pengéjének e rézsútos szélű nyilásokba kellett akadni; kiszabadulását a paizs forgó mozgatásával nehezítették meg. A spanyoloknál és olaszoknál, kik az éjjeli meglépéseket szerették, voltak lámpásos paizsok is. A tűzi lövő-fegyverek elterjedésével a paizsokat szilárdabban csinálták s ezért súlyuk néha a 10 kgt is elérte.

Az ököl paizsot (*boce, bocéte, rondelle de poing, brochiero*), a byzantinusok hozták divatba, kiknél ezt a kétségtelenül ázsiai paizsot már a VIII. évszázban is használták. Ilyen paizsszal fölszerelt harcosok Európa nyugati részében már 1200-ban voltak* különösen Dél-Franciaországban és Olaszországban, hol azt az övhöz erősített horgon, vagy a kard markolatára akasztva viselték még a XVII. században is.

¹ Bocheim.

Az olasz vívóiskolák befolyása a XVI. században oly nagy volt, hogy a fegyverviselés divatját ezek szabták

58. ábra.

II. Fülöp spanyol király arabművű paiza.

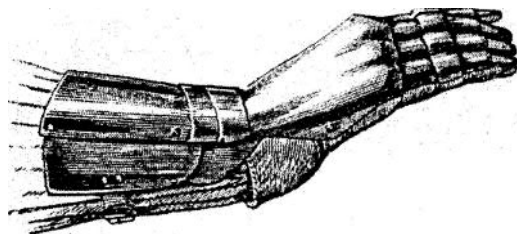
meg. Európában minden divat után öltözködő fiatal ember kardja markolatán ilyen kis paizs függött.

Angliában a XVII. században is voltak még kerek paizsok, melyeknek közepén lövőrések voltak alkalmazva.

A kerek paizsok divatja Olaszországban tartotta fenn magát legtovább, hol még 1730-ban is lehetett látni.

A váll védelmére szolgáló, különös becsben álló (*pièces, dites honorables*) czímeres paizs¹ jött a XIII században divatba, mely két derékszögű paizsnak összetételéből keletkezett akként, hogy hosszabb szélüket bizonyos szöglet alatt hozták egymással kapcsolatba. E házfödészerű

59. ábra.

kettős paizs egyik vége a sisakra támaszkodott, másik vége a vállcsuklóig ért s azt fődte. Sajnos, hogy nem lehet tudni, hogy miként erősítették helyükhöz.

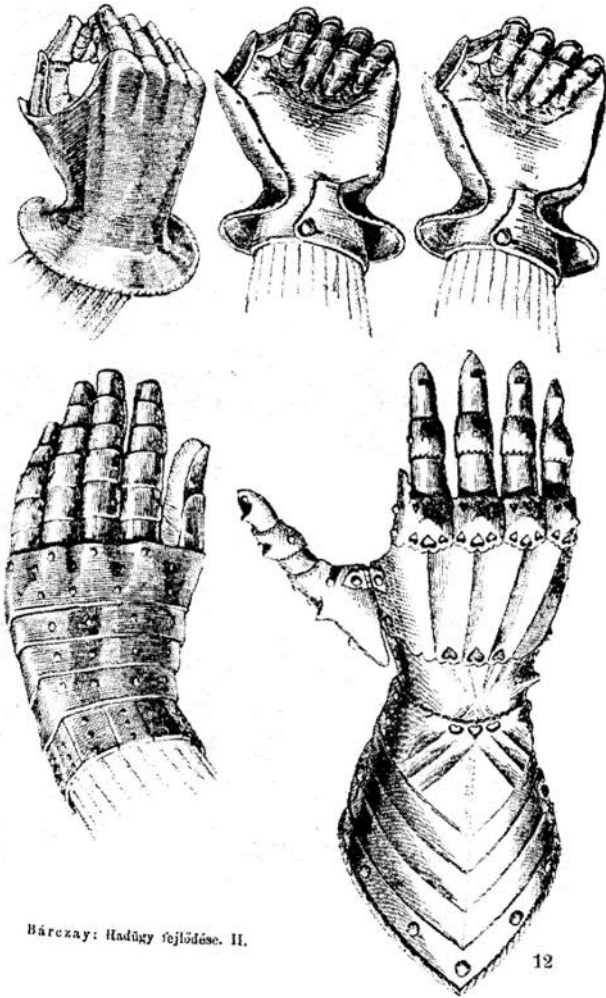
Az arabok paizsa, mint általában minden keleti népé, kerek alakú volt, a hispániai arabok azonban kettősen tojásdad alakú bőropaizsot is használtak (lásd feljebb „adarga“), melyeknek érczerete volt s mindenféle színű bojtokkal volt díszítve.

A törökök is kerek paizsot viseltek s csak ritkán volt nagy méretű különös alakú paizsuk.

A vaskeztyű (*chiroiheca feni, gantdet de fer, uniton,*

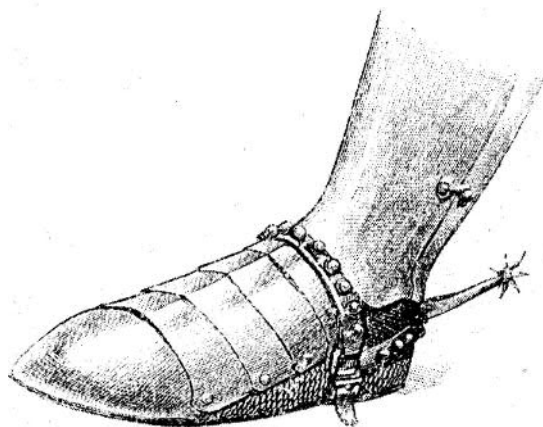
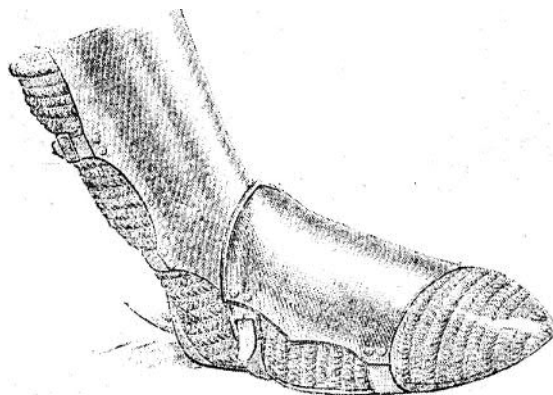
¹ Demay „Le costume an moyen-ilge d'apres les sceaux“, L'ailette parait pour la premiere fois sur le sceau de Pierre de Chambly 1294

60. ábra.

gagne pain, main de fer) eleinte a lánczos pánczélinghez volt erősítve, később ott, hol a keztyű kezdődött.

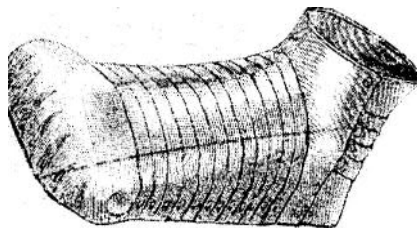
61. ábrn.

nyílást hagytak, hogy legalább visszahajtani lehessen, mert lehúzni csak a pánczélinggel együtt lehetett. A XIII. században vaslemezekkel burkolt szarvasbőr kez-

tyúket viseltek, a XIV. század végéig minden ujjnak külön helye volt benne, az ezután következő időben fejes keztyűk jöttek divatba. A XV. században ismét ujjas keztyűket viseltek, melyeknek mutatóujja többnyire 15, gyűrűs ujjja 16, a középső ujj 22 pántból vagy pikkelyből volt összetéve. A kézfejet fedő részen csak négy pánt volt. A XIII. század vége felé, mikor a könyököt, térdet stb. oltalmazandó, lemezeket kezdtek a dróthálóvértzeire alkalmazni, a keztyűre is varrtak ilyeneket,

62. ábra.

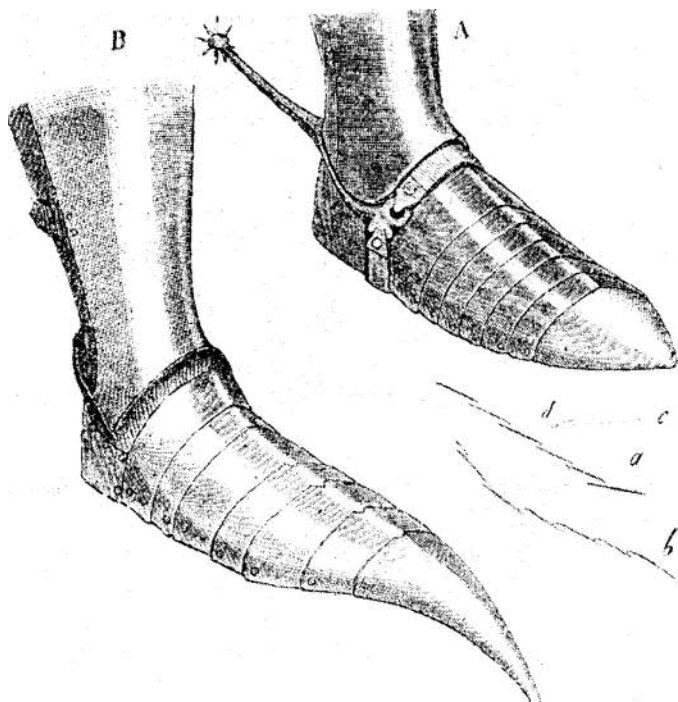
különösen a kéz felső részének és a hüvelykujj csuklójának védelmére.

A drótfonadékból készült harisnya fölé, a lábfejet oltalmazandó, a XIII. században vaslemezeket erősítettek szíj segítségével a lábfejhez. Ebből fejlődött a vassaru. E század első felében csak annyiban változtak a vassaruk, hogy egy lemez helyett több pántból csinálták rákfarkszerűen s hogy az ujjakat is befödtek. (61. ábra.)

A következő század kezdetétől a szárvas is részét tette a szarunak. A vassaruk orra a XIV. század elejéig tompa, attól kezdve majdnem kétszáz esztendeig lefelé hajló hegyű (*a poulaines*), (63. ábra.) Ezt az első tekintetre észszerűtlen divatot az eredményezte, hogy a lábszárvérték

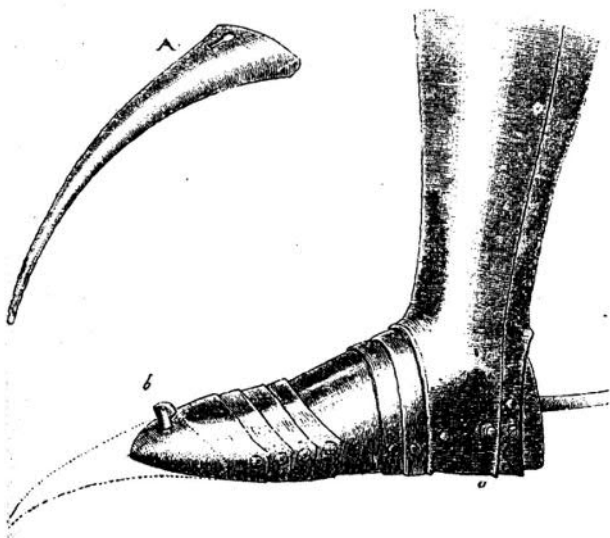
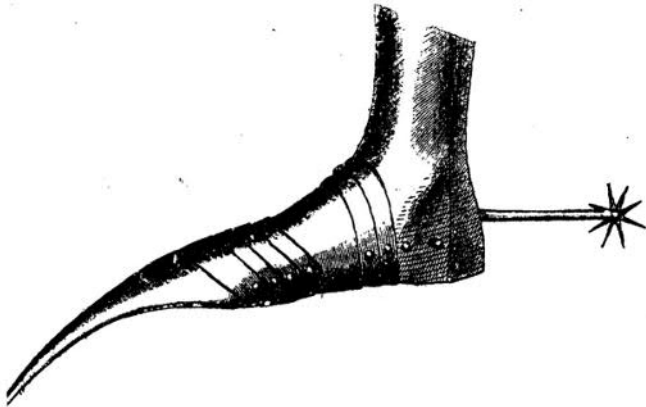
merevsége következtében a kengyelt könnyen elvesztették s e hátrányt óhajtották mellőzni a saruk hosszú orrának lefelé hajtásával. A XIV. század második felében

63. ábra.

szerves összefüggésbe jöttek a szárvassal, de mert a gyalogjárást akadályozták, orrukat le- és fölérősíthető, külön, néha 36 cm-ternyi hosszú (64. ábra) darabbá alakították. A hosszú hegyes orrú vassarukat több külföldi író magyar eredetűnek tartja.

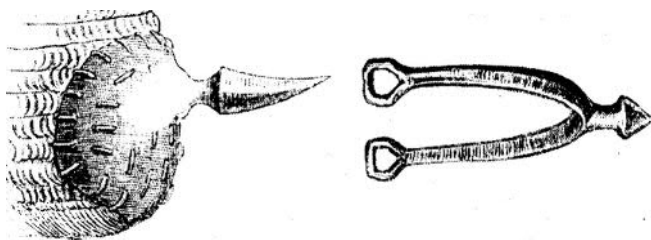
64. ábra.

1490 után a saruk orra mindinkább szélesedett és végre az egyik végétől a másikba jutva, divatos lett a medvetalp (*pieds d'ours*) (62. ábra). 1530 körül már a láb alakjához van mérve, a medvetalpból kacsacsőr lett, de még ez sem felelt meg teljesen a láb alkatának. A fegyverkovácsok ügyeskedése végre a XVI. század vége felé olyanokat hozott létre, melyek a lábfej szabad mozgását nem akadályozták; ez pedig, mint minden lovas ember tudja, nagyon lényeges dolog a lovaglásnál.

A *sarkantyút*, mikor a szárvas nem ért a sarkig

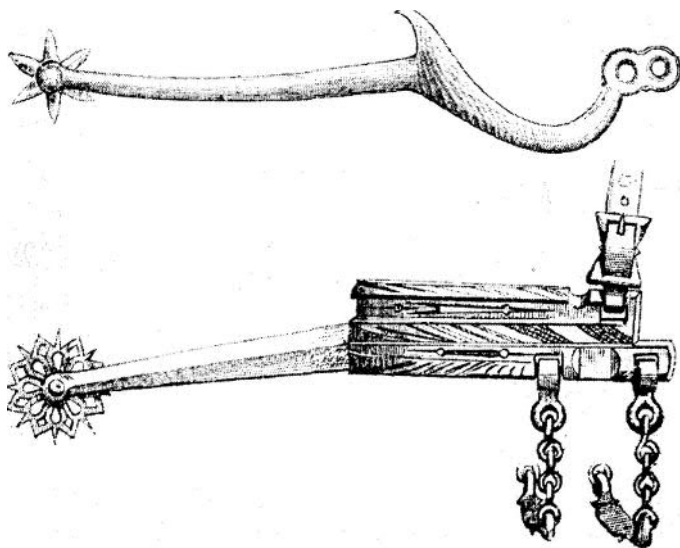
65. ábra.

a saru alá csatolták. 1560 körül a nyaka néha a sarkot fedő lemezhez volt forrasztva, de leginkább szíjjal erősítettek a vassaru fölébe, mint ma a felkötő sarkantyút (65. ábra). E szerszám a lovagi korban oly nagy jelentőségre emelkedett, hogy csak az viselhette, kinek joga és kötelessége volt lóháton harcolni. A lovagi méltóság jelvényének tekintették, melyet akkor csatoltak az erre jogosult lábára, mikor a lovaggáütés végett letérdelt. Sarkantyút már a legrégebb időben viseltek Itáliában. A nápolyi múzeumban a római császárság utolsó éveiből való vassarkantyúkat őriznek. A Nagy Károly sakkfiguráinak lábán is fölismer-

hető ez. Olyan sarkantyút is hordtak, mely nem volt egyéb, mint egy vaslemezre szögecselt hegyes vas tövis (65. ábra). Eleinte a sarkantyú nyaka egyszerű vas-tövis volt s a taraj későbbi találmány, de korántsem a XIII. századból való, mint azt rendszeren hiszik, mert

66. ábra.

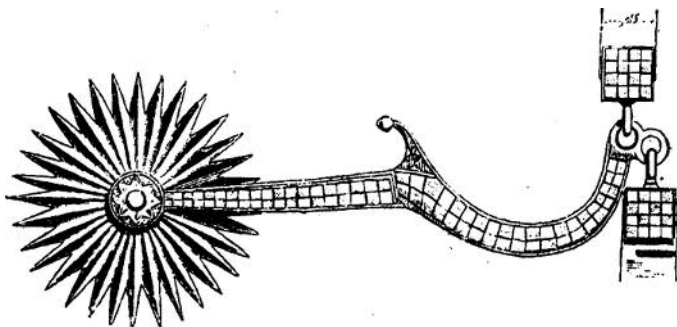

Nagy Károly 818-ban meghalt unokája, Bernát itáliai királynak sírjában tarajos sarkantyút találtak.¹ A szarkacsőrű sarkantyú (*bec de gaie*), a XIII. századig általánosan el volt terjedve. A sarkantyú karjai és nyaka a XI. századig egyenesek voltak; a XII. században a karokat már fölfelé, a nyakat pedig lefelé hajlították. Ilyen a III. Béla

¹ Boheim: „Handbuch der Waffenkunde“.

sírgában talált sarkantyú is. Abban az időben, mikor a láb páncéllal volt fődve, a sarkantyúnak koronként nagyon bizarr alakját látjuk. A gazdagabbak ünnepi alkalomra aranyozott és zománcozott sarkantyút is viseltek. Nyaka, hosszúságának mérete a lábszárvért szerint módosult, mennél inkább gátolta az a szabad mozgást, annál hosszabb nyakú sarkantyúkra volt szükség. Különben a nyereg alkotása is befolyással volt erre, mert némely

67. ábra.

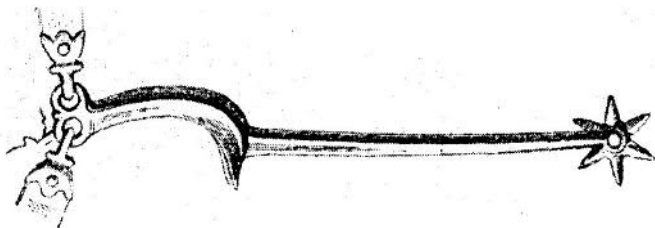
nyeregben az ülés olyan, hogy az alsó lábszárak igen távol esnek attól a helytől, a hol a sarkantyúdöfést alkalmazni kell.

A sarkantyúnak és tarajának is meg volt és van a maga divatja; azonban ez nem egyedül a sarkantyús képzelő tehetségének tulajdonítandó. A sarkantyú szerkezetére mindig a divatozó *lovaglasmód* volt befolyással.

A XII. század végéig, míg alacsony nyergen lovagoltak, a lovas lábszára közelebb volt a lóhoz, mint később, mikor a lándsával való hathatósabb döfés végett magasabb nyeret használtak s ennek következtében inkább

álltak, mint ültek a nyeregben s mert a hátsó kapának támasztották hátukat, lábszáruk is előbbre terjeszkedvén, messze jutott a lótól. Ekkor hosszú nyakú sarkantyúkat kellett csinálni s a boka fölött erősíteni meg, hogy ne a ló hasát, hanem oldalait érje a dőfés. A hosszú, hegyes, tövisalalp sarkantyú esetleg meg is ölhetette a lovat, mert erős sarkantyúzás mellett semmi sem állotta volna teljes behatolásának útját. Ezen segítendő, alkalmazták a taréjt, mely tengely körüli forgása következtében szelidítette a dőfést s a ló testébe való behatolást megakadályozta.

68. ábra.

A tarajak alakjukra nézve fölötte különböztek egymástól és épp úgy voltak, mint ma is, csillag-, derelnye-metsző-alakú, kerek-, simaszélű stb. tarajok is.

A keleti népek között a sarkantyú viselése nem volt annyira elterjedve, mint az európaiaknál. Ezt pótolandó, a kengyel talpának hátsó részét készítették hegyesre. A mórok használtak tarajos sarkantyút is, de leginkább a tövisnyakú volt náluk elterjedve.

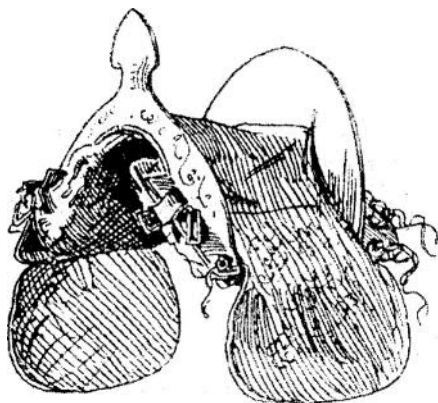
A *lóvértzet* a lovak vértzetével fejlődött s ezzel egyidőben a XV. században érte el legtökéletesebb¹ álla-

¹ A nápolyi múzeumban több lóvért-rész között egy szép művi homlokvért is van.

potát. Nem kell azonban hinni, hogy a görögök és rómaiak nem oltalmazták volna lovaikat.

Egyes részei a következők: A homlokvért (*chanfrein*). Ezeken gyakran szemnyílások voltak, a serényvédő (*barde de crinikre*); ez utóbbit a homlokvérttel a fej vért (*testüire*) kötötte össze. A két pofát külön lemezek borították, melyek szintén a két előbb említett vérthez voltak erősítve. A szügy vért (*barde du poitrail*), a farvért (*croupiere*).

69. ábra.

Arab nyereg.

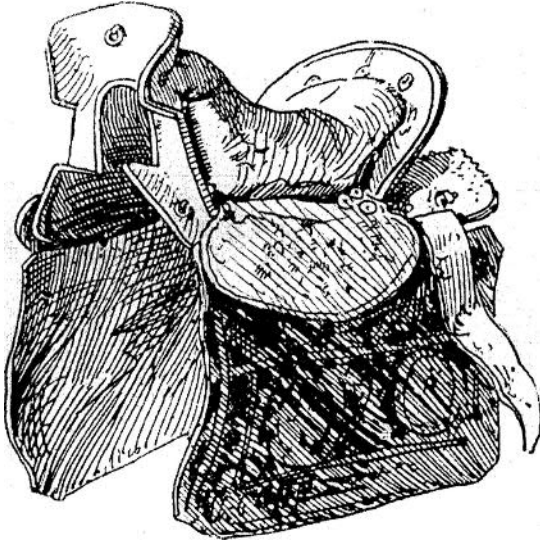
Az oldalvérték (*flangois, flanchards*). A farkat oltalmazó vért (*garde-queue*) és a nyakvért (*cervical*).

A takaró (*housse*) vagy bőrből vagy szövetből készült, készítették néha egy darabból is, a mikor oldalán ki volt kanyarítva, hogy a sarkantyú a lóhoz férhessen. Ilyen látható Savarinak Demay közölte 1225-iki pecsétjén. Voltak drótháló-takarók is, melyek leginkább Franciaország déli vidékein voltak elterjedve. Néha a két darab-

ból álló első darabja dróthálóból, hátsó része pedig szövetből vagy bőrből készült.

A lovak lábát a lovak czombvértjéhez és szárvasához hasonló szerkezetű vérttel főték. A vértkészítők

70. ábra.

Tatár nyereg.

ügyességének fejlődésével a lovak lábát az emberektől használt, a végtagok anatómiájának megfelelő vértkekhez hasonlóakkal oltalmazták.

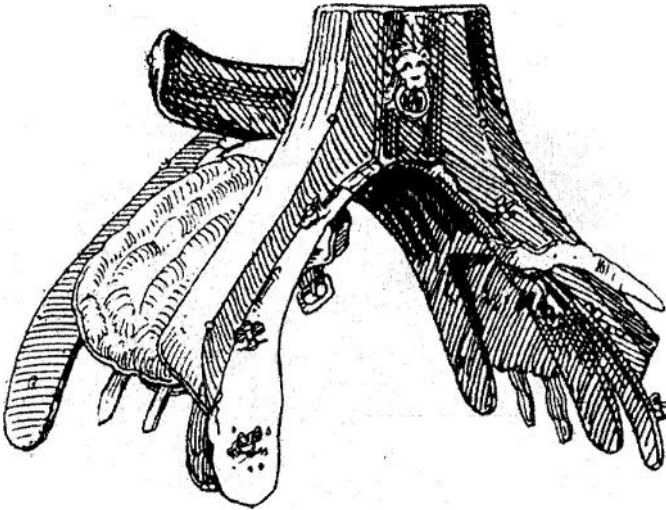
A középkori nyereg részei voltak: a fa nyeregváz (*chapis* vagy *arcon*), az első és hátsó kápa (*pommeau*

de selle, pointe d'arcon), a nyeregtáska (*cartier*) és a két (felső és alsó) heveder.

A nyereg előrecsúszását a farmatring (*croupiere*), hátra-csúszását a szügyelő (*poitrail*) akadályozta.

A nyergeket gyakran igen díszesen készítették elefánt-csont faragványokkal, gyakran préselt és festett bőrrrel

71. ábra.

XV. századbeli német nyereg.

vonták be és. arany- meg ezüst-betéttel, niellált ércz-diszítéssel láttak el. A háborúban használt nyereg, természetesen, nem volt olyan díszes, mint az, a melyet tornáknál vagy díszfelvonulásoknál tettek a lóra. A nyergelés módja annyiban különbözött a mostanitól, hogy nagyon előre nyergeltek, a mi a nyereg nehézségére való tekintetből helyes volt.

A nyereghez tartozott még a csótár, takaró (*échabraque*, mely nevét a török csabrákból vette) és a kengyelek.

A középkori nyereg első kapája a felsőtest felét a mellig fődte, a hátsó kápa is rendkívül magas volt, hogy a lovas a lánsáival való dőfés közben rátámaszkodhassék.

Az arabok nyergének hátsó kapája szinten magas volt. A könnyű tatár nyereg a magyar nyereghez volt hasonló, részben a törökök is ilyen használtak, de a tulajdonképeni török nyereg ettől egészen elüt.

A csótár, melyet ebben az időben még a nyereg alá tettek, a mostani nyereg alá való pokróczot vagy izzasztót pótolta, a nyeregtől nem ta- kart része gyakran díszítve volt.

A kengyelt minden valószínűség szerint ural-altái népek honosították meg Európában, habár a nápolyi múzeum- ban őrzött régi vaskengyelek

azt látszanak mutatni, hogy a régi rómaiak idejében is voltak ilyen szerszámok.

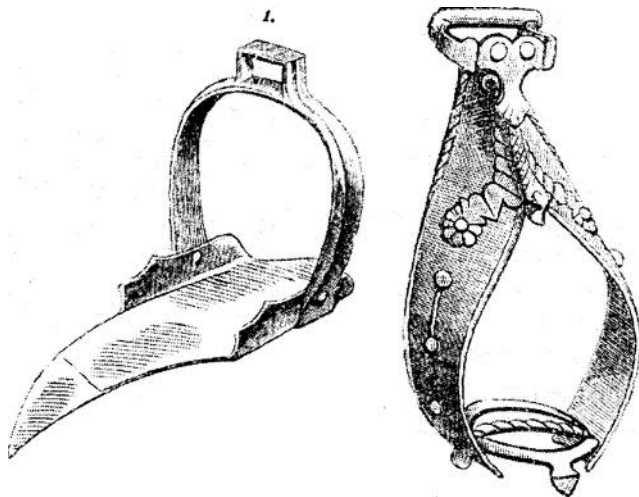
Lehetséges, hogy ezeket a lóháton nyíllal harczoló numidák és ibérek ismertették meg a rómaiakkal.

Az 73., 74. és 75. ábrák a Riggs-gyűjteményben őrzött kengyeleket mutatják.

A 74. ábrán 3-mal jelölt kengyel a Compiégnei kastély

múzeumából a 4-el jelölt pedig a Lancelot du Lac-féle kéziratból. E szerszám a le- és fölszállás könnyítésére s az ülés szilárdítására szolgál. Közép-Európában legelőbb a háromszögletűek terjedtek el, de a XIII. században már kerek alakúak is voltak. Készítettek olyan kengyelt is, melynek egyik oldala jobban ki volt hajtva,

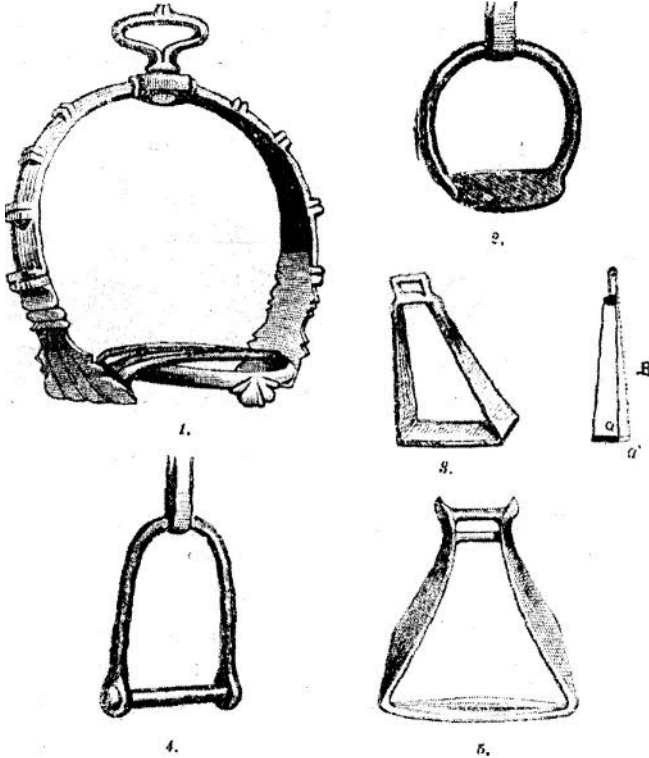
73. ábra.
2.

mint a másik, minek következtében excentrikus módon függött a szijon és a lábnak biztosabb támaszkodó helyet nyújtott, s a kengyel elvesztése nem esett meg olyan könnyen (74. ábra 3.). Ez különösen a lóhátról hátrafelé nyilazó harcosokkal gyakran történt meg. E népeknek kell tehát a kengyel ilyen alakításának föltalálását tulajdonítani. A bayeuxi falszőnyeg s a X., XI., XII. és XIII. századbéli kéziratok ábrái jobbadán mind háromszögletű

kengyeleket mutatnak. Csak a XIV. században találko-
zunk más különféle alakúakkal, a többek között olyan-
nal, melynek talpa át van lyukasztva, hogy párnácskát

74. ábra.

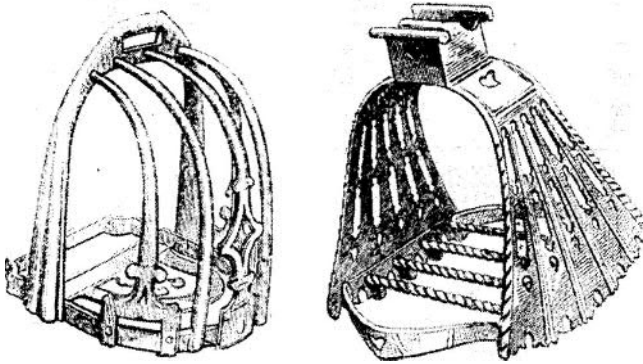
lehessen hozzá illeszteni, a sarutalp csúzásának meg-
akadályozására. A 73. 1. ábra a hegyesorrú vassarúhoz
illő kengyelt mutat.

A 73.2. ábrából látható kengyel oldalai szélesek, hogy

a lábfejet kellően oltalmazzák. 1430 körül ismét kerekded kengyeleket használtak (74. 2. ábra).

Abban az időben, mikor a vassaruk orra szélesebb lett, a kengyeleket is szélesebbre készítették, mint azt a 74. 1. ábrából látni. Ennek az a rossz oldala volt, hogy a saru gyakran a talpat alkotó vaspálczák közé akadt, vagy az egész láb átcúszott a kengyelen, a mi a lónak föl-bukása esetén a lovasra végzetes lehetett, miért is zárt

75. ábra.

talpú és elül rostélyozott kengyelekre tértek, melynek alakja a 75. ábrából látható. Az arab kengyelek széles-talpúak voltak és gyakran hegyben végződtek, hogy a sarkantyút pótolják, a török kengyelek szintén ilyenek voltak, míg a persaké a nyugaton használtakhoz hasonlított.

A kantár arra szolgál, hogy hozzá erősítsük a levezésre szánt zablát és kantárszárakat. Az utóbbiakat ma a hámos lovaknál gyepelőnek nevezik, régen valószínűleg a háts lovaknál is annak mondták. E szó a török „Jeplik“-kel

egy eredetű s a „*Jip*“, „*jöp*“ — szalag, tőszóból származik.¹

A kantár szó szintén török eredetű, töve kan, kang. a kam — kötni szótó mellékalakja,² magyarul féknek is nevezték.³ Azt hiszem, hogy a fék eleinte minden olyan szerszám jelzésére szolgált, a mely a ló szabad akarata nyilvánulásának gátat vetett, tehát a zabláéknak is. Ma a ték, mint a lószerszám egy része csak a kötőfék összetételében él, ez pedig nem egyéb, mint olyan kantár, melyhez nem zabolát, nem vezető szárákat, hanem a karó vagy jászolhoz kötni szokott szárat, kötelet, lánczot stb. erősítették. Volt idő, nem is olyan régen, hogy kantáruul és kötőfékűl a katonaságnál is egy és ugyanaz a szerszám szolgált. A Hortobágyon, hol a csikósok még részben megtartották a régi szokásokat, ma is látni eleget. Ennél pihenéskor a zablát lecsatolták s a fékfej kötőfékűl szolgált. A fék részei a fejrész (*tétiere*), a homlok-szík (*frontul*), a pofaszíjak, a kantárszárok vagy fékszárok (*rénes*) és a zabla.

A *zabla* alsó ágai Európában a XIII. századig igen hosszúak, néha egyenes, néha könyökszerűen megtörtek, « egy rudacska köti őket egymással össze; eleinte e « rudacskához akasztották a kantárszárat. Anjou Károly 1289-iki pecsétjén tisztán kivehető, hogy a rudacskán a kantárszár áthúzására szolgáló két lyuk van.⁴ A XIV. században már e rudacskák eltűnnek s a kantárszárokat a zabla alsó ágai végéhez forrasztott mozgó karikákhoz csatolják. Voltak azonban olyan zabiák is, a melyeknek

¹ Vámbéry: „Magyarok eredete“

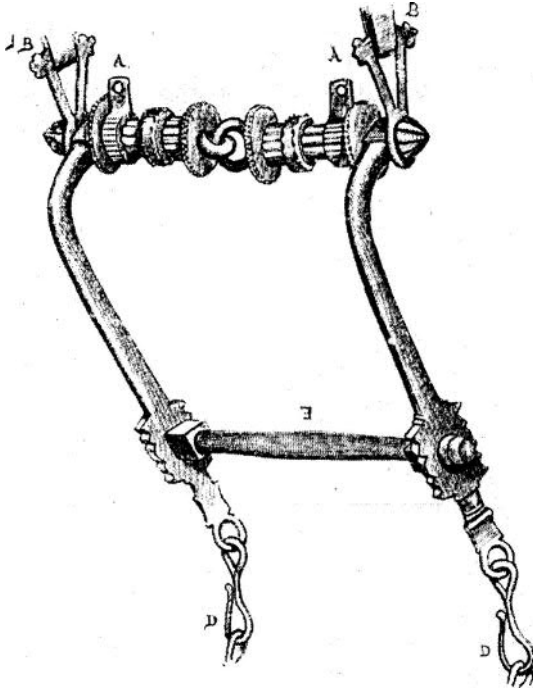
² u. o.

³ Nyelvtörténeti Szótár.

⁴ Demay, Le costume du moyen-âge d'après les sceaux.

alsó ágain karika volt, ele azért az összekötő rudacska sem maradt el; ilyen látható Jean de Chalons 1301-iki pecsétjén.¹

76. ábra.

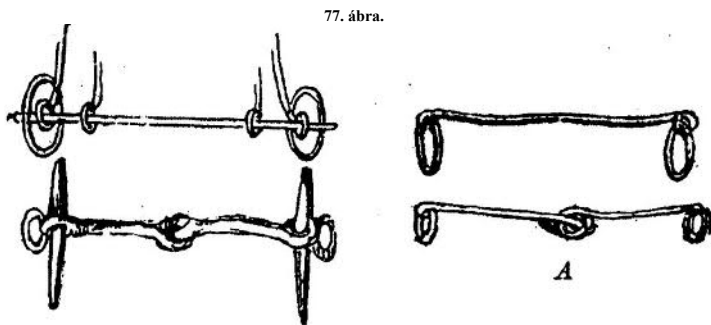

A középkorban divatozott zablák többféle alakjának magyar neveit nem ismerjük; most mindössze is kettőt, a feszítő és csikózablát különböztetjük meg. Amannak hatása emeltyűszerű, hol a súlyt az állazó láncz helyet-

¹ Demay. Le costume du moyen-age d'apres les sceaux.

tesíti, a mennyiben a rövidebb, felső ága előreesését megakadályozza és a hosszabb alsó ágaknak hatását előmozdítja.

A csikózablának szájba való része két vasrudacskából áll, melyek csuklóval vannak egymáshoz erősítve (77. ábra). E zabiákat a kantárhoz karikákkal kapcsolják; ezekhez csatolják a kantárszarakat is. Az efféle zablának az a rossz oldala van, hogy a szár egyoldalú meghúzása következtében a karika könnyen a ló szájába jut. Ezt megakadályozandó, már a legrégebb időben peczkeket helyeztek a karikák-

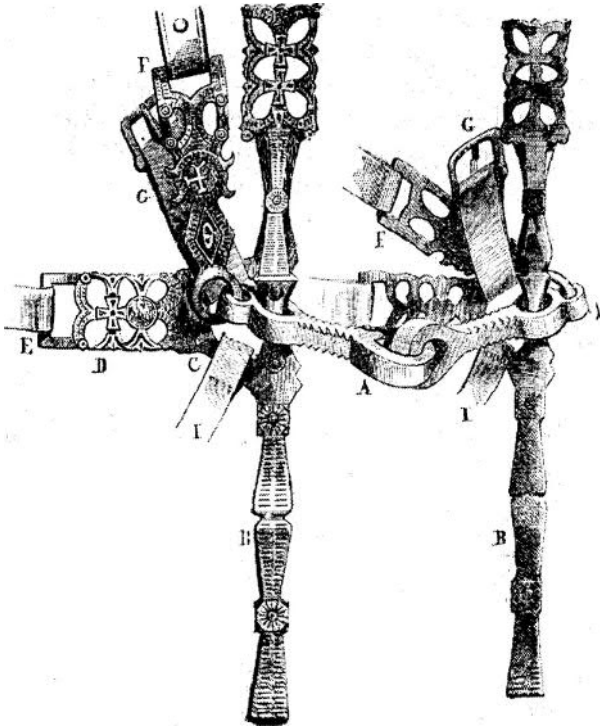

hoz. (Ilyen peczkes zablákat használtak részben a honfoglaló magyarok is, mint azt a Nemzeti Múzeumban őrzött e korbeli zabiák mutatják). A középkorban is voltak a mostani „pelham“-nek nevezett zablákhoz hasonlóak. Ezek a rendes feszítő zablától abban különböznek, hogy szájba való részük a csikózablához hasonlóan két daraból áll.

A nápolyi múzeumban van egy zabla (76. ábra), melynek felső szára nincs; ennek helyén csak a pofaszíj becsatolására szolgáló háromszögletű rész van meg. Ez nagyon tökéletlen szerkezet, mert sem a csikózabla egyszerű, sem az igazi feszítőzabla emeltyűszerű hatásával nem

bír. Ilyen zablákat használtak mindaddig, míg a normannok és a keleti népek más jobb zablákkal nem

78. ábra.

ismertették meg az európaiakat. A 78. ábra egy koraközépkori zablát mutat, melynek felső és alsó szárai között hosszúság tekintetében nincs különbség, a mi az

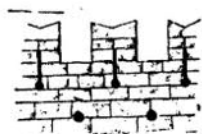
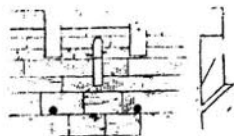
emelyűszerű hatás rovására volt, mert a zabláknak csak akkor lehet emelyűszerű hatása, ha az első szárok hosszabbak, mint a felsőek. Helyes arány 2:1. Az 1: 1 aránynál hatás nem lehet. A zablakészítők ma épp oly kevésbé ügyelnek a szárok arányára, mint a régiek; ez az oka, hogy annyi czélszerűtlen zablát láthatunk. Helyszüke miatt a zablákkal — a leszerelék e legfontosabb részével — és az egyéb lőszerelékekkel nem foglalkozhatom többen, csak azt jegyzem még meg, hogy a régi szókincsünk között foglalt *hármányzabláról* és *kemény zablaról* azt hiszem, hogy mind a kettő a fészítőzabla fogalmának kifejezésére szolgált. Hiszen a nép sok helyt ma is keményzablának mondja ezt, megkülönböztetéstül a csikózablától. Azok, kik a német „*Stangengebiss*“ vagy francia „*mors de bride*“ fogalmának kifejezésére a fészítőzabla elnevezést szerkesztették, bátran megtarthatták volna a kármányzablát. Megjegyzendő még, hogy fészítő és csikózablat egy kantáron egyesítve a középkorban nem használtak.

A mongolokról azt írja Herberstein, hogy rossz kantárai voltak; ebből azt kell következtetni, hogy a kantárok nem voltak oly csínnal készítve, mint a nyugatiaké, de talán azt is, hogy csikózabláik voltak, mint a kozákoknak ma is, és nem olyan fészítőzablájuk, mint a lovagoknak, s ez tűnt föl rossznak a nyugati kantározáshoz szokott szemnek.

A törökök zablája fölötte erős, valamint az araboké is, mert ezek a zablát inkább a sebes járásban való hirtelen megállításra, mint a tulajdonképeni vezetésre használták. A vezetést inkább felső testüknek jobbra vagy balra való hajtása által érték el.

Várak. A keresztes háborúk után új korszak kezdődik a várépítésben. Eddig a falaknak magasra emelésével beérték és azt csak olyan szélesre építették, hogy az ostromgépek hatásának lehetőleg ellentálljanak, de a védő gépek elterjedésével a falakat olyan szélesre kellett készíteni, hogy rajtuk gépeket lehessen elhelyezni.

79. ábra.

*Ghibelin ormózat.**Welf-ormózat.**Ballistraria (lövőtorony).**Ormózat.*

Ezt azzal is elérték, hogy a falak belsején támasztóoszlopokat emeltek s azokat beboltozták.

Néha a gépeket a falakba vágott nyílások mögé a földszínre állították.

Az *ormokat*¹ (*creneaux, merlons*) embermagasságyira emelték s az ezeket összekötő mellvédet fél olyan magasra. A szögletekben, s ha a falak részei hosszúak voltak, más helyeken is „ballistraria“-knak nevezett tornyokat

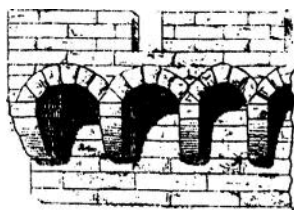
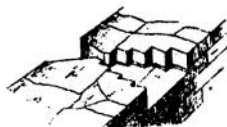
¹ Ormó a falnak kiegészítő része, köznyelven gyakran elnevezik a falat magát is.

emeltek, azért, hogy onnan a falak alá jutott ellenség oldalait lövöldözhesék.³

A keletiektől eltanult erkélyeket fallal vettek körül, s ezekbe lövőréseket vágtak. A padmalyban nyílások² voltak, melyeken égő szurkot, forró vizet stb. öntöttek le (*machicoulis*).

Mikor a *kurtina* falain csupán mellvédnélküli ormok voltak, az ide állított ember csak úgy láthatta a fal lábánál működő ellenséget, ha a két ormó közötti nyí-

80. ábra.

*Machicoulis.**Lövőrés.*

lásba állott, akkor pedig teljesen fedezetlen volt; e végből készítették a XII. századtól kezdve a lövőrésekkel ellátott mellvédeket és a fafolyosókat (*bretèches*). A fafolyosók csakhamar veszedelmeseknek bizonyultak, mert az ostromlók gyakran fölgyújtották s ezért a XIII. és XIV. századtól kezdve kőalappal építették.² Később az ezek lövőréseiből kinyúló kőgerendákra egy ormózott

¹ Ezt nevezik katonai műnyelven oldalpásztázásnak (flanquer, flanquement). Ezt a keletiektől tanulták az európaiak.

² Moneharabis, machicoulis- vagy machecoulisnak nevezték nemcsak a nyílást, hanem azt a kiszögélő galériát, erkélyt is, melyben ezek alkalmazva voltak.

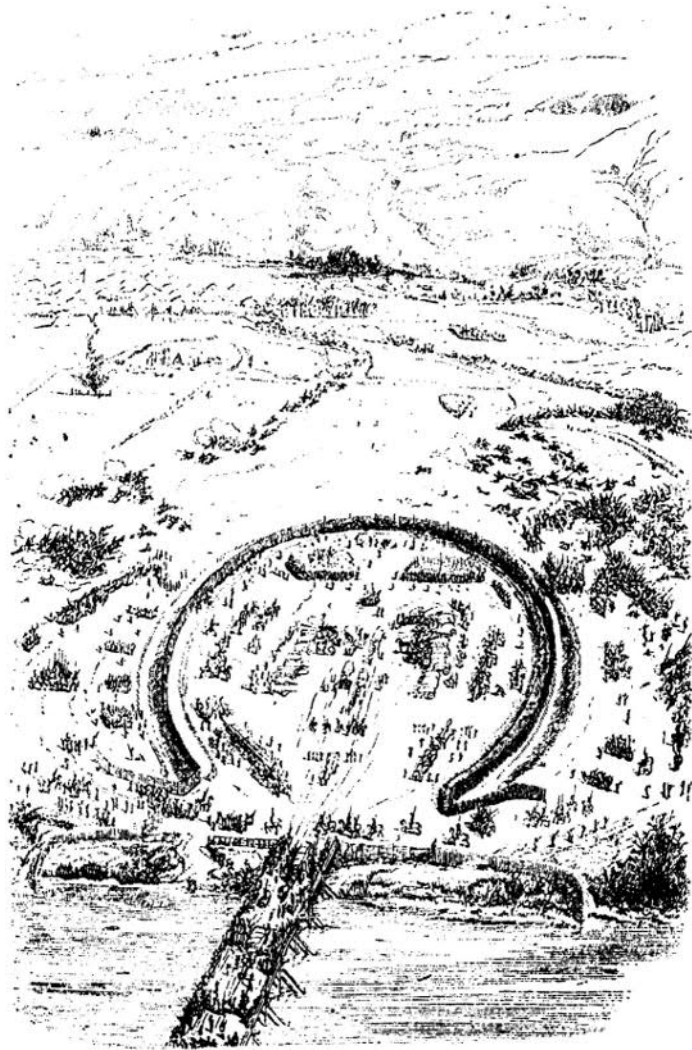
³ Hanem azért ezentúl is «bretèches»-nek nevezték.

falat emeltek s a főfalra egy második falat húztak. E két falat rézsútós földél kötötte össze. A főfal mögött egy kétemeletes folyosó húzódott végig.

Említettük már, hogy az oldalpásztázásra tornyokat emeltek. A XIII. században Franciaországban e tornyokat nagyobbra építették s oldalait is meghosszabbították az által, hogy egy kiugró részt ragasztottak hozzá. E nyúlványoknak az az előnyük volt, hogy a falat éppen ott erősítették meg, hol a faltörő-kos működött, vagy az ellenség aknát alkalmazott, továbbá, hogy a kurtinák¹ előtti tér pasztázására szolgáló oldalát meghosszabbították. A tornyoknak ez a változtatása éppen úgy, mint a régieknél, legelőször is a kapuk mellett nyilvánult, s így keletkezett a propugnaculum, melyet a keleti eredetű „barbacane“-nal² hoztak kapcsolatba. A barbacane külső épület volt, mely valamely kaput fedezett s rendeltetése az volt, hogy mögötte és a körfedél előtt gyülekezessen a kirohanni készülő csapat. A barbacane-t rendszeren fából vagy földből készítették, csak a legritkább esetben épült kőtörmelékből, a mikor aztán árok-kal, földvonó-híddal s palánkkal látták el s a tulajdonképeni kapuval megerősített folyosó által kötötték össze. Ez két párhuzamos falból, vagy földsánczából, vagy palánkból állott. Ezt már coffre- vagy caponniere-nek lehet nevezni. A barbacane főrendeltetése volt a külvilággal való összeköttetést biztosítani és hol hídfő, hol külső-erőd jellege volt. Kétféle barbacane-t lehet megkülönböztetni; az egyik szoros összefüggésben volt a kapuerőddel, a

¹ Kurtin-nak nevezik a két torony vagy két bástya közötti falat (*courtine*). Bástya (*bastion*) a fal vagy sánczöv kiszögelő része.

² Barbacane valószínűleg a persa nyelvből származik.

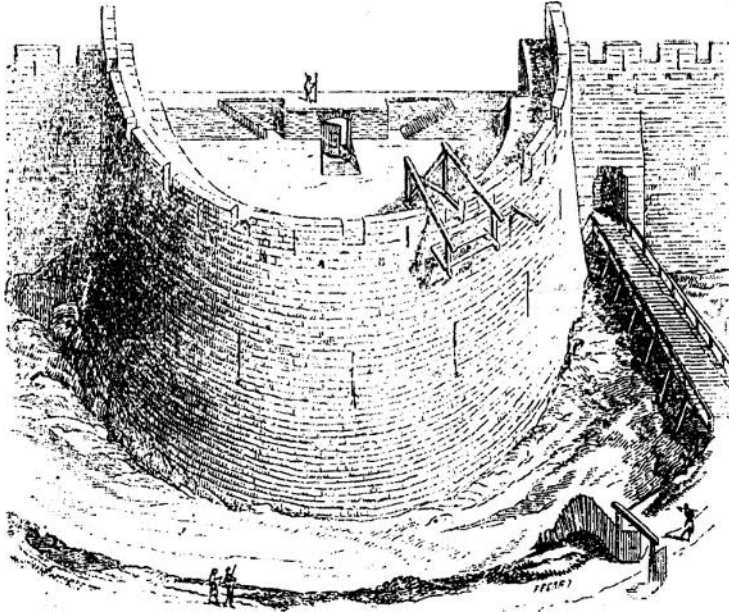

Képzeletből rajzolt barbacane.

másik pedig önálló volt. Az előbbeni esetben a kapuerőd a barbacanne-nal el van a körfaltól választva, s berendezésük, kétféle módon történt (84. ábra).

Az egyik mód szerint a kaputól jobbra és balra fekvő

82. ábra.

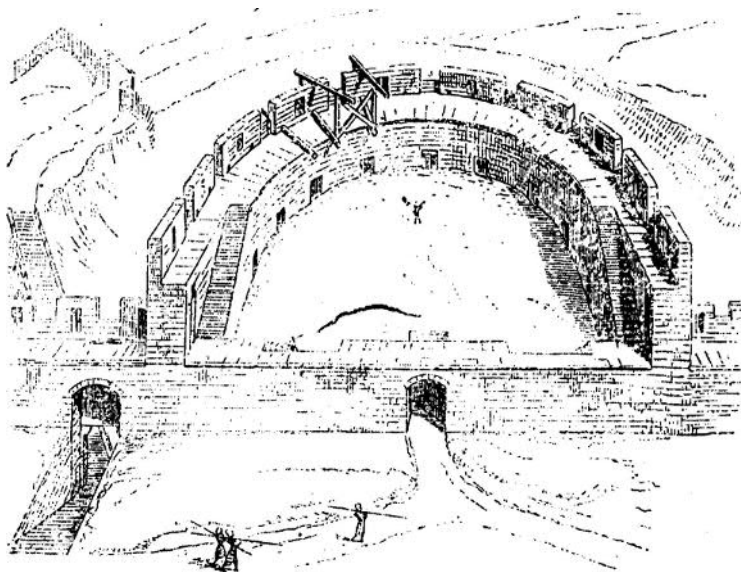

Carcassonne-i barbacane. (Külső nézet.)

két tornyot a körfallal vagy fölvonó hidak kötik össze, vagy pedig teljesen el vannak egymástól úgy választva, hogy egyikből a másikba nem lehet átmenni. Ez esetben mindenik toronynak külön bejárása van, mely azonban soha sem volt a kapu alatt. A kapu boltozata alatt vannak azok az ajtók, melyeken át az első helyiségekbe lehet

jutni. Az előudvarból egy *caponnure* (boltozott folyosó), vagy ehhez hasonló építmény, a mely akár két rész összeköttetésének biztosítására, akár az árkok védelmére szolgál, vezet a barbacane-ba. A caponniére néha az árkon átvezető hídnak mellvéde, mely esetben a barbacane-t hídfőnek lehet tekinteni.

83. ábra.

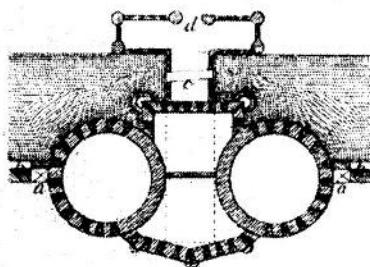
Carcassonne-i barbacane. (Belső nézet.)

A második mód több biztosságot nyújt. Ennél két torony között van a kapu bolthajtása, s e fölött emelkedik a harmadik torony; a kapu bejárása a város felé egy negyedik toronynál két ágra oszlik. A caponniére az árkon keresztül van építve s barbacane-ban végződik, mely előtt szintén árok van.

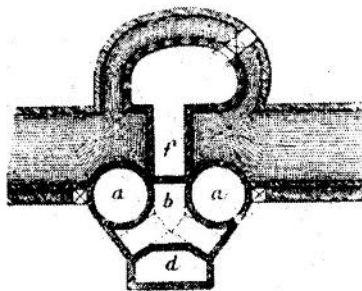
Abban az esetben, a mikor a barbacane önálló építmény, az erősített folyosó, mely a körfal és a külső épület között van, hosszabb, rendszeren nem egyenes, s a barbacane alaprajza kerek. A vár és város között tudni illik az *esplanade-on* is vannak félkör alakú barbacane-ok.

Az önálló barbacane-okat rendszeren fából készítették, ez az oka, hogy korunkig kevés maradt fenn. Viollet le Duc Carcassone várának itt bemutatott alaprajzán

84. ábra

Kapu.

- a) felvonó hid; b) fal; c) hid;
d) tambour mint hídfő.

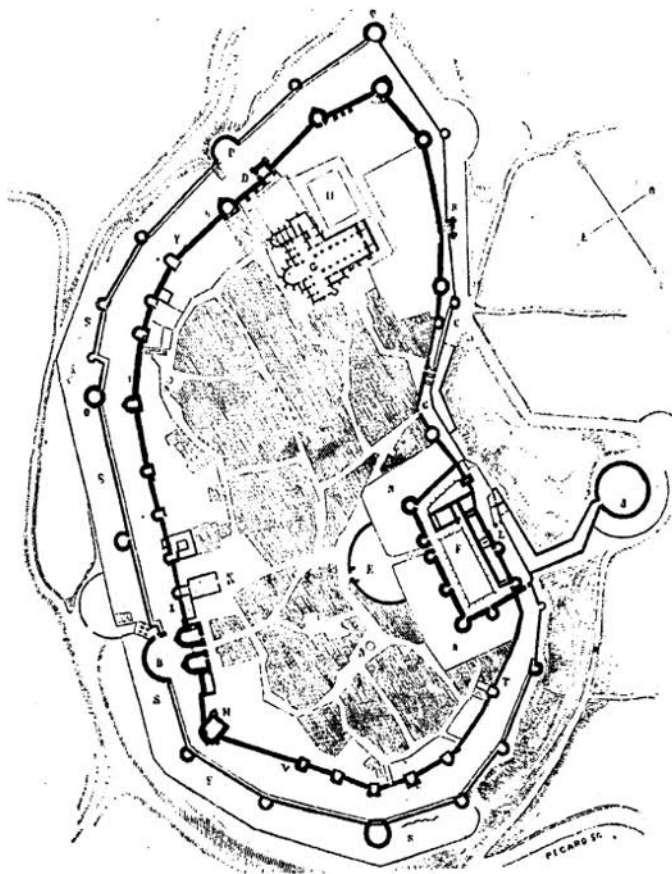
Kapubástya.

- a) alsó tornyok; b) felső torony előbbiek felett; d) negyedik torony; f) árok (ca-ponnrière).

kívül Schultz Alvin említi a krakkói St. Flórián-kapu előtt volt külső barbacane-t.

A tábori erősítésben is alkalmazták az ily szerkezeteket, St. Lajos például a Niluson való átmenetelének biztosítására a Mastoure-i csata után barbacane-t építtetett (81. ábra).

Fontos részei a kapus berendezéseknek a fölvonó híd a csapórács, és csapógerendás kapu (86., 87. és 89. ábra). A fölvonó híd leeresztve kő- vagy fapadon nyugodott s ha fölventák, a különben is erős kétszárnyú kaput fődte. A felvonásra szolgáló lánczok vagy kötelek a kapu csarnokában voltak s a falon alkalmazott nyílásokon húzták át.

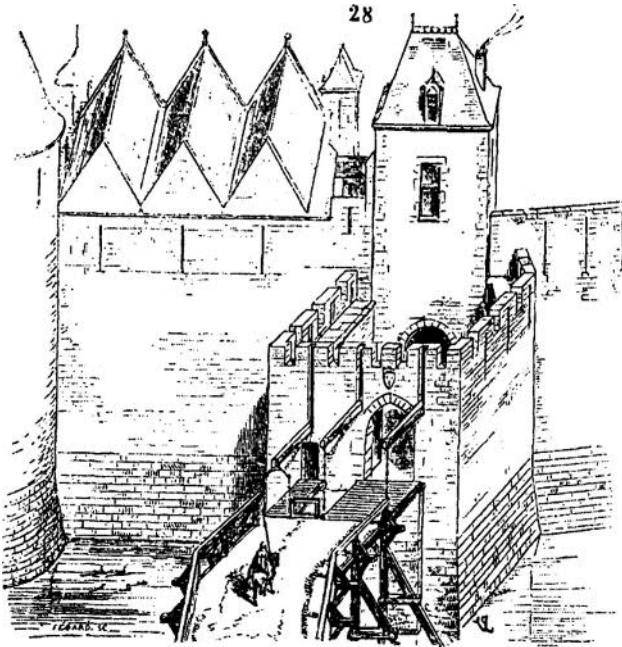
85. ábra.

*Carcassonne alap-
rajza.*

- 1 A. Barbacane.
- 6 F. Kastély.
- 12 L. Kapu.
- 14 N. Árok.
- 5 E. Barbacane (Szent Lajos építette).
- 2 B. Kapu.
- 18 S. Széles árok.
- 15 O. Magas torony (isolált donjon).
- X. F. Q. Lice (Zwinger).
- 17 R. Négyzetletű torony.
- 19 V. Lice.
- 13 M. Torony (Tour dite du Trésor).
- 4 B. Poterna.
- 16 P. Barbacane.

Csapórács (*kertes, sarracins*) néha kettő is volt minden kapunál, az egyik közvetlenül a tulajdonképeni kapu mögött, a másik a kapufolyosónak csak befelé szolgáló nyílásánál.

86. ábra.

Montargis kastély kapuja.

A kereszties háborúk óta az alacsonyabb külső s a belső főfal közötti tért, melyet azelőtt tornahelyül használtak (*lice*), úgy rendezték be, hogy két vagy több párhuzamos fal közül a belső az előtte levőnél magasabb volt; az

e falak közötti terek mind meg annyi külső műveknek tekintendők. Ezt nevezték a németek „Zwinger“-nek.¹

A tökéletesedett hajítógépek s a pyrotechnika eredményes alkalmazása következtében magasabbra emelt erős falakat a francziák „chemise“-nek nevezték.

Az erősítés jelentékeny része ebben az időben a „donjon“-nak² nevezett főtorny volt, melyet már nem épí-

87. ábra.

Csapógerendás kapu.

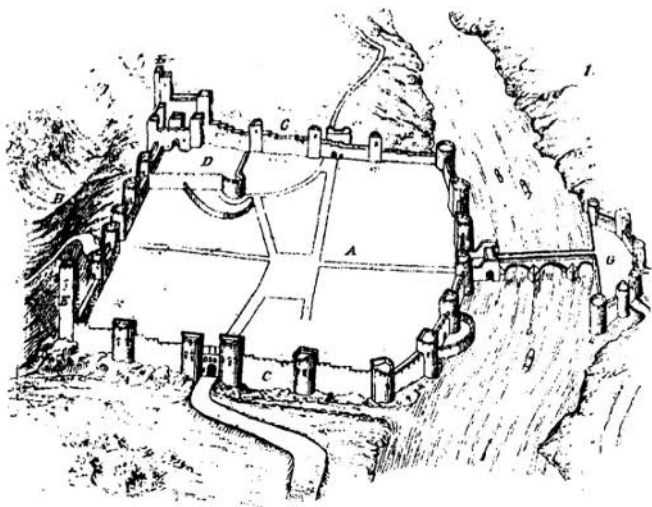
tettek többé elszigetelve, hanem a fal gyöngébb részével összefüggően. Ettől az időtől kezdve őrtorony rendeltetése volt, hogy jobb kilátás nyíljkék; gyakran fából készült tornyot emeltek a tetejébe.

¹ A honvédelmi minister megbizásából szerkesztett katonai szótár kapuköznek nevezi; azt hiszem ez az elnevezés nem elég szabatos, jobb lenne falköznek nevezni.

² A donjon eleinte a fellegvárat jelentette, azaz az őrség végső menedékét s elszigetelve épült az erősített hely belsejében, ekkor francziául «beffroi»-nak is nevezték.

Donjon.

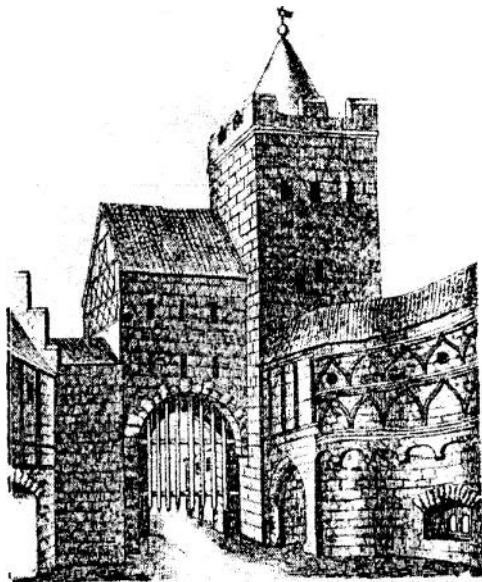

A francziáktól helyreállított római vár alaprajza.

Franciaországban és Angliában falközt (Zwinger) és erkélyt ritkán alkalmaztak és az utóbbiak helyét nyolcszögletes, földig érő tornyok pótolták.

A várak alaprajza rendszeren derékszög volt, és az erősítés

89. ábra.

Kapu leereszthető rácsosai.

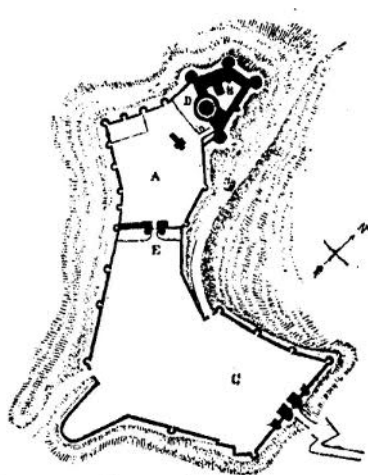
ellenálló képességét belső szakaszokkal fokozták. A falakat rendszeren terméskőből emelték, de gerendákat is foglaltak belé, hogy rugalmasságukat fokozva, ellentállóbbakká tegyék.

A hűbérkorszaknak egyik legjelentékenyebb erősítése a coucy-i, melynek Melleville után közölt leírásából töké-

letes képet alkothatunk magunknak a várépítés akkori rendszeréről.

Coucy (lásd a 90. ábrát) Champagne-ban egy hosszú meredek emelkedésen van, mely a körülte fekvő völgyek fölött uralkodik; három részből áll, a városból *A*, az elővárból (*baille*, *bassecour*) *B*, és a kastélyból *C*.

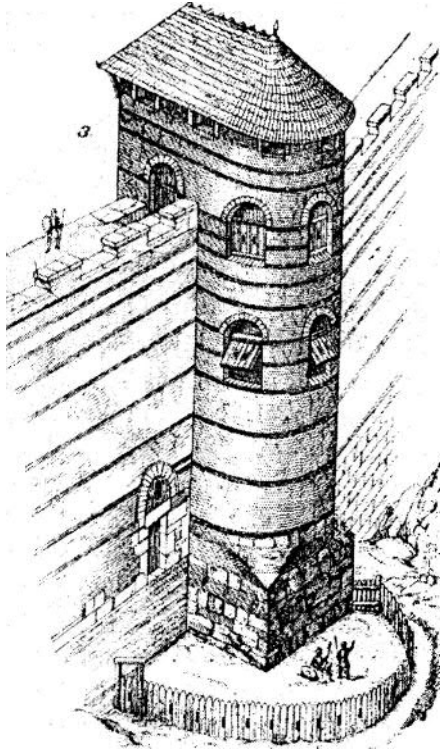
90. ábra.

Coucy alaprajza.

A várost erős körfal veszi körül s az elővártól árok választja el, melyen át erősített hidas-kapu szolgált a közlekedésre. Az elővárban boltozott utak (*poterna*) vannak, melyek kirohanásra s csapatok elhelyezésére szolgáltak. A kastély a legmagasabb helyen épült; ezt is széles árkok választották el az elővártól. Alaprajza szabálytalan négyszög, szögletein 4.33 méter magas kerek tornyok emelkedtek. A körfal három oldalát lakásul szolgáló épületek foglalták el, az elővár felé eső negyedik oldalon

keskeny és mély árok mögött volt a kerek donjon. Az árok és e között emelkedik az öt méter széles hatalmas „chemise“.

91. ábra.

*Önálló erődnek tekinthető torony, a mély a kurtinától elkülöníthető,
(Carcassonne.)*

A háromemeletes donjon magasabb a kastélynál s lapos teteje ormózott fallal volt körülvéve; körülete 100 m. magassága 60 m., falainak szélessége legfelül 2.3 méter.

A plate-forme körül gyámkövek állanak ki, melyekre ostrom alkalmával fafolyosót emeltek.

Eleinte a városok lakói önmagukért vették a várost fallal körül, önérdükükben erősítették meg. Az államok szerves megalakulása után ennek meg kellett változni; az államot kellett megerősíteni, az állam belsejébe vezető utak kijáratait kellett elzárni, a határokon sánczokat vonni. A határsánczok rendszeren egyik folyótól a másikig terjedtek, egy tengertől, egy hegytől a másikig emeltek falakat vagy vontak sánczokat. Ebbe a kategóriába tartoznak a svajczi „*Letzé-k*“.

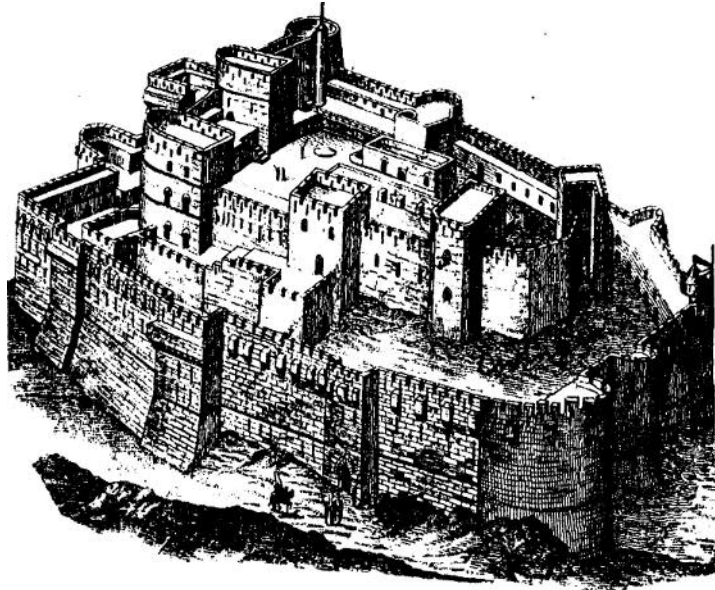
Azok a néptörzsek, melyek egy-egy völgyben laktak, a völgy bejáratait zárták el. Nagyobb államok népei hosszú falakat emeltek, mint például a chinaiak. Hogy Európában ehhez hasonló építményt nem találunk, annak tulajdoníthatjuk, hogy az európai államoknak sem annyi munkaerejük, sem annyi pénzük nem volt a régi időben, mint Chinának és hogy a későbbi időben a hadviselés módja annyira tökéletesedett, hogy az ily építkezések fölöslegessé váltak.

Államalakulás idejében e népmozgalmak vezetői a mesterséges erős határokat pótolandók, arra igyekeztek, hogy természetes határaik, stratégiai akadályok, folyók vagy hegylánczok legyenek, melyeken csak bizonyos helyeken lehessen átkelni, s ott hol átkelés, például híd, gázló vagy szoros, volt, erődöket építettek, valamint ott is, hol kevés munkával lehetett átjárót készíteni.

Az erődök lánczolatát mesterséges határvonalaknak lehet tekinteni, úgyszintén az egyes völgyzárásokat is. Eddig a városok erősítették meg magukat s a polgárság saját érdekében védelmezte azokat, ettől az időtől kezdve az államnak a köz érdekében kellett tervszerűen vára-

kat építeni. Ez azonban csak a tűzi lövő-fegyverek általános elterjedése után jóval, lehet mondani csak a harmincz-éves háború idejében, történt s ezért itt erről bővebben nem fogunk szólni, csak azt említhetjük meg, hogy ezzel bizonyos mértékben már a XIII. században is talál-

92. ábra.

Az ispotályosok vára Szíriában.

kozunk és pedig Franciaországban, hol a „inarches“ birtokosainak várai egymásközött bizonyos viszonyban állottak s e viszonyban levő várak sora pótolta a határsánczokat. így volt ez a pyrenéi félszigeten is, hol a mórok és keresztények egyaránt várak lánczolataival oltalmazták, erősítették határaikat.

Spanyolországban, Portugáliában és a baleári szigeten a kimagasló pontokon épült ór- és kémlelő tornyok, jelző és gyülekező helyek határsáncokkal voltak összekötve s nagy szerepük volt a középkori háborúkban. Ilyen arab eredetű minaret-szerű tornyok már a legrégebben emelkedtek az araboknak a pusztaság felé eső határain.

Közép-Európában, különösen Németországban csak később fejlődött ki a határbiztosítás, mert a népben nem volt meg a kellő összetartozási érzék s a közérdek méltánylása; az önállóság után törekedő nagy urak ennek fejlődését akadályozták; a saját magukra hagyott városoknak az ököljog idejében Önzőknek kellett lenniök, a német fejedelmek pedig Rómára vágytak s nem volt idejük a nem egységes állam határait biztosítani. Franciaországnak természetes határa volt, csak Svajcz tesz kivételt, hol a „Lete“-nek, mint már említettük, nagy szerep jutott.

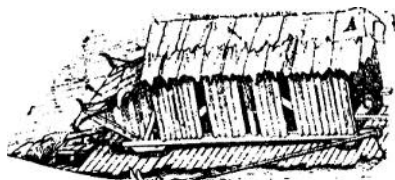
Várvívás. A középkor első évszázainak ostromairól keveset tudunk. Nagyobb részük körülzárásból vagy rohamból állott; a régi hagyományokat elfelejtették, gépeik tökéletlenek voltak. Jellemző, hogy a körülzárásnak nagyobb nyomatókat adandó, az ostromlók kővárakat építettek, a mi világos jele annak, hogy a védelem erősebb volt, mint a támadás. 853-ban a normannok Tourst több kővárral vették körül. Hódító Vilmos Arques körül a váraknak egész láncolatát emeltette a körülzáró vonal megerősítésére és Domfront donjon-jának körülzárása végett pedig négyet.

A középkori ostromok lefolyása körülbelül a következő volt: Először rajtacsapással igyekeztek a vár birtokába jutni; a kapukat betörték, a fölvonóhidakat lefeszítették, lábtók segítségével a falakra másztak; ha

ez nem sikerült, az árkokat tömték be földdel, kővel, fával, szalmával, rózsével, holttestekkel stb. Hogy ebbeli munkájukat a védelmezők ne háborgathassák, macskák-nak nevezett védő szerszámokkal oltalmazták magukat. (93. ábra.) Ezek kereken tolható fakunyhók voltak.

Az árok betöltése után, ha gépiik volt, azokkal kezdtek működni, ha pedig nem volt, a falak megmászását próbálták meg. A falak lerontására szolgáltak a különféle gépek s az aknák. Abban az esetben, mikor folyóvíz vagy vízzel telt árok óvta a falakat, tutajokra, csolnakokra

93. ábra.

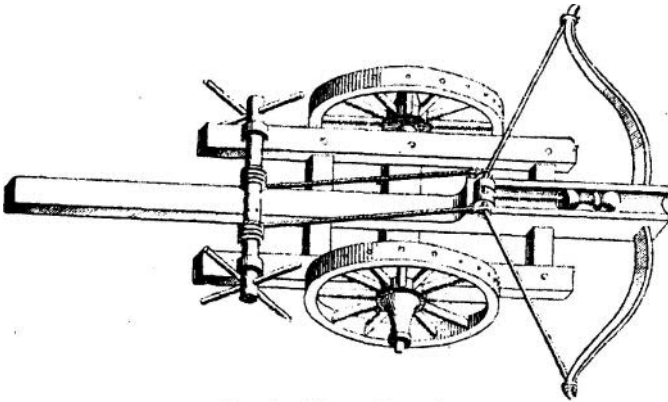
Macska.

helyezték a tornyokat. Körülzárás esetén ostrom-sáncz-vonalakat és ostrom ellen-sáncz-vonalakat alkalmaztak.

A védelmezők mindenekelőtt a váratlan rajtacsapás elleni való intézkedéseket tették meg s ezért a várat könnyű palánkkal vagy sövénynyel vették körül. Ezek s a várfal között őrző kutyákat tartottak, melyeknek örvéhez erősített zsinag a toronyba alkalmazott haranggal volt összekötésben. Az őrtoronyban felváltva őrök voltak, kik a közeledési vonalakat figyelték meg s ha valami gyanúsat vettek észre, azonnal jelt adtak a kürttel vagy a harang meghúzásával. Ha az ostromnak ellent akartak állni, a védelmi eszközöket, a pajzso-

kat, ernyőket stb. a falakra hordták. Különféle módon készített csáklákat használtak az ostromlók szerszámainak megfogására, épp olyanokat, mint a rómaiak. Köveket, gerendákat zúdítottak az ellenségre, ezenkívül épp olyan gépekből hajítottak lövedéket, mint az ostromlók. Majdnem minden várban volt egy torony, melybe végső esetben húzódott az őrség akkor, a mikor már a falakat

94. ábra.

Espringolle, springarda.

az ellenség elfoglalta. Innen több-kevesebb alagút vezetett a szabadba, ezeken át az Őrség szükség esetén megszabadulhatott.

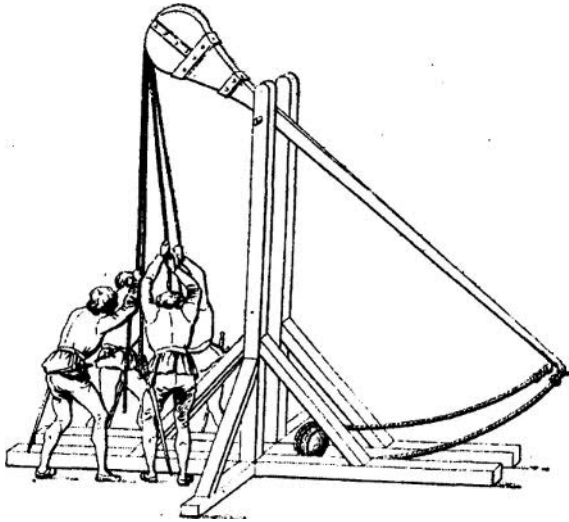
Hadigépek. A középkorban használt hadigépek három-félék voltak, ú. m. faltörők (*machinoe oppugnatoriae*), hajító- és lövőgépek (*m. jaculatoriae*) és fedezetet nyújtók (*machinae tectoriae*).

A faltörőgépek nevei: a kos (*belier, mouton, bosson, bercellus, berbix*), a skorpió (*tarantula, scorpio, taratrum, taretrus, tarelle, taladroj*), a falfúró (*vulpes*) és a rák

(*cancer*). A faltörőgépeket a régiekéhez hasonló teknős-békák oltalma alatt tolták a falakhoz.

Lövőgépek voltak a nagy számszeríjak (*ballista*) és katapulták. Ezeknél valamivel kisebbek voltak a két-kerekű szerkezeten szállított számszeríjak (*espringolle*, *springarda*) s az ehhez hasonló „*ribaudequin*“-ek. A nagy számszeríjakból köveket és négyszögletű $\frac{1}{2}$ kilogramm

95. ábra.

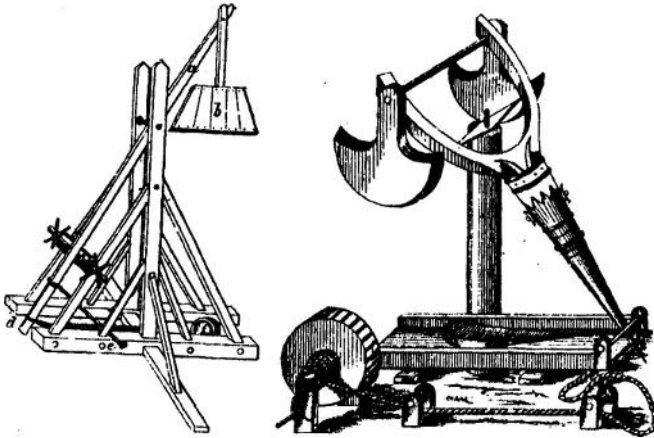
súlyú nyilakat (*garrot*, *carreau*, *Bolzen*) lőttek 800 méternyi távolságra. Használtak tompa nyilakat is (*matara*, *matrat*, *mataris*). A legnehezebb lövedékeket tréfásan „*muschettá*“-nak nevezték.

A katapulta oszlopos szerkezetű, óriási rugóval ellátott gép volt, a melylyel leginkább gyújtó-nyilakat (*brulots*) lőttek.

Hajtógépeknek (*engins tournoyables, mangonneaux*) nemei voltak a torbocsil¹ (*trabuquet, trébus, trébuchet, triboc, trabucca, trabuculus, trabocco, trabocchi, trabochillo*), melynek egyik nemét „blide“-nak nevezték.

Hogy a közönséges torbocsil és a blide között különbség volt, onnan tűnik ki, hogy gyakran egymás mellett említették, de különbségüket nem ismerjük.

96. ábra.

1404-ből való hajtógép.

A müncheni állami könyvtárban lévő XV. század-
beli kézirat után.

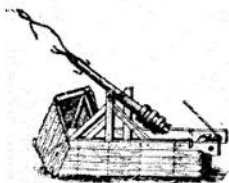
Két nehezéssel-ellátott hajtógép.

A mellékelt ábrák különféle hajtógépeket tüntetnek elő.

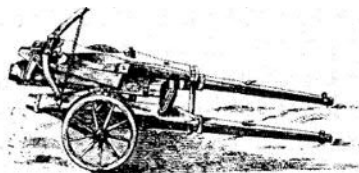
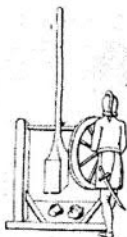
Az eddig említetteket magas szerkezetűeknek lehet nevezni, megkülönböztetésül az alacsonyabb szerkezetűektől, melyeknél a tengelyt kerék mozgatta. A tengely hátsó vége kankalékfával függött össze, melyre a hajtó volt elhelyezve. Ennek elején egy rövid emeltyűkar volt

¹ Besztercei Szószedet.

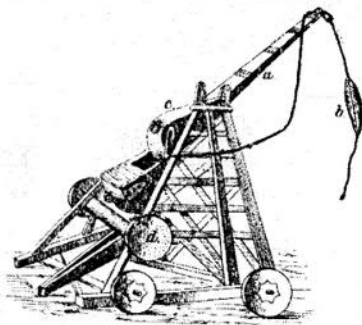
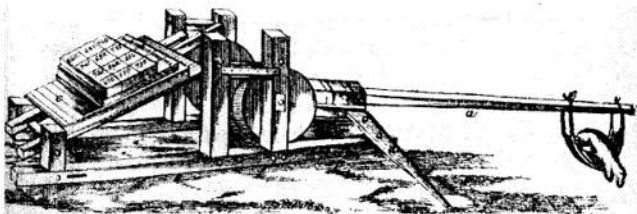
97. ábra.

Működésben levő „bricole“.

Kereken járó számszerítj.
XV. századbéli Cod. germ. müncheni állami könyvtár.

Triboc.

Mangonneaux (párisi nemzeti könyvtár).
a) emeltyű; b) parittyá; c) ellensúly; d) motola.

Marga.

erre nehezedett egy szintén tengely körül mozgó, ferdén fekvő híd, mely több nehéz gerendából volt készítve. Erre helyezték az ellensúlyokat. A töltött gép kankalék-fáját zárókészülék fogja le. A mint ezt kikapcsolták, a hosszú emeltyúkar 90 foknyira ugrott föls a lövedéket magas ívben lőtte ki.

Alacsony szerkezetű hajtógépek voltak a „*mangana*“ (*mangonneau, mangano*) és a „*marga*“, mind a kettőt négy kereken szállították.

A golyóbisserű kő-lövedékek átmérője 6—24 hüvelyk között váltakozott. Történt azonban, hogy rendkívül nagy

a) *Musculus* egy XV. századbeli kézirat utón.
b) Tekenős béka faltörő.

és súlyos köveket is hajítottak velük, például Zára ostrománál, 1346-ban 30 mázsásakat.¹ III. Napóleon császár kísérleteket tettetett ez irányban, ezeknek eredménye azt mutatja, hogy 16,400 kg. ellensúlylyal 1400 kg. súlyú követ 70 méterre lehet hajítani. Kő-lövedéken kívül nagy szögekkel televert gerendákat, gyújtó anyaggal töltött hordókat, nehéz lándsákat, holttesteket, dögöt stb. is hajítottak.

Az elmondottakból látszik, hogy e gépeknek nem volt rendeltetése a réstörés, hanem a házfedelek, boltozatok szétrombolása, épületek fölgújtása stb., tehát az, a mi

¹ Cantn Caesare: „*Memorie militare*“.

ma a mozsaraké. És ezen kívül dögöknek a várba való hajítása azért, hogy a levegőt megrontsák.

Volt egy neme a hajítógépeknek, melynél a lövedéket bőrszakba helyezték, mint a parittyánál, ezt „*coulard*”-nak nevezték.

A középkorbeli hajítógépek megjelölésére, gyakran a régiek neveit használták. Ebből azonban nem kell azt következtetni, hogy szerkezetük azokéval egyenlő lett volna, mert látni fogjuk, hogy a lőpor használatának elterjedése után is egy darabig a mozsarat *trebuc*-nek, a bombardát ballistának nevezték.

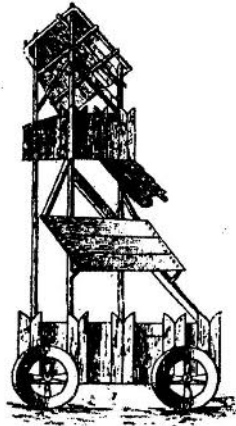
Majdnem bizonyosan állítható, hogy a régiek torsiós gépeit a középkorban nem használták, és hogy a középkori gépeknél a mozgó erő a gravitatio volt. A közeledő és fedezetet nyújtó alkotmányok a következők voltak:

A fából készült, kereken tolható mellvédek. A földött állások vagy *csamokok*, melyek a régiek tekerős békáihoz hasonlítotak. Az *ostromló-tornyok* (*beffroi, chat, chateil, chat á barbe*). Hogy föl ne düljenek, alsó részükbe nehéz köveket raktak; rendszeren háromemeletesek voltak.

Gyakran állatok (macskák, kutyák, madarak) hátára köttek gyújtó anyagot, különösen a várból kitévedtekére, melyek aztán, ha észrevétlenül jutottak a várba vissza s könnyen gyúló anyag közé bújtak, veszedelmet okoztak.

Az arabok hadigépei a byzantinusokéval voltak azono-

99. ábra.

Mozgó-torony.

sak; a ballistát „arradá“-nak, az onagert „*manganik*“-nak (medsanik) nevezték; sok gondot fordítottak tökéletesbítésekre és oly óriás hatásúakat voltak képesek készíteni, hogy a nyugatiakat rémületbe ejtették. En-Naker 1204-ben 124 font súlyú lövedékeket vetett El-Mehdiya falaira. Használták a faltörő-kost, mozgó-tornyot stb. Ismerték a tűzi lőfegyvereket is, melyekről az illető helyen lesz szó.

A mongolok naphtával töltött hadigépeket használták az ostromoknál, s ezeken kívül követ hajító gépeket is. Diderot és D'Alembert encyclopaediájában olvassuk, hogy Dsengiz khán malomköveket vettett gépeivel, de ezt a keleti írók nem látszanak megerősíteni, kik csak 150 fontos kő-lövedékekről tesznek említést.

Puskapor, tűzi lövő fegyverek. A hadigépekből tüzet, gyújtó anyagot már a legrégebb időben is hajítottak, s azt eldönteni, hogy mikor jöttek arra rá, hogy a gyújtó anyagnak feszítőereje is van és hogy annak segítségével lövedékek vethetők — eddigelé nem lehet; de bizonyos, hogy sokkal régebben, mint rendszeren gondolják.

A puskapor feltalálását nálunk meg Németországban *Schwarz Bertholdnak* tulajdonítják. Pedig róla azt sem tudjuk bizonyosan, vajjon igazán élt-e. A németek maguk sincsenek tisztában, hogy a XIII. vagy a XIV. században élt-e *Constantin Anklitzen*, kit Schwarz Bertholdnak neveznek. Némelyek az írják, hogy 1259-ben élt Mainzban, mások, hogy 1354-ben Nürnbergben, ismét mások, hogy Goslarban vagy Kölnben élt. 1853-ban Freiburgban (Breisgau) emléket állítottak neki, de mindeddig nem sikerült olyan okiratot fölfedezni, mely magyarázatát adná, hogy mi jogon tartják őt ilyen nagy embernek. Mert a genti krónika szavaiból, hogy 1313-ban egy német barát találta föl a puskát, nehéz azt következtetni, hogy Schwarz

Berthold találta föl a puskaport. 1853-ban mindenki tudhatta és pedig igazi, hamisítatlan adatok alapján, hogy a puskaapor föltalálója ismeretlen személyiség s valószínűleg az is fog maradni örökké, mert ennek a nagy fontosságú anyagnak föltalálása nem tudományos kutatás eredménye.

Az emberek a tüzet, mióta csak ismerték, mindig fölhasználták, hogy ellenségeiknek ártsanak vele; nem hihetetlen, hogy már Nagy Sándor idejében is használták. Az bizonyos, hogy két századdal Krisztus születése előtt gyújtó anyagot vetettek egymásra a hadakozó felek, mert erről Thukydides, Aeneas a taktikus, Vegetius stb. mind megemlékeznek. Ebből a gyújtó anyagból fejlődött a puskaapor; de hogy mikor, biztosan nem lehet tudni, mert eleinte a robbanó por hatása oly csekély volt, hogy a historikusok fölemlíteni sem tartották érdemesnek. Aeneas ilyen gyújtó anyagnak készítését következőleg írja le: „Keverj össze szurkot, ként, csepüt, mannát, tömjént és olyan szurkos fák hulladékát, melyekből fákyát szoktak készíteni, gyújtsd meg és vedd arra a tárgyra, melyet meg akarsz gyújtani“.

Azt mondtuk, hogy a puskaapor föltalálása nem tudományos kutatás eredménye; ezt bizonyítják Favé „Étude sur le passé et l'avenir de l'artillerie“ című művének következő szavai: „a salétromot a chinaiak régi időtől fogva ismerték, de ez időtájt (969 Kr. u.) jöttek reá véletlenül, hogy porrá törve, kénnel és szénnel összedörzsölve, meggyújtva, különös tüneteket ad; papiros csőbe téve, meggyújtása után e por lángja messze előre csap, a cső pedig a lánggal ellenkező irányban indul meg, maga után hurczolva a láng farkát; ettől az időtől kezdve tudták, hogy ennek a pornak égése mozgást

eredményez, véletlenül meg volt tehát találva a rakéta elve“. A rakétáé, melyről Susanne azt mondja, hogy „ez egy hátráló ágyú, a mely egyszersmind lövedék is“. A rakétához nyilat erősítettek és ez volt az első olyan lövedék, melyet puskapor hozott mozgásba. Nem szorul bizonyításra, hogy ennek nem volt nagy hatása, és a rakéta meg az ágyú között még nagy a távolság. A rakétára a külső befolyásoknak nagy hatása van s nem oda megy mindig, a hová akarjuk, az ágyú golyója azonban leküzdí a súrlódást s oda jut, a hová lőttük. Éppen így áll a dolog a későbbiekkel is, melyeket Európában használtak, s ennek a körülménynek tulajdonítandó, hogy sem a krónikások, sem a történetírók nem emlékeznek meg rólok kellő módon és csak a városok inventáriumaiából, számadásaiból bizonyíthatjuk be, hogy tüzelő fegyverek a tizennegyedik század közepénél régebben is voltak. Ilyen bizonyíték a többek között az a dal, melyet *Guido Cavalcanti* írt, a ki állítólag a tizennegyedik század elején halt meg. A dal következőleg hangzik:

„Guarda ben, dico: guarda ben,
Ti guarda, non aver vista tarda,
Che pietra di bombarde arme val poco.“

(Vigyázz magadra, mondom, vigyázz, jól vigyázz, biztos tekinteted legyen, mert nincs olyan fegyver, mely a bombarda köve ellen érne valamit.)

A chinaiak pyrotechnikai ismereteit *Kim Sun* szerint a tatárok a XI. században tanulták el, az arabok pedig már a VIII. és IX-ikben.

Beinaud „Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et la Chine et de l'art militaire chez les Arabes au moyen-âge“ című művében azt

mondja, hogy a X. századból olyan eredeti arab katonai művek maradtak fenn, melyek a chinaiak VIII—IX. századbeli pyrotechnikai ismereteinek tudását föltételezik.

A leydeni könyvtárban van egy XIII. századi arab munka (1225), melynek címe: „A hadicselek, városok és szorosok védelme és támadása, Fülöp fia Sándor instrukciói szerint“; ennek szerzője több fejezetben foglalkozik gyújtó és robbanó anyagok készítése módjával.

Nem egy adat bizonyítja, hogy ázsiai népek már a legrégebb időben használtak gyújtó anyagot a csatákban.

A Krisztus utáni VII. században élő *Callinicus* szíriai építész ismertette meg ezeket a görögökkel. Reinaud, a nagyírú francia orientalista, és Favé francia katonai író szerint ez a gyújtó anyag kátrányból, gyantából, zsíros olajkból és kénből volt összekeverve. A byzancziak is sikerrel használták ellenségeik elűzésére. *Constantinus Porphyrogenitus* a gyújtó anyag készítmódját állami titoknak nyilvánította, de nem soká maradt az.

Az indiscretio nemcsak a modern emberek tulajdonsága; a régiek is elkövették néha, bármilyen büntetés is volt elkövetőjére szabva; ezért vehették meg az arabok a status-titkot, melyet tőlük aztán a többi európai népek is eltanultak. Az arabok fő támadó eszköze a görög tűz volt, melyet sokféleképen alkalmaztak és különféle gépekkel vetettek. Megjegyzendő, hogy e gyújtó anyagoknak robbanó tulajdonságuk nem volt.

Joinville a francziák leghírnevesebb végi történetírója, ki maga állította 700 fegyveres élén vett részt ama keresztes háborúban, melyeket IX. Lajos vezetett, ezt az anyagot repülő sárkányhoz hasonlította és azt írta, hogy „Szent Lajos földre borult, mikor meglátta és sírva

kérte Jézust, őrizné meg népeit és őt e veszélytől“. Szent Lajos ijedelmé különben ok nélkül való volt, mert szárazföldi csatákban a görögtűz senkinek sem ártott, a mit Joinville következő szavaiból következtethetünk: „Szent Lajost és vitézeit elárasztotta a görögtűz, a nélkül, hogy kárt tette volna bennök“.

Ha ennek az anyagnak nem is volt egyéb hatása, mint hogy megriasztotta az embereket, mégis el kell a fontosságát ismernünk, mert a háborúban az erkölcsi momentumok hatása sokszor nagyobb, mint a physikaiaké.

Németországon kívül, hol Schwarzot tekintették a fel-találónak, sokáig azt hitték, hogy a XIII század egyik legkiválóbb tudósa, *Roger Bacon*, az ilchesteri barát találta föl a puskaport, és pedig főleg azért, mert ő a puskaporhoz hasonló olyan anyagnak készítése módját ismertette, mely vízben is égett; most már tudjuk, hogy ez a recept, épen úgy mint a többi, melyet ő tett közzé, arab eredetű és *Marcus Graccus-nak* 1230-iki „*Liber ignium ad comburendos hostes*“ című kéziratából van véve, melyet az oxfordi könyvtárban őriznek. Ebben a kéziratban egy por készítésére való utasítás van, mely igen hasonlít a puskapor összetételéhez és 6 rész salétrom, 1 rész kén és 2 rész szénből áll.

Casiri és *Andris* első művükben azt állítják, hogy a puskaport a chinaiak találták föl, de későbbi műveikben bebizonyítottanak tekintik, hogy az arabok találták föl az olyan robbanó anyagot, melylyel lövedékeket lehet hajítani; azt azonban ők is elismerik, hogy a chinaiak fedezték föl a salétromot és hogy tudomásunk szerint ők használták legelőbb pyrotechnikai ezélokra.

Alkalmunk lesz alább arra szolgáló bizonyítékot nyújtani, hogy ez a két tudós is tévedett, és hogy a robbanó

port a chinaiak már az arabok előtt ismerték; a „Recueil des mémoires sur les Chinois“ azt írja, hogy K. u. 969-ben a Song dinasztia megalapítójának, *Tai-Tsu-nak* uralkodása második évében egy keveréket mutattak be, a mely meggyúlt s a nyilakat messze hordta.

A történetírók nagy része azt tartja, hogy Európában Crécynél (1346) használtak először robbanó gyúlékony anyagot, melynek segítségével lövedékeket lőttek az ellenségre, de úgy látszik, hogy ezt az imént említett olasz dal, s *Petrarca* alább idézendő szavai megczáfolják, mert az előbbi 1301-ből való, az utóbbi pedig 1340 körül írta azt. A *Condé* fordította arab kéziratokból¹ olvashatjuk, hogy egy bizonyos Jakub emir, mikor 1205-ben Mahedra városát ostromolta, különféle hadigépeket és menydörgést használt a falak lerontására, és hogy ezek a gépek óriási köveket és vasgolyókat szórtak a városba.

Ebből minden kétséget kizáróan világos, hogy az arabok 1205-ben már robbanó anyaggal lőttek, mert menydörgéshez hasonló hang kíséretében csak robbanó anyaggal lehet köveket és golyókat hajítani.

Dr. Meyer kapitány „Handbuch der Geschichte der Feuerwaffentechnik“ című, Susanne tábornok „Histoire de l'artillerie française“ és Demmin „Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen“ című művében említi, hogy Salamon király Belgrádnak 1073-iki ostrománál tüzi lövő fegyvereket használt, Susanne „bouches a feu“-nek, Demmin „Feuerröhre“ nevezi e gépeket, de egyikőjük sem hivatkozik forrásra s egyikőjük sem bocsátkozik szerkezetük magyarázatába s így nem tudhat-

¹ História de la domination de los Arabes in Espana, a melyet Marles fordított francziára.

jük, hogy olyan érczsövek voltak-e, mint a Bölcs Leó taktikájában említett „szifon“-ok, melyeknek részleteiről szintén nem tudunk úgyszólván semmit, vagy tökéletesebb gépek.

A legrégebb ismert gép, melyből por segítségével lövedékeket vetettek, az arab „madfaa“, mely nem egyéb, mint fából készült mozsár.

Ibn Khaldun Abderraman, XIV. századbeli berber történetíró következő szavai még világosabban bizonyítják állításunkat: „Abu Jussuf marokkói szultán a hedsra 672-ik esztendejében (1278) Sidsilmeza városát ostromolta és falai ellen medsanik-okat (hajítógép) kőolajos arradákat és hendamokat használt, melyek vasdarabokkal kevert kavicsokat hajítottak; a hajítást a hendam kamarájában meggyújtott barud¹ okozta, melynek csodálatos hatását egyedül a Teremtő hatalmának kell tulajdonítani. Egy napon, mikor egy medsanikból kihajított kő a város falán rést ütött, megkezdték a rohamot.“

Ránk maradt számos arab kézirat arról tanúskodik, hogy az arabok a lövő fegyvereket szélében használták már ebben az időben.

Algeziras várának XI. Alfons elleni védelmezése alkalmával, 1342-ben, az arabok szintén használtak ágyúkat. XI. Alfons krónikása azt mondja: „a városbeli mórok sok menykövet vetettek a hadseregbe; ezek a menykövek óriás almanagságú vasgolyók voltak, melyeket olyan messzire löktek, hogy gyakran a hadseregen túlestek, de gyakran a fegyveresek közé is“. Ebben az ostromban *Derby* és *Salisbury* angol grófok is részt vettek; való-

¹ Barud eredetileg kizárólag salétromot jelentett, most a puskaport is jelenti.

szinűnek lehetne tehát tartanunk, hogy ők ismertették meg az angolokkal ezt a találmányt, ha *Dániel* jezsuita atya „Histoire de la milice frangaise“ című könyvében nem találnánk egy számadást, melyből világosan kitűnik, hogy 1338-ban Európában már használtak olyan ágyúkat, melyekből a lövedéket robbanó anyag lökte ki.

Bacon a XIII. évszázban élt és ekkor tette közzé művét, melyben robbanó porok receptjeit találjuk; nem valószínű, hogy száz év kellett volna hozzá, hogy ennek hatását az angolok megpróbálják.

Az arabok 1323-ban Baza várát védelmezve, ágyúkból lőttek a granadai király seregére.

Egy *Beinaud* fordította XIII. századbeli arab kézirat. annak a pornak készítményét, melylyel az arabok ez időtájt lőttek, következő módon írja le: „a maddaba teendő drogue leírása és aránya. Barud (salétrom) 10; szén két drachma; másfél drachma ként finom porrá törsz és a madfaa egy harmadát megtöltöd vele; de többet nem kell belétenni, hogy a madfaa szét ne repedjen; erre a czélra az esztergályossal fából készítettész madfaat, úgy hogy nagysága szájával arányban legyen; ebbe a drogue-ot erővel kell beletolni és reá bondok-ot (mogyoró, a X. századtól kezdve golyó) vagy nyilat tenni; meggyújtod a gyújtó lyukon; ha a fűrés mélyebb lenne, mint szájának nyílása, az hiba lenne“.

Régibb írók azt állítják, hogy az indusok, perzsák és arabok a Krisztus előtti II. században már ismertek robbanó porokat, és azt is mondják, de elhinni nincs alapos okunk, hogy Mahomed, Taifnak 612-ben történt ostrománál, ágyúkat használt: azonban ez sem lehetetlen, ha *Paravey-nek* elhisszük, hogy a chinai évkönyvek szerint K.e. 618-ban a chinaiak már ágyúkat használtak. Ez pedig

nem valószínűtlen, mert Sir *Georges Stanton* „Embassy to China“ című könyvében azt írja, hogy a Krisztus előtti 200-ik évben befejezett chinai falon olyan rések vannak, mint a milyeneket nálunk csak a tüzelőfegyverek használata óta ütnek, sőt ezek mellett olyan készülékeket is lehet látni, a melyek az ágyúk visszaugrásának megakadályozására szolgálnak. Demmin Ufano századosra hivatkozva bebizonyított ténynek tartja, hogy K. e. 85-ben Vitey király ágyukat használt, és hogy 1241-ben a mongolok Liegnitznél szintén ágyúiknak köszönhették győzelmüket, tehát a Tamás esperes emiitette két gép, melyet a Sajó hídjánál állítottak föl, szintén ágyú lehetett.

Hassan Alrammah azt írja, hogy mikor a tatárok Pian-King városát ostromolták 123-ban ho-paot használták, a mit csin tien-lui-nak is neveznek (egetrázó dörgés). E célra egy vasfazekat (mozsár) töltöttek meg yo-val (yo—por)-, ez a tüzet 100 lire hajította, hol az a földet egy holdnyi területén elborítva, mindent fölégett. Tehát ennek a yo-nak is volt robbanó tulajdonsága.

Ezek után bizvást kimondhatjuk, hogy Schwarz nem találta föl a puskaport s hogy meddő munka föltalálójának személyét keresnünk, mert ha föltalálása nem is épen a véletlen következménye, de semmi esetre sem tudományos kutatás eredménye. Kik használták először, a chinaiak-e vagy más, ma már százados álmodó ős civilizált népek: ki tudná megmondani. — Annyi bizonyos, hogy mi európaiak az araboktól tanultuk használni ezt is, mint sok mást; hiszen nem szorul bizonyításra az sem, hogy az arabok voltak évszázadokon át mestereink, s hogy nekik köszönhetjük nagyrészt a görögök klasszikus korának ismeretét; nekik, a kik a görögök műveit lefordítva az utókor számára megmentették.

A firenzei köztársaságnak ma is meglévő eredeti okirata, melyben a gonfaloniere fölhatalmaztatik, hogy két személyt bizzon meg vasgolyók gyártásával és érczagyúk öntésével, világosan bizonyítja, hogy Itáliában 1326-ban öntött érczagyúból lőttek; az is kétségtelen, hogy öntött érczagyúból csak robbanó por segítségével lehet a lövedéket kivetni.

A párisi állami levéltárnak egy eredeti kézírata bizonyítja, hogy a rouen-i királyi hajóhad arsenaljában volt 1338-ban lövésre alkalmas fegyver, melyet 48, „carreau“-nak nevezett nagy nyílszerű lövedékkel és salétrommal meg kénnel vegyes porral töltöttek meg.

Froissard, a százéves háború történetének nagy írója, Quesnoynak 1340-ben történt ostroma leírásában említi, hogy a városbeliek bombardákból lőttek. Lille levéltárában 1340-ből van egy számadás, mely szerint *Jehan Piet de Fur-nek* 4 tuiau de tonnoire és 100 garros-ért 6 font 16 sous-t fizettek. Világos, hogy „tuiau de tonnoire“ bombardát jelent.

Petrarcának legkésőbb 1343-ban írott következő szavai: „Nem volt elég a halhatatlan Istennek menydörgése, mely az ég magasságából hallatszott hatalmasan: az embernek, ennek a törékeny teremtésnek is menydörgés kellett. Azt a villámot, melyet Vergilius utánozhatatlannak tartott, mindent szétromboló dühében az ember utánozni tudta. Pokoli gépből hajtja ezeket, úgy, mintha a fellegekből jönne. Némelyek Arehimedesnek tulajdonítják e találmányt stb.“, azt tanúsítják, hogy a tizennegyedik század első felében, tehát a crécy-i csata előtt, Itáliában már ismerték és használták a robbanó port.

A petersburgi könyvtárban van egy XIV. századbeli Semsz-Eddin-Mohamednek tulajdonított kézirat, melyben

több tűzi lövő fegyver van ábrázolva, köztük a már említett „madfaa“ is.

Ezek után azt hiszem, hogy a puskapornak lövedékek hajtására való használata több úton került Európa nyugati részeibe, éppen úgy, mint a dohány és több más dolog; a hispániai arabok, az olaszok s a bizancziak útján. Favé és Renaud ugyanazt írják, hogy Európában a Fekete-tenger és a magyar birodalom tájain használták először.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az újkori fegyverek a lőpor általános elterjedésétől mostanig. Várak. váróvívás, vasutak, hadviselés, hadszervezet. Állandó hadsereg, általános hadkötelezettség, fegyelem, eskü, jutalmazás, büntetés, zsold, nyugdíj, kiképzés.

A tüzet és égő anyagot vető gépeket nem tekintve, a XIV. század második és a XV. első felére lehet tenni a lőporral töltött fegyverek általános elterjedésének kezdetét. Hasznukat eleinte nem igen becsülték nagyra. Ennek oka leginkább az, hogy nehéz kezelésűek voltak és nem sok kárt tettek az ellenségben, de meg az is, a mit III. Napóleon oly helyesen mond, hogy „a korszakukat sokban fölülmúló találmányoknak rendszeren addig nincs hasznuk, míg az általános tudás színvonala nem éri el őket“.

A máshelyt idézett adatok is bizonyítják, hogy Európában valószínűleg Olaszországban használtak legegőbb lőporral töltött fegyvereket. Lacabane, Firenze városának egy 1326-iki okiratát¹ közli, melyben két tisztet azzal bíz meg hogy érczagyúkat és vasgolyókat készítsenek. Franciaországban az eddig ismert adatok szerint 1338-ban készítették az első lőporral töltött fegyvereket „*un pot de*

¹ Bibliothèque de l'école des chartes 1814.

fer a traire garros a feu, ferrés et empenés en deux, cassez itne livre de salpêtre et demi livre de souffre vij pour faire poudre pour traire les dit garros“ mondja egy Lacabane közölte okirat.¹ Különben erre nézve bővebb adatokat a puskapor feltalálásának méltatásánál közöltem.

A régi görögök légfeszítői és a lőporral töltött fegyverek között az az egyik főkülönbség, hogy az előbbeknél a lökőerő közvetve, az utóbbiaknál közvetlenül összezorított gázok voltak.

Eleinte a kézi lövő fegyverek és ágyúk szerkezete között nem volt különbség s ezek mellett a XVI. századig a régi vetőgépek is használatban voltak.

A legrégebb nem kézi lövő fegyver az arabok madfaaja, melyről már volt szó. A szentpétervári ázsiai múzeumban van egy a XIII. század első feléből való arab kézirat, melyben a madfaan kívül még egy másik hosszú hengerded csőszerű lövőfegyver rajza is látható. A leírás szerint e cső belsejének átmérője 5 hüvelyk volt, e csőbe egy vasból készült madfaat dugtak, melynek hossza és széle egyenlő volt. A madfaa és, az előbb említett, cső is oldalán ki volt fúrva s az ez által keletkezett lyukon keresztül egy selyemzsinórt húztak át, mely a két alkotó részt egymással összekötötte. A töltés és elsütés leírása érthetetlen, úgyszintén a selyemzsinór rendeltetése is.

Puskafélék. Az első puskák csöve kovácsolt vasból készült és egyenes faagyba volt ékelve, a csövön egy gyújtólyuk volt, melyen keresztül vagy parázsszal vagy kanócczal gyújtották meg a puskaport. E fegyvert célzáskor a vállhoz és arcához szorítani nem lehetett. A gyújtó lyukon, mely rendszeren a gyújtó kamara fölött volt alkal-

¹ Bibliothèque de l'école des chartes 1844.

mázva, gyakran egy, csappal ellátott, kis fedő volt, hogy nedvesség ne érje a port. E fegyvert, különösen kisebb

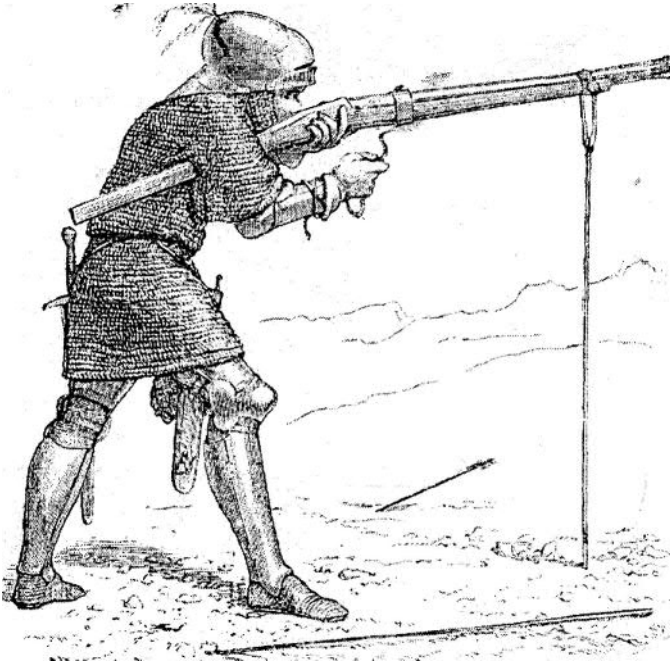
100. ábra.

fajtáját „pétrinal“-nak nevezték. A lovasok lánczczal vértükhöz erősítve viselték. Gyalog villa-állványra támasztva lóttek belőle (100. és 101. ábra).

A XV. század vége felé már olyan fegyvereket készítettek, a melyeknek tusáját a vállhoz és arczhoz lehetett czélzás végett támasztani. E fegyverek gyújtó lyuka

101.ábra.

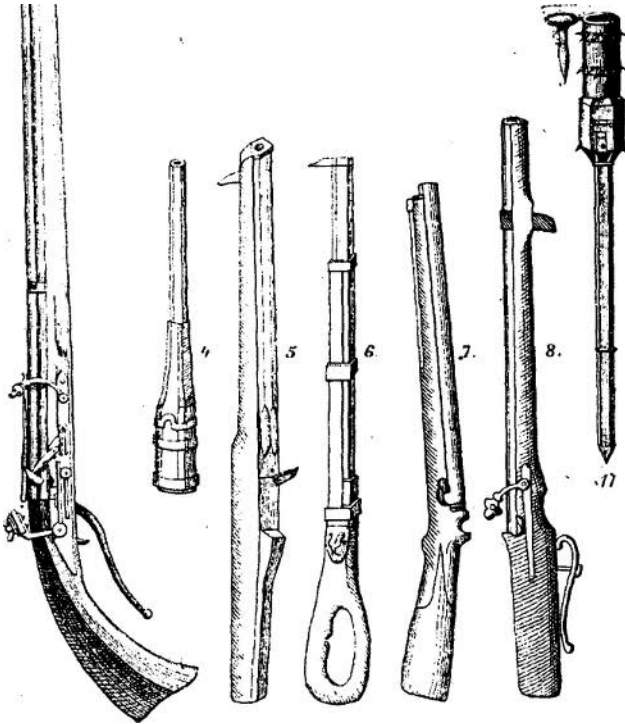

(*trou de lumiere*), a cső jobb oldalán volt. Az elsütés kanócczal történt.

1424. körül találták föl a kígyós kanócztartójú kézi ágyút, melynek még sem rugója, sem billentyűje nem volt (*canon a main á serpent, sans détenie ni gachette*).

Rövid idővel ezután sárkányhoz hasonló kalapáccsal látták el a puskákat (103. ábra), melyhez erősítették a kanóczot, e kalapács (sárkány, kakas) a billentyű meg-

102. ábra.

3. Kanócsos puska. 4. Kézi ágyú, 23 cm. hosszú. 5. Kézi ágyú, 35 cm. hosszú, 6. Gátpuska, 1.80 m. hosszú, a melyet Murten ostrománál Bátor Károly ellen használtak. 7. Kézi ágyú. 8. XV. századbeli haquebuse. 17: Buzogányos puska.

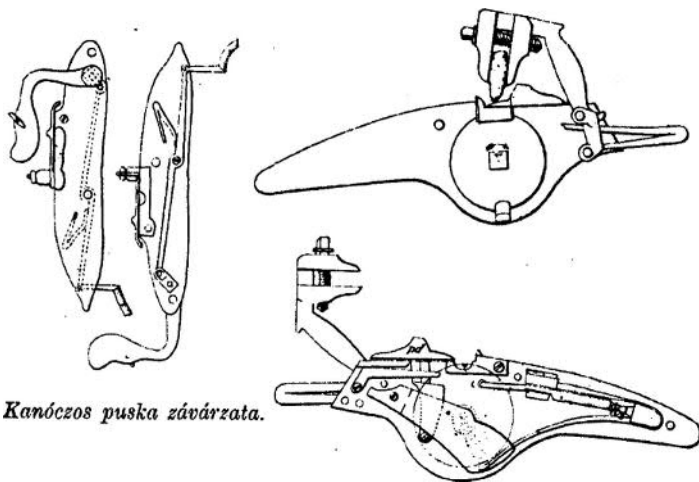
nyomása után úgy csapódott a gyújtó lyukra, hogy az égő kanócz beleért. Ugyanebben az időben látták el a puska

csövet irányzó-készülékkel és akkor készítették a tusáját úgy, hogy első részében a fa töltő vesszőnek helye volt.

E fegyverek többé-kevésbé különböző nemei (102. ábra) a következők voltak:

A hakebuz (*haquebuse*), melynek csöve rendszeren egy méter hosszú.

103. ábra.

Kanócos puska závarzata.

Platine á rouet (kerekas závarzat).

A kettős hakebúz (*haquebuse double*). Ez az előbbeni-től abban különbözött, hogy két-két rugóval és két billentyűvel ellátott kígyós sárkánya ellenkező irányban csapódott le. Csöve 1.5—2 méter. Gyakran kerekas talpra helyezték. 16—18 latos vas- vagy ólomgolyókat lőttek vele.

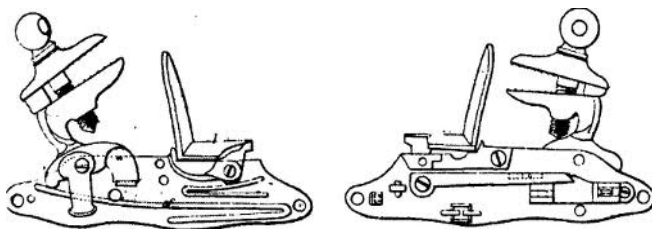
A nagy kanócos puska szerkezete előbbinivel azonos volt.

Nagy fontosságú tökéletesedése a puskának a kerekas

závarzat föltalálása (*arquebuse á rouet*) (103. ábra). A puska-por fölrobbantása nem kanócz, hanem kova által történt, a mennyiben aczél csapódott a kovára, a későbbi kovás fegyvereknél a kova az aczélra (104. ábra). E találmány azonban nem felelt meg egészen a várakozásnak, mert gyakran csütörtököt mondott. Ez az oka, hogy mellette a XVII. századig még mindig használatban maradtak a kanóczos puskák is.

A kisebb puskákat, melyeket legelőbb Franciaország-

104. ábra.

Kakasos závarzat a XVI. századból.

ban rendszeresítették, a lovasságnál és az aknászoknál, karabélynak (*carahine*) nevezték. Szerkezetük mindig olyan volt, mint az illető korbelti puskáké.

A XVII. században találták föl a csapódó kakassal ellátott závarzatot, melyből az oly soká használt kovás závarzat fejlődött. Ezt 1640 körül Franciaországban találták föl s azért nevezték francia závarzatnak. Ennek alkotó részei a következők voltak: a cső (*canon*), a gyújtókamara (*tonnère*) az első torkolat (*volée*), a furat (*âme*), a kaliber¹ vagyis a furat átmérője, a závarzat és

¹ A kalibert ágyúknál centiméterekben, kézi lövő fegyvereknél milliméterekben fejezik ki, vagy pedig a belőlük lövött lövedékek súlya-

a tusa (*bois*). Serpenyőnek nevezték (*bassinot*) azt a helyet, a hová a felrobbantásra szolgáló port öntötték. A gyújtólyuk (*lumiére*), a légy (*mire, viswre*), billentyű (*gâchette*) stb. fogalma ismeretes.

A kakasnak feje két csavarral egymáshoz erősített lapból állott, ezek közé szorították a kovát; a billentyű meghúzásakor a kova az aczél serpenyőlapra ütődött,

105. ábra.

Lövesz háromcsövű fegyverrel.

minek következtében szikrák keletkeztek, ezek a serpenyő födelének egyidejű visszacsapódása miatt csak a serpenyőben levő puskaporral érintkezettek. E závarzat gépezete a XVI. században éppen olyan volt, mint a későbbi, még a jelen században is divatozó perkussió¹

val. Sima ágyúk kaliberét a tömör vasgolyó, a csupán hajításra való (268. 1.) lövő szerszámokét a kaliberszerű gránitgolyó súlya szerint jelezték.

¹ A percussió vagy piston-os fegyvert Forsyth skót fegyverkovács találta föl 1807-ben.

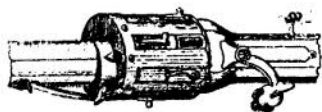
závarzatoké. Voltak ezenkívül revolverszerű puskák is már a XVI. században (106. ábra).

Mikor a vértet divatját múlta, a puskák kaliberét kisebbre csinálták s a fegyver és golyóbis súlya is kisebb lett.

106. ábra.

XVII. századbeli muskéta.

Revolverszerű puská.

A harminczéves háború muskétáinak kalibere 18 mm.; e fegyver 6 kg. súlyú volt; a hét éves háború idejében már csak 4.75 kg. A töltésre nézve nagy jelentőségű a vas-töltővessző fölatalálása.

A XVIII. században a puská tusáját már a czélnak megfelelőbb módon alakították.

¹ A vas-töltővesszőket 1730-ban rendszeresítették a porosz hadseregben, Dessau Lipót berezeg kezdeményezésére.

Nagy Frigyes katonái egy perczen ötször voltak képesek löni.

A XVIII. század puskáinak golyói átlag 28 gramm súlyúak voltak, a puskapor-töltése pedig 10 gramm. Főtekintettel voltak arra, hogy gyorsan tölthessenek; ezért a golyókat sokkal kisebbre csinálták, mint a cső nyílását, de ennek következése az volt, hogy a lövés nem volt biztos s a golyók nem igen messzire jutottak. Ennek elejét veendő, a golyóbisokat zsíros rongyba tekerték.

Voltak ugyan vont csövek is, de nem értek semmit, mert a golyó nem szorult a barázdákba. A csavarodó barázda föltalálása¹ a tojásdad alakú lövedékek szerkesztését vonta maga után, melyet Delvigne és Thouvenin 1826-ban tökéletesítettek némileg. Minié francia százados érdeme a feszülő (*expansiv*) lövedék föltalálása 1849-ben. Ezek olyan hosszú hegyes lövedékek voltak, melyeknek hátulsó része a lövés következtében keletkezett gázoktól kitágult s ez által a barázdákba nyomultak. E lövedékek lényeges része a kivájt rész, melybe egy vastágítót (*culot*) szorított bele a lőporgáz.

A katonapuskától manapság azt kívánják, hogy könnyű; csöve a szuronynyal való dőfés tekintetéből *elég* szilárd,² könnyen kezelhető, gyors egymásutánban lövő, nagy távolságra biztosan hordó és nagy kezdősebességet biztosító legyen.

A tapasztalás azt mutatta, hogy az a mi a sima csövekre előnyös volt, t. i. a nagy 15—18 mm. kaliber, a vont

¹ A csavarodó barázdák következtében a lövedék forgó mozgással hagyja el a csövet, ez és az a körülmény, hogy a lövedék lehető kis hézaggal szórni a csöbe, a lövés biztosságát növeli. Nézetem szerint a csavarodó barázda érthetőbb, mint a huzag vagy csavarzat.

² E miatt készítik öntött aczélból.

csövekre hátrányos, mert a lövedék súlya miatt ezek pályája nem lehet pásztázó; ennek következtében a kalibert kisebbiteni iparkodtak.

Jelenleg következő elvek irányadók a puska készítésében: Súlya a szuronynyal 5.3 kg.-nál nagyobb, hossza 1.3 méternél rövidebb ne legyen, hogy a második sorból való tüzelés fennakadást ne szenvedjen. Sokszoros kísérletek útján azt találták, hogy legjobb, ha a töltény puska-poros része 45—50 mm. hosszú, a puskapor súlya és a lövedék súlya közti viszony pedig $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ s ezekből a lövedék hengeralakja mellett és a fajsúlyokhoz képest következik, hogy a kaliber legelőnyösebb nagysága 7—11 mméter. Legújabban 5 mméteres kaliberrel is történtek kísérletek, a mikor a puskapor súlya a lövedékének $\frac{1}{3}$ -a.

A töltés nagyobbítása vagy a puska súlyának csökkentése következtében a fegyver visszalökése fokozódnék. Az elültöltő fegyverek közül csak a svájcziai 1851-ben rendszeresített puskája felelt meg megközelítőleg e kívánalmaknak.

Hátultöltő puskákat már a XV. században csináltak. A XVII. században revolverszerű hátultöltő puskát is készítettek, de ezeknél a Chaumette (1751) készítette és Montalembert javította (1776) sokkal tökéletesebb volt. I. Napóleon szabadalmat adott 1812-ben Pauli puska-művesnek egy új szerkezetű hátultöltő puskára, melyből a későbbi Lefauchaux-puska fejlődött. Pauli gyárában dolgozott Dreyse János Miklós, a mikor I. Napóleon felhívta a gyárat, hogy olyan puskát szerkesztszen, a melyet fekvé is meg lehet tölteni. Az impulsust a hátultöltő gyors puskák feltalálására tehát a világtörténelem legnagyobb hadvezére adta. Mind e fegyverek tökéletlenek voltak, mert a gáz elszállását nem gátolták. — A töltény

föltalálása szintén régi; 1597-ben az olaszok a golyót és port már papírhüvelybe helyezték. Az egységes töltény feltalálása, melyben a golyó, lőpor és gyújtó anyag együtt van, Dreysenek tulajdonítható, ki 1829-ben olyan előltöltő puskát talált föl, a mely gyújtó tűvel sütötte el az egységes töltényt. 1836-ban ezt hátultöltővé alakította s a porosz hadsereg 1841-ben elfogadta. E puskának még sok rossz oldala volt, különösen ballisztikai tekintetben.¹

A gyújtás gyutacs segítségével történt, melyet perkuszziós závarzat sütött el. Az amerikaiak érdeme az ércz töltényhüvely föltalálása, melynek kiálló fenékszéle, a gépezet szerkesztésétől függetlenül, tökéletesíti az elzárást.

A závarzatnak különféle szerkezetei vannak, melyek közül ismertebbek a csapódó, törzsök, henger, gerendelyes stb.

Az első hátultöltő puska a vont előltöltőknél nem volt jobb, kalibere 15.43, de annál a tulajdonságánál fogva, hogy gyorsan lehetett tölteni, taktikai tekintetben nagy jelentőségű találmány volt. Minden állam igyekezett 1866. után előltöltő fegyvereit hátultöltővé alakítani s e közben új rendszerek kieszelésén fáradoztak a technikusok.

Az első hátultöltő fegyverek záró készülékei tökéletlenek voltak, mert nem jól záródtak és a gáz elillanását nem voltak képesek meggátolni, mi végből a papírtöltények fenekére nemez-lapot kellett alkalmazni.

A legújabb időben már mindenütt ismétlődő tárpuskákat készítenek, melyeknek tárában 5—13 töltény van.

¹ Ballistika a görög ballein — lökni, hajítani, vetni szóból ered s annak a tannak nevezésére szolgál, mely a hajított vagy lövött testeknek a levegőben való mozgását tárgyalja. E tan Galileinek a XVI. század végén tett. a föld vonzó erejére s a testek tehetetlenségére vonatkozó fölfedezésével kezdődött.

Anglia	Lee Metford 1888. évi minta	Kaliber 7-7	Zárványok	Irányszék	Tár	Lövé- anyag	Lövedék	Szárony	Legnagyobb lövés távolság	Legnagyobb lövés távolság	Legnagyobb lövés távolság	1 perces átlag lehelő löveg
Ausztria és Magyarorsz.	1888/90. évi mintájú ismétlődő puska	8	emeltű, az irányzó rendszer átlaga 2000 m., legnagyobb átlaga 3500 yard	emeltű, az irányzó rendszer átlaga 500 m., legnagyobb átlaga 8000 m., III. 2400 lépés lépcső és kerék az irányzó rendszer átlaga 400 m., legnagyobb 2000 m.	Középgy csomag- töltéssel, tartalma 5 töltény	Portin-féle füsttlen	Kemény elom 15-8 gr. henger füsttlen, 13-9 gr. elom	10- tör 50,5 % tör 30,5 % hosszú	4266 lépés 3198,5 m.	3500 yard	436 yard	26
Francia- ország	1886. évi minta	8	emeltű, az irányzó rendszer átlaga 400 m., legnagyobb 2000 m.	emeltű, az irányzó rendszer átlaga 400 m., legnagyobb 2000 m.	előgyárt, tartalma 8 töltény	Nitro- celluloze füsttlen	Kemény elom henger füsttlen	10- tör 51,8 % tör 25 % hosszú	2000 m.	2250 m.	488 m.	19
Olaszország	1881. évi minta	6-5	emeltű	emeltű	Középgyárt csomag- töltéssel, tartalma 5 töltény	Baliszt	Kemény elom henger füsttlen	10- tör 50 % hosszú	2050 m.	400 m.	400 m.	25
Oroszország	1881. évi minta	7-6	?	?	Középgy csomag- töltéssel, tartalma 5 töltény	Pyroxilin	Kemény elom 15-6 gr.	10- tör 51,5 % hosszú	2700 lépés	528 lépés	528 lépés	20
Németország	1888. évi minta	7-9	egyszerű kerék, az irányzó rendszer átlaga 250 m., legnagyobb átlaga 2500 m.	egyszerű kerék, az irányzó rendszer átlaga 250 m., legnagyobb átlaga 2500 m.	Középgy csomag- töltéssel, tartalma 5 töltény	Füsttlen lömcske	Kemény elom henger füsttlen	14-0 gr. henger füsttlen	2050 m.	531 m.	531 m.	20

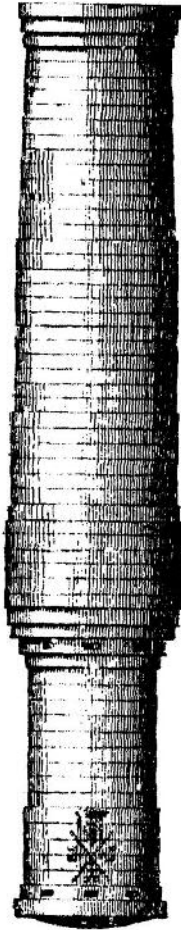
Úgy látszik, hogy a puska kezelését, mely két fogásból, a kinyitásból s becsukásból áll, már egyszerűsíteni nem lehet, s ezért a töltés tökéletesbítésére kellett akként gondolni, hogy az lehetőleg kevés időt vegyen igénybe; e végből szerkesztették a tárpuskát, a melybe egyszerre több töltényt tesznek, melyek automatikus módon jutnak egymás után a csőbe. A tár vagy állandóan van a csőhöz erősítve, vagy csak hozzá csatlakoztatható.

A	túldali	táblázat	mutatja	az
európai	haderegeknél		jelenleg	rend-
szeresített	puskákra		vonatkozó	ada-
tok átnézetét.				

<i>Ágyúfélék.</i>	A	nehéz,	nem	kézi,	lő-
porral	töltött	fegyver	egyik	alakja	a
mozsár	(mortier)	(107.	ábra),	mely	a
XVI.	században	kovácsolt	vasból	ké-	
szült,	de még	az	irányzásra	és	vissza-
pattanásának		megakadályozására			szol-
gáló	csapokkal	nem	volt	ellátva.	Az
első	mozsarakat		kovácsolt	vasdongák-	
ból	készítették,		melyek	abroncsokkal	
voltak egymáshoz erősítve.					

Összesen három ilyen mozsár maradt fenn korunkig. Az egyik, melyet a XVI. század közepén Steyerben készítettek, Bécsben az arsenalban látható. Ennek kalibere 1.10 m., hossza 2.5 m., kamarájába 134 font por fért el, e szerint körülbelül 1100 font súlyú kőgolyókat vetett. A másik Gentben, ennek neve „*Margot La Folle, Marguerite Venragée*“; csőve 5.2 m. hosszú, kalibere 0.64, súlya 3.28 mázsa (108. ábra). A belőle vetett golyók súlya 680 font. 1380 körül készült. A harmadik az edinburgi kastély

108. abra.

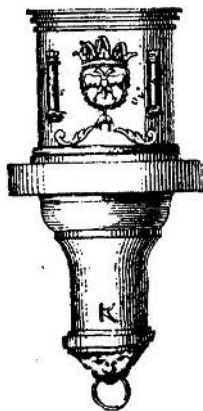
Marguerite Penragée.

egy bástyáján áll s Mons Megnek (Mons = szörnyeteg, Meg Margueritte-nek rövidítése) nevezik. 1426 körül készült, hossza 3.97 m. 300 fontos golyókat vetett.

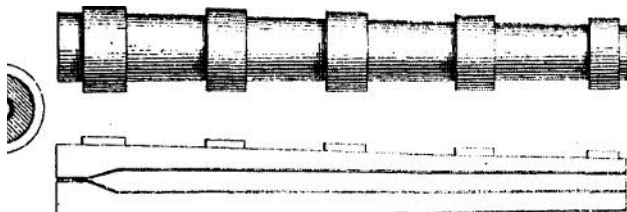
A másik alakja az *ágyú*, melynél megkülönböztetjük az előre eső torkolatot (*vólee*), a kamarás ágyúnál a csőbőlnék nevezett első részét. A torkolatszélt vagy karimát, a gyűrűt, vagyis a torkolat külső párkányát, az ágyazatot, a középső pántot, továbbá a cső közepének két oldalán levő csapokat, melyek a csőnek az ágyútalpra való vissza-

107. ábra.

Mozsár.

108. ábra.

Faágyú.

pattanását akadályozzák meg és az irányzást könnyítik.

A cső tetején alkalmazott, régente gyakran delphin alakú füleket, a furatot, ennek kalibernek¹ nevezett átmérőjét, a fenékrészt, és a gyakran gombalakúan végződő hátsó részt. Az ágyúhoz tartozik a törő, a töltő és az ágyúkanál. A XIV. századbeli ambrázi codexben ábrázolt ágyúk mutatják, hogy ezeket nagyobb részét vasból készítették, de kellett a bronzt is alkalmazniok, mert régibb számadásokban réz és czinre vonatkozó kiadásokat is találni, sőt faágyúk is voltak (109. ábra).

¹ A kaliber fogalmát már ismerjük a kézi lőfegyverek leírásából, csak azt tehetjük még hozzá, hogy e szó kalat = minta, arab szóból ered.

A bronz ötvözésére vonatkozólag a speyeri krónikában találunk adatot 1406-ból, a mikor e város egy ágyút öntetett, melyhez 52 mázsa és 65 font rezet, 3 mázsa és 51 font czint használtak föl. Ennél az arány 100: 65, az ezen időből való török ágyúknál 92: 8.

Eleinte mag¹ (*kern*) körül öntötték az ágyút és csak később fűrták a csövet.² A bronzágyúk korával körülbelül összeesik az elöltöltők elterjedése is.

Eleinte csak arra voltak főtekintettel, hogy az ágyú falai erősek legyenek, később a szállításra való tekintetből a falak erősségét csökkentették s a csöveket igen hosszúra készítették, mert azt tapasztalták, hogy mennél hosszabb a cső, annál tovább hord, az akkori puskapor t. i. lassabban égett el s ennek következtében több időbe került míg hatásának maximumát elérte. Voltak bőrből készült ágyúk is már a XIV. században. A velencei arsenalban őrzött kis bőrmozsarat Chioggiánál használták 1380-ban.

Sok időbe került míg az arányok tekintetében megállapodásra jutottak.

Cardan szerint az ágyú és golyó súlya közötti arány 100:1.

Ekkor következett be az az idő, mikor rendkívül nagy ágyúkban találták büszkeségüket a fejedelmek és ágyúöntők, míg czéltalanságukat látva, a másik végletbe jutottak.

Egy ilyen szörnyeteg volt az, melyet Konstantinápoly 1453-iki ostroma alkalmával egy Orbán nevű magyar öntő készített Drinapolyban,³ súlya 300 mázsa volt és 12 mázsás

¹ Ezt nevezték az arabok kalatnak s innen ered a kaliber szó.

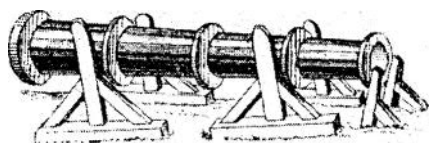
² Báró Tott, „Mémoires II. 1790“ ez. művében, azt írja, hogy a törökök a XVIII. századig mag körül öntötték.

³ Bővebben lásd a magyar hadügynél.

lővedéket vetett. Szállítására 700 ember és 100 ökör volt szükséges; két hónap alatt ért Konstantinápoly alá.

A tábori és ostrom-ágyúk között eleinte nem volt lényeges különbség, minden ágyúfélét, a mit csak szállítani lehetett, magukkal vittek. Az ágyúk eleinte elől és hátul is nyitott csövek voltak, melyeket hátulról töltöttek (*canons se chargeant par la culasse*) és bombardáknak nevezték (117. ábra), ezekből fejlődtek a „*veuglaires*“-nek nevezett ágyúk, melyeket mozgó töltény-kamarákkal (*boites mobiles*) töltöttek. Egy ilyen van a párizsi Musée

110. ábra.

Hátultöltő mind a két végén nyitott ágyú.

d'Artillerie-ben. Az ide mellékelt 110. ábra azt az ágyút mutatja, melyet az angolok állítólag Crécynél (1346) használtak. Az akkori ágyúk messzehordása igen különféle volt.

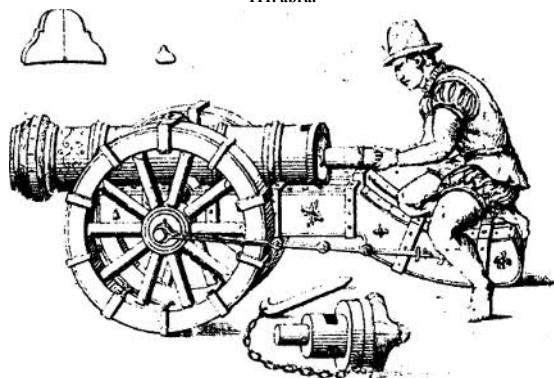
Taracznak (*obusier*), nevezték a rövid csövű ágyúkat, melyek a lővedéket vetették. Eleinte csak vas- és kőgolyóbisokat vetettek belőle, a XVI. században már gránátokat is. Később leginkább földtűz cél ellen használták, például sánczok belseje ellen. Csapatok ellen guruló vetést alkalmaztak.

Amusette-ek voltak azok az egyfontos, gyakran hátultöltő tábori ágyúk, melyeket Szász Mórincz alkalmazott, először, a gyalogságnál. Ezekből vas- és ólomgolyókat

lőttek. Kezelésükre 2—3 ember elég volt, gyakran ezek húzták, gyakran pedig egy lovat fogtak elébe; a múlt század vége felé ismét kimentek a használatból, csak Franciaországban rendszeresítették ismét 1828-ban, de akkor „*fusils de rempart*“-nak nevezték.

Könyökös ágyú (*coudes, code*), mely egy kamarául szolgáló vízszintes helyzetű és egy előrészt alkotó, előb-

111. ábra.

Hátultöltő ágyú.

benivel 90 fok alatt összekötött csőből állott. Az ilyen ágyú célja volt a lövedéket megközelítőleg merőleges elevációval vetni. Ilyen ágyakat Konstantinápoly 1422-iki ostrománál használtak s a byzancziak „*amkalai*“-nak nevezték.

Az *escarpine*, melyet a hollandusok „*donderbus*“-nak neveznek, tengerész ágyú volt s a vitorlák szétlövésére szolgált.

A *faucon* (*folcone*) tábori ágyú, melynek hossza rendszeren 2 méternél több, súlya 300—600 kg., vaslövedékeinek súlya 2—4 kg. A *fauconneau* (*falconet*) előbbeni-

hez hasonló, csakhogy könnyebb volt. Később a XVIII. században az 1—2 fontos gyalogezredbeli ágyúkat nevezték így. A couleuvrine hossza 31—40 kaliber. Azokat, melyek csövének átmérője a torkolatnál 14 cm. volt egész, azokat, melyeké 12 cm. fél, s végre azokat, melyeké 8 cm., negyed couleuvrine-eknek (*sacre*) nevezték.

Voltak ezenkívül „*couleuvrine batarde*“-oknak nevezettek is, melyek az előbbiektől. abban különböztek, hogy hosszúságuk 48 kaliber volt, A „*passé volant*“, melyet leginkább a francziák és spanyolok használtak a XV. században, egy 40 kaliber hosszú, 8—16 fontos ágyú volt.

112. ábra.

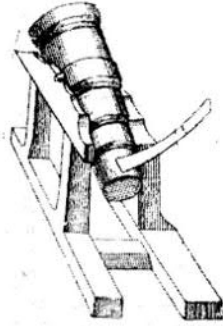
Couleuvrine.

Az espringole mitrailleuse-szerű, több puskacsóból összeállított lövő szerszám volt.

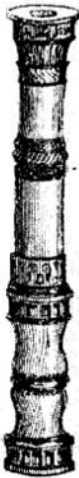
Voltak ezenkívül még sok más nevű ágyúfélék, melyek között azért bajos eligazodni, mert egy és ugyanazon ágyú félének vidék szerint változott gyakran a neve, a minek itt ez volt a neve, azt máshol másként nevezték és mert gyakran nemcsak az ágyúnemeknek, hanem az egyes ágyúknak is külön, többnyire fantasztikus nevük volt. (111., 112., 113., 114. és 116. ábra.)

A XIV. és XV. századbeli ágyúfélék nagyon különböző alakúak és kaliberűek voltak; hol rövid üstszerű, hol hosszú kígyószerű ágyúkat használtak. Csak az utóbbi század vége felé alakulnak bizonyos típusok, melyeknek külön-külön nevük van. A kaliberek számának egyszerűsítése a francziák érdeme.

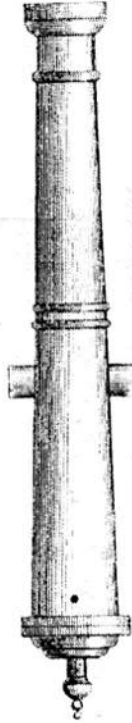
113. ábra.

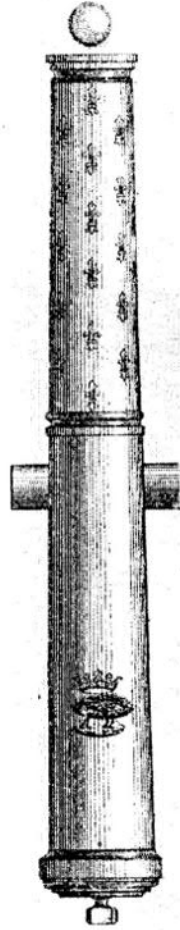
XV. századbeli ágyú.
Proissart kézirataiból.

Olasz commune, vagy mezzana. 10 láb hosszú.
17 kiló súlyú lövedéket lő.

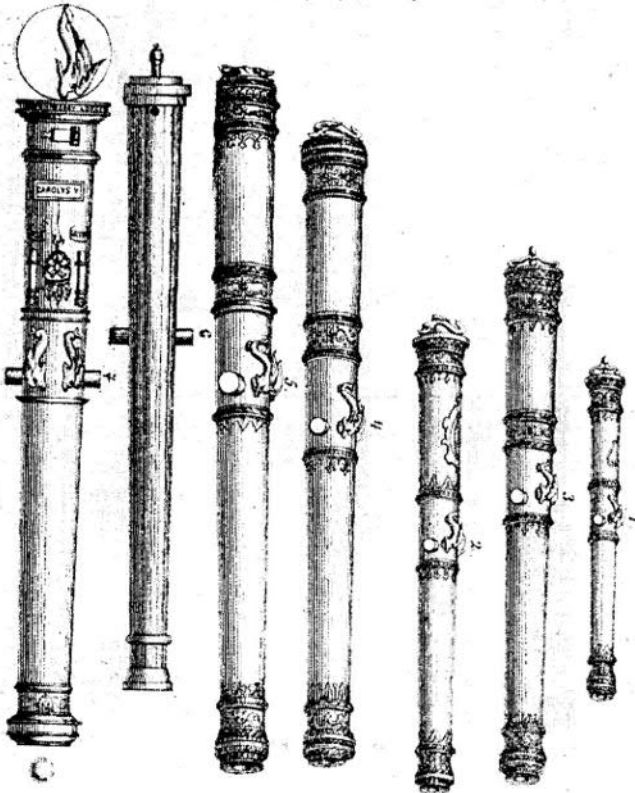
33 kaliberes francia ágyú (legnagyobb a francia hat kaliber között).

XII. Lajos idejébéli francia ágyú.

114. ábra.

1. I fontos falconet.
 2. 3 " "
 3. 5 " "
 4. 7 " conleuerrine.
 5. 12 " "
 6. Conleuerrine bátorláda.
 7. 12-es kaliberű V. Kd.
 rolyv idejéből ágyú.

II. Henrik alatt hat kaliber volt (*six calibres de Francé*):

33 fontos ágyú 21 lóval;

15 fontos nagy couleuvrine 17 lóval;

7 fontos nagy couleuvrine batarde 11 lóval;

7 fontos couleuvrine moyenne 4 lóval;

2 fontos faucon 3 lóval;

2 fontos fauconneau 2 lóval.

E beosztás körülbelül XIII. Lajos koráig maradt meg.

Sully „Instruction sur le fait de Vartillerie^a-jéből látni, bogy minden ágyús ló 330 fontot húzott. A négylovas szerkocsik 33 ágyúgolyót, 66 couleuvrine golyót, vagy 127 coul. batarde golyót, vagy 400 coul. moyenne golyót, vagy 600 fauconneau golyót szállított s ez 1000 fontnak felel meg.

Ezt megelőzőleg Franciaországban Le Chesnaye des Bois szerint következő ágyúnemek voltak:

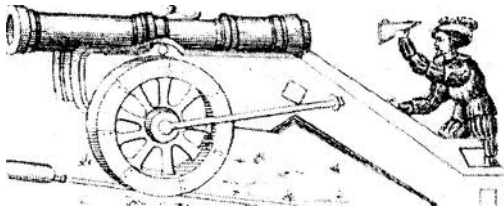
Le Basilic	48	fontnyi kaliber,	súlya 7200 font,	hossza 10 láb.
Le Dragon	40	»	»	» 7000 » » 16 »
Le dragon volant	32	»	»	» 7200 » » 22 »
Le Serpentin	24	»	»	» 4900 » » 13 »
La Couleuvrine	20	»	»	» 7000 » » 16 »
Le Passemur	16	»	»	» 4200 » » 18 »
L'Aspic	12	»	»	» 4250 » » 11 »
La demi couleuvrine	10	»	»	» 3850 » » 13 »
Le Pessandeau	8	»	»	» 3500 » » 15 »
Le Pelican	6	»	»	» 2400 » » 9 »
Le Sacre	5	»	»	» 2850 » » 13 »
Le Sacret	4	»	»	» 2500 » » 12 $\frac{1}{2}$ »
Le Faucon	3	»	»	» 2300 » » 8 »
Le Fauconneau	2	»	»	» 1350 » » 10 $\frac{1}{2}$ »
Le Riboudequin	1	»	»	» 700 » » 8 »
Egy másik ilyen	$\frac{1}{2}$	»	»	» 450 » » 6 »
L'Émérillon	$\frac{1}{4}$	»	»	» 400 » » 4 »

Már 1732-ben csak a következő ágyúk voltak Franciaországban:

24	fontos,	súlya	3000	font,	hossza	6' 7" 9"
16	»	»	2500	»	»	6' 2" 4"
12	»	»	2000	»	»	6' 1" 3"
8	»	»	1000	»	»	4' 11" 11"
4	»	»	600	»	»	4' 9"

Az ágyúöntésre használt anyag hat rész harangfémből, öt rész rézből és egy rész cizinből állott. Az ágyú és

115. ábra.

70 kaliberű, 75 mázsa nehéz ágyút szögmérővel irányoz a tüzér.

golyó súlya közötti arány 225:1; a cső átmérője hátul 1, a torkolatnál 0.5 kaliber.

A por súlya: kőgolyónál $\frac{1}{4}$ vasgolyónál $\frac{7}{27}$ ólomgolyónál $\frac{1}{2}$ -szer annyi, mint a lövedéké; a port bőr- vagy papiroshüvelybe tették.

Az ágyútalpak köröskörül burkolva voltak. Néha hátul ágyútalpkarika, elől pedig vontató-kamó volt alkalmazva.

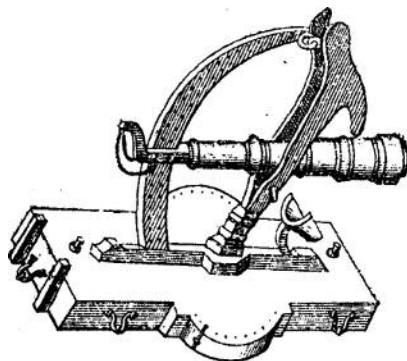
Az ágyútalphoz tartozott egy lánczon függő emelő-készülék és egy irányzó.

Szögletmérővel és quadrans-sal (12 részre osztott negyedkör) irányoztak (115. ábra), melynél fődolog volt az

függőn a középvonal meghatározására, és a hüvelyekre beosztott skála.

Míg az ágyúk kicsinyek voltak, a közönséges málhás szekereken szállították, de később külön szekereket gyártottak e ezélra, melyeknek felső része rendszeren gerendákból összeállított sík lap volt, s ezt használták talpnak is.

116. ábra.

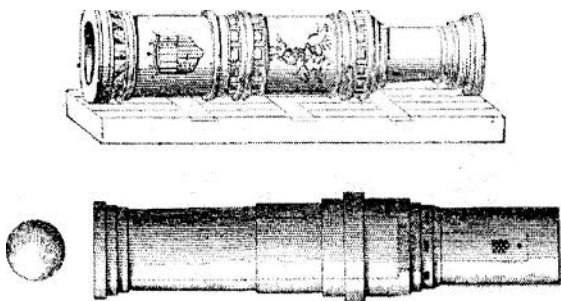
Froissart kéziratából vett ágyú.

Jelentékeny haladás volt a cső két oldalán alkalmazott két csap. Ezek első alkalmazásának idejét biztosan nem lehet tudni. E találmány az ágyútalpoknak tökéletesítését is maga után vonta. VIII. Károly 1494-iki hadjáratában ilyen csapokkal ellátott, 140 könnyű bronzágyút vitt magával Olaszországba, melyek kereken mozgó talpakon voltak elhelyezve (119. ábra). Nehézségükről kellő fogalmat ad az a körülmény, hogy az Apennineken való átkelésnél mindeniket, a befogott ígás állatokon kívül,

100—120 ember segítette tolni.¹ Eleinte a csövet gerendára tették és úgy sűtötték el, a visszalökődést, mögéje a földbe vert czölöpökkel, akadályozták meg. E czölöpök erős ellenállására nagy tekintettel voltak, mert azt hitték, hogy biztos lövés csak akkor lehet, ha a cső mozdulatlanul marad.

A tábori ágyukat látták el előbb talppal, melyet tengelyyel összekötött két kerékre helyeztek.

117. ábra.

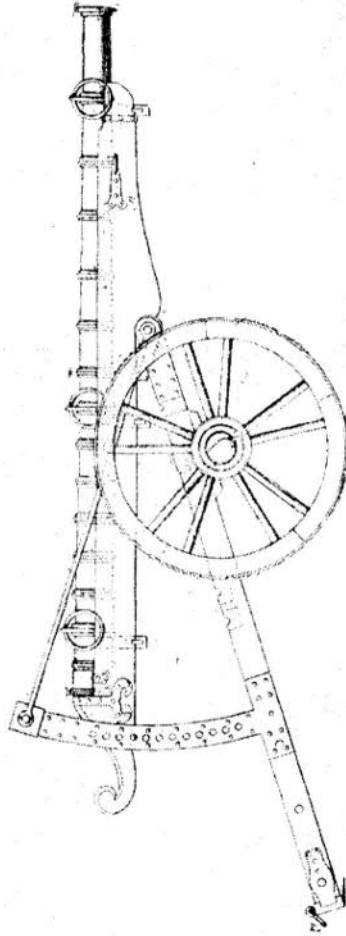
Bombardák. (250.1.)

Az első ágyútalpak vályúszerűek voltak. A vályú hátsó részét 2 hüvelyknyi vastagságban ólommal bélelték ki.

Ha magas irányra szándékoztak löni, a talpak alá gerendákat helyeztek s azzal emelték magasabbra a vályúba helyezett cső elejét. Később a gerendákat kecskelábakkal pótolták. Még később csavaros emelőkészüléket is használtak, mely a két oldal felé való irányzást is

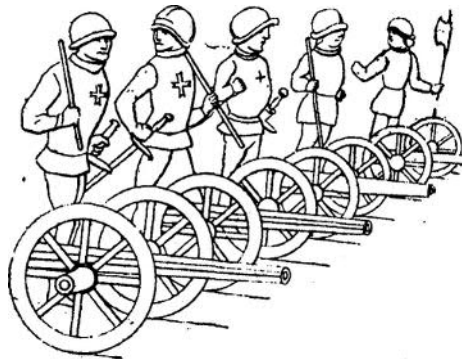
¹ Susane, Histoire de l'Artillerie française.

118. ábra.

*Bombarda. (250. L.)**Burgundi couleurine talppal és keretekkel.*

lehetővé tette. Könnyű ágyúkat merőlegesen álló kengyelbe helyeztek s ezen mind a merőleges, mind a vízszintes síkban lehetett forgatni, hogy azonban minden elhajlási szögnél, hátul a kellő helyen támasza legyen, a fenékdarab mögé egy-két szarvat alkalmaztak, melyek át voltak lyukasztva, s e lyukakon támasztó-peczkeket dugtak át. Később az irányzó-készülékeket a taliga-

119. Ábra.

VIII. Károly francia király tábori ágyúi.

paddal kötötték össze és rájöttek, hogy az ágyú visszapattanása nem árt a talpnak, mert a kereken való visszagurulás a visszapattanás erejét csökkenti. Ezzel az ágyútalpakat illetőleg ismét egy új kor kezdődött.

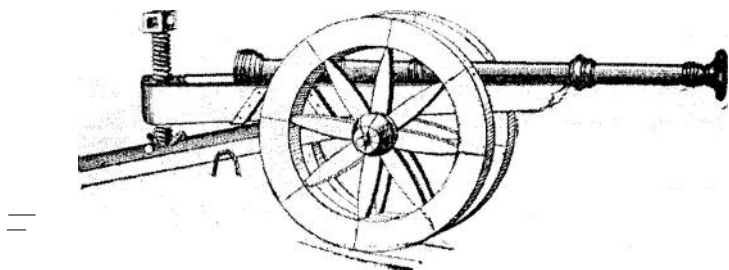
1480-ban a Pont de l'Arche-i gyakorló táborban nagy újítások történtek a hadügy minden ágában. A „*maitre visiteur et général réformateur de Vartillerie de Francé*“-k kinevezett *Galiot* 2500 munkást képezett ki a tüzérségi szolgálat minden ágában. Ezek úgy látszik a „*bandes d'hommes de métiers*“-k és községi tüzérekből állottak.

A tüzérszolgálatot teljesítő katonákat is „pionnier“-nek nevezték, a mi gyalogost jelent és a sakk pionjával együtt állítólag persa eredetű.

A gyakorló tábor feloszlása után a pionnier-eket, úgy látszik, szabadságolták s csak hadjáratban hívták ismét be.

E gyakorló táborban szerkesztették azokat a kerekeken mozgó ágyútalpakat, melyek sok ideig mintául szolgáltak a többi hadseregeknek is.

120. ábra.

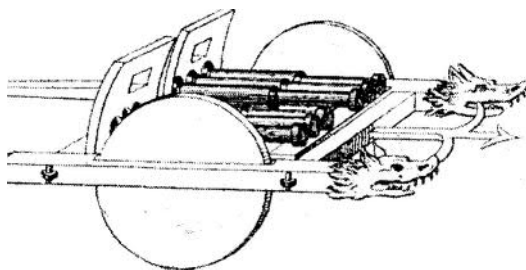
Olasz tábori ágyú igazító csavarral.

E táborban találták föl a francziák az ágyúknak a merőleges síkban csapok körül való mozgatását is. Sajnos, hogy a VIII. Károly korabeli ágyúkból egy sem maradt fenn korunkig.¹ A burgundi tüzérségnél szintén ügyesen volt a XV. század végén a kerekes talp az irányzó szarvakkal összekötve (118. ábra), de a csövek szilárdan voltak elhelyezve, úgy, hogy az emelkedést változtatni csak a kerekek földbe ásásával lehetett. Később az irányzó szarvak helyett merőlegesen álló, átlukasztott csöveket alkalmaztak s ebből fejlődött az igazító csavar (120. ábra).

¹ Favé.

Hogy milyen lassú egymásutánban lőttek az első ágyúkból, a metzi krónika következő szavaiból látni: „Ebben az esztendőben (1437) építették a most Cammoufle-nek nevezett tornyot, mely szép és jól védhető. Azt mondják, Cammoufle nevű bombardás javaslatára emelték, ki *napjában háromszor* volt képes lőni, a mikor ars magicát kellett alkalmaznia; ezért Rómába küldték, hogy ott bűneinek bocsánatát nyerje.“¹ De már 1499-ben nagyon megváltoztak a körülmények, a mi abból látszik, hogy a

121. ábra.

Olasz mitrailleuse.

svájcziai VIII. Károly segítségükre küldött ágyúit látván, fölkiáltottak, hogy ily tökéletes ágyúkkal napjában harminczszor is lehet lőni.

XI. Lajos idejében a lőpor készítésében már nagy haladás történt, de még mindig nagy mennyiségű por kellett. A XV. században élt Georgio Martini azt mondja,¹ hogy ha 100 fontnyi követ akarunk lőni, 24 font porral kell tölteni s a lőportöltést 19—20 fonttal növeljük minden 100 fontra, a melylyel a lövedék súlyosabb. A bombar-

¹ Susane Histoire de l'Artillerie 65. lap.

dák töltésére használt por négy rész salétrom, két rész kén és egy rész szénből állott. A kisebb ágyúféléké nyolcz rész salétrom, három rész kén és két rész szénből. A salétrom igen ritka volt, ezért XI. Lajos elrendelte, hogy királyi biztosok menjenek a magánházak pinczéibe, istállóiba stb., egy szóval mindenüvé, a hol ezt az anyagot föllelni lehet és szedessék össze. Ily módon azonban elegendő mennyiségűt nem bírtak kapni és igyekeztek azt különféle módon előállítani. Legtöbb salétromot azonban még mindig kereskedelmi úton szereztek Ázsiából.

A faszén előállítására is sok gondot fordítottak és erre leginkább hársfát használtak.

A puskapor eleinte finom lisztszerű volt. Ezzel azonban bajos volt jól tölteni, különösen kis kaliberű előltöltő ágyúkat, és már a XV. században borszeszszel keverve gümös alakban készítették. Ebben az időben háromféle puskapor volt, lisztszerű, gümös (melyből a szemcsés fejlődött) és gyújtó.

Franciaországban a szemcsés port 1525-ben rendszerezésítették.¹

A port eleinte szabad kézzel csinálták úgy, hogy alkotó részeit, apróra törve és összekeverve, mozsárba tették s ott addig törték tovább, míg lisztszerű nem lett. Ebben az időben mindenki gyárthatott lőport, a minnek sok rossz következése volt, mert nem mindig vettek elegendő tiszta anyagot hozzá, s az arány sem volt közöttük egyenlő s így különféle tulajdonságú lőporok keletkeztek.

A lőporgyárak vagy malmok a XV. század elején terjedtek el.

¹ Susane, Hist. do l'Artillerie.

Említettük már előbb, hogy az akkori lőpor igen lassan égett el. A rendszeren nagy hézag és az eleinte nagyon rövid cső mellett a lövedék sebessége oly csekély lett volna, hogy a kis távolságra lévő célban sem tett volna jelentékeny kárt, s ezért használták a kamaradugót, mely légmentesen elzárta a csövet s a gázoknak a feszítő erőt adta meg. Ebből láthatjuk, hogy e fojtás szerkesztése igen jelentékeny föladata volt az akkori tüzéreknek. Később mikor a kamarát és csövet egy darabból öntötték oly hosszúra, hogy a tüzér szabad kézzel a kamaráig nem érhetett, a kamaradugót nem alkalmazhatták többé.

A lövedékek nyíl-, lándsá-, gerenda-, tuskó- és kőgolyóalakúak voltak s ezek még a XVI. században is használták a vasgolyók mellett. A kőgolyókon kívül téglá-, ólom-, bronz- és vasgolyókat is használtak. Izzó vasgolyókat már a régi gépekből is vetettek. A tűzgolyókról nem tudjuk, hogy izzó vagy gyújtó golyók voltak-e.

A bombák legrégebbi nyoma Regensburg 1388-iki ostromleírásából való. Gyújtó lövedékeket is inkább vetettek a régi fajta gépekből, mint lőporral töltöttekből, mert ezeknek gyönge ellenálló képessége a lőpor erejével szemben csekélynek mutatkozott. Robbanó lövedékekről Santini tesz említést, 1450-ben. A robbanó lövedékeket, azt hiszem, lehetne pattantyúnak nevezni, habár e szóval a magyarok több századon át nem ezt, hanem az ágyúféléket nevezték. E kihalt szó oly magyaros hangzású, hogy elterjedése és érthetősége kétségtelen. Világító lövedékek voltak a közönséges gyújtó lövedékek, melyek egy rész salétrom, három rész kén, egy rész szén, egy rész gyanta, egy rész piskolczból állottak.

Kartácshoz hasonló lövedékek voltak az 1445-beli tüzemesteri könyvben sündisznó név alatt említettek. Belgrád

1439-iki ostrománál 5—10 ólomgolyót lőttek egyszerre az ágyúkból, eleinte a golyókat és kavicsdarabokat szabadon töltötték a csöbe, a XVI. században vászon-tarisznyába rakták és csak a XVII. században kezdték henger alakú szelenczébe tenni az apró lövedékeket. A jelenlegi hengerkartácsok pléhdobozba rakott 50—250 g. súlyú golyók; a szelencze hajtó koronggal van elzárva. A shrapnelek elterjedése óta a kartácsot kevesebbet alkalmazták és csakis 500 m. távolságig.

Az ágyúfélék új korszaka a jelen század negyvenes éveivel kezdődik, a mikor Wahrendorff svéd öntőház-tulajdonos egy új szerkezetű sima csövű hátultöltő ágyút készíttetett. Célja az volt, hogy a várbeli ágyúknak töltését a kazamattákban könnyebbé tegye. Már azelőtt is készíttetek, a mint alkalmunk volt látni, hátultöltő ágyúkat, de ezek a zárókészülék hiányosságánál fogva nem voltak czélszerűek. Wahrendorffnak sikerült a czélnak megfelelő dugózávázatot készíteni. Pár évvel később, 1846-ban, Cavalli piemonti tüzérkapitány ösztönzésére, a csövet barázdákkal látta el. E barázdák a mostani Woolwich-barázdákhoz hasonlítottak s már 1856-ban Franciaországban a La-Hitte rendszerű ágyúknál is alkalmaztattak. Négy évre rá Olasz-, Orosz- és Dánország, valamint Belgium is ilyen barázdás csövű ágyúkkal volt ellátva.

A Lancaster rendszerű ágyú, melynek keresztmetszete elliptikus és a belőle lőtt lövedék alakja ellipsoid volt, a krími hadjáratban mutatkozott czélszerűtlennek; az angolok föl is hagytak vele és már 1860-ban az Armstrong rendszerű ágyúféléket látjuk az angol tüzérségnél, de ezek szintén nem feleltek meg a czélnak és általánosan elterjedt az a nézet, hogy a hátultöltő ágyúk nem jók,

mert tökéletes zárókészüléket szerkeszteni nem lehet és visszatértek az elöltöltőkhöz.

A francia La-Hitte rendszerű elöltöltő vont csövű ágyúk igen jóknak, legalább sokkal jobbaknak bizonyultak, mint a sima csövek és ennek mintájára a legtöbb állam vont csövű elöltöltő ágyúkat szerzett. Armstronggal egy időben Whitworth sajátos rendszer szerint szerkesztett ágyúkat, melyeknek keresztmetszete legömbölyített szögű hatszög, a cső barázdája kétszeri fordulatú, lövedéke három kaliber hosszú, a lőportöltés érczokban van, mely a zárókészüléket pótolja. Az észak-amerikai államok 1862-ig ezt használták, mikor aztán a Parrot-féle ágyúkat rendszerezítették, melyek megint elöltöltők voltak. Ausztriában Uchatius szerkesztett 1885-ben új rendszerű ágyút.

Az európai államok hadseregeinél használatban levő ágyúkra vonatkozó adatokat a túldoldali táblázat ismereti.

A vontcsövű ágyúkkal a lövedék alakja is megváltozott és hosszúkás alakú lett. A lövedékeknek ez az alakja nem új; la Rochelle ostrománál, 1627-ben már hengerded alakú gránátokkal is lőttek; később, 1756-ban, a La Fere-i tüzérek is tettek kísérleteket ilyen lövedékekkel, melyek azonban nem vezettek észélhoz, mert a hosszúsági tengelyük körül való forgásuk hiányzott, ezt csakis a jelen század elején találta föl Reichenbach.

A jelenlegi lövedékek alakja tojásdad vagy kúp-alakban végződő henger, mely üreggel van ellátva a robbanószer elhelyezésére.

Gránátokat (üreges lövedékeket) mindenféle célra lehet lőni. Födötten álló csapatok ellen a gránátokat hajtják és nem lövik.

A shrapnel-t és kartácsot csak élő célra alkalmazzák.

	Kaliber	Elnevezés	A cső anyaga	A zárvat			Lövőtávolság méterben			Lövőgyorsaság. Lőhet egy perczben
				alakja	anyag	dugókarika	gránát	shrapnel	kartács	
Anglia	7-6	12 fontos	acél	csavar	acél	Bange	5485	3000	500	3-szor
Ausztria és Magyarország	8-7	9 eméteres	acél-bronz	lapos ék	acél-bronz	Brodwell	4500	3375	525	4-szer
	6-6	7 eméteres				Brodwell	2250	3000	375	3—4-szer
Franciaország	9-0	90 mméteres	acél	csavar	öntött acél	de Bange		5600	600	3-szor
Olaszország	8-7	tábori 9 eméteres	tömörített bronz	lapos ék	bronz	Brodwell	4000	5300	600	4-szer
	7-5	tábori és lovaglő 7 eméteres		gömbök	acél	Brodwell	5400	4400	500	3—4-szer
Oroszország	10-6	gátony	acél	gömbök	kovácsolt öntött acél	Brodwell	5335	3200	400	3-szor
	8-7	könnyű és lovaglő				Brodwell	6400	3400	400	3—4-szer
Németország	8-8	tábori 9 eméteres	acél Krupp-féle	gömbök	öntött acél	acél	6500	3500	400	3—4-szer
Szerbia	8-0	tábori	acél	csavar	acél	Bange		5800	600	3-szor

Gyűjtő lövedékeket természetesen csak fölgyűjtandó tárgyak ellen használnak.

Lövésnek a szabadon álló célra való hajítást, *hajításnak* a földött célra való lövést nevezzük.

A hajított lövedék felülről (nagy lecsapási szögben) találja célját. Röpülési pályája magas ívben halad, a lövötté lapos ívben.

Guruló lövésnek nevezzük azt, mikor a lövedék a cél előtt esik a földre s onnan gurulva halad a cél felé.

A rakéta (*rocchetta, fusé*) vaspléhből készült hengeralakú csőből áll, melyben a lökő-elegy vagy kúp alakú tövis körül vagy tömören nyomatik össze. Előbbieneket Congreve-féléknek, utóbbiakat Augustin-féléknek nevezik. Az Augustin-félék keresztül vannak fúrva; e furat vagy mindenütt egyenlő átmérőjű, vagy fokozatosan szűkülő. A lökő-elegy elége mellett keletkezett gázok reakciója következtében a rakéta annál nagyobb gyorsasággal mozog, mennél nagyobb az égési fölület és a gázok tömege, melynek a lökő-erő felel meg. Az utóbbi nagyságán alapszik annak a lehetőségére, hogy a rakétát olyan testek lövésére lehessen használni, a melyek távol eső pontokon kárt okoznak, vagyis katonai célokra való használhatósága. A rakéta elől nagyon meg volt terhelve, ezért vagy tengelye irányában vagy oldalt fapálczákkal látták el. 1846-ban az amerikai Halé, pálczák helyett, olyan vaskúpot alkalmazott, melyen spirális lyukak mentek keresztül; az ezeken kitóduló gázok a rakétának, hosszabbik tengelye körül, csavarodó mozgást kölcsönöztek. Hogy a rakéták bizonyos meghatározott irányban haladjanak, vezető vályúból lövik ki. E vályúk háromlábú állványra vannak helyezve.

A rakétákat legelőbb Chinában használták, honnan az

arabok révén Európába is eljutottak, de nem sok ideig alkalmaztattak, sőt mondhatni a XVIII. századig alig van róluk szó, míg aztán a múlt század utolsó évében az angolok ismét meghonosították Európában. Congreve Vilmos angol tüzértiszt s a királyi laboratórium főnöke sok javítást eszközölt rajtuk úgy, hogy 1806-ban Boulogne, 1807-ben Koppenhága ostrománál használták.

Az eddig használatban volt rakéták, melyekből gránátokat, kartácsokat és gyújtó lövedékeket lőttek, csekély távolságra hordtak és nem találtak biztosan. Ezért az újabb időben mint fegyvert nem igen használják, sőt mint világító eszköz is eltűnik immár a villamos világítás korában. Ausztriában 6 és 12 fontos rakétákat alkalmaztak.

A mai tüzérség, ott, hol jó utak vannak, a többi csapatokkal lépést tud tartani, de ott, hol akadályok gördülnek eléje, azokon sokkal nehezebben hatol át, mint a lovasság vagy gyalogság. Különösen hegyes vidéken bajos a szállítása, ezért a hegyi háború céljaira külön ágyúkat szerkesztettek, melyek könnyebbek, de e mellett kisebb hatásúak is. E tekintetben a — sajnos — egészen félretett rakétáké a jövő, melyek kis részekre szét-szedhetők lévén, szállításuk minden ágyúénál könnyebb. Szép és háládatos föladata a jelenkor hadi technikusainak e nagyjövőjű fegyver hiányainak eltüntetése és annak tökéletesítése.

A tüzérség olyan segédfejnem, mely magában nem léphet föl, ezért tagolásának a többi fegyvernemekével összhangzásban kell lenni.

A. XV. és XVI. században a tüzérség közigazgatási tekintetben önállóan volt szervezve, de taktikailag legkisebb egységei is összeolvadtak a többi fegyvernemekkel. Az egyes ágyúkat a felállítás egész vonalán egy-

forma térközzel osztották el. Így a tüzérség hatása nem lehetett nagy, de mind a mellett sok ideig ragaszkodtak ehhez a fölállításhoz; csakis némely hadvezér egyesített több ágyút egy ponton, hogy nagyobb hatást érjenek el. Az egyenként való elosztás eleinte csak a csatatéren történt, de később állandó kapocs kötötte össze az egyes ágyúkat a kis gyalogsági taktikai egységekkel, nemcsak taktikailag, de közigazgatási tekintetben is. így keletkezett a zászlóalj- és ezredtüzérség. Eleinte csak a gyalogságnál, de a XVIII. században a lovasságnál is. Ennek a beosztásnak ideje múlt s ma már mindenütt az üteg (*batterie*) rendszer van életbeléptetve. E tekintetben is Napóleon szervezése volt irányadó.

A működő hadseregeknek csak a tábori tüzérség alkotja kiegészítő részét, az ostromló tüzérség nem. Ez a XV. század végén fejlődött ki a francziáknál, de az ágyúk drágasága miatt sokkal kisebb volt számuk, hogyszem működésük nagyon jelentékeny lett volna. A XVI. század elején az akkori viszonyokhoz képest elég mozgékony volt a tüzérség, de aztán egészen hanyatlásnak indult s nem igen jöhet szóba Gusztáv Adolf idejéig, kinek bőrágyúi s az ezek helyébe 1631-ben rendszeresített könnyű bronzágyúi méltán lettek híressé. Az utóbbiak 4 fontos lövedékeket lőttek. Gusztáv Adolf, bölcsen, távol tartotta magát az ágyúöntők két végletétől, kik vagy óriás szörnyetegeket öntöttek, melyeknek nagysága, nehéz kezelése és drágasága hatásukkal nem állott arányban, vagy olyanokat, melyek a puskánál alig voltak valamivel nagyobbak. Példáját követték a XVII. és XVIII. században majdnem mindenütt, sőt abban a században is, a melyben mi élünk, lényegében az ő elvei maradtak érvényben; azonban a rendszeresített kaliberek száma keve-

sebb lett s az ágyúk és különösen a lőszer-szekerek mozgékonyasága fokozódott.

A jelen század tábori ágyúfélei a legközelebb múlt idők ágyúk, taraczkok, mozsarak és rakéták. Ágyúk azok a lövő szerszámok, melyeknek hossza 18—35 kaliber, taraczkok azok, melyek 6—8-szor hosszabbak mint át-mérőjük, mozsarak pedig a 3—4 kaliber hosszúak.

Az ágyúkban aránylag több lőport használnak, ezért nagyobb kezdősebességgel és laposabb ívű pályával nagyobb távolságra lehet velük löni, mint a mozsárral.

A tábori taraczkok legnagyobb kalibere 6“, azaz a 36 fontos ágyúkéval volt egyenlő. Ezekből löni is és hajítani is lehetett. A hosszú 9—11 kaliberű taraczkokat gránát-ágyúnak nevezték.

Az öt századon át használt fekete puska por előnyei és hátrányai egymást ellensúlyozták, a mi az egyik félnek előny, az a másiknak hátrány volt. A füst a tüzelőt a célzásban megakadályozta s helyét az ellenségnek elárulta, a mely e füsttől eltakarva váratlanul lephette meg.

Utóbbi időben kísérleteket tettek, hogy a régi puska por hátrányait eltüntessék s ennek eredménye lett a különféle, úgynevezett füsttelen lőpor, melyek egyike sem teljesen füsttelen és semmi esetre sem por, például az osztrák és magyar hadseregben 1888-ban rendszerezített Schwab-féle füsttelen lövő anyag sűrített lőgyapot, melyet vékony rudacskák alakjába sajtolnak s aztán kisebb darabokra vágnak. Az 1890. évi mintájú Schwab-féle lövőanyag szintén nem por, valamint nem por a francia, angol, német és svájci sem, hanem lemezke alakú lőgyapot. Az olasz pedig nitroglycerinben föloldvasztott lőgyapot.

A füsttelen lövőanyagok előnyei a következők: a lövés után a kilátást a füst nem zárja el, minek következtében akadály nélkül lehet czélozni s a váratlan megrohanás veszélye is csökkentve van, mert az ellenség a mi füstünk leple alatt észrevétlenül nem lephet meg, állásunk több ideig marad az ellenség előtt ismeretlen, mert a füst nem árulja el helyünket, de ha egyszer megtudta s a fegyver elsütésekor keletkezett lángot meglátta, könnyebben fogja a köztünk és közte levő távolságot megbecsülni tudni. Ez különösen a tüzéségre nézve áll.

Előnye még az újabb lövőanyagoknak, hogy ballistikai teljesítő képességük nagyobb, minek következtében a töltés súlyát kisebbiteni lehetett, annyival inkább, hogy lobbanó hatása is nagyobb.

E helyen fölemlíthetjük, hogy a sűrített levegővel vagy más sűrített gázzal való töltés az utóbbi időben szintén gondolkozás tárgyává lett az intéző köröknek, s ezek arra a tapasztalatra jöttek, hogy a cseppfolyóssá tett gázok a billentyű nyomása után fölszabadítva, rövid időre gázalakba mennek át s a lövedék kiröpítése alatt a csövet nemcsak nem hevítik, hanem le is hűtik. Giffard cseppfolyós szénsavval 1500 méterre lőtte a 15 grammos lövedéket.

A legújabb kor szálfégyverei: a kard, szurony, dsida.

Az újabb kardok marokvédővel, kengyellel vagy kosárral ellátott markolatból és a pengéből állanak; az utóbbi rendszeren olyan alakú, hogy vágni és szúrni egyaránt lehet vele:

A szurony a XV. században akkor keletkezett, mikor minden gyalogos katonát puskával ellátni s a lándsát teljesen mellőzni akarták. Eleinte a szuronyt a puska csövébe dugták, tehát ekkor a puskával löni nem lehe-

tett; később úgy készítették, hogy a cső nyilasát ne zárja el. Vágó- és döfő-szuronyt különböztetünk meg.

Nagyon valószínű, hogy szuronyt vadászpuskákon alkalmaztak először. Egy ilyen szuronyos vadászfegyver van a császári ház bécsi fegyvertárában. Az első szuronyok rövid kardalakúak voltak, élük gyakran fűrészelt volt, hogy tábori szerszámul is lehessen használni. A XVIII. és XIX. században fokozatosan rövidebbre és keskenyebbre készítették. A szuronyt a legtöbb európai nyelven bayonette-nek nevezik (*baionette, bayonetta, baionetta*) s általában azt hiszik, hogy nevét a franciaországi Bayonne-tól vette.

Annak a készüléknek föltalálását, melynek segítségével a szuronyt akként lehet a puskára erősíteni, hogy csövét el ne zárja, Cohorn és Paen hollandus katona-mérnököknek tulajdonítják, kik élénk vitát folytattak 1681. körül a föltalálás dicsősége miatt. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a hollandusok használták legelőbb s tőlük terjedt el XIV. Lajos idejében Franciaországba, hol Bayonne-ban volt a szuronygyár.

Dsidát mostanában csak a lovaskatonák használnak, nem szólván azokról a testőrségi katonákról, kik a fejedelmi udvarok fényének emelésére s nem hadi czélok szolgálatára vannak rendelve; ezeknek különféle alakú alabárdjuk, dárdájuk stb. van.

Vértet a XVII. század közepéig viseltek. A tűzifegyverek általános elterjedése után, a mellvértet kivéve, melyet mindig nehezebbre készítették, a vértet részeit egymás alá tolódo lemezekből készítették. A XVI. század végéig, a mikor a legszebb vértet készítették, a pánczélt fényesre csiszolták. Később belátták, hogy a nehéz vértet a tűzifegyverek ellen nem oltalmaz s lassanként

megváltak a vértől. Legtovább a mellvért tartotta fönn magát.

Váarak, várívás. A lóporral töltött fegyverek általánosabb elterjedése eleinte nem változtatta meg a várak kinézését, a magas tornyokat nem váltották föl czélszerűb-
bekkel és alacsonyabbakkal, csak a falakat építették erősebbre. Az uraknak conservatív hajlamaitól nem befolyásolt városokban látjuk a várépítés renaissance-ját megtörténni. A faépítmények eltűnnek, a tornyok rendszeren hegyes tetejét eltávolították, hogy az ekként keletkezett plate-forme-ra ágyúkat helyezhessenek. A kurtinák folyosóit földelhányásokkal megszélesbítettek, hogy oda is ágyúkat helyezhessenek el. A falközt (*Zwinger*) akként alakították át, hogy a külső fal alatt mély árkot vontak, melynek escarpeja¹ a külső fal volt, a falközt pedig annyira feltöltötték földdel, hogy az gátul szolgált, s ezekre helyezték az ágyúkat. E mögött emelkedett a főfal, hol a védőőrség foglalt helyet. Ott, hol falközök (*Zwinger*) nem voltak, a fal elé húzott árok escarpeját kifalazták s mögötte földhányást alkalmaztak, mint Orange-nak XI. Lajos korabeli erősítésén, hol az escarpe fala ormózott. A várépítésnek ez a módja, melynél szabadon álló magas falak és tornyok vitték a főszerepet, nem volt megfelelő, mert az ostromlók ágyúinak el nem téveszthető célul szolgáltak. Ezen segítő, az árok külső oldalán földsánczot hánytak, melynek kifelé eső részét ezölöpzettei erősítették meg s ez elébe még egy árkot vontak, és „*douve*“-nek, „*braie*“-nek nevezték. A kapuk és a falak kiszögellő részei elé külső bástyákat (*boulevards, bastilles*) helyeztek, melyek a régi barbacane-okat

¹ Escarpe = az árkok belső, hátsó fala.

pótolták. A fölsorolt építmények azonban eleinte csak ideiglenes jellegűek voltak.

A clevei herceg és Macchiavelli azt ajánlották, hogy a főárkot a fal mögé helyezték, de ezt nem merték megtenni és úgy segítettek magukon, hogy a fal mögött tőle bizonyos távolságra földfelhányásokat alkalmaztak; e módon az ágyúknak elég helyük volt s a fal mögött is volt, egy második, védő erősítés.

Ez erősítési tekintetből jó volt, de tüzérségi tekintetből nem, mert az itt elhelyezett ágyúk hatása — különösen közel fekvő célra — nem lehetett pásztázó; ezért a falou kívül készítettek földfelhányásokat. Ez utóbb nevezett gát, vagy valóságos „*braie*“ volt, melyet árok választott el a faltól, vagy *J'ausse (ál) braie*“ közvetlen az escarpe előtt.

A kapuk védelmére eleinte a régi barbaeane-okat igyekeztek fölhasználni, falát nagy részt lehordták, földből gátfokot hánytak, melyre ágyúkat helyeztek s ennek oldalpasztázására a szomszéd kurtinák szolgáltak. Csakhamar belátták, hogy ezek az erősítések a védelemre szűkek, s ez okból a kapukon kívül nagyobb építményeket emeltek, melyeket „*fausse braie*“-ékkal vettek körül. Ebből látjuk, hogy a tűzi lövédfegyverek hatása következtében a védővonalak mindinkább kifelé jutottak.

Ebben az időben az árkok igen szélesek voltak, védelmükre az eddigi tornyok, csekély kiszögellésük nélkül fogva nem voltak jók s e végre alkalmazták a koffereket, caponniere-ket (*maisonettes*). Az újonnan épített várak azonban az erősítés elmondott módjától különbözők voltak. Két szándék vezette az akkori várépítőket, a falak erőssé tétele és üres építmények emelése, hogy a védelmi építmények földszintjében föllállított ágyúfélék pásztázó

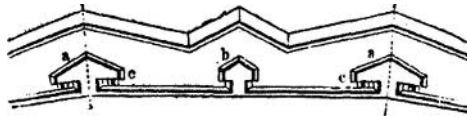
hatását biztosítsák. Az üres építmények boltozva készültek és a lövőrések szerkezete is tökéletesedett.

A tornyokat nagyobb átmérővel alacsonyabbra építettek úgy, hogy jobban kiszögelltek, befelé eső részök nyitott volt, hogy az ágyúk könnyebben juthassanak bele.

Az ormozat nem csak feleslegessé, de ártalmassá lett a védőkre nézve, mert a szétlöttek darabjai megsebesítették őket.

Mikor a merőleges védelemtől eltértek, a caponniere-k számát szaporították meg, hogy belőlük az oldalpásztázás biztosítva legyen. A rondelláknak is nevezett bász-

122. ábra.

Régi olasz módszer.

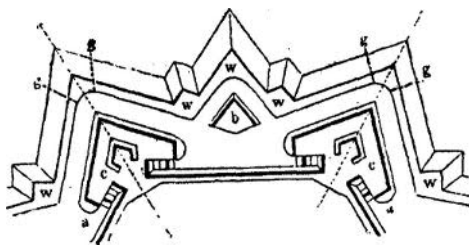
tyákat igen kifelé tolták s a kifelé eső félkör szerű vonalat egyenesre szabták, hogy több ágyú hathasson az arczonal irányában. E bástyáknak az volt a hibájuk, hogy kicsinyek voltak s a nagyon kiszögellőknek torka szűk volt, minek következtében a védelem szenvedett, mert ha az ellenség a bástyát elfoglalta, a szűk torkolatnál csak rövid arczonalat lehetett elébe állítani s azt is könnyű volt az ellenségnek megkerülni és a védőt oldalba támadni. E végből az egyenes arczú bástyákat szerették jobban; ezeknél a kerek részek, mint a két torony, megmaradtak s fedették az oldalzásra szánt ágyúkat. E részeket nevezték orillon-oknak.

Eljött az az idő is, mikor az erősítés helyes alap-

elveit fölismerték s így alakultak annak különféle mód-szerei.

A régi olasz módszer szerint épített Micheli, ki 1527-ben Veronát erősítette meg. Ennél (122. ábra) a kurtinára merőlegesen álló oldala (*c*) a bástyának (*a*), mely az árok pásztázására volt' szánva, félig vissza volt húzva, a hosszú kurtinát a kis középső bástya (*b*) fődte. Ugyanebben a században Cataneo és Marchi a bástyákat nagyobbra építeték s rá fokerödöt (*cavalier*) (*c*) (123. ábra) helyeztek s

123. ábra.

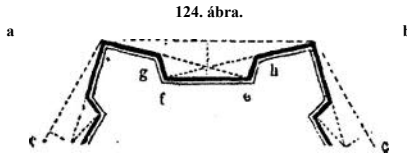
Új olasz módszer.

a kurtina elébe ravelint (*b*) a contre-escarpe elébe pedig fődött utat (*g*) és fegyverhelyeket (*w*) és glacis-t alkalmaztak. Ez volt az újabb olasz bástyás módszer.

Mindenki az olaszoktól tanulta a várerősítést; így a németalföldiek is, kik azonban sok változtatással alkalmazták az olasz módszert. A talajvíz viszonyai arra utalták őket, hogy a széles vízi árkok mögé falazat nélküli sán-czokat hánnyanak; az árok pásztázása tekintetéből a főgát elé „*jausse braie*“-t emeltek. Az árokban több külső művet helyeztek el s elébe fődött utat alkalmaztak.

Az erősítésnek ezt a módját írta le Freitag 1630-ban, ki nek művét szívesen olvasta első nagy katonairónk, Zrinyi

Miklós. A németalföldi módszert Cohorn és Rimpler (1685) lényegesen tökéletesbítették, a mikor főtekintettel voltak a támadó és szakaszonként való védelemre. E módszer szerint a fogát és fausse-braie közötti árok 30 méter széles, escarpeja és contre-escarpeja fallal burkolt, Utóbbihoz járult egy hátsó folyosó, hogy onnan az árokba hatolt ellenségnek keményen ellent lehessen állni. A fausse braie elébe couvreface-t helyeztek, kettőjük közé pedig, valamint utóbbi elé is egy-egy széles vízi árkot. A couvreface előtti vízi árok előtt egy széles fedett út volt, hogy

Bástyázott arcvonal.

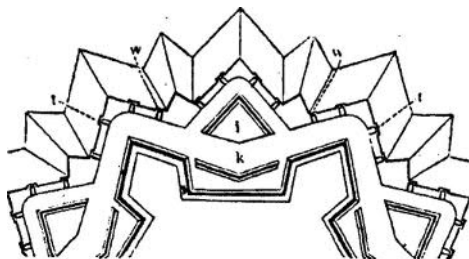
a lépcsőzetes védelem lehető legyen. E fedett út a talajvíz színéig volt süllyesztve.

A francia módszer profil-ja az olaszokéhoz, az alaprajz pedig a németalföldiekéhez hasonlít. Míg aztán Vauban ki 53 ostromot vezetett, 33 új várat épített és 300-at alakított át, nem igen volt tekintettel az eddigi alakra, de a térszint vette építéseinél tekintetbe, s ez okból minden vár, amelyet épített, más. (A tankönyvek azonban rendszeren három főtypusát különböztetik meg.)

A régibb váraknak három főtypusa van. A 124. és 125. ábrákon $a-b$ vonal, a polygonalis oldal, rendszeren 300—380 méter hosszú; ae és bf védelmi vonalak. A bástya-arczok ag és hb — 2l_7 , ae ; g és h vállpontok, e és f kurtinapontok, ch és gf oldalak merőlegesek ae és

bf-re; *ef* kurtina, előtte van a ravelin, melynek halántékvonalait (*face*) úgy alkalmazzák, hogy nyolcz méternyire álljanak a vállpontok előtt. A főárok 36 méter, a ravelin árka 24 méter széles. A földött út a kiugró szögeknél le van gömbölyítve és harántgáttakkal (*travers*) ellátva *i*. Az árokbeli olló-mű (*tenaille*) *k*, a meghosszabbított bástya halántékvonalai irányában van elhelyezve. Vauban mindenek előtt az árok mélységét csökkentette, de mert ez által az *escarpe* falazata földetlen maradt, ezt alacsonyabbra építette.

125. ábra.

Vauban-féle rendszer.

Legnevezetesebb változás az alaprajz tekintetében a bástyáknak a falóvtól való elkülönítése, úgy, hogy a fallal csak egy 11 m. magas bástyázott torony (*cavalier*) maradt összeköttetésben. Vauban jól ismerte systemájának gyenge oldalait és későbbi műveiben még az időt is meg tudta határozni, a melynek eltelte után az ő építette váraknak el kell esniök.

Követői Cormontaigne és a Mezieresi-iskola (1750) a bástyázott *tracée*-t, a falaknak tökéletes fedezése által igyekeztek javítani. Nyomdokukat követte Montalembert († 1800), de a bástyákat elhagyta és a polygonalis erősítésnek, védelmi kazamatáknak, kazamatás tornyoknak,

új szerkezetű olló-műveknek, elszigetelt erődöknek stb. volt híve. Azt javasolta, hogy a döntő pontokon az osztrák ütegek ellen nagy ágyú-tömegeket alkalmazzanak. A bástyáknak is voltak hívei, mint Chasseloup, Moucé és Bousmard, mikor aztán I. Napóleon idejében Carnot lépett föl több új javaslattal. Ezekkel azt akarta elérni, hogy a védő még akkor is több helyen rohanhasson ki, mikor az ellenség a glacis-t elfoglalta, és hogy a kirohanók útját álló futóárok-vonalakat (*tranché*) záporként lehessen a vetett lövedékekkel elárasztani. Ezt azzal vélte elérhetőnek, hogy a fallal burkolt meredek *contre-escarpe*-okat rakódó emelvényeszerű „*glacis en contrepante*“-k alakítja át és hogy a mozsarak számára kazamatás állásokat készít. Ezen kívül az olló-művek javítására is kiterjesztette javaslatait.

A francziák a legújabb ideig hívei maradtak a bástyás erősítésnek. Paris öve bástyázott, ez előtt számtalan elkülönített erőd (*fort*) fekszik, melyek többnyire ötszögletű bástyás építmények.

A vontcsövű ágyúk közvetett lövéseikkel már nagy távolságból szétlövik a falakat, és ennek következtében soknak meg kellett változni az erősítés módjában. Kis, elől fekvő erőd nélküli várak jelentőségüket veszítették és annál nagyobb jelentőségűekké váltak a működések alapjául szolgáló számtalan elől fekvő erőddel védett várak. Az elől fekvő erődöket úgy kell elhelyezni, hogy az ellenség a várat ne bombázhassa, mielőtt ezeket be nem vette. A francziák 6—7, sőt 15 kilométerre építették erődjeiket Paristól, a mi az egységes vezetést nehezíti s ezért némely újabb várépítő csak 4—5 kilométernyire teszi őket,

Az erődök láncolata egy második öv sarkpontjainak tekintendő, melyek közé közvetlenül csak az ostrom meg-

kezdése előtt emelnek ütegállásokat. Az elől fekvő erődök legczélszerűbb alakjának a tompa szögletű lunette-eket tekintik. Falaiknak a 15° beesési szög alatti ágyútűz ellen földve kell lenni.

A különféle rendeltetésű várak nevei a következők: Tárvár (*dépot*) Arad; fő hadi-kikötő Póla; hadi-kikötő Cattaro, Castelnovo; tárvár és hídfő Komárom; elsáncolt tábor Prsemisl; táborvár Krakkó; völgyzáró-vár Franzensfeste; rögtönzött erősítmény (*place du montent*) Triest stb.

A legújabb ideig különösen az ostromra nézve Vauban rendszere volt irányadó, de most a várak építési módorában beállott változások, továbbá az ostromló- és vár-ágyúfélék tökéletesedése következtében az ostromvezetés módjának is meg kell változni. Nem lehet azonban még mondani, hogy a szakemberek e tekintetben megállapodásra jutottak volna, mert nem volt alkalmuk újabb rendszerű váraknak újabb szerkezetű ágyúfélékkel eszközölt ostromát látni.

Bonin hadmérnökkari tábornok az ostromra vonatkozólag nézeteit a *Militair-Wochenblatt* 1878. évi folyamában (VIII. Beiheft) közölte. Ezek szerint a vár megvevésére választandó út, a rendelkezésre álló csapatok számától, az ostromlószerektől és a vár védelmi állapotától fog függni.

Ha gyenge védőőrséggel megszállt vár van az ostromlók előtt, erőszakos ostrom vagy rajtaütés is célzra fog vezetni.

A mikor nem szándékozunk rendszeres ostromot intézni, sok lovassággal kell az erősített helyet körülvenni, hogy annak a külvilággal való összeköttetését teljesen elzárjuk és kiéheztethessük.

Ha a vár körül nincsenek erődök s a várban kevés bombamentes épület van s végre ha annak parancsnoka

nem erélyes és tettszomjas, a bombázás anyagi és erkölcsi hatásánál fogva hamar célra fog vezetni.

Jól fölszerelt és erélyesen védelmezett várral szemben azonban csak rendszeres ostrom vezethet sikerre.

Bonin a jól védelmezett és erődökkel körülvelt vár rendszeres ostromát körülbelül következőkép képzelet:

Az ostromló sereg ostromló-tüzérségből, műszaki csapatokból és bizonyos számú hadosztályokból vagy hadtestekből áll.

Mindenekelőtt a lovasságot fogják a főutakon előre küldeni, hogy a várat szemmel tartsa és az, utakat elrontsa, a várbelieknek a külvilággal való közlekedését megakadályozza; e közben azonban azokat az utakat nem szabad bántania, melyeken az ostromló-építményekhez szükséges anyagot szállítják. A szemrevétel alapján az ostrom terve állapítatik meg. E tervben a támadó arcvonal, az esetleges mellékes támadás, az ostrom menete és az ostromló működés terének határai jelöltetnek meg. A működési teret szakaszokra osztják s meghatározzák, hogy hol legyen körülbelül a tüzérség első állása. A támadó arcvonal megválasztásában a hátravezető utak iránya irányadó, mert ezeken szállítják az ostromhoz szükséges anyagot. Az ostromló-telepek¹ lehetőleg vasutak mellett állítandók föl, s ezek és az üteghelyek között tábori vasutakat kell építeni.

A telepek rendszeresen 7—10 kilométerre legyenek az erődöktől; védelmükre tábori sánczokat kell hányni.

Az ostromnál a tüzérség a főfegyvernem, a többiek

¹ Ostromló tüzér- és hadmérnök-telep a tüzérségi és hadmérnöki ostromló-szerek gyülekező helye.

rendeltetése ennek — az ellenség harcának megszüntetésére irányuló — működéseit támogatni.

Az ostromlónak első föladata a védőőrséget a vár előtti térszínről visszaszorítani. Mikor ez nem elsáncolt állásokban van, a tábori tüzérség rendeltetése ebben közrer működni, különben pedig a nehéz ágyúféléké.

Mikor az elől fekvő térszínen levő erősített helyeket az ostromlók elfoglalták, ezeket ismét védelmi állapotba kell helyezni. A köztük és a hátul levő csapatok között való összeköttetés végett földött utakat, továbbá az előőrsök és tábori ágyúk számára lövész-árkokat és gödröket, illetőleg ütegállásokat kell készíteni.

Így keletkeznek — a távoli ostromot megkezdő harc közben — egymás mögött állások, melyeket előharcállásoknak nevezhetünk. Ezeknek rendeltetése azt a térszínt fokozatosan elfoglalni, melyen aztán, a gyalogság oltalma alatt, az első tüzérségi föllállítás ütegsánczai épülnek.

Az első tüzérségi föllállítás ütegsánczainak rendeltetése, hogy a tüzérség innen az erődök és a közbeeső elleneséges ütegsánczok tüzérségével harcoljon, eszközeit tönkretégye, újabb védelmi művek alkotását, az elromlott régiek kijavítását megakadályozza és a saját gyalogsága előnyomulását megkönnyítse.

Ezek az ütegsánczok rendszeren 3000 méterre lesznek az erődöktől és csak igen ritka esetben 2000 méterre, ezért igen messze hordó ágyúnemekkel kell ellátva lenniök (15 czentiméteres ágyúkkal, 21 czentiméteres mozsarakkal). Ha a közlekedési vonalak mellett nem lehet őket elhelyezni, akkor közöttük és a telepek között utakat kell készíteni, hogy a lövészek pótlása akadály nélkül történhessék. Felette kívánatos, hogy valamennyi ütegsáncz egyszerre legyen kész (egy éjen át), hogy

valamennyi egyszerre kezdhesse meg a működést. A gyalogság előrenyomulása közben új ütegsánczokat kell közelebb hányni, hogy a tüzérségnek első fölállításából a másíkba (az első parallel mögött) való átmenete közben se hallgassanak az ágyúk, mert erre, mint egyik fő alapelvre nagy tekintettel kell lenni. A második tüzérségi fölállítás ütegsánczai a hátsó ütegsánczok s az első gyalogsági fölállítás (első parallel) oltalma alatt épülnek 1500—2000 méterre az ellenség ütegeitől, mely távolságból ezek tönkrelövése már lehetséges. A második tüzérségi fölállítás sikeres működésétől függ az ostrom kimenetele. Ez az a távolság, melyben a tulajdonképeni ágyúharcz történik. A támadó tüzérségnek esetleges kirohanások vagy az erősített állásokba nyomult gyalogság működése ellen való földözése az első gyalogsági fölállítás csapatainak kötelessége, melyeket az ellenség építményeihez hathatós puskalövésnyi távolságban kell fölállítani, körülbelül 700 méterre az ellenség legelőbbre fekvő állásától.

A fölött eltérők a nézetek, hogy e vonalat összefüggő futóárkokkal vagy az előőrsök számára hányt lövészárkok kiépítésével földözzék-e?

A hátulfekvő térszínnel való összeköttetésre szolgáló futóárkokat girbe-gurba vonalban kell készíteni.

A második tüzérségi fölállítást 12 centiméteres és rövid 15 centiméteres ágyúkkal kell fölszerelni, ezekhez járulnak még a 15 centiméteres mozsarak, melyeknek rendeltetése az erősített építmények belsejébe vetni a lövedékeket és 21 centiméteresek, melyekből az üres építmények ellen működnek.

Újabb időben arra a meggyőződésre jutottak, hogy a legmesszebbhordó ágyúknál is gyorsabban lehet sikert

elérni a manapság már biztos találatra vontcsövű mozsarakkal. Ennélfogva, míg az első tüzérségi föllállításban a messzehordó ágyúknak, addig a másodikban a rövideknek és a mozsaraknak kell túlszámban lenniök. Az még nincs eldöntve, hogy az ágyúfélét egyenként vagy 4—6-os csoportokban jobb-e föllállítani. Az egyenként való föllállításnál a térszín előnyeit jobban föl lehet használni, mint az ütegenként valónál, de előbbinél meg az egységes vezetés és a lövészerpótlás nehezebb, továbbá az együttes hatás nem olyan könnyű.

A második tüzérségi föllállítás rendeltetése még réseket löni és eaponniéreket összerombolni; e célra rövid, 15, 21 centiméteres ágyúk és mozsarak szolgálnak. A páncélos tornyok és páncélos ütegek lövöldözésére 9 centiméteres ágyúkat, a földött állások ellen pedig 9 centiméteres mozsarakat kell használni s vagy az első gyalogsági vagy az elől fekvő ütegállásokba kell elhelyezni.

Az ágyúféléknek előre való vitele nem szükséges, mert a hosszú ágyúk tálalási biztossága az előbbrevitel által nem fokozódik, a rövidebbek alkalmazása pedig kisebb töltényeik miatt nem czélszerű.

A tüzekek meg vannak arról győződve, hogy ha az ágyúfélék az ellenséges erődhöz 1000 vagy 900 méterre jutottak, a lövöldözött erőd kis idő múlva annyira össze lesz löve, hogy a védőőrség nem fogja magát tarthatni s ágyúi is hallgatni lesznek kénytelenek.

Valószínű, hogy a második tüzérségi föllállításból már lehetséges lesz a városra löni s bizonyos esetekben még bombázni is, e közben pedig az erődöt és várost összekötő közlekedési vonalak is fognak szenvedni úgy, hogy az erőd kénytelen lesz magát megadni.

Sokan azt hiszik, hogy ezentúl sem lesz lehetséges a

műszaki csapatok közeli vagy árkász (*sapeur*) rohamát mellőzni. E végre az ostromló ágyuk folytonos tüzelése közben *s a gyalogsági föllállítás födőzete alatt egy második, sőt egy harmadik gyalogsági föllállítást is szükséges berendezni, a másodikat az erőd és az első gyalogsági föllállítás közötti vonal közepén, a harmadikat ettől 150—200 méterre. Az egyes gyalogsági föllállítási vonalakat futóárkokkal kell összekötni. Ezeknek fedezete alatt lesz a műszaki csapatoknak lehetséges a födőtt árkokon (*sape*) a glacis koronájáig jutni és az árkon való átkelést előkészíteni. Akkor, a mikor a dolgok idáig jutottak, megkezdődik az aknaharcz. Az ostromlónak mély aknák készítése által kell az ellen-aknák szétrombolását megkísérlem. Ha az ostromlónak nem sikerül az árok caponniére-jét szétrombolni és a védő ágyúkat képes a rohammal szembeállítani, az ostrom sikere, tekintettel a mai ágyúk hatására, kétséges lesz.

Természetes, hogy már béke idején kell bizonyos számú ágyút és a lövésre való szereket a várakban összegyűjtve tartani és arról is gondoskodni, hogy minden védelmi szer az ellenséges ágyútűztől védett helyen legyen elhelyezve. Ezt nevezik a várak *béke állapotának*. Ha már most ezt az állapotot annyira megváltoztatjuk, hogy a vár minden tekintetben képes az ellene való működéseknek ellenállani, a vár *fölszerelt állapotba* jut. Azt a munkát, melylyel ezt elérjük, fölszerelésnek nevezzük.

A fölszereléshez tartozik a várnak kellő számú ágyúfélékkel és elegendő lövészerrel való ellátásán kívül, a vár erősített építményeinek kiegészítése, szaporítása, élelmi és egészségügyi tekintetben szükséges anyaggal való ellátása. Tehát a fölszerelés tüzéségi, erősítési, gazdasági és egészségügyi természetű.

A tüzérségi fölszerelés célja: az ágyúféléket lövésre készen helyezni el az első tüzérségi fölállítás helyén, ott hol az a már békében elkészített tervben elhatározott, a lőport harci célra alkalmas állapotban raktározni stb. Az erősítési fölszerelés által az erősített hely rohammentessé, hozzáférhetetlenné lesz, a várórség biztosított helyet nyer, az elől fekvő térszínen erősített állások keletkeznek, a rendelkezésre álló vizek összetorlódását eszközlik, hogy szükség esetében bizonyos területet vízzel lehessen elöntetni stb.

A gazdasági és egészségügyi fölszerelés ezéjét mindenki tudja elképzelni, ezért ezt tüzetesebben méltatni nem szükséges.

Nem minden ágyút állítanak föl már kezdetben, mert nem lehet biztosan tudni, hogy hol fog az ellenség támadni, egy részüket tartalékban tartják, hogy az ostrom alatt oda vihessék, a hol reájuk leginkább lesz szükség. Az activ védelem kötelessége az ostromlóknak az elől fekvő térszínen való elhelyezkedését mindaddig megakadályozni, míg csak lehet. E célból az olyan pontok, melyek az ostromló seregnek hasznosak, előre elfoglalandók és védelemre rendezendők be s 9—12 cm. ágyúkkal szerelendők föl, minek következtében ezek az 1500—2000 méterre előre-tolt előőrsi állásoknak támogató pontjaivá válnak.

Az elől fekvő térszínen található, a védelemre fontos helységek lövészárkokkal és ütegállásokkal erősítendők meg (ez a tábori erősítés körébe vág). Az erődökbe messze hordó, az elől fekvő térszint 7—8kilométerre lövedékekkel elárasztó ágyúkat kell helyezni, az erődök szárnyaihoz pedig csatlakozó ütegállások építendők, melyek az erődöknek speciális ágyúartalékai. A mikor a támadás irányát már föl lehet ismerni, az erődök között közbe-

eső ütegállásokat kell készíteni és az általános ágyú-tartalékból vett ágyúféllel fölszerelni. Hogy a lövéshez szükséges anyagban fönnakadás ne történjék, szükséges lesz közbeeső lövészertelepeket is fölállítani.

A mikor a támadó az ő nehéz ágyúfélével az elől fekvő térszínen hányt sánczokra kezd tüzelni, akkor az ágyúkat innen a közbeeső ütegállásokba kell visszazállítani, mert ezek ágyúharczra nem alkalmasak. A védelem súlya az erődök vonalában szervezett első védelmi állásba helyezendő, ennél fogva a közbeeső ütegállások helyének kiválasztásakor első sorban a belőlük elérhető hatásra kell tekintettel lenni s csak azután arra, hogy milyen fedezetet nyújtanak. A közbeeső ütegállások az erődökkel egy külső övezetet alkotnak. Azt a kérdést vehetné föl valaki, hogy miért nem építik hát az erődöket sűrűbben, ha szükségesnek látják, hogy közöttük ütegállásokat készítsenek; erre azt felelhetjük, hogy egyrészt azért, mert akkor az erősítés sokkal több pénzbe kerülne és másrészt, mert az erődöknek sűrűen való építése magára a védelemre lenne hátrányos.

A védelem legfontosabb teendője az ellenséget mindig nyugtalanítani, sehol megállapodni nem hagyni, továbbá a megfigyelő szolgálatot jól berendezni, s e célból messze előre küldött megfigyelő őrsöket állítani. Kétséget nem szenved, hogy a jövődő ostromokkor e célra „ballon xaptif-okat is fognak alkalmazni, honnan éjjel villamos fényvel fogják a megfigyelendő térszint megvilágítani. Semmi sem lesz könnyebb, mint e lebegő őrsöket a várral telegrafdrótok által összekötni.

A mint a védőfél az ágyúkat az elől fekvő térszínről az erődök közötti ütegállásokba visszavonja, a támadónak az első tüzéségi fölállításból az ágyúharczot azonnal meg kell

kezdenie; ez az a pillanat, a mikor a védőfélnek minden nélkülözhető ágyújával a legerélyesebben kell a harcot föntartania.

A jelentékenyebb ostromló ütegállásokat rendszeresen tűz alá kell vennie. A mikor az a fődolog, hogy valamennyi erre szánt ágyú és mozsár egyszerre kezdje meg a lövést azért, hogy az ostromlónak ne maradjon ideje ágyúfélét biztos helyre vinni, ebben az esetben szükséges lesz az egyes ütegállásokat a védelemvezetőséggel telegraffal összekötni, hogy a tüzelést elrendelő parancsot mindenik egyszerre kapja meg. Ha ebben az első harcban a védelmező a vesztes fél, s a támadó ütegeit előbbre és előbbre állíthatja, nem marad egyéb hátra, mint lövéseit valamennyi ütegre összpontosítani. A védelmezőre nézve ez a kritikus pillanat. Ekkor kell a támadó elsőgyalogsági vonalának fölállítását megghiúsítania, mert ennek fődözete nélkül nem rendezheti el második tüzéségi fölállítását. A mint tudjuk, a támadó az éj sötétségének oltalma alatt igyekszik ezt megtenni, a miért is a villamos világítás itt is nagy jelentőségre jut, ennek segítségével fedezheti föl a védelem munkásait, a mikor aztán shrapnellekkel el is űzheti őket. Nagy sikere lesz ilyenkor a mozsarak és rövid ágyúkból való közvetett (indirekt) tüzelésnek, különösen olyan ütegek ellen, melyek térszíni fődözetek mögött vannak. Közvetettnek általában olyan tárgyakra való tüzelést nevezik, a melyek fedezet mögött vannak.

Az előretolt állások ellen az erődök és közbeeső ütegállások nehéz 12—15 centiméteres ágyúit kell alkalmazni. A védő ágyúi hatásának megfigyelésére őrsöket szükséges fölállítani, melyek villamos vagy optikai telegraf útján közlik a látottakat a vár parancsnokával. A harc

zaja közben nem sok hasznát lehet a telefonnak venni, ezért ezt csak a hátrább eső állások között kell alkalmazni. Szükséges az egyes erődöket egymás között s a várral telegraffal összekötni.

Mentől szorgosabban figyel meg a védelmező a támadás színhelyét, annál inkább lehet megakadályoznia az ostromlók munkálatait; ez pedig lényeges dolog, mert nagyobb sikerre vezet az ostrommunkálatokat akkor lövöldözni, mikor még földözetek nem készült el, mint később. Magától értetődik, hogy a védelmezőnek az elől fekvő térszíni tárgyak távolságát már béke idején kell megismernie, hogy a belövésre ne kelljen sok időt fordítania; ez a sikernek főfeltétele. Ha a támadónak nem sikerül a védelmező ágyúit elhallgattatni, csak nagy áldozat árán fog az első gyalogsági fölállítást szervezése és ennél fogva az ennek földözete alatt történendő ütegállások építése, valamint az árkászoknak a második gyalogsági fölállítást berendezése végetti előküldése is sikerülni. Ha a védelmező arra a meggyőződésre jut, hogy az erődöknek ura nem maradhat, akkor ezek mögött, ezek és a főv (*enceinte*) között, egy második védelmi állást kell készítenie s azt az erődökből és a közbeeső ütegállásokból elvont ágyúkkal felszerelni, már csak azért is, hogy hasznavehető ágyúkat ne legyen kénytelen az erődökkel együtt átengedni.

Ha idejében sikerül neki a második védelmi állásban harcra készen állani, t. i. már akkor, a mikor az erődök az ellenség kezébe jutnak, módjában lesz annak az erődökben való elhelyezkedését megnehezíteni. Az újonnan fölállított ütegsánczok ágyúi a főv ágyúinak támogatásával meglássíthatják ugyan a támadók előnyomulását, de aligha lesznek képesek a város bombázását megaka-

dályozni. Hogy a glaxis-n egy harmadik védelmi állás berendezése lehetséges lesz-e, az a védelmező erejétől s a táraadó működésétől függ, erre nézve általában bajos theoretikus elveket fölállítani. E tekintetben még senkinek sem lehet kellő tapasztalata, mert a béke idején végrehajtott gyakorlatok még csak távolról sem közelítik meg a valóságot. A várharcgyakorlatok csak a hadmérnöknek tanulságosak és ennek is csak némileg, *a tüzérség semmit sem tanul belőlük, mert fegyverével nem működhetik úgy, hogy hatását láthatná.* A gyakorlatokat általában képzelt viszonyokra alapítják. Ezek szerint a hadmérnök még csak működhetik, de a tüzér nem. Csak a jövő fogja megmutatni, hogy az a régi nézet, a mély szerint érelyes ostrommal szemben minden várnak el kell esni, továbbra is fönnáll-e, vagy pedig azoknak az újabb theoretikusoknak van igazuk, kik azt mondják, hogy annak csak a Vauban-féle tanok idejében volt jogosultsága.

Vasutak. A technika fejlődésének sok tekintetben volt hatása a hadviselésre. A közlekedési eszközöknek tökéletesedése egy új elemet hozott a stratégia elemei közé: a vasutakat. A vasutak a háborúban főképen mint segédeszközök jönnek tekintetbe, de mert az ellenségnek a sereg összpontosítására és sok más egyébre szolgáló segédeszközei, mint működési tárgy is.

A vasutak iránya lehet kedvező és lehet annyira kedvezőtlen, hogy a legnagyobb veszedelmet hozhatja az államra.

Arra kell törekedni, hogy az állam központjából sugárszerűen a határvonal mindazon pontja felé vezessenek vasutak, a melyeken esetleg akár támadás, akár védelem közben fog működni a sereg, hogy a főváros a várakal, elsáncolt táborokkal, hídfőkkel, hadállásokkal való

vasúti összeköttetése legyen, hogy a hadműködési irány vonalába eső várakat a vonalak érintsék, hogy a transversális vasutak a különböző harc-színhelyeket kössék össze, egyikről a másikra a seregeknek lehető gyors szállíthatása végett; hogy a határról párhuzamos, attól bizonyos távolságban vasutak legyenek, nehogy az ellenség egykönnyen szét rombolhassa azokat, hogy az arcvonallal egyenközű vasutak lehetőleg e mögött legyenek. Ez igen emeli a hadállás ellenálló képességét, végre, hogy a főpályaudvarok, melyek a közlekedést biztosítják, meg legyenek erősítve.

Középszámítás szerint a vasúti szállítás a menetekhez képest háromszorta gyorsabban juttatja a csapatokat a kívánt pontra. E gyorsaságnak az élelmezésre is rendkívül előnyös hatása van, mert a raktárfőállítást a lehető legkisebb mértékre szállítja le. 1854/6-ban az angolok táborába a rossz utak miatt a 11—12 kilométerre eső Balaklavából, hol raktáraik voltak, nem lehetett a pótlást eszközölni; ezért építettek vasutat.

A vasutak tehát a mozgósítást és seregösszpontosítást gyorsítják. Egy hadtest szállítására körülbelül 115 vonat szükséges, naponként 18 vonatot számítva, a nyolczadik napon 450 kilométerre fekvő ponton összpontosulhat. Gyalog menve ugyanezen idő alatt csak 150 kilométernyire.

Előnye még a vasutaknak az is, hogy a sereg minden hiányát gyorsan és jól pótolhatja és ennek következtében a sereg vonata kisebb lehet, továbbá az, hogy gyorsan lehet seregtesteket egyik hadszínhelyről a másikra vinni, mint pl. az osztrákok 1866-ban, továbbá a németek 1870-ben az Északi- és Keleti-tenger partjairól Strassburgba és Metzbe.

A nagyobb csapatok vasúton való szállításának előnye leginkább hosszú úton tűnik ki, rövid távolságra czélszerűbb a gyalogmenés.

Ha idő van, azért is czélszerűbb a gyalogmenés, mert edzi a sereget és mert a menetben a biztosító-szolgálatba begyakorlódnak a katonák.

A stratégiai meneteknél azonban manapság már alig lehet a vasutakat nélkülözni, mert két egyenlő számú és értékű hadsereg közül az jut stratégiai túlsúlyra, a mely hamarabb összpontosul a háború színhelyén.

Taktikai menetekre azonban nagyon ritkán lehet fölhasználni, habár különösen az ellenség oldalába szándékos nagyobb szabású divertióknál, egyszerű kitérő visszavonulásoknál stb. megbecsülhetetlen lenne. Vannak azonban példák arra is, hogy a csapatokat egész a harc színteréig vitték vasúton, mint Montebelló-nál a francziák 1859-ben.

Azt mondtuk, hogy a vasutak a sereg működési tárgyai is lehetnek s ennek helyességét mindenki elfogja ismerni, a ki tudja, hogy a két egyenlő számú és értékű sereg közül az lesz előnyben a másik fölött, a mely vasutait akadálytalanul fölhasználhatja különféle czéljaira; ezt megakadályozandó, természetesen az ellenséges vezér sok esetben vasútvonalai, vasúti csomópontjai stb. ellen fog működni.

Hadviselés. A XVI. század gyalogsági taktikájának védő jellege volt, mert a lovasság erkölcsi hatása alul nem volt képes felszabadulni. Be kellett azonban látni, hogy tisztán védő működéssel sikert nem lehet elérni s azon kezdtek gondolkozni, hogy miként lehetne a támadásra előnyös alakzatot kieszelni.

A szálfegyverrel harczoló gyalogság négyszögei (*ordre*

de redoute) s körülük a lövészek mozgó tömege semmi tekintetben sem volt megfelelő.

Legalkalmasabbnak mutatkozott az arczvonalnak meghosszabbítása és egy résznek tartalékként való alkalmazása. E rendszert Maechiavelli irataiban elméletileg fejtegette ki, a svájciak pedig a gyakorlatban.

Maechiavelli a legiótaktikát vette mintának, de hadviselésének jellege mindamelllett inkább védelmi volt, mintsem támadó, mert még ő is azt hitte, hogy határozottan támadó jellegű taktikája csak a lovasságnak lehet.

A támadás főfeltételének a meglepő föllépést tekintették, melynek célja az ellenségen váratlanul rajta ütni vagy ha ez lehetetlen, túlnyomó erővel annak csak egy részét — természetesen a leggyengébbet — megtámadni. Az arcz megtámadását kerülték; ezzel szemben csak tűntettek és az oldalakat rohanták meg.

Olyan alakzatot kellett kieszelni, a melyben a pikát a puskával egy időben lehessen támadó módon használni.

Erre három mód kínálkozott. Az, a melynél a lövészek a szárnyakra vannak állítva, (seregszárny = manche) a kereszt alak, melyben a lövészek helye a szögletekben van és végre az, a melyben a lövészek a pikás zászlóaljok második soraiba jutottak.

Különönálló lövészharcczal csak a XVI. század közepén találkozunk és csakis kivételesen: szaggatott térszínen, különösen visszavonulások fedezésekor.

A gyalogság védő jellegétől — amint látjuk — csak nehezen tudott szabadulni. Szükséges volt tehát a lovasság támadó jellegét fokozni, mert a lovagok alkotta lovasság nehézkes volt, s a nehézkesség bénítja a támadást. Ennek volt a következése, hogy a könnyű lovasságot szaporították s a nehezet lövőfegyverrel látták el.

A francziák tették e tekintetben is az első lépést, a mikor a cranequinier-eket „arquebuse“-ekkel látták el.

A lovas arquebusier-eket *argoulet-eknek* nevezték.

A könnyű lovasság rendeltetése volt a térszint átkutatni, az ellenség oldalait fenyegetni, harcz alatt hátába kerülni, gyakran a lóról leszállva a későbbi dragonyosok módjára gyalog harcolni. A lovasságot ily módon a XVI. századbeli olaszországi háborúkban gyakran alkalmazták.

A könnyű lovasságnak a nehéztől való teljes elválasztása nyugati Európában legelőbb Spanyolországban és aztán a ravennai csata (1512) után fokozatosan egész Európában megtörtént. A nehéz lovasság lánksaaljaiból a könnyű lovasokat eleinte csak a csata előtt választották ki és foglalták külön taktikai egységekbe, de később teljesen szétválasztották a fegyvernemeket nem csak taktikailag, hanem közigazgatásilag is.

Ebben a században kezdték a svájcziai fölállítást általában utánozni s három harczvonalat alakítottak: elővédet, derékhadat és hátvédet, s ezek lépcsőzetesen álltak egymás mögött.

E módon azonban csak kevesen harcolhattak egyszerre. Ezen segítő, gyakran mind a három csoportot egy vonalban állították fel. E felállítás, mindinkább gyakori lett úgy, hogy I. Ferencz francia király háborúi után a francia hadsereg rendszeren egy vonalban állott föl, de az egyes csoportokat mind a mellett elővédnek, derékhadnak és hátvédnek nevezték akkor is, a mikor az első a jobb szárnyon, a harmadik a balon volt fölállítva.

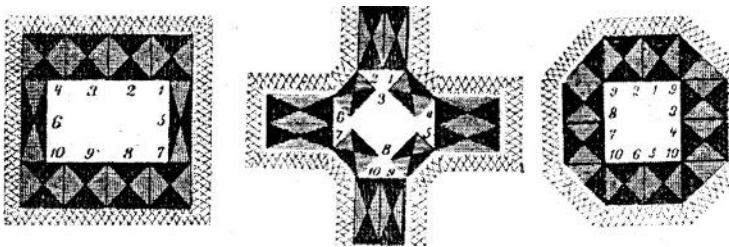
Ez sok katonai író megfélemlített.

V. Károly császár seregében a sereg egyes csoportjai

vagy egymás mögött álltak, vagy pedig két harcsvonalat alakítottak.

Ebbe az időbe esik a gyalogság számának elszaporodása, a minek az volt a következése, hogy a működések általános jellege még inkább védelmivé vált. Hogy a tűz hatását lehetőleg kihasználhassák, szívesen harcoltak szagatott térszínen, szívesen vették állásukat sánczczal körül. Ekkor az üres négyszög, nyolcszög és különféle keresztalakzatok voltak a legkedveltebbek (126. ábra). A támadás

126. ábra.

rendesen az ellenség közepe ellen irányult. Ágyúzással kezdték meg a működést, ezt követte a keresztalakba alakult gyalogzászlóalj előnyomulása, melynek szögleteiben lövészek voltak elhelyezve, ez hatolt be az ellenség soraiba, ezután a lovasság lépett közbe. Fődolgozó volt a támadóra nézve, hogy az ellenség soraiba magát beékelt kereszt rendtelenségbe ne jöjjön: a védőre nézve pedig az, hogy a támadó keresztben a rendet megbontsa.

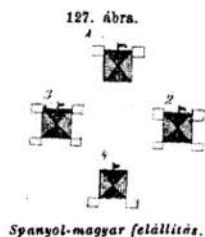
E taktikának csak addig volt jogosultsága, míg a tűzér-ségnek nem volt döntő hatása, a mi addig semmi esetre nem lehetett, míg első fölállítási helyéhez volt lánczolva, a honnan a csata későbbi folyamában nem működhetett,

mert ágyúí nem hordtak nagyobb távolságra és mert az ellenséggel összekeveredett saját embereiben is kárt tett volna, igyekezetük oda irányult, hogy a szárnyak vízmosásokra vagy más valamire támaszkodjanak s ha nem volt erre alkalmas térszíni tárgy, sánczokat hánytak szárnyaik födőzésére.

A kézi lövőfegyvereknek máshelyt méltatott fejlődése következtében a pikások száma mind fogyott. Már Paviánál (1525) és később a németalföldi háborúban a spanyol seregben a tűzi fegyverrel ellátottak száma túlnyomó volt. Ez ellen azonban visszahatás fejlődött ki, mert a hadvezérek azt vették észre, hogy a harcz megkezdése után a lövészek nincsenek többé hatalmukban és nincsenek a pikások közvetlen közelében lövészek. Ezen segíteni akartak s azt a hibát követték el, hogy a lövészcsoportokat mozgékonyaságuktól fosztották meg. A lövészeket a pikás zászlóaljok második soraiba állították, vagy oldalaikhoz egy lövészekből álló szárnyat függesztettek. E módon csak kevés lövész jutott lövéshez.

Később csak egy részüket alkalmazták így, a másik rész önállóan működött. Míg a lövészek száma a gyalogságnak csak egy ötödét tette, az önállóan alkalmazottak száma természetesen csekély volt s a taktika nagyrészt a régi maradt, de a mikor számbeli túlsúlyba jutottak és ők vették az egész csatatért igénybe, elmaradt a döntő módon való föllépés, mert fegyverük erre nem volt alkalmas. Ez változtatott a taktikán. A XVI. században nem törekedtek döntésre s a csatáknak csetepaté jellege volt. Ezt látjuk a francia vallásháborúban és részben a németalföldi szabadságharcban is. Így nem maradhatott a dolog, s a szervezők a pikások szaporítását ismét szükségesnek tartották.

A kétféleképp fegyverzett gyalogsági csoportok kölcsönös támogatását azzal vélték elérhetőnek, hogy a pikás zászlóaljokat lövészekkel vették körül, vagy hogy föl-váltva állították a különbözően fegyverzett csoportokat (127. és 128. ábra). Mind a két módnak voltak követői,

az elsőt spanyol-magyar,¹ az utóbbit németalföldi módnak nevezték, s a németalföldi módot követték a francziák is. Az első módot követők kisebb, átlag 2000 főnyi, *batagliá-nok* nevezett egységekkel harcoltak, míg a németalföldi módot követők, kevésbé mély és kis csoportokkal.²

A lovasság között is elterjedt a tűzi lövőfegyverek használata akkor, a mikor a kerekas závarzatot feltalálták. A lovas arquebuse és pisztoly³ ekkor vált általánossá.

128. ábra.

Németalföldi felállítás.

¹ Magyarok, ezt a tulajdonképeni magyar fölfogással teljesen ellenkező módot, csak azért nevezték, mert a császári seregek a törökök ellen Magyarországon alkalmazták soká — eredménytelenül — egész a XVII. századig. Ennél is a pikás csoportok lövészekkel voltak sűrűn körülvéve; ez. lovas ellenségétől való megtámadtatáskor, nagy bajt okozott, mert a pikások nem használhatták fegyvereiket s az ellenség lovassága letaposhatta őket is és a lövészeket is.

² Fél ezred. Rüstow, Geschichte der Infanterie.

³ A pisztoly szó III, Napóleon szerint onnan keletkezett, hogy e fegyvernek kalibere a „pistole“-nak nevezett pénzdarabbal volt egyenlő méretű, mások az olasz pistallo — gomb szótól származtatják.

A smalkaldeni háború idejében a német császár hadai között a lovasságnak egy neme fejlődött ki, mely a nehéz és könnyű lovasság között állott; ezeket később drago-nyosoknak nevezték. A drago-nyosok fegyverzete olyan volt mint a gyalogságé, eleinte vegyest pikás és muskétás drago-nyosok voltak, a mikor határozott rendeltetésük a gyalog harcolás volt, később azonban inkább mint lovasságot használták.

A XVI. század elejéig ékalakzatban támadott a lovas-ság, míg aztán ebben a században a négyszög alakot fo-gadták el.

Franciaországban a lándsával fegyverzett lovasok egy vagy két sorban álltak föl (*en haie*).

A spanyolok dandárokra osztották seregüket; ezek négy zászlóaljából állottak; egyet az első, kettőt a második és ismét egyet a harmadik harc-vonalba állítottak; ha négy-nél több, de nyolc-nál kevesebből állott, kettős dan-dárt alakítottak.

A németalföldieknél elővédből, középből és hátvédből alakult a csata-rend. E három fő-csoport mindenike három harc-vonalba alakult. Az első harc-vonal két félezrede fejlődött vonalban állott egymás mellett, 300 lábra e mögött volt a második harc-vonal úgy, hogy a jobb-szárny félezrede az első jobbszárnyát, a balszárnyé az első balszárnyát fedezte, mind a két oldal 100—100 lábbal túlterjeszkedve rajtok.

A második mögött 600 lábra állott a harmadik harc-vonal, mely az első harc-vonalat takarta.

A lőporral töltött fegyverek hatásának növekedése kisebb mélységű fölállításra, és a támadásra való igye-kezet mozgékony-ságra vezetett. Nassaui Móricz, hogy könnyebben mozoghasson, seregét 500 főből álló zászló-

aljakra osztotta, Gusztáv Adolf pedig szintén a könnyebb mozoghatás és egyik alakzataból a másikba való könnyebb átmegetés tekintetéből négy kis zászlóaljából álló dandárokat szervezett, vagyis ilyen alosztályokba csoportosította serege részeit. A dandárok két ezredből állottak. A dandár létszáma 2016 harczoló, ezek közül 1100 muskétás és 900 pikás. Gusztáv Adolf gyalogságának fölállítása hatsoros volt és inkább hasonlított a phalanxhoz, mint a légióhoz.

A muskétások 96—288, a pikások 216 emberből álló alosztályokba voltak csoportosítva.

E hadvezér gyakran változtatta a különböző fegyverrel ellátottak csoportosítását és a harczrendet is, a mi abban leli magyarázatát, hogy a régi taktikával szakítani akart s újat óhajtott megalapítani, olyat, mely az újabb viszonyoknak, az újabb fegyvereknek jobban megfeleljen. Lovasságát, mely csekély számú volt, valamely szárnyra, vagy mind a kettőre állította föl, úgy mint Coligny, IV. Henrik s a többi XVI. századbéli francia vezér, azonban a nélkül, hogy állandóan Összekapcsolta volna e két fegyvernemet.

Egységei kisebbek voltak mint ellenségeié s ezért volt serege mozgékonyabb. A lovasszázad 64 lovasa eleinte négy, később három sorban állt föl.

A svéd hadsereg ebben az időben abban is különbözött a többi európai seregtől, hogy minden tekintetben példás rend uralkodott benne, és hogy önálló muskétás ezrede is volt,

Gusztáv Adolf tábora olyan volt mint a legrendesebb város; a körülményekhez képest mindig jól volt meg erősítve s helyének kiválasztásában arra volt főtökintettel, hogy támadásra és védelemre egyaránt alkalmas legyen.

Ágyúit mindig úgy helyezte el, hogy velük azonnal működhessék.

A sereg egyenruházva volt, de egyszerűen és a cél-nak megfelelően. Megkülönböztetésül az ezredek külön-féle színű zekét viseltek.

A svéd seregben senki sem jutott magasabb rangba a nélkül, hogy mint közember a szolgálat alsóbb nemeivel meg ne ismerkedett és engedelmeskedni ne tanult volna.

A puskák számának szaporítása lehetővé tette a sorok számának bizonyos fokig való leszállítását. Gusztáv Adolf-nak figyelme számtalan csekélységnek látszó részletre kiterjedt, melyeket az ő tőle alkalmazott taktika követelt.

Könnyebb puskákat készítettett, a vas-támasztóvillák használatát elhagyta, a pikásoktól elvette a vasdereket s a régi védőfegyverekből csak a sisakot hagyta meg. A pika is 11 lábnyira rövidült, mert a csekélyebb mély-ségű föllállításban az eddig használt 20 láb hosszú pikákra nem volt többé szükség.

A föllállítás mind a két vonalának volt tartaléka.

A dandárban 864 pikás mellett 1152 puskás har-czos volt, az ezredek nyolcz századra oszlottak. A szá-zadokban 54 pikás és 72 puskás, összesen 126 harczos volt.

A taktikai és közigazgatási egységek létszáma átalá-ban a *hat*-nak volt hatványa, a mi a hatszoros föllállítá-snak volt következése.

A tüzi fegyverek elterjedése következtében a műkö-dési alapra és a vele való összeköttetésre nagyobb gon-dot kellett fordítani mint addig, mert a lövészerek pótlása csak onnan történhetett. E gondoskodás jellemzi Gusztáv Adolf működéseit és az, hogy az alapul szolgáló

helyeken raktárat állított föl, melyeket minden szükségessel felszerelt.

A mi a tábori tüzéséget illeti, ennek szervezése és alkalmazása körül is újító Gusztáv Adolf, ki a lengyel háborúban világhírűvé vált bőr- és könnyű bronzágyúit nagy hatással alkalmazta.

A tábori ágyúból négyfontos golyókat lőttek. Általában e hadvezér őrizkedett azoktól a végsőségektől, melyekbe kortársai estek, a kik hol olyan kis golyókkal lőttek, mint a muskéták, a nélkül, hogy az ágyúk nehézségét csökkentették volna, hol pedig majdnem mozdíthatatlan nagyságú ágyúkat készítettek, melyeknek hatása az óriási kaliberrel nem volt arányban. Példája után indulva, az ágyúcsövek hosszasága s falainak vastagságára vonatkozólag arra a megállapodásra jutottak, a melytől utána sok ideig nem tértek el. Ehhez járult még, hogy ágyúinak tüztét taktikailag értékesíteni tudta a fontos pontok ellen.

Gusztáv Adolf seregében századonként egy kapitány, egy hadnagy, egy zászlótartó, egy furir, hat tizedes és 18 őrzető volt. E szerint, ha az őrzetőket a legénységhez számítjuk. 14 emberre jutott egy vezető; egy tiszt pedig 70 emberre. E fejedelem, ki a régi hadi intézményeket tanulmányozta, a hadviselés helyes elveit fogadta el és a fontos vezérkari szolgálatra is kiterjesztette figyelmét. Megtörtént ez a francziáknál is, hol a vezérkar személyzetét rendkívül megszorították, de működési körüket nem határozták meg s a szolgálat egyik-másik ágára több figyelmet fordítottak, mint a többire. A XVIII. században, mikor a hadviselésben a térszín és a tábori erődítés előtérbe nyomult, a vezérkari tiszteket térképrajzolókká aljasították s földmérői kiképzésükre anyyi gondot fordítottak, hogy megszűntek katonák lenni.

E tévedésnek volt áldozata a legközelebb múltig egy némely hozzánk igen közel álló vezérkar.

Az a nagy változás, melyen Turenne idejében a francia hadsereg átment, nagyrészt annak tulajdonítható, hogy Gusztáv Adolf seregének töredéke ebbe olvadt be. E változások a 8 soros fölállításnak 6—5 sorossá való apasztásában, a pikák számának csökkentésében, a muskéták szaporításában és a puskák rendszeresítésében állott. Eddig a francia zászlóaljok 50 emberből álló 17 századra tagolódtak és minden században három tiszt volt. Valamennyi században egyenlően a legénység egy része pikával, más része muskétával volt ellátva. Az első változás 1672-ben történt, mikor a 17-ik századot minden zászlóaljban puskával láttak el. Ezeket gránátosoknak¹ nevezték. A gránátosok szuronyai fanyelfiek voltak. A szuronyt lövés után, közvetlen a szuronytámadás előtt dugták fanyelüknél fogva a puska csövébe.

A gránátos század a zászlóalj jobb szárnyához sorakozott s bizonyos térközzel állott föl a többi századokkal egy sorban. Rendelgetése volt elkülönítve, önállóan harcolni, mert fegyverzeténél fogva egyaránt lehetett zárt és nyitott rendben alkalmazni. A század állományát egy kapitány, egy főhadnagy (*lieutenant* — helyettes), egy alhadnagy (*soudieutenant*), két őrmester (*sergnt*), három tizedes, három alsóbb fokú altiszt (*ampessade*)² egy dobos és 41 közharcos alkotta. A három főtiszt

¹ Gránátosoknak eredetileg azokat a katonákat nevezték, kiknek rendelgetése volt kézi-gránátokat vetni az ellenségre. Állítólag Lars Kage svéd tábornok volt az, ki önkénteseket hívott föl arra, hogy Regensburg ostrománál e szolgálatot teljesítsék (1634).

² Anspessade-nak nevezték azokat az alsóbbrendű altiszteket, kiket ma örvezetőnek mondanak.

gyűjtőneve „*officiers á hausse-col*“.¹ Több zászlóaljat ezredbe egyesítettek. Az első, vagyis ezredesi zászlóaljat egy őrnagy, a másodikat az alezredes, a többieket őrnagysegédek (*aides-majors*) vezették.

A tisztek fegyverzete 8 láb hosszú pika, az őrmestereké 6—7 láb hosszú alabárd volt. Századonként a legénység közül 4 puskával, 12 pikával (14 láb hosszú), a többi muskétával volt fölfegyverkezve. A gránátosok, a mint láttuk, mind puskával.

A francia hadseregben a gardes francaises és egyéb francia ezredekén kívül svájci, német, olasz és irlandi gyalogezredek is voltak.

E különböző ezredek szervezetének különbségei az alábbi táblázatból tűnnek ki.

	Zászlóalj- ként század	Századonként							Zászlóalj létszáma
		főtiszt	őrmester	kaplár	örvezető	dobos	köz- ember	összesen	
A francia csapatoknál	17	3	2	3	3	1	41	53	901
Gardes française	6	3	2	3	3	1	133—134	145—146	870—876
Idegen csapatoknál	4	4						200	800

A francia csapatoknál 13—14 emberre jutott egy fő-tiszt, az idegen csapatoknál 50 emberre. Ebből kitűnik, hogy a francziáknál sokkal több tiszt volt, mint a mennyi

¹ Hausse-col-nak nevezték az olyanforma érclemezt, mint a melyet ma az állami rendőrök viselnek. Ilyennel voltak a gyalogsági főtisztek megkülönböztetve.

kell, még az idegen csapatoknál is több mint a Gusztáv Adolf seregében, hol minden 70 emberre jutott csak egy tiszt.

A gardes francaises ezredek zászlóaljaiban nem volt gránátos század, hanem a századokból válogatott bizonyos számú „élite“ harcos teljesítette e szolgálatot.

A tizenhat kis századból álló zászlóaljknak, a többek között, az a rossz oldaluk is volt, hogy az oszlopok rendkívül megnyúltak, hogy a fejlődések lassan történtek, és hogy sokkal több tiszt volt, mint a mennyi kellett, a kik pikával lévén ellátva, a zászlóalj harczraképességét ugyan nem csökkentették, de éppen mert ilyen fegyverük volt, a felügyelet, vezetés és ellenőrzés helyett rendeltetésüket tévesztve, a harczban való személyes közreműködésre többet gondoltak, mint kellett volna.

A csapatok harczalakzatban voltak kénytelenek az ellenség közelébe menni, mert nem voltak oly mozgékonyak, mint most; egyik alakzataból a másikba véghetetlen lassan jutottak s az ellenség nyakukra ért volna míg fejlődtek; a nagy századoknak harczalakzatban való mozgására pedig az utak keskenyek voltak, nagy létszámú századok előtt nagy munkával kellett utat nyitni, szélesíteni, s e működés következtében az ellenséget meglepni nem lehetett, az mindig észrevette a közeledést. Ez volt tehát egyik oka annak, hogy kis századokat szerveztek.

A muskétásoknak nem volt szuronyuk és a lovasság támadásakor a pikások védelmére voltak szorulva.

A muskétások soronként lőttek. Míg a hatodik sorra került a lövés, addig az első ismét megtöltötte muskétáját, e szerint a tüzelés egy pillanatig sem szünetelt. Erre való tekintetből nem lehetett a fölállítást hat sorosnál keskenyebbre szabni, mert a töltés sokáig tartott és keve-

sebb sorú fölállításnál a tüzelés nem lehetett volna folytonos.

Egységes szabályzat akkor még nem volt s azért találni annyi ellenmondást az adatok között. Általános zsinórmértékül szolgált azonban a csapatoknak jobbra való gazodása, és a zászlóaljok között való térközök megtartása. E térközök nagyságára vonatkozó adatokban nagy az eltérés. Egyik 50—60, a másik csak 30 lépés térközt említ a zászlóaljok között.

Fejlődött vonalban és az ellenségtől távol, a fő- és alhadnagyok az első sor előtt egy lépésnyire álltak, a századosok pedig két lépésre. A tagok, vagyis az egyes emberek a sorban zárkózva álltak, úgy mint ma; a sorokat egymástól két lépésnyi térköz választotta el.

1703-ban a pika használatát eltörölték és valamennyi gyalogost puskával látták el. Ekkor rendszeresítették az olyan markolatos szuronyokat, melyeket a puska csövére, annak elzárása nélkül, lehetett erősíteni. A fölállítást ettől az időtől kezdve négy soros. Az őrmesterek megtartották az alabárdot, a tisztek a pikát.

A harminczéves háború után a lovasság felszerelését általában megkönnyítették s a tűzi fegyvereket becsülni kezdték. A nehéz lovasság sem tartott meg egyebet a vértetzetből, mint a sisakot és vasmellet.

A gendarme¹ escadronok 150 lovasból állottak, a fölállítást három soros volt.

A mousquetaire compagnie-k és a lovas gránátosok szuronyos puskával, a többiek muskétával voltak ellátva.

¹ Gendarmerie-nek nevezték 1659-ig a csupán nemes emberekből álló lovasságot, ezután a királyi hercegek „compagnie d'ordonnances”-ait, melyek közül 10 volt tulajdonképeni gendarme, 6 pedig chevaulegers század.

A dragonyosok lóháton és gyalog is harcoltak egyenes lovassági karddal és muskéta helyett szuronyos puskával voltak felszerelve, sisakot nem viseltek. Minden dragonyos nyeregkapájára akasztva baltát vagy ásót vitt magával. A föllállítás három soros. A könnyű lovasság 2, 3, 4 escadronból állott.

A századok ismét három „compagnie“-ra tagolódtak, minden compagnie-ban egy százados, egy hadnagy, egy cornetie, egy őrmester, két káplár trombitás és 47 lovas volt. E szerint az escadron 150 lovasból állott a tisztek és őrmestereken kívül. A könnyű lovas a muskétán kívül kardot és pisztolyt viselt. A lovasezred parancsnoka egy „mestre de camp“ volt, ki mellé egy alezredes és egy őrnagy volt rendelve. Az összes lovasság élén a „colonel général“ állott, kinek törzséhez tartoztak egy „niestre de camp général“, egy „comissaire général“ és egy „maréchal des-logis général“.

A lovas compagnie-k két-két legjobb lövészét választották ki, karabélylyal látták el s ezek mentek az escadron oszlop éle előtt. Később ezeket külön compagnie-kbe egyesítették s az 1692-iki háborúban külön „brigade“-ot alkottak.

A hadjárat után jó szolgálataik megjutalmazására külön ezredbe osztották be őket. Ez az ezred öt brigádéból állott, a brigádé⁸ négy escadron-ra, az escadron öt corapagnie-ra

¹ Mivel magyarul a compagniet is, az escadront is századnak mondjuk, ezélszerunek tartottam ebben az esetben a francia elnevezést használni.

² Szükségesnek tartottam félreértések elkerülése végett a francia neveket megtartani; itt is ügyelni kell, mert látjuk, hogy egyik-másik elnevezést nem csak a mai, de az akkori rendes értelemről eltérően is használták.

tagolódott. Az compagniek 30 lovasból állottak, az egyes brigade-ok élén egy mestre-de-camp állott, ki mellé egy-egy alezredes és egy-egy őrnagy volt rendelve, tehát a karabélyos ezred tulajdonkép nem ezred, hanem dandár volt.

A dragonyos ezredek száma kettőről fokozatosan negyvenháromra emelkedett.

Már XIII. Lajos idejében voltak magyar lovasok is a francia hadseregben,¹ de ezeket nem nevezték még huszároknak.

1691-ben sok magyar huszár szökött át a francziákhoz, kik eleinte a tisztek szolgálatába álltak, hol egyszermászor ügyességüket volt alkalmuk kimutatni, minek következtében Luxembourg maréchal csapatba egyesítette² őket. E csapat jól viselte magát s ebből keletkezett az első huszárezred, mely hat compagnie-ből állott. A második ezredet a spanyol örökösödési háborúban szervezte Villars, a harmadikat pedig a bajor választó vezette francia szolgálatba.

Öltözetük és fölszerelésük az akkori magyar huszárokéhoz volt hasonló; harczmodorukról Dániel atya a következőt mondja: „Hadviselésük többnyire abban áll, hogy az ellenséges lovasszázadot körülveszik, kiabálással s különféle gyors mozdulatokkal megijesztik. Úgyes lovasok, rövidre csatolt kengyellel lovagolnak apró lovaikon. Ennek tulajdonítandó, hogy sokkal gyorsabban haladnak, mint a nehéz lovasság. Rövid kengyelükre támaszkodva fölemelkednek a nyeregben, a menekülőkre nézve különösen veszedelmesek, könnyen gyülekeznek s az útszoro-

¹ Susane, Histoire de la cavalerie française.

² Péter Dániel, „Histoire de la Milice Franvaise.“

sokon rendkívül gyorsan tudnak áthaladni“. E szavakból látjuk, hogy a magyar lovasság ebben az időben is mintaszerű volt.

A lovasság fölállításában a századok egymástól, arcvonaluk hosszasága felének megfelelő távolságban állottak föl. A második sor rendszeren 12 lábnyi távolságra volt az elsőtől. A századparancsnok a század közepén állott; lovának fara a sorba volt beékelve, csak eleje állott előbbre, hogy az arcvonalat áttekinthesse. A többi tiszt a sorban állott. A lovasok még a legsebesebb járásmódban is lőttek, különben karddal intézték a rohamot, a mikor ügetve vagy vágatva mentek. A francia lovasok nem lévén igen ügyesek, a vágatásban való rohamot ritkán alkalmazták, mert ennek mindig rendetlenség volt a következése. Köztudomású, hogy az olyan zárt rohamot, a melyben minden ló a lehető leggyorsabban megy, XII. Károly rendszeresítette.

A dandár (*brigade*) néha az ezrednél kisebb, néha nagyobb egységet jelentett s az efféle következetlenség a francia hadseregben igen gyakori volt. Ezen segítő, az egységek szervezésének rendezése mutatkozott szükségességnek. Csak a gyalogsági zászlóaljok fogalma volt határozottabb, bár létszámuk nem volt egységes és fokozatosan változott. Elég lesz erre vonatkozólag annyit tudnunk, hogy Turenne és Condé idejében a zászlóaljok átlagos létszáma 1000, a spanyol örökösödési háborúban 500 volt.

Mert sem az ezredeknek, sem az egyéb egységeknek létszáma nem volt csak megközelítőleg is oly egységes, mint a zászlóaljé. Ezt vették az új csoportosítás alapjául; a zászlóalj lett tehát a kisebb, a dandár a nagyobb taktikai egység. Az ezred és egyéb alosztályok száma mel-

lékes, az ezredkötelék inkább administratív tekintetből állott föl s tulajdonképen a harc a dandárnokon és zászlóaljparancsnokokon fordult meg; a többi parancsnok, mint a „lieutenant général“ és a „maréchal de camp“ fölöslegesek voltak; egyéb dolguk nem volt, mint a mozdulatok pontos végrehajtására ügyelni.

Hat zászlóaljnál többet egy ember nehezen vezethet, ezért volt szükséges hat-hat zászlóaljként egy parancsnokot rendelni, ki a vezénylő' tábornok és a zászlóaljparancsnokok között legyen közvetítő. A fővezér parancsát segédtisztek vitték át a dandárnokhoz.

A vasmell és vasderékre vonatkozólag igen különbözők voltak a vélemények. XIII. Lajos eltörülte és mikor XIV. Lajos ismét rendszeresítette őket, Feugnières azt írta, hogy: „La cavalerie franchise est maintenant bien armée, on vient de la cuirasser á demi.“

Nagy kárára volt a lovasságnak, hogy semmiféle szabály nem rendezte taktikájukat; az ezredek úgy alkalmazták ezredeiket, a mint nekik tetszett. Tagoszlopalakításról csak 1733 óta van szó.

A roham sem volt szabályozva, hol megállva, hol menés közben lőttek. Rendesen üetve támadtak az ellenségre. Miféle löket lehetett ez?! Leginkább oszlopalakzatban történt a roham, mert fejlődött arcvonallal az igazodást megtartani nem voltak képesek. A galopp-ban való rohamot Gusztáv Adolf rendszeresítette, de az e közben való lövéssel még nem hagyott fel. Azt a zárt sorú rohamot, a melylyel a lehető legnagyobb löket jár, t. i. a mikor minden lovas oly sebesen megy, a mint a lóva csak bírja, csak XII. Károly óta alkalmazzák.

A tüzeranyag rendkívül megszaporodott, de XIV. Lajos idejében az ostromló és a tábori ágyúk között nem volt

különbség, s mi több, a tüzérség nem volt taktikai egységekbe osztva, nem voltak egységes ütegek. S ez így maradt XV. Lajos uralkodása végéig.

A tüzérséget illető egyedüli újítás, mely említést érdemel, a gyújtólövedékeknek alkalmazása. Eddig ezeket csak a régifajta gépekből vetették. A vártüzér századok nem voltak taktikai egységek.

A tüzérség fedezésére szervezett ezred, melynek első százada tüzerekből, a második árkászokból, a többiek mesteremberekből állottak, szuronyos puskával lévén ellátva, „*fusiliers du roi*“ nevet kapott. Utóbb ezt az ezredet még 22 századdal szaporították meg s az ekként 26 századból álló ezred két 13 századba tagolt dandár-ból (*brigádé*) állott.

A XVIII. század végén 6500 ember szolgált Franciaországban az ágyúk körül, s a fusilier-ezred a királyi tüzérezred nevét vette föl.

Több rendbeli szervezeti változást nem említve, jegyezzük meg, hogy 1706-ban a tüzérezreden kívül két zászlóaljából álló bombás ezred is volt. E két ezrednek ezredese a király volt, alezredese pedig a grand maitre de l'artillerie.

Volt ezenkívül négy aknász-század, melyeknek létszáma részint 80, részint 120 ember volt. Minden századhoz öt tiszt tartozott. Utóbb az aknászokat ismét a tüzérséghez csatolták.

Ebben az időben még a XVI. századból megmaradt hagyományok következtében minden tábornok értett többet-kevesebbet a várvíváshoz s annak védelméhez. Minden gyalogezrednél voltak tiszték, kik önkéntesen mérnöki szolgálatot végeztek, részt vettek az erősítési és ostromló munkákban a nélkül, hogy csapatuk köte-

lékéből kiléptek volna; ilyen volt Vauban is, ki inkább ügyességének köszönhetette előmenetelét, mint születésének. Vauban először különösen Valenciennes ostrománál tűnt ki. Később Philippsburgnál, mikor először alkalmazta a ricochet-lövést. A vár védelmi intézkedések tekintetében is sok újítás fűződik Vauban nevéhez; különben erről máshelyt bővebben szólunk.

A király személyének védelmére rendelt csapatokat együttvéve „*maison militaire du roi*“-nak nevezték. A kapitányi helyeket pénzen vásárolták 1664-ig. XIV. Lajos újra szervezte testőrségét. A *garde du corps*-nak külön, egy őrnagyból és hat őrnagysegédből álló törzse volt.

Fegyverzetük kardból, pisztolyból, muskétából vagy karabélyból állott. Két-két *compagnie* alkotott egy *eseadront*.

Ide tartozott továbbá egy 200 lovasból álló „*cheval-légers*“ *compagnie*, ezeknek, a *gendarmes*-oknak és *testormousquetaire*-eknek az volt a kitüntetésük, hogy a király volt a kapitányuk, fizetését azonban a király nem vette föl, hanem a tiszteknek engedte át.

A *gendarmes*-ok épp úgy voltak szervezve, mint a *cheval-légers*-k.

Két *mousquetaire-compagnie* volt, mindenik kétszáz lovassal. A *mousquetaire*-ek, épp úgy mint a *dragonyosok*, lóháton és gyalog is harcoltak. Az egyik *compagnie* szürke, a másik fekete lovon ült.

Ebben az időben katonai iskolák még nem voltak, s a katonák iskolája a csapat volt. Különösen a *mousquetaire compagnie*ket tekintették jó katonaiskolának, mert ezekben a lovassági és a gyalogsági szolgálattal is megismerkedtek.

A svájci testőrezredet XIII. Lajos szervezte.¹

„*Ordrede bataille*“, hadrend alatt ma a csapattesteknek egymáshoz való viszonyát s az általános keretben való elrendezését értik. A hadrend határozza meg, hogy mely ezredek tartoznak egy dandárba s e dandár megint melyik dandárral alkot egy hadosztályt és így tovább, de abban a korszakban, melynek hadügyével most foglalkozunk, ez alatt a csapattesteknek csatába való meszterkelt fölállítását is értették. Az erre vonatkozó szabályoknak pontos megtartása az alparancsnokok önálló föllépését teljesen lehetetlenné tette.

Lássuk a francia hadseregnek Turenne halála utáni hadrendjét, vagyis csatába való fölállítását.

A hadseregek két harczzonalban álltak föl; közepén a gyalogság, a lovasság pedig a két szárnyon. A második harczzonal az első mögött 300 méternyire foglalt helyet. A zászlóaljok és lovasszázadok között, arczvonaluk hosszával egyenlő térköz volt, ezt csak bizonyos esetekben kibébitették meg. A második harczzonal csapatai az elsőnek térközét fedezték. A tüzérség a gyalogság előtt állott. E fölállítás a Marius-féle emlékeztet. Természetes, hogy e fölállítástól sokszor el kellett térni, mert a fölállításnak egy neme nem felelhet meg minden körülménynek. A csatába való fölállításnak a térszíni viszonyokhoz, a sereg erejéhez, a különféle fegyvernemek egymás közötti számarányához kell alkalmazkodni, a mikor az ellenséghez való viszonyt, az ellenségnek állapotát, vezérének erkölcsi tulajdonságait stb. is tekintetbe kell venni. Ennélfogva a kaptára vont fölállításához nem

¹ Svájciak 1478. óta voltak a francia királyok szolgálatában, de e testőrség XIII. Lajosig csak 2—3 compagnie-ből állott.

szabad ragaszkodni. A harc nem algebrai föladat megoldása.

Turenne halála után sokkal több tekintettel voltak a symmetriára mint ez a genialis hadvezér, a minnek következése a mozdulatok nehézsége lett.

Kaptára vont fölállítás a várakozó alakzatban még csak lehet, de nagy hiba, ha az alapfölállításhoz a csata folyamában is ragaszkodnak, pedig ezt tették Turenne halála után a francia hadvezérek.

Az oszlop-alakzattól való fejlődésnek s a fejlődött vonalból való oszlopalakításnak csak egy nemét ismerték: a menet irányában valót. Szerfölött megnehezítette a megfelelő és gyors alakzátváltoztatásokat az, hogy a zászlóaljok és lovas-századok taktikailag nem voltak kisebb osztályokra, szakaszokra osztva. A mozdulatok szabatosság-hiánya következtében az oszlopok rendkívül megnyúltak. Nagy zavart okozott az arcvonal hosszúságának rövidítése, mikor szoros utakon kellett áthaladni; az emberek, kik a sorban el nem fértek, elmaradtak s a sor térközeiben leltek helyet, míg ismét megszélesedett az út s az arcvonalban helyet foglalhattak.

Menetek közben elvnek tekintették, hogy egy oszlopban csak egyféle fegyvernem legyen. A főútvonalon a tüzéség menetelt, jobb oldalán az első, baloldalán a második harcvonal, több-kevesebb oszlopba alakulva.

A menet elrendezése sok gondot adott, ha több oszlopot alakítottak, sok párhuzamos útra volt szükség, ez pedig nem volt mindig; ha kevesebb oszlopba alakult a hadsereg, az oszlopok rendkívül hosszúak lettek és a fejlődés igen soká tartott.

Az úthálózat akkori fejletlensége, az egyik alakzattól a másikba való átmenetel, és a fejlődött vonalban való

arczraenet nehézségei a Turenne és Condé halála utáni középszerű tehetségű francia vezéreket a támadó harczolástól elidegenítették: megerősített állásokba zárkóztak. Bizonyos csatatereken már ismerték az alkalmas állásokat s azt hitték, hogy minden el van érve, ha ez állásokat megszállják. Szerencsájuk, hogy Európa többi nemzeteinek vezérei sem voltak különbek, ezek sem mertek támadólag föllépni, épp *úgy* mint ők; az állásokat elfoglalt két ellenség nem igyekezett azon, hogy a másikat állásából kiverje, úgyszólván csak játszottak, egyes kiküldött csapatokat manővereztettek, éppen, hogy az idő teljék.

A csapatok mozgékonyságának, a mozdulatok szabatoságának, egy szóval a hadviselés tökéletesítésének céljából XIV. Lajos 70,000 embert gyülekeztetett Compiegne körül 1698-ban; itt a „compagnie“-gyakorlatokra fordítottak legtöbb gondot.

A Pont de L'Arche-i gyakorló tábor óta ez volt az első csapat-kiképzésre való intézkedés, melyet különösen a poroszok követtek aztán nem csekély sikerrel.

A mi a hadviselést illeti, Condé és Turenne nem tartották magukat a kaptához; a viszonyok tekintetbevételével rendezték el csapataikat s a viszonyok parancsolta módon harczoltak, mint minden időben a nagy hadvezérek, mert a lángész maga teremti a szabályokat, és a meglevőkkel nem törődik, ha a célnak nem felelnek meg.

E korszakot a *vonaltaktika* jellemzi, melytől csak oly lángészű emberek tértek el, mint Turenne.

A többi középszerű vezérek ehhez tartották magukat. E taktika alapjául szolgáló alakulás rossz oldalait megismerve, meg fogjuk érteni, hogy mi indította a hadvezéreket arra, hogy a mozgástól tartózkodjanak, álláso-

kat foglaljanak el és működésük állások megszállására, elfoglalására és védelmére szorítkozzék.

Gusztáv Adolf óta mindenütt vonalba állították föl a sereget, eleinte négy, utóbb csak három sorban.

A vonalnak teljes igazodásban kellett maradnia, a mi rendkívül nehéz dolog, ezért inkább állva várták be az ellenséget. Ez alakzatnál a támadó és védő működés között egyéb különbség nincs, mint hogy az egyiknél mozgott, a másiknál állott a hosszú vonal. A legtöbb vezér féltette seregét mozgásba hozni, mert tudta, hogy milyen könnyen jut rendetlenségbe a fejlődött vonalban mozgó csapat s hogy mily könnyű az ellenséges lovaságnak az ily rendetlenségbe jutott hosszú vonalat tönkretenni s inkább álló helyben harcoltak. E módnak szerintük az az előnye is volt, hogy szárnyukat akadályokra támaszthatták; ilyen akadályokat mindenütt találtak, mert sok olyan dolgot tekintettek akkor akadálnak, a mi tulajdonképen csak az olyan ellenségnek az, a ki bizonyos alakzathoz köti magát. Az olyan állást, melyet legalább 8—10 fejlődött zászlóaljából álló vonalal nem lehetett megközelíteni, bevehetetlen állásnak tekintették.

A normális hadrendtől csak kiváló tehetségű emberek, mint Turenne, Condé stb. tértek el, utánok Savoyai Eugén és Nagy Fridrikig kevesen.

A kaptára vont hadrendtől való bizonyos eltéréseket rendszeren rézsútos vagy ferde hadrendnek, bizonyos nemét a támadásnak rézsútos támadásnak nevezik; e hadrend újból való feltalálását némelyek Turenne-nek, némelyek Nagy Fridriknek tulajdonítják tévesen, mert azt a hadrendet, a melyet nem elég szabatosan „rézsútos“-nak, „ferde“-nek (oblique) szokták nevezni, a mely Napóleon

szerint olyan régi, mint a háború maga, már a régiek is alkalmazták, például Epaminondas Leuktránál.

Róla is azt mondták, hogy ő találta föl.

Különös sorsa ez annak a fölállításnak, — melynél a támadó szárnyat erősebbé teszik — hogy annyiszor föl-találták s „*lucua a non lucendo*“ ferdének nevezték:

Mindenek előtt ismerkedjünk meg a rézsútosnak nevezett hadrend és támadás fogalmának különféle meghatározásaival. Látni fogjuk azután, hogy az, amit jogosan lehetne rézsútosnak, ferdének nevezni, olyan valami, a mit nem lehet végrehajtani, s hogy azt, a mit oly sokan annak mondanak, nem kellene úgy nevezni.

Az egyik azt mondja, hogy rézsútos támadáskor a támadó sereg arcvonala a megtámadottéval hegyes szöget alkot, tehát egyik szárnya közelebb van a támadás tárgyához, mint a másik és előbb jut harcba, előbb támad. Innen a neve — támadó szárny. Ha az ellenség nem látja a visszamaradó szárnyat lehet, hogy teljes erejével fog a támadó szárny ellen működni akarni, de azonnal fel fog e szándékával hagyni, a mint amaszt megpillantotta, a támadó szárny pedig az ellenségnek valamennyi osztályát, egymás után, oldalba fogja támadni, mialatt az ellenkező szárny is az ellenség közelébe ér, s arcv-támadást intéz ellene.

Mások azt állítják, hogy mind azok a mozdulatok, a melyeket egy sereg részint a csata napján, részint az előtt való napon, jobb- vagy balszárnyának, vagy közepének megerősítésére, vagy az ellenség megkerülésére végrehajt, rézsútos hadrend. Ebben az esetben Cyrus a Thymbre-i, a gallusok a Sambre melletti, Luxembourg Fleurus-nél, Marlborough Hóchstetd-nél, Eugén herceg Ramillies-nél és Turin-nál, XII. Károly Pultavánál, rézsútos hadrend-

ben működtek. Alig van csata, akár az ó, akár az új korban, a melyben a támadó vezér meg ne szaporította, meg ne erősítette volna támadó oszlopait, mondja Napóleon, és azt teszi még hozzá, hogy ha Fridrik találta volna fel a működésnek ezt a nemét, akkor a háborút magát találta volna fel, mely pedig — sajnos — épp oly régi, mint a világ.

Mások megint abban a nézetben vannak, hogy tulajdonképen rézsútos támadásnak csak azokat a mozdulatokat lehet nevezni, a melyeket a Potsdam körüli díszgyakorlatoknál Fridrik az eredetileg párhuzamos vonalakon, egymással szemben álló csapatokkal hajtatott végre, a mikor a támadó fél oszlopai oly módon csaptak az ellenség valamely szárnyára, hogy egyszerre csak merőlegesen álltak a megtámadott szárnyra, a nélkül, hogy az ellenséges vezér azt észrevette volna. Napóleonnak a rézsútos hadrendre vonatkozó megjegyzései, a melyeket Montholonnak tollba mondott, a következők:¹

„A porosz királynak ebben a háborúban (hétéves háború) elért sikereit egy új taktikai szabálynak (*ordre de tactique*) tulajdonítják, melyet állítólag ő talált volna fel a melynek neve „*rézsútos hadrend*“.

„Fridrik a hétéves háborúban 10 csatát személyesen, hatot hadvezérei által vívott, beleszámítva a Maxen-i és a Landshut-it is; az előbb említettekől hetet megnyert, hármat elvesztett, tábornokai ötöt elvesztettek és egyet nyertek. Tehát tizenhat csata közül nyolczat nyert. De egyikben sem alkalmazott új taktikát; semmit sem tett,

¹ „Mémoires pour servir a l'histoire de France sous Napóleon, écrit par le General Comte de Montholon Tome cinquieme.“ 1823. 277. lap.

a mit a régi és új hadvezérek már előtte nem tettek volna.“

Ezután a rézsútos hadrend fogalma említettem meghatározásai közül a másodikat és harmadikat írja le. és hozzájuk a következő megjegyzéseket fűzi:

„Az lehetetlen, hogy két 3000 öl hosszú és egymástól 900 ölnyi távolságra — eredetileg párhuzamosan álló — vonal közül az egyiknek valamelyik szárnya az ellenséges vonalhoz 300 öltre közeledjék s a másik meg olyan távolságban legyen, a hol minden ellenséges támadástól biztosan érezhesse magát.“

„Mialatt a sereg ferde hadrendbe alakul, egyik oldalát fedetlenül kell hagynia, s ha ezt megtámadják, el van veszve. A fenyegetett szárnyat könnyen lehet biztosítani azzal, hogy a tartalékkal, vagy a második harcsvonal csapatainak egy részével megerősítjük.“

„Az olyan sereg működési vonalának, a mely ferde hadrendbe alakul, annak a szárnyának oldalán kellene lennie, a mely ennél a mozdulatnál sarkpontul szolgál, különben el kellene azt hagynia, a minek szomorú következéseit azonnal megérezné.“

Következő két hadi szabályt nem lehet bűnhődés nélkül megsérteni:

„*Oldalmeneteket soha se hajtsunk olyan ellenség közelében végre, a mely harcra készen áll.*“

„*Működési vonalunkat tartsuk meg s ne adjuk föl önszántunkból.*“

„A rézsútos hadrend némely barátja azt kívánja, hogy az erre szolgáló mozdulatok fődönten történjenek, az ellenség általa bámulatba ejtessék, hogy ködtől, az éjsötétségétől vagy csapatoktól takarva hajtsák végre.“

„Mivel e mozdulatoknak az ellenség körzetén kívül

kell történni, nem tartozhatnak a taktikához, főerejük nem magukban rejlik, hanem a meglepetésben, tehát a lesvetések, titkos menetek és rajtaütések fejezetéhez tartoznak. Lesvetésekkel, titkos menetekkel és rajtaütésekkel azonban minden időben találkozunk, nemcsak fegyelmezett, hanem vad és fegyelmezetlen csapatoknál is.“

„Nagy Fridrik tíz csatát vezényelt a hétéves háborúban, de egyikben sem alkalmazta a potsdami díszgyakorlatok műveleteit vagy más új dolgokat. Azok, a melyeket végrehajtott, mind ismeretesek voltak régtől fogva.“

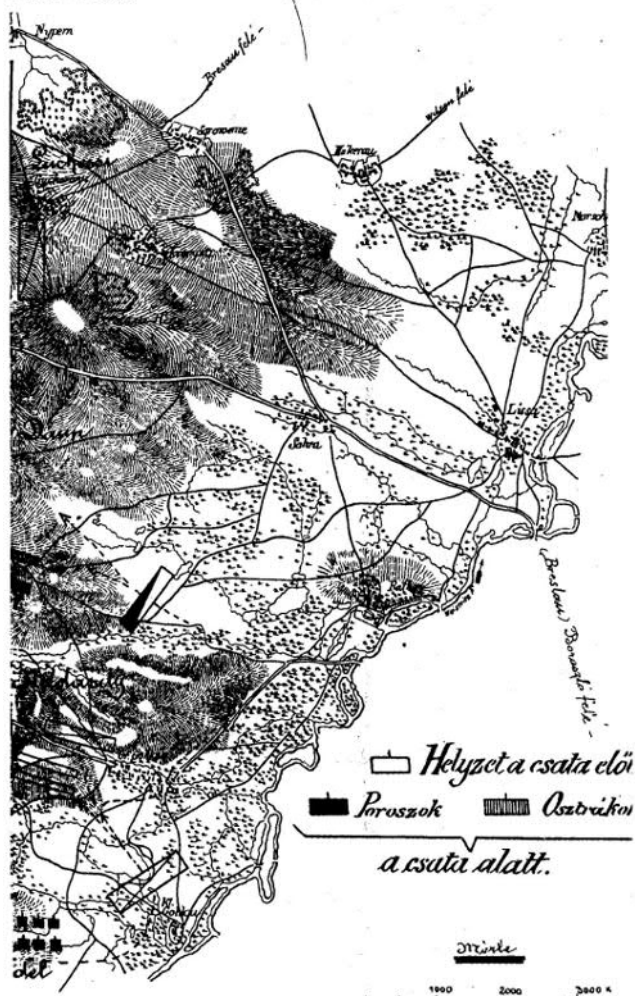
Ebből az tűnik ki, hogy Napóleon tagadta az első meghatározás szerinti rézsútos hadrend lehetőségét s valóban nincs példa a hadi történetben, a mely neki ellenmondana. Mindazok a hadrendek, a melyeket annak neveznek, csak erőltetve mondhatók annak, de nem azok.

A taktikának két fődolga: az ellenséget mindenütt foglalkoztatni, s a döntő pont felismerése után, a foglalkoztatásra nem szükséges csapatokat e pontra vonni. E döntő pont vagy a középben, vagy valamelyik szárnyon van. Előbbi esetben a működés *áttörés*, az utóbbiban pedig olyan valami, hogy a szóban forgó elnevezés hívei „rézsútos“-nak nevezhetik.

Ha ez az elnevezés — feltéve, de meg nem engedve — elfogadható, akkor minden olyan működés, a melynél a megtámadandó tárgy nem a középben van, „rézsútos vagy ferde hadrend“. Lássunk az úgynevezett rézsútos hadrendre vonatkozó példát:

Fridrik, a mikor decz. 5-én reggel az ellenség állását szemügyre vette, rögtön látta, hogy Sagschütz a döntő pont és elhatározta, hogy ezt minden áron beveszi, mert tudta, hogy ha ez megtörtént, a győzelemre vezető működés legnehezebbjén átesett. E végből elővédjével Bornát

ATA SZINHELYE
 nber 5-én.

támadtatta meg és 600 foglyot ejtett s bevette a helységet. Maga a derékhad, a mely eddig Fröbelwitz felé, az ellenség jobb szárnya felé haladt, irányt változtatott s négy oszlopban, a dombsor és köd által takarva egy vizenyős völgyben az ellenség arcvonalával körülbelül párhuzamos vonalban annak balszárnyához ment, Sagschütznél balra felkanyarodott és jobbszárnya támadásnak indult, a többi rész csak fokozatosan ment a támadó szárny erősítésére.

A porosz király e működése nagyon veszedelmes volt, mert, ha a magyar királyné hadainak balszámját vezénylő tábornoknak eszébe jut, egy lovas csapatot az arcvonal előtti dombsor másik oldalára küldeni, okvetlenül el van a poroszok szándéka árulva, s megsemmisülésük kétségtelen, mert a Mária Terézia hadainak csak egyenesen kell vala előre menni s az ellenség oldalába jutnak.

De Fridrik az ellenfél vezérének jellemét is a latba vetette, számított arra, a mire számítani mindenkinek üdvös, a ki mindennapi vezérek ellen küzd, arra, hogy ezek nem nagyon vállalkozók.

Lotharingiai Károly mindig csak a jobbszárnyát féltette, hol Luchesi folytonosan erősítést kért, mert a derékhad menetéről nem volt tudomása, s az elővéd támadását Borná-ra a derékhad ez irányban való működése megkezdésének tekintette. A mikor végre arról értesült, eleinte azt hitte, hogy a poroszok visszavonulnak, és a mikor a dolog valódi állását felismerte, már késő volt, minden pontra elkésve érkezett. A porosz lovasság visszaverte a balszárny segítségére húzódo Daunt. A magyar királyné hadai teljes vereséget szenvedvén, visszavonultak a Schweidnitz mögé, hol hasztalan igyekeztek gyülekezni. Veszteségük 6500 elesett és sebesült, 7000 fogoly

és 150 ágyú. A porosz sereg 2000 embert veszített. Lotharingiai Károly Boroszlót is kénytelen volt kiüríteni, a hol 20,000 beteget, sebesültet s maradozót találtak a poroszok, és Csehországba húzódott vissza téli szállásra.

„A leutheni csata minden tekintetben mesteri működésnek mondható. Ha Fridrik egyebet ennél nem tett volna, ez is elegendő lenne arra, hogy halhatatlanná tegye s a világ legnagyobb hadvezéreinek sorába számíttassék. Az övénél háromszor erősebb győzedelmes sereget támadott volt meg, olyan sereggel, a mely részben megvert elemekből állott s túlságos veszteség nélkül aratott sikert. Minden mozdulata a háború törvényeinek megfelelő, nem csinált oldalmenetet az ellenség szemé láttára, nem hagyta el működési vonalát, csak irányát változtatta meg — s ez a műveletek legügyesebbje; az, a ki azt teszi, tényleg vezeti ellenfelét, a ki nem tudja többé, hol van visszavonulási vonala és gyenge oldala, a hol fenyegethetné. Menete által Fridrik neumark-i irányát a felső Sziléziaival cserélte föl: a végrehajtásban nyilvánuló bátorsága és gyorsasága, alvezérei és katonáinak buzgósága, fáradhatatlansága méltó volt a műveletekhez. Daun is mindent megtett, a mit a körülmények parancsoltak. Háromszor megkísértette a balszárny segítségére való menetelt, sőt jobb szárnyát Neumark felé is küldte, azt hívén, hogy ezzel a poroszok visszavonuló vonalát fenyegeti, de a porosz lovasság következetesen mindig az ellenség harcraalakulása előtt érkezett oda, a hová kellett.“¹

Egy századdal előbb a fronde-háború idejében Condé

¹ Mémoires pour servir á l'histoire de France sous Napoléon, écrits a St. Hélène par le Général Comte de Montholon. V. 216—217. lap.

Mazarin kicsinyességei által megsértve, a spanyolokhoz pártolt s azok hadaival állott Dunkerque-nél, mikor a király Turenne-t küldte e város elfoglalására.

A két szemben álló hadsereg egyik szárnyával a tengerre, a másikkal a Furnes-csatornára támaszkodott.

Turenne 15 ezeryi serege, ebből 6000 lovas, három harczzonalban helyezkedett el, a tengerre támaszkodó balszárnyon a Cromwell küldte angol dandár állott. A lovasság egy része a jobbszárnyon, más része a harmadik harczzonalban foglalt helyet a balszárny mögött, hol az előtte álló gyalogság és a homokbuczkák földték.

A spanyol gyalogság szintén két harczzonalban állt föl, a fölállítás közepe előtti nagy homokbuczkát megerősítették; a lovasság Condé vezénylete alatt a balszárnyon állott több vonalban, mert a csatornáktól átszeldelt réteken három fejlődött századnál alig fért el több egymás mellett. A 14,000 főnyi spanyol seregben 8000 főnyi lovasság volt.

Turenne mozdult meg előbb, de rendkívül lassan haladt, mert várta, hogy a tenger apadni kezdjen; tudta, hogy apadáskor az ellenség jobb oldala támaszától lesz megfosztva. Ez alatt az angol hajók folyton lövöldözték a spanyolokat. Mikor a várt pillanat beállott, a Cromwell küldte angol dandár a spanyol arczzonal előtti erősített homokbuczkát foglalta el és Castelnau, a francia sereg tartaléklovasságával, a tengertől csak az imént szabadult fővénybuczkákon három-három fejlődött századdal, egy-egy vonalban, a spanyolok jobb oldalát kerülte meg és támadta meg, mi közben az első és második harczzonal közé jutva, mind a kettőt oly rendetlenségbe hozta hogy az egész vonal ingadozni kezdett. Csak Condé állta meg helyét, sőt a francia jobbszárnyat ismételve vissza

is nyomta, de Turenne személyesen ment e szárnyra és végre Condének is hátrálni kellett.

A spanyol arcvonal előtti erősített buczkáért való harc csak arra való volt, hogy az ellenség figyelmét a jobbszárnyáról elvonja, hol Castelnau hajtotta végre a döntő íomozdulatot.

Így győzte le Turenne azt a sereget, melyet névleg Don Jüan d'Austria valójában pedig Don Estevan de Gamarre vezényelt.

Rézsütös csatarendről itt szó sincs, mind a két had párhuzamos vonalon állott egymással szemben, mert igaz ugyan, hogy a francia balszárny megkerülte az ellenség jobbszárnyát, a jobbszárnyát pedig néha visszaszorította Condé s ez által a francia fölállítás egyik szárnya közelebb volt a spanyol fölállításhoz, mint a másik, de mind a mellett ezt nem lehet rézsütös hadrendnek nevezni.

Lássuk a sinsheim-i csatát 1674-ben, melyben némelyek szerint Turenne ismét rézsütös hadrenddel győzött. A német császár megijedt, látva XIV. Lajos hadainak 1672-iki sikereit és valamennyi német fejedelemmel szövetségre lépett, s ebből csak a bajor és hannoveri fejedelmek maradtak el. Turenne a Rajna melletti működés volt bízva; Saverne vidékén táborozott, mikor értésére esett, hogy Bournonville császári tábornok Csehországból megindult, hogy Caprarával egyesülve, az utóbbit támogassa, ki a Neckar mellett állott. Ezt az egyesülést meghiúsítandó, Philippsburgnál 9000 emberrel és hat ágyúval átkelt a Rajnán s oly titokban tartotta menetét, hogy észrevétlenül ért a császáriak Sinsheim magaslatain elfoglalt állásához, melynek arcvonala előtt a nehéz átkelésű Elsenz folyik. Sinsheim maga fallal és tornyokkal volt megerősítve.

A város és a császári sereg állása közötti térszín szaggatott, nehezen járható és csak egy mély út vezetett rajta; erre az ellenséges jobbszárny támaszkodott.

Turenne megtámadta a várost s két óra alatt bevette, átkelt az Elsenzen s gyalogságával behatolt a mély útra, mert e fegyvernemet szánta a szárnyakra, Az első dandár úgyszólván észrevétlenül ért Caprara jobbszárnyához és azt megkerülve, jobb oldalába támadt. A gyalogság másik része ez alatt szintén (!) észrevétlenül ért a bal-szárnyhoz s azt verte meg.

Tehát a két szárny egy időben támadtatott meg, minek következtében az ellenséges vonal visszavonult s a francia lovasság helyet kapott a fejlődésre. A fejlődött századok térközeit muskétásokkal töltette ki s így kezdődött az arctámadás. Caprara föllállításának közepét a lovasság nyomta vissza, a két szárnyat pedig a gyalogság kerülte meg s így megverve, vissza kellett vonulnia.

Itt is lehet kérdeni, hogy hol látja Rocquancourt és a többiek a rézsútos hadrendet.

Ha azt, a mikor gyakran előre megállapított terv nélkül, a viszonyok kényszerítése következtében, az ellenséges vonal valamelyik pontját nagyobb erővel támadjuk meg rézsútos hadrendnek, támadásnak mondjuk, akkor nagyon sok hadvezér alkalmazta azt.

Ezek után bátran kimondhatjuk, hogy azt a hadrendet, azt a támadási módot, a melynél akár előre megállapított terv szerint, akár a viszonyok kényszerítése következtében valamely szárny erősebb, a hol támadó szárny van, *csak azért nevezzük rézsútosnak, mert ez a kifejezés általánosan el van fogadva*, de az elnevezést semmi esetre sem tartjuk szabatosnak. Leuktránál Epaminondas serege félannyi számú volt, mint a lakedemoniaké; egy bizonyos

ponton pedig a számszerinti túlerővel való föllépését akarta magának biztosítani, s ez az oka, hogy balszárnyát erősebbé alakította, hogy ezzel támadt, s hogy jobbszárnya mintegy tartalékként maradt hátra.

Turenne intézkedéseiben változatosságot látunk és azt, hogy azokat a térszín viszonyaival összhangzásba tudta hozni, de nemcsak a csatatéren nyilvánult kiváló tehetsége, hanem a hadügy egyéb ágaiban is. A fegyelem gyenge lábón állott a francia hadseregben, mikor ő irányadó helyre jutott, s ennek egyik oka az volt, hogy különböző előjogok s visszaélések harapóztak el annak sorában, például a gardes francaise parancsnokának az volt az előjoga, hogy csak a fővezérnek kellett engedelmeskednie, ezt az előjogot az ezen ezredtől kikülönített csapatok vezetői is követelték maguknak s nem akartak a „lieutenant général“-oknak engedelmeskedni. Az ő befolyásának köszönhetően, hogy ezt egy királyi rendelet megszüntette.

Turenne-re jellemző az, a mit egykor Condének mondott, mikor Flandriába való indulása előtt tőle tanácsot kért. „Keveset ostromolni és sok csatát vívni.“

Tallard maréchal nevéhez is fűződik a támadás egy különös nemének alkalmazása, a mely azonban sokáig nem talált utánpótlást; ő volt az t. i., a ki Landau ostrománál, a mikor megtudta, hogy a hesseni herceg a vár fölmentésére közeledik, nem töltötte el az időt a sokáig tartó fejlődéssel, hanem oszlopalakzatban támadta meg a Speierbach egyik ágán átkelő császáriakat. Ez volt az első oszloptámadás, melyet ebben a korszakban alkalmaztak, de sikere mellett sem méltányolták eléggé, sőt maga Tallard sem alkalmazta többé, a mi azt gyaníttatja, hogy az oszlopokkal való támadást nem annyira belátásból, mint szükségből alkalmazta

Még egyszer látjuk, hogy a francia sereg mély harcrendbe alakulva veri meg az ellenséget, s aztán sokáig a csekély mélységű vonalak kizárólagos uralma következett.

A spanyol örökösödési háború a francziákra nézve szerencsétlenül folyt. Turenne, Condé nem éltek már, s a legjobb vezérek egymásután dőltek ki. Csak az egy Viliars maradt meg, erre bízta XIV. Lajos a monarchia megmentését, mikor a szövetségesek Quesnoi elfoglalása után Parist tűzték ki működési tárgyul. Villars elhatározta, hogy az ellenség visszavonulási vonalára veti magát, a mely Denain és Marchiennes között sánczokkal volt védve. Egyik alvezére, Montesquieu, 40 zászlóaljjal támadta meg a szövetségeseket, s ez alkalommal zászlóaljait nem állította fejlődött vonalban egymás mögé, mint azt akkor volt szokás tenni, a mikor nincs elég hely nagy írczvonat foglalni el, hanem oszlopban alakulva hagyta meg őket, s így győzött.

Folard a francia hadak gyakori vereségét a rossz taktika következésének tartotta és ismételve ajánlotta a mély harcrendet. Folard elment Flandriába és Villars-t megismertette hadrendjével, melyet lényegében ez el is fogadott, mert a mint láttuk Montesquieu csakugyan oszlopban támadta meg az ellenséget, csakhogy nem olyan oszlopban, mint azt Folard ajánlotta. Az ő ajánlotta oszlop olyan hosszúkás négyszög, a melynek írczvonala, 46 soros fölállítással, rövidebb mint oldalai s a melyben a sorok és tagok oly szorosan állanak egymás mellett, hogy az egyes embereknek csak éppen a mozgásra szükséges helyük van meg szűken. A gránátos századok az oszlop végére jutottak s tartalékul, valamint támogató csapatul kellett szolgálniok.

Az általános hadrendet Folard következőképpen gondolta:

Az első vonalban oszlopba alakított zászlóaljok, 26 emberrel minden sorban. A szárnyakon két-két, három zászlóaljból alakított oszlop. A második vonalban szintén oszlopba alakult gyalogság a szárnyakon lovassággal, a lovas századok között két-két gránátos század. A dragonyosok a tartalékban.

II. Fridrik porosz király oly meglepő körülmények között győzött egyszer-másszor, oly hirtelen fogta föl a dolgok állását, oly gyorsan mozgott, oly gyorsan tervezett, s oly gyorsan hajtotta tervét végre, egy szóval a hadvezéri tulajdonok oly számát egyesítette magában, hogy nem lehet csodálni, hogy a soha sem hiányzó loyális írók sugalmazása következtében sokan nagy újitónak tekintik, pedig a mint Napóleon mondja, Fridrik „összes hadjárataiban semmit sem tett, a mit már előtte az elmúlt századok hadvezérei meg ne tettek volna“. De ez semmit sem von le hímevéből, mert nem az a jó hadvezér, ki valami újat tesz, hanem az, a ki azt teszi, a mit éppen tenni kell, a mi nem is olyan könnyű, mint a milyennek látszik és kevés hadvezérnek sikerült.

Mikor e nagy hadvezér trónját elfoglalta, az európai hadseregek hosszú, kis mélységű vonalakban álltak föl; arról, hogy e vonalakat meglehessen törni, s részeivel kellően lehessen mozogni nem gondoskodtak, ezért aztán nagyon nehézkesek voltak.

Allásokat foglaltak el, ott várták be az ellenséget s a mozgástól, vagyis annak következtétől, a rendetlenségbe jutástól annyira féltek, hogy még abban az esetben sem mentek más állásba, mikor az elfoglaltnak rosszságát belátták s ez sokszor vont vereséget maga után. (Höchstedt, Ramillies, Turin.)

A porosz sereg részletes kiképzése oly jó volt, hogy a király azonnal a nagyobb szabású hadügyi kérdések tisztázásához foghatott. Tekintetbe kellett vennie, hogy a porosz hadsereg még sohasem volt együtt, sőt a höchstedti és turini csatákat kivéve, részei sem harcoltak régen.

Első sikereit olyan valaminek köszönhette a mi atyjának volt műve, t. i. annak, hogy katonái határozottan jobban lőttek, mint a magyar királyné hadai, és hogy sokkal gyorsabban tudtak tölteni. Egy perez alatt 5—6-szor lőttek, a mi akkor igen sok volt. A porosz seregben a részletekbe vágó rend a nevetségig ment, a káplárkirály gépiesen mozgó, szabad idejükben folytonosan tisztogató, fényesítő katonákat nevelt, és fia emlékirataiban azt mondja, hogy „ha így folytatták volna, ma festenek magukat a katonák s mouche-okat raknának arczukra“.

Bármily nevetséges is a káplár király némely intézkedése, azért el kell ismernünk, hogy ő vetette meg alapját annak a seregnek, melylyel fia annyi csatában győzött. Az országnak ezred-kerületekre való osztása, melynél fogva szükség esetén idegen katonák nélkül is ki lehetett az ezredek létszámát egészíteni, igen jó hatással volt a seregszervezésre. De különben is jó hatású volt, mert ez által erős kapocs keletkezett a nemzet és a hadsereg között. Ezzel tette, fiának szavai szerint, seregét halhatatlanná, a mi az olyan seregeknél, melyek csupán fölfogadott idegenekből álltak, nem történhetett.

Később, élete vége felé, nagyszámú tüzérségével győzött; ez, az igaz, seregének eddigi, eléggé nem dicsérhető, mozgékonyágát megbénította; de szükség volt reá, mert ellenségei sokat eltanultak tőle, serege pedig sokat vesz-

tett eredeti jóságából s valami újat kellett a latba vetnie, hogy fölényét megtartsa.

A porosz hadsereg átlagos száma körülbelül 200,000 emberből állott; ennyire szaporította a trónraléptekor csak 70,000-nyi hadat. Ez 55 sorgyalog, 12 helyőrségi gyalog, 4 könnyű gyalog, 13 vértés, 12 dragonyos, 10 huszár, és 4 tüzérezredbe volt csoportosítva; ezenkívül voltak műszaki csapatai és tüzértelepei. A gyalogezredek 2 zászlóaljából állottak. A zászlóaljok normális létszáma 1000; természetes azonban, hogy a sok háború következtében a létszám úgyszólván soha sem volt teljes. A zászlóalj hat századból volt alakítva, ezek közül egy gránátos század volt, a mely taktikai alakulásnál nem tartozott az illető zászlóaljhoz, hanem a többi zászlóaljok századaival gránátos zászlóaljba alakult.

E szervezés hagyományos volt a porosa hadseregben és Frigyes mind a mellett, hogy rossznak tartotta,¹ nem változtatta meg, mert nem tartozott azok közé az emberek közé, kik minden áron újítani akarnak, jól tudván, hogy minden újításnak vannak árnyoldalai is, a melyek gyakran nagyobb hatásúak, mint az a jó, a mi velük jár. Eleinte mindent úgy hagyott, mint azt atyja rendezte volt el, csak az óriástestőr csapatot oszlatta föl.

Századonként négy tiszt volt és 170 emberre 26 altiszt. Ezredenként 14 ács. Az ezredtörzshöz tartozott: egy tábornok vagy ezredes, egy második ezredes, egy alezredes és két őrnagy zászlóaljparancsnok, két segédtszt, egy lelkész, egy intendáns, ki a hadbírói tisztet is viselte és egy orvosfőnök 12 sebészszel.

¹ Manvillon, ki Mirabeauanak „Monarchie Prussienne“ című művében a katonai részt írta.

A vértesezredek öt századból alakultak. Létszámuk 720 lovas. A dragonyos ezredek (kettő kivételével, a mely tíz, és egy ki vételével, a mely három századból állott) szintén öt századból alakultak. A huszárezredek tíz századba tagolódtak.

A lovasezredeknel 37 fő- és 70 altiszt volt, a miből látjuk, hogy aránylag sok tiszttel voltak ellátva; éppen úgy, mint a gyalogosok is. Ez is előnye volt a magyar királyné hadai fölött, a melyben 200 emberre legfeljebb négy tiszt jutott. Frigyes azt tartotta, hogy a zászlóalj kétszáz tagnál ne legyen nagyobb; ez három soros fölállításnál tisztek és altisztek nélkül 600 embert tesz, kik nagyobbbrészt, mint arcvonal mögötti tisztségbeliek egy kevésbé sűrű negyedik sort alkottak, mely sor fontos szolgálat teljesítésére volt hivatva. A zászlóalj két szárnyra, a szárnyak ismét két, osztálynak (*division*) nevezett, részre oszlottak, az osztály két szakaszra (*peloton*) tagolódtott. Abban az esetben, a mikor a gránátos század nem volt kikülönítve, az osztály szerinti elosztás megszűnt s helyébe a századok léptek s a félszázad tett egy szakaszt. A szakaszok első sorának jobbszárnyán egy tiszt, mögötte egy altiszt állott.

A lovasszázadok 140 lovasból álltak. A század két félszázadra és négy szakaszra oszlott. A fölállítás két-soros volt.

A sereg nagy egységeinek ily számos kisebb egységekre való osztása, továbbá az ütemes- és zárkózott menet tették a porosz sereget oly nagyon mozgékonyvá, s ezzel Frigyes azt hajtotta végre a gyakorlatban, a mit Szász Móricz¹

¹ Maréchal de Saxe, Erős Ágoston természetes fia, 1696-ban született, Marlborough alatt szolgált Flandriában, később Stralsund ostroma-

elméletként állított föl, t. i., hogy „az egész taktika a lábokban van.“

A porosz lovasság Frigyes trónraléptekor épp oly rossz volt, mint — a magyart kivéve — valamennyi európai hatalom nehéz és lassú lovassága, a mely ügetve támadott és lóhátról lőtt, persze kevés kárt téve — az ellenségben. Frigyes látta, hogy mennyire félreismerték e fegyvernem rendeltetését és megparancsolta, hogy csak szálfegyverrel és pedig a leggyorsabb járómódban kell az ellenséget megtámadni még akkor is, ha az ló. Nem is késett a porosz lovasság sikert siker után aratni s nem egy — hírnevére nagyon büszke, de méltóságos lassúsággal mozgó — lovasezredet gázolt el. A lovassági gyakorlatoknál feltekintettel volt arra, hogy gyors járómódban¹ hosszú arezmeneteket legyenek képesek végre-

nál tűnt ki. Savoyai Eugén alatt is harczolt. 1720-tól francia szolgálatban állott. Prágát 1741-ben bevette. Flandriai hadjárata 1744. valóságos remekmű, kisebb, francia, seregével a sokkal számosabb ellenséget tétlenségre kényszerítette. Pontenoynál az angolokat győzte le. Mint katonai író is jó nevet vívott ki magának „Réveries“ ezimű művével.

¹ A lónak négyféle járómódja van, ezek gyorsaságuk sorrendje szerint a következők: lépés, ügetés, vágatás (galop) és száguldás (carriere). Száguldásnak nevezem a lónak egyéni tehetsége szerint való leggyorsabb mozgását, melyet szabályozni nem lehet s ebben a haladás gyorsasága annyiféle majdnem, a hány ló van. E szó fölhasználását a műnyelv számára jónak láttam, mert úgy sem volt általánosan elfogadott szavunk a *carriere* kifejezésére. A többi három járómódot különféle arányban lehet szabályozni, ezért ezek mindenikében többféle ütemet (tempó) lehet megkülönböztetni, minek következtében lassú vagy gyors ütemű lépésről, ügetésről és vágatásról lehet szó, de gyors vagy lassú ütemű száguldásról egy és ugyanazon lónál nem, mert a száguldás a lónak leggyorsabb haladási módja, melynél sebesebben menni nem tud, s a melyet ha lassabbra szabályoznánk, nem lenne többé száguldás. A járó-

hajtani a nélkül, hogy rendetlenségbe jönnének. Mindig gyors járó módban, vágatva hajtották végre a mozdulatokat, s rövid idő alatt olyan ügyességre tettek szert, hogy a legváltozatosabb térszínen sem szenvedett a sorok zárkózottsága.

Ezt egy európai seregben sem vitték oly tökéletességre, mint a poroszban, hol Ziethen és Seidlitz, a kik a magyar lovasságot vették mintául, volt a lelke az újításoknak.

E vezérek belátták, hogy a lovasságnak eleme a mozgékonyosság; ennek köszönhette Savoyai Eugén is győzelmei nagy részét. A mozgékonyosság megvolt a magyar lovasságban mindig — ezt a tulajdonságot óhajtotta Eugén átvinni a Habsburgok más eredetű lovasságára is. Hogy ez így van, minden nagy hadvezér tudta, látni azt Gusztáv Adolfnál és XII. Károlynál is. Hogy könnyű lovast nevelni is lehet, megmutatták ezek s megmutatta Ziethen és Seidlitz. Mi büszkeséggel tekinthetünk e korra, mert Seidlitz győri fogsága idején nálunk magyaroknál szerzett tapasztalatait érvényesítette e tekintetben.

A két harc vonalba alakult lovasság első vonalában a századok térköz nélkül álltak; a másodikban, hol térközzel, hol a nélkül. A második harc vonal rendeltetése volt az első oldalait fedezni. Később a király észrevette, hogy gyors mozgás közben a lovaknak több helyre van szükségük, mint állva, és hogy ennek következtében ha az alapföllállításnál nincs térköz az egyes századok között rohamkor nagy összetorlódás keletkezik, a mi igen nagy baj és elrendelte, hogy a századok között 5—6 lépésnyi térközt hagyjanak, és meggyőződött arról, a mit ma már

mód és ütem fogalmát nem szabad összetéveszteni. Az utóbbi alatt valamely járó módban való haladásnak időmértékét kell érteni.

mindenki tud, hogy e térközök gyors járómódban, rohamkor stb. betelnek éppen azért, mert ebben az esetben minden ló több helyet foglal el.

Minden támadás főkéllékének tekintették, az együttmaradás mellett, a tömeges összeütközés gyorsaságát. Ennek kezdeményezését alapelvnek ismerték el, mert az ellenséget nem fenyegető műveletekkel kell elkergetni, hanem lehetőleg az első támadással tönkre kell tenni. A lovasságot, nagyobb tömegekben egyesítve, a szárnyakon állították fel. Ez — az ágyúk és puskák csekély távolságra hordása korában — érthető volt. A felállítás két harcvezetési vonalban történt. Az első kevés hézagokkal vértesekből állott, a második nagy távolságközökkel, többnyire drago nyosokból. Ezek fedezésére huszárok voltak néha a szárnyakra állítva, néha pedig harmadik harcvezetési vonalat formáltak. A harmadik harcvezetési vonal hosszabb volt, mint a két első és ez által a szárnyak támaszpontjával szolgált. Gyalogságra a nehéz lovasság többnyire oszlopalakzatban támadott, ezeket a szárnyakon könnyű csapatok követték, hogy az ellenséges lovasság támadása ellen védelmezzék.

Fridrik a lovasság működését részletes intézkedésekkel nem korlátolta. A lovasság tömegét oda rendelték, a hol valószínű működésének tér mutatkozott, de a döntő pillanat felismerése a lovasvezér belátására volt bízva. A Roszbach és Zorndorf mellett vívott csaták sikerét Fridrik nagyrészt annak köszönhetette, hogy Seidlitznek szabad tért engedett a lovasság felhasználásában. Mind a két csata sorsát a Seidlitz vezette lovasság váratlan megjelenése döntötte el.¹

¹ Henneberg Károly kézírata, a mely szerint a lovasság taktikáját tanította a honvédlóvasság első equitatiojában 1860/70-ben.

Az ütemes menetet nem Szász Móricz, nem Nagy Frigyes találta fel; hiszen láttuk, hogy már a görögök is alkalmazták. Szász Móricz a régiket véve mintául, sok intézkedésüket ajánlotta az új viszonyokhoz való alkalmazásra, de nem lévén fejedelem, nem hajthatott mindent végre, a mit helyesnek talált és ajánlott. E tekintetben II. Frigyesnek mint királynak könnyebb helyzete volt; föl is használta azt és mint őszinte tisztelője e rokonszenves francia maréchalnak, erre vonatkozó tanácsát is megfogadta.

A lovasság és gyalogság soraiban mint tiszték csak nemes emberek szolgálhattak, míg a tüzérségnél és műszaki csapatoknál polgári elemek is; mert e fegyvernemeknél szakszerűen kiképzett emberekre nagyobb mértékben volt szükség s ezek ritkák voltak az akkori porosz nemesség között. E balítéletes világban ennek az a különös következése volt, hogy maguk e fegyvernemek sem részesültek olyan tekintélyben, mint a többiek. Nemcsak a soraikban szolgáló egyéneket tekintették, mint kisegítő elemet, alábbvalóknak a két főfegyvernemnél szolgálóknál, hanem e fegyvernemeket is.

A porosz sereg nagyobb része nemzeti elemekből alakult, mert a 200,000-nyi hadban csak 70,000 idegen szolgált. Lloyd, kissé igazságtalanul, azt állítja, hogy a különböző szokású, vallású és jellemű emberekből összeszedett porosz sereget csak a kegyetlen fegyelem tartotta össze. Az igazságtalanság látszata mellett, van a dologban valami igaz, mert ha nem való is, hogy a porosz sereg nagyobb részét idegenek tették, igaz az, hogy nem volt benne semmi a mi a vasfegyelmi eszközöket pótolta volna, mert királyi seregekben nem nemzeti eszmékért, hanem a király kedvéért, első sorban annak hatalma

gyarapításáért harcolnak, és ez magában nem elég a fegyelem megeremtésére.

A vértés ezredeket a földművelők osztályából sorozták; a katonák lovukat magukkal vitték, ha szabadságra mentek, mert elég biztosíték volt földbirtokuk. A tiszti állásnak nagy tekintélye volt s az altisztek is osztoztak benne; de nem kell gondolni, hogy az a vasfegyelem, a melyet a porosz sereg jellemző tulajdonságának szoktunk tekinteni, egyaránt nehezedett volna nemzetbelire és idegenre. A tisztek és altisztek hosszú szolgálati idejük alatt megtanultak különbséget tenni a megbízható honi és megbízhatatlan idegen elemek között.

Gyakran hallani, hogy Frigyes a lövésre többet adott, mint a szuronytámadásra, mert az altiszt felügyelete alatt töltő és lövő katona teljesen feljebbvalójának kezében van, míg a rohamjel után a parancsnok kezéből kiszabadulnak a katonák, a mi a porosz gyalogság idegenektől tarkázott soraiban veszedelmes lehetett. Ez is csak részben igaz. Nagy Frigyes minden körülményt tekintve véve intézkedett és soha sem mulasztott el szuronynyal támadatni, a mikor annak szükségét látta. Lobositznál például (1756) az ellenség fejlődését szuronytámadással akadályozta meg. Különben az akkori porosz szabályzat, mint biztosan győzelemre vezető dolgot, ajánlja a szurony támadást. Az igaz, hogy nem oszlopba alakulva, hanem fejlődött vonalban, mert Frigyes rendszeren fejlődött vonalban harcoltatott, habár oszlopkőről is szól Jomini a krefeldi csata leírásában; de sem ő, sem a többi író nem mondja, hogy oszlopban támadtak-e vagy csak az utolsó perczig maradtak ebben az alakzatban, hogy könnyebben mozgoghassanak és a rohamot közvetlenül megelőző utolsó pillanatban fejlődtek. Ha az utóbbi

eset felel meg a valóságnak, a mit valószínűbbnek tartok akkor is nagy haladást láthatunk benne.

Nagy Frigyes taktikájának alapja a mozgékonyság volt, főképp azért, mert ellenségei lassúak voltak — a mi, közbe legyen mondva, nem annyira a seregre nézve áll, mint a parancsnokok észjárására, melynek következménye aztán igen természetesen a hadak lassúsága is volt.

Jól tudta, hogy folytonos lövöldözéssel, gyakori váratlan megjelenéssel jobban zavarba hozza a pathetikus ellenséget, mint azzal, hogy esetleg valahol áttör sorain.

A tisztek kinevezésében és előléptetésében rendkívül megfontoló volt. E fejedelem mindig csak azt tartotta szemé előtt, hogy az illető tudni fogja-e helyét betölteni. Egyszer egyik tábornoka egy régen szolgáló tiszttel előléptetését hozta javaslatba, kinek egyéb érdeme sem volt, mint hogy régen szolgált; ekkor mondta Fridrik azt a sokszor idézett ítéletét, mely minden szűkkeblűsége mellett is nagy igazságot rejt magában, hogy ha „egy tiszttel, ki csak tapasztalatára hivatkozhatik, egy emberrel, ki mindig ment mikor a többiek, mindig ebédelt a mikor a többiek ebédelték és mindig megállott a mikor megálltak — előléptetést érdemel, akkor az az öszvér is megérdemli azt — (abban az időben, melyben Fridrik ezt mondta), a mely Eugén herczeg hadjárataiban részt vett“.

Ennek az volt a következése, hogy a tisztek abban az állásban öregedtek meg, a melyet jól betöltöttek. Ez egyrészt szomorú, de bizony másrészt igazságos és igen jó, nemcsak a szolgálat érdekében, hanem az illető emberre nézve is, mert sokszor teszi az embereket szerencsétlenné az, hogy olyan állásba jutnak, melynek teendőit elvégezni nem képesek. Sok jó kapitány van, ki nem képes ezredet vezényelni s ha ilyenek lépnek elő, nemcsak a szolgálat

szenved, de ő maga is, mert ha eddig mindig csak dicséretet, most folytonosan csak rendreutasításokat kap, s ez kell, hogy elkedvetlenítse. Gyakran igazságtalanságnak, méltatlan üldözésnek tekinti főlebbvalóinak eljárását, de ha belátja is, hogy ő a hibás, hiányozni fog a saját magával való megelégedés, a mely önbizalmat szül, a reális alapon termett önbizalom pedig nagy tényező.

Arról is gondoskodva volt, hogy a tiszt meggondolatlanul el ne hagyja pályáját. Annak, a ki még szolgálni képes állapotban köszönt le állásáról, nem adtak nyugdíjat s nem alkalmazták sehol, míg a szolgálni képtelen tiszt mindig kapott olyan polgári állást, a melynek fizetése tisztességes megélhetést biztosított neki.

A kapitányi állás oly jövedelmező és oly tekintélyes volt, hogy a legtöbb ember ambícióját kielégítette. Ezt pedig régiebbség útján minden tiszt elérni remélhette, mert az előléptetésnél ez volt irányadó. Ezzel a beteges ambíciónak és stréberségnek, mint ma mondják, eleje volt véve. Béke idején alig volt előléptetés, csak a háború nyitott erre kilátást — ha nem is olyan fényeset, mint I. Napóleon seregében — s ezért a porosz katona, mint a spártai, a háborút ünnepnek tekintette.

Az észszerűségnek e merev alkalmazása az előléptetésnél azt eredményezte, hogy a legtöbb kapitány sorsával meg volt elégedve s e megelégedett emberek alatt szívesen szolgáltak az altisztek, kiknek állása bizonyos elemekre nézve épp olyan volt, mint másokra a kapitányi állás, ennél magasabbra nem igyekeztek. Ez bizonyos stabilitást adott a porosz hadsereg szervezetének, és a jó szellem fejlesztésére rendkívül jó hatással volt, a mit az a számtalan adoma is mutat, a melyeket szívesen idéznek még ma is. Egyszer egy hiú gránátostól, ki óralánczot viselt óra

nélkül, azt kérdezte ismételve a király, hogy „hány óra van?” A gránátos kihúzta zsebéből a lánczot, melynek végén puskagolyó volt, s azt felelte: az én óráim csak azt mutatja, hogy minden pillanatban készen kell lennem Fölségedért meghalni“. A nagy fegyelem mellett sem volt önérzethiány a tisztben. Egy tiszt, a kitől Fridrik meggondolatlanul azt kérdezte: „melyik csapszékben kapta kend azt a vágást, a melynek jelét arczán viseli?“ „Kolinánál, felelé a kérdezett, ott a hol Fölséged fizette a költséget.“

Fridrik nem is tekintette katonáit egyedül lövőgépnak, átérezte ő is erkölcsi értéküket és tudta, hogy meg fogják érteni, mikor a roszbachi csata előtt a következőket mondta nekik:

„Barátim, itt van a pillanat, a mikor mindenikünk jövője, minden a mi előttünk kedves, attól a kardtól függ, a melyet kirántandók vagyunk. Az idő nem engedi, de szükség sincs rá, hogy soká beszéljek. Tudjátok, hogy nincs olyan fáradtság, veszély és nélkülözés, a melyet veletek meg ne osztottam volna és most veletek és értetek meghalni készen láttok. Minden, a mit tőletek kérek, az, hogy buzgalmamért buzgalmat, szeretetemért szeretetet adjatok cserébe. S csak egyet teszek még hozzá — nem bátorításul, de bizonyosságul annak, hogy előre akarom tartozó hálámat kifejezni — és ez az, hogy a téli szállásba való vonulásig kettős zsoldot adatok nektek. Menjünk! Emberhez méltóan viseljétek magatokat és csak Istenben reménykedjétek.“

A három sorba állított gyalogság rendszeren szakaszonként (*peloton*) lőtt egymásután, oly módon, hogy a zászlóalj felének tüze mindig tartalékban volt. Mások védelmekor a szakasznak gyakran csak két tagja ment

előre és két sorba alakulva lőtt, ezt nevezték „*feu de parapet*“-nek. Fridrik a puskával gyorsan bánó és jól lövő katonáival nagy sikerrel alkalmazta a csekély mélységű hosszú vonalakat. És e hosszú és keskeny vonalak alkalmazását sok rövidlátó ember valamely rendszer következésének tekintette; pedig az csak azoknak a viszonyoknak volt következése, melyek között vívnia kellett, s a melyeket a nagy hadvezérek mindig tekintetbe vettek. Fridrik, nem az osztrák ház katonái ellen harczolva, aligha alkalmazta volna a keskeny vonalakat, de a viszonyokhoz mérve alakította volna harczrendjét. Ez látszik következő szavaiból: „Nem mondom el módját annak, hogy miként állhattam meg a sarat e colossussal szemben. E mód, mely csak az ellenség hibái, lassúsága, indolentiája, a helyzetnek félreismerése, az alkalomnak fői nem használása miatt volt jó, nem ajánlható követendő például. A szükség parancsoló törvénye kényszerített sokat a szerencsére bízni“.

Nagy Fridriknek szerencsétlen utánzója, Lascy, ezt nem fogta föl s a törökök ellen harczolva, keskeny vonalakba alakította seregét, mindig meg is verték. A hadvezérségben utódja, a genialis Loudon, ki magát Fridriket is megverte, nem alakilag majmolta Frigvest, de szellemébe hatolt be, mikor a törökök ellen harczolva, a körülmények kellő megfontolása után eltért a vonaltaktikától, a melyhez az osztrák ház többi tábornokai oly szívósan ragaszkodtak.

A milyen jó, bizonyos körülmények között a gazdálkodás, a veszteségtől való óvakodás, épp olyan rossz az, ha túlhajtják, mert kockáztatás nélkül eredményt nem lehet elérni. Jobb gazda az, ki fölládoz valamit, hogy többet nyerjen vele, mint az, a ki minden áron megtartja csekély

értékét s ez által nagy nyereségtől fosztja meg magát. A fősvény kétszer költ.

A puskaporos lövőfegyverek elterjedésének elején az ágyúk rendkívül drágák voltak s hogy elvesztésüket megakadályozzák, azt a nézetet fejlesztették ki a katonában, hogy *szégyen* ágyút veszteni. Ennek az lett a következése, hogy a tüzérek túlságosan élőrevigyázók lettek, soha sem mertek előre menni, még akkor sem, ha ez által seregüket a végpusztulástól menthették volna meg, mert féltették az ágyút. E balítéletet Fridrik megszüntette és ezzel tüzérségének taktikai értéke rendkívül növekedett. A tüzérség értékének e növeléséhez nem kis mértékben járult hozzá a lovagló tüzérség szervezése, amely azt sokkal mozgékonyabbá tette..

Seregének mozgékonyágát, a hadviselés e fontos tényezőjét rendkívül fokozta az, hogy tagolása az alakzatváltoztatásra kedvező volt. Az utóbbit egyszerű mozdulatokkal érte el és nem bonyolultakkal, mint a többi seregek, amelyeknél minden mozdulat rendtelenségbe hozta, az egész tömeget.

Nagy érdeme, hogy lovasságát, a magyar lovasság mintájára szervezte és úgy alkalmazta, mint a hogy azt tenni kell.

Az ő koráig a tarackokat nem igen alkalmazták nyílt csatában; ő ezeket is fölhasználta, a mivel bizonyos állások és tábori erősítések értékét nagyon leszállította.

Serege mozgékonyágának következtében állását gyakran és hirtelen megváltoztatta; ily viszonyok között gyorsan, mozgó tüzérségre volt szüksége. A különben fukar király nem sajnálta a lovagló tüzérség fölállításával járó költséget, mert tudta, hogy e csapat egyébként is növeli seregének taktikai értékét, de gyorsaságánál fogva tőle

kevesebb ágyút fog az ellenség elvehetni. E fejedelem azok közé a ritka genialis emberek közé tartozott, kiket szerencsájuk nem vakított el, nem becsülte túl azokat a sikereket, a melyeket egyedül ötleteinek tulajdonított és nem esett azok hibájába, kik többet adtak az ötletekre, mint a körülmények megfontolására. A folytonos, lehet mondani nehéz körülmények között viselt, háborúk között korán ért meg s még alig harminczéves korában oly mérsékelt nézeteket nyilvánított, hogy méltán csodálatot keltenek olyan genialis embernél, mint ő, a kinek szerencse csillagában bízni elég oka lett volna. A balsikernek okát bölcsen első sorban magában kereste, s ez a biztosan való haladás legjobb záloga. Tudta, hogy 1744-iki hadjáratának rossz kimenetelét ötletszerű működéseinek köszönhette.

Hadviselésére jellemző az is, hogy az ellenség felé való közeledésekor — egy fél mérföldnél ritkán előbbre tolt, huszárok, dragoonosok, gránátosok s néhány ágyúból álló — előhadánál tartózkodott. Innen vette szemügyre az ellenséget, s a látottak szerint intézte működéseit, innen tűzte ki minden oszlop menetének irányát, az előhaddal leplezte a sereg mozgatait s a csata folyamában annak a seregrésznek támogatására vezette, a mely a támadó ponton működött. Seregrészeinek mozgatai oly meglepően gyorsak voltak, hogy az ellenség nem ért rá elképzelni azt a képet, melyet elérendő volt. Lissánál például: eleinte a jobbszárnyat fenyegette, a mely gyenge oldala volt az ellenségnek, és ennek következtében csak legjobb csapatait vonta ide, megfeledkezvén a balszárnyról, mely előtt — nézetük szerint — járhatatlan ingoványok voltak. Ekkor hirtelen ide vetette erejét; egy magaslatlánczolatól földve, a balszárny oldalát támadta meg és

félóra alatt visszaszorította azt s 35,000 emberével teljesen megverte a császár 60,000-nyi hadát. Hátrálásnál a hátvédet épp oly közel tartotta oszlopaihoz, mint előmenetelnél az elővédet s ezért ha megtámadták azt, arczát megváltoztatni könnyen képes serege mindig készen volt a hátvéd támogatására. Mind a mellett, hogy az állások védelméért való harczokat nem tekintette a hadviselés egyedüli módjának, mint több kortársa; mind a mellett, hogy seregének mozgékonyságában bízott legtöbbet, nem ismerte félre a térszín mesterséges úton való előkészítésének szükséges voltát sem. Erre is gondolt, a mint, hogy semmit sem hagyott figyelmen kívül; és ezt nemcsak szavai, de intézkedései is bizonyítják. E végből minden századnál tíz ásó és öt csákány volt.

A drezdai békét követő tíz évi béke alatt Fridrik ismét sokat tett seregének kiképzésére. Az e közben végrehajtott gyakorlatok alatt kísérletté meg a görög phalanx mintájára való tömegbe alakult oszlopok alkalmazását, de csatáiban nem igen használta. Atalában a híressé vált potsdami gyakorlatoknál sok mindenfélét próbáltak meg az odasereglett idegen tisztek előtt — kik minden formalitást gondosan ellestek, — de ezek közül a csatatéren egyet sem alkalmazott Fridrik.

A tisztek elméleti kiképeztetésére is sok gondot fordított. Berlinben alakult egy katonatiszti kör, a melyben katonai kérdésekről vitatkoztak s a melynek, a király gondoskodásából gazdag könyvtára volt. Ő volt az első, ki vezérkari iskolát szervezett. Ennek alapja annak a tizenkét tisztnek köre volt, kiket maga választott ki s a kikkel térszín-fölvételi, tábor-kitűzési, hadállás-erősítési gyakorlatokat stb. hajtattott végre. Ezek foglalkozása között találni a keretgyakorlatoknak első nyomait is. Ez

iskola élén Jarry; a nagy tehetségű és tudományú francia tábornok állott tizenkét évig.

Seregének — az ellenségéhez arányított — csekély száma kényszerítette arra, hogy a második vonalban nagyobb térközökkel állítsa a csapatokat. A gyalogság szárnyait gránátosok fedezték. E feladatot tehát nem, bizta kizárólag a lovasságra, mert nem akarta azt túlságosan a gyalogsághoz kapcsolni. Ennek köszönhette molwitzi és csaszlaui győzelmeit. E fejedelemnek sikerült az, a mi sok száz év óta senkinek, t. i. hogy megveretve, a győzelmét kezeiben biztosan tartani vélő ellenséget legyőzte. Ezt éles tekintetén kívül annak köszönhette, hogy csapat-estei ügyesen tudtak mozogni.

Napóleon, ki különben nagy méltánylója Fridrik tehetségének, azt mondja, hogy gyakran azért vesztette el a csatát, mert, olyat tett, a mit soha sem szabad tenni, t. i. fejlődött ellenség szemeláttára hajtott oldalmeneteket végre. Kolinnál is azt tette s megadta az árát; fél serege és 600 ágyúja veszett el s ha nem Daun áll vele szemben, ki a győzelem után tizenkét napig vesztetelt, Te Deumokat énekeltetve, aligha nem nagyobb bűnhődés éri működési vonalának elhagyása miatt és seregének töredéke s raktárai aligha érik vala el Prágát. Zomdorfnál szintéji a Kolinnál elkövetett hibába esett. A helyett, hogy az oroszoknak hozzá közelebb álló bal-szárnyát támadta volna meg, ezeknek szemeláttára, oldalmenetben a jobb szárnyuk támadására sietett. E közben az oroszok jobb oldalába törtek s keresztülgázolták seregét, s ez oly rendetlenségbe jött, hogy a csata alighanem végzetessé válik, ha Seidlitz kitűnő lovasságával a kellő pillanatban nem lép közbe.

Láttuk már, hogy Napóleon szerint Nagy Fridrik soha

sem alkalmazta a tulajdonképeni rézsutas támadást, a melyet Potsdamban annyira megbámultak s azt mondja, hogy győzelmét Leutbennél csak a meglepő rajtaütésnek köszönhetette, a melynek sikerülését a véletlenségek fejezetébe kellene sorolni, mert ha a Lotharingiai berezgeknek csak egy járőre is lett volna, az arcvonal előtt, meg tudta volna, hogy a, járhatatlan ingoványnak tartott, vizenyős réten keresztülment a porosz sereg azért, hogy balszárnyát megkerülje és ez esetben tartalékát okvetlen oda vonta volna erősítésül, jobb szárnyával pedig a poroszok menet-oszlopának baloldalába tört volna. De a legnagyobb és legtöbb hibát, szerinte, Torgaunál követte el Fridrik, hol a terv és végrehajtás egyaránt rossz volt. A XVIII. században már mindenütt állandó hadseregek voltak. Ezeket toborzás útján egészítették ki. Az állandó hadseregek katonái a landsknechtektől abban különböztek, hogy míg ezek csak bizonyos időre, a hadjárat idejére szegődtek be, addig amazok hosszú időre, néha egész életükre, és még békében is zászlóaljuknál maradtak. Ez tetemes költséggel járt s hogy a fejedelmek az egyensúlyt föntarthassák a zsoldot mindig lejjebb és lejjebb szorították. A fejedelmek a katonát rabszolgájuknak tekintették s egyik a másiknak egész ezredeket ajándékozott vagy adott el. Természetes, hogy ezzel a katona tekintélye rendkívül sülyedt, a békeszolgálat lélekölő egyformaságát és buta kinövéseit sokan megunták, a szökés gyakori lett. Ennek meggátolására a leglealázóbb büntetéseket alkalmazták; ez szintén hozzájárult a katonák becsületérszésének eltüntetéséhez. Ennek következtében nem sok jóra való ember vállalkozott arra, hogy magát fejedelmének eladja, és teljes életére rabszolgájává legyen. Az országból ritkán telt ki a szükséges had; idegen, rende-

sen nem nagyon magas erkölcsi színvonalon álló embereket kellett tehát fogadni. Ez a fejedelmek érdekében igen jó volt, mert a nép a fegyverviseléstől elszokott; az a nép pedig, mely nem tud szükség esetén fegyverrel bánni, kinek nincs is fegyvere, nem tehet politikai jogokra szert s ha ilyeneket örökölt is, nem bírja azokat megtartani.

A fegyelem fõntartásának eszközei mindig embertelebbek lettek; a feljebbvaló úgyszólván ellenõrzés nélkül nyúzhatta alantasait. A csekély zsoldra való kilátás következtében még az emberiség legelvetemedettebb, legnyomorultabb elemei sem szívesen lettek katonává. A toborzás elégtelennek bizonyult. Kötéllal kellett katonákat fogni; a fejedelmek ágensei, polgári ruhába öltözött tiszték, leitatással és más furfangos módon csalták törbe a tapasztalatlan ifjakat s a leglehetősebb módon egészítették ki a fejedelmek hadait. Oroszországban még a jelen század elsõ felében is kétévenként tartottak erõszakos toborzást.¹ Nemcsak saját területeiken, de titokban idegen fejedelmek területén is működtek a toborzók. De mert ez sokba került és az általános hadkötelezettségre, bizonyos osztályok elõjogaira való tekintetbõl, még nem lehetett gondolni, az összeírási (*conscriptio*) rendszer lépett életbe. Az ingatlan birtokok tulajdonosai, a nemesek és bizonyos tisztviselõk fiai stb. az összeírás alul föl voltak mentve. E rendszer abban állott, hogy a katonai szolgálatra alkalmas ifjakat összeírták s a mennyiben toborzás útján a szükséges számú katonához nem jutottak, az összeírtakat vagy csupán egy részüket hívták be. Utóbb a toborzás egészen elmaradt.

¹ Ezt brankának nevezték.

Az általános hadkötelezettség, a mely az újabb időben a continens összes államaiban kiszorította a hadkiegészítés egyéb módjait, Franciaországban keletkezett. A mikor az absolutismus coalitiót alakított a szabadság elnyomására, és az emberi jogokat biztosító eszmék forráspontját, Franciaországot, összes erejével fenyegette, Carnot terve szerint tömeges állítással teremtették meg annak a seregnek magvát, a melynek működése az öreg Európa arczát megváltoztatta. Az általános hadkötelezettséget törvényekkel rendezni még nem tartották szükségesnek, mert csodálatos lelkesedés hatotta át minden jó francia egész lényét és kényszerítés nélkül tolt mindenki a szabadság zászlói alá. Később azonban a nemzet kifáradt s 1798-ban szükségesnek mutatkozott a hadkötelezettségnek törvényre való szabályozása. E törvényt Jourdan tábornok készítette, oly módon, hogy a 18—26 éves embereket összeírták és mindenki nyolcz évig volt köteles szolgálni. A törvényhozás határozta meg az évi hadjuttalékot s aztán az összeírtak közül, az idősebbeken kezdve, a testi épség tekintetbe vétele mellett a sors határozta meg, hogy ki legyen katona. A helyettesítés meg volt engedve. A többiek alkották a nemzetőrséget, a mely a sorhad tartalékának tekintendő.

Napóleon császár az eddig irányadó magasság mértékét csökkentette s az ekként besorozottakból „voltageur“-századokat szervezett.

A hadkiegészítésnek ezt a módját Európának úgyszólván valamennyi állama elfogadta. A napóleoni háborúkra következett hosszú béke a keretrendszer fejlődését vonta maga után, a mit költségkímélés és egyéb nemzetgazdasági okoknál fogva szintén mindenütt elfogadtak.

A valóságos, általános hadkötelezettséget, a melynél a

helyettesítés és megváltás ki van zárva, csak a legújabb időben, a 60-as, 70-es években, fogadták el majdnem egész Európában.

A. XviII. század taktikáját Nagy Fridriknél hagytuk el. § most, a mikor fonalát ismét fölveszszük, ahhoz a korhoz érünk, a mikor a néphadseregek egy új korszakot: a nyílt sorban való harcz korát teremtették meg,

A hadviselésre nemcsak a fegyverek minősége van hatással, hanem az a viszony is, a melyben a harczoló a háború vezetőjével állnak és az is, hogy a háború céljának elérése nekik is érdekükben van-e, vagy rájuk nézve többé-kevésbbé közömbös. Ott, a hói minden egyes harczosnak érdeke vezetőjével közös, ott mindig észszerűbb a taktika, mint ott, a hol csupán zsoldért harczolnak.

A keleti népek hadviselése, kik új terület elfoglalásáért vagy vallásuk terjesztéséért harczoltak, hasonlíthatatlanul észszerűbb volt mint a nyugatiaké, s az újabb időben az amerikaiak és francziák szabadságért küzdő katonáié szintén azokénál, kik az egyeduralkodók magánérdekéért harczoltak zsold fejében. Azok a térszín előnyeit ismerték s felhasználták, messzehordó fegyvereikkel a döntő föllépést előkészítették, nemcsak az egyes csapatoknak, hanem az egyes embereknek is volt önállóságuk, s lehetett is, mert szökéstől és egyébtől nem kellett félni; emezeknél pedig az egyesek fölött gyámkodás fejlődött ki, mert attól lehetett tartani, hogy a parancsnoka kezéből kisiklott egyes katona el fog szökni, vagy ha a térszín földözeteit fölhasználni megengedik, azt személye tökéletes biztosságba helyezésére fogja fölhasználni s a harczra, melynek kimenetele rá nézve majdnem közömbös, nem is fog gondolni.

Az a kötelességérzet, a melyet mesterségesen nem bele nevelnek, de bele disputálnak a zsoldos katonába, soha sem pótolja azt, amelyet saját érdeke parancsol reá.

A vonaltaktika, nemcsak a puskák-, hanem azon föl-fogás általános elterjedésének is következménye, hogy a parancsnoknak, nem lehet, nem szabad a katonákat kezéből kiereszteni, hogy azoknak mindig a parancsnok szeme előtt kell lenni, továbbá, hogy vezényszó nélkül semmit sem szabad tenni. A vonaltaktika a térszíni tárgyak fődözetül való fölhasználását majdnem teljesen kizárta, mert hosszú vonalba alakulva csak majdnem sík, nem szaggatott térszínen lehet akként működni, hogy a szükséges rend a sorokban föl ne bomoljék; az ilyen térszín pedig fedezetet nem nyújt s a nyitott rendben való harcolás föltételei nincsenek meg benne.

A mély fölállítástól eltértek, mert a puskák hatását akarták lehetőleg kihasználni; erre pedig az az előnyös, hogy mentől több fegyver jöjjön egyszerre működésbe; ezt látták be Orániai Móricz, Gusztáv Adolf és Nagy Fridrik s a tüzi harcra fordították legnagyobb figyelmüket. Az embereknek hosszú vonalakba való fölállítása épp úgy elvette az egyesek önállóságát, mint a mély fölállítás, mert ennél éppen úgy — ha nem jobban — kellett arra ügyelni, hogy az alakzat rendben maradjon. Itt is, ott is az egyes ember csak kereke volt annak a gépezetnek, a melyet a hadvezér működtetett, s a katonák fölötti gyámkodás minden önálló föllépést lehetetlenné tett, nemcsak az alantasabb katonáknál, de a föbb parancsnokoknál is, és növelte a felelősségtől való félelmet, ez pedig a háborúban sok bajnak okozója.

Egészen másként volt ez az amerikaiaknál, a kiknek nem volt géppé idomított katonájuk, a kiknél az önálló

polgár fogott fegyvert szabadságának kiküzdésére, a kiben nem volt megbénítva a természetes ész. Ezek a természet törvényein alapuló módon harczoltak, fölhasználták a térszín fedezetet nyújtó tárgyait nem azért, hogy teljesen elbújjanak a veszedelem elől, hanem azért, hogy szükségtelenül ne tegyék ki magukat annak s lehetőleg biztos helyzetből, lehetőleg sok kárt tegyenek az ellenségben. Itt az egyesek egyéni értékének érvényesülése lehető volt. Itt elevenedett fel annyi idő után az egészséges, észszerű harczmód.

Az amerikaiak sorában sok lelkes francia harczolt s eltanulta a taktikának ezt az Európában elfeledett módját, a mely különben nem volt egészen új. Az ázsiai népek s az immár az európai civilizáció védőivé alakult magyarok hadviselése hasonló elveken alapult. A térszín fedezetet nyújtó tárgyait fölhasználni, az ellenséghez nyitott alakzatban, rajokban, azaz olyan alakzatban közeledni, a melyben az ellenség fegyverei nem nagy kárt okoznak, előkészíteni a döntő föllépést, az ellenség soraikba való behatolást és döntőleg, kellő erővel lépni föl a hol és a mikor kell, t. i. a mikor az ellenség rendtelenségbe jött — nem új, csak elfeledett Vagy nem kellőleg méltányolt eszme, a melyet nyugati Európában a francia forradalmi hadak, a fegyvert fogott nép alkalmazott megint a maga teljességében. A XVII. és XVIII. század gondolkodni tudó katonái mind arra igyekeztek, hogy a puska hatását, a lehető legnagyobb mértékben kihasználják, egy részük a lineáris hadrendet tartotta e célra a legjobbnak és elhagyta a mély-, az oszlop-alakzatot, mert a fejlődött vonalban több puska érvényesülhet. Voltak azonban ebben az időben is ellenesei a lineáris hadrendnek, mert belátták, hogy ez a löketre gyenge, pedig a győzelmet csak ez

döntheti el oly ellenséggel szemben, a mely bátor, és hogy fejlődött arcvonalban a mozgás igen nehéz, könnyen rendetlenségbe jöhet a vonal s az ettől való félelem az egyes részek önállóságát igyekszik megszüntetni. A lineáris taktika ellenzőinek, Folardnak és később Dumesnil-Durandnak szava azonban elhangzott, mert Nagy Fridrik győzelmei e mellett szóltak. A katonai dolgokkal csak elméletileg foglalkozók semmi szín alatt nem akartak attól eltérni, de a gyakorlati katonák, bár a szabályzatok meg nem engedték, gyakran tértek el tőle és az 1791-iki francia szabályzatban már van szó rajvonalról és zászlóalj-oszlopról.

Csupán rajharczczal döntení nem igen lehet, ez csak kezdés, a munkát azonban nemcsak elkezdenni, de befejezni is kell s e célból a rajvonalat tömegeknek kell követni, hogy a mikor a rajvonalak megpuhították az ellenséget a kellő pillanatban, a kellő helyen föllépjenek és döntőleg hatoljanak az ellenség soraiba. Ebben a pillanatban már nem a tűzi harc a főmomentum, hanem a betörés, tehát erre is el kell készülvén lenni. A betörésre szánt csapatteket nem vonalba, hanem oszlopba kell alakítani, tehát részben vissza kellett a mély fölállításhoz térni.

Belátták, hogy valamint a rajvonalban az egyes embernek, úgy a támogató résznél a taktikai egységeknek, az egyes oszlopoknak is önállóságot kell engedni.

A tüzéség, a mely eddig a legkevésbé sem volt önálló, azzá lett, a mióta ütegekbe (*batterie*) csoportosították.

A köztársasági hadakkal küzdő ellenség nem szívesen, de kénytelenségből szintén elfogadta az új taktikát. És különös, éppen Poroszország volt az, a hol legelőbb szakítottak teljesen a Nagy Fridrik-féle tradíciókkal. 1812-ben eltörülték a régi szabályzatot s új taktika-

juk alapja az lett, a mit a francia forradalmi hadaktól és Napóleontól eltanultak. Sőt ebben az irányban messzebb is mentek, a 200—250 főnyi századokat önállósították s az ezekből alakított oszlopok támogatták a rajvonalakat, ezek pedig minden térszínen mozgékonyak voltak s mindenüvé oda értek, a hova kellett.

Franciaországban pedig azt a hibát követték el, hogy a zászlóaljoszlop mellett maradtak meg, sőt a zászlóaljakat is megnagyobbították, hogy a löket erejét növeljék.

Napoleon csillagának letűnése után azonban beállott a reactio. A nagy háborúk, nagy vereségek idejét hosszú, zsidbasztó béke követte, ez alatt az uralkodók s kisebb-nagyobb rangú szolgálók mindent, a mi az emberi ész föl-szabadulására emlékeztetett, el akartak a föld színéről törölni. A szent szövetség emberei a népeket gyámság alá helyezték s a gyámkodás jellemzi az akkori katonai életet is.

A hosszú ideig szolgáló katonákat foglalkoztatni kellett, hogy ne gondolkozzanak s ennek volt következése, hogy Európa legtöbb seregeiben az úgynevezett katonai szemnek (a béke-katona szemének) tetszős, képtelennél képtelenebb, a háborúban soha elő nem fordulható mozdulatok begyakorlására fordították az időt s neveltek olyan katonákat, kik jók voltak a katonásdit játszó vén gyermekek mulattatására, de a háború czé^jaira nem. Nagy eseményeknek kellett történni, hogy az ész útjára térjenek ismét, hogy a balítéletektől megtisztulva, a nyitott harczmódot általánosan elfogadják, és ezzel, a mitől legjobban féltek, a katona egyéniségének önállóságát szentesítették.

A mai taktikát az egyesek önállósága jellemzi, és az a hadsereg a legjobb, a melyben ez nemcsak elméletileg

van elismerve, de a katonákat céltudatosan erre nevelik is, és a hol nem helyezik a fősúlyt a rajvonatra, a löketre sem, de meg vannak arról győződve, hogy e két tényező egyaránt fontos, mert szívós és bátor ellenséget csupán a puská tüzével nem lehet állásából kihajtani, de viszont a puskatűzzel való előkészítés nélkül még gyengébb ellenség soraiba is csak felesleges áldozatok árán lehet behatolni.

Általában véve a napóleoni harcok óta a tulajdonképeni taktika terén nem találkozunk semmi újjal. Az újabb időben egy bizonyos materialistikus irány kapott lábra, de ez nem támaszt új ideákat, csakis új fegyvereket, a melyek sok pénzbe kerülnek, de a taktikát nem változtatják meg!

A krími háborúban a francziák a forradalom taktikája szerint harcoltak az oroszok ellen, kik a bécsi congressus után ismét a régi czopfhoz tértek vissza. Az ész harcolt az elmaradottság ellen s győzelmesen került ki a tusából.

1859-ben a francziák a szuronytaktikát (*Stoss-iaktik*) alkalmazták, mely nem zárja ki a szétszórt módon való harcolást, hanem kiegészíti. Azt, a mit amaz megkezd, ez bevégi. Ezzel győztek az önhitt, gyenge tehetségű Gyulay vezette osztrák sereg fölött s bekövetkezett az utánzás ideje, de ismét annak az észnélküli utánzásnak ideje, a mely a Nagy Fridrik majmolásakor is annyi rosznak volt szülője. Az utánzás egyedül a rohamra szorított, s az előkészítő', nyitott alakzatban való tűzharcokról megfejtkeztek. Amikor aztán a poroszokkal álltak 1866. szemben, kik erre is figyelemmel voltak, ismét a rövidebbet húzták.

Az 1866-iki háború par excellence a gyalogság hábo-

rúja volt, porosz részről a tüzérség alig működhetett, mert a menet elrendezése következtében csak akkor jutott rendszeren a csataterre, mikor már a gyalogság eldöntötte a harcot s a lovasságnak is ezért nem jutott szerep. Ennek következtében sokan, a kik az orruknál nem látnak messzebb, azt hitték, hogy a lovasság kora lejárt s hogy a tüzérség sem főfegyvernem többé. De rövid négy év után az ellenkezőről volt alkalmuk meggyőződhetni.

1870/1-ben először állott hátultöltő fegyverrel fölszerelt két ellenség egymással szemben. E háborúban győztek meg arról, hogy a rendkívül hosszú rajvonalakban igen nehéz a támadás, hacsak a térszíni viszonyok nem segítik azt különösen elő. Porosz részről a tüzérség nagy mértékben működött, mert a francziáknál tökéletlenebb puskaik erre utalták őket. S a lovasság is hathatósan működött közre és bizonyult, hogy régi jelentőségéből semmit sem veszített. A lovasság fölhasználásának e hadjáratbeli módja semmi tekintetben sem új. Nagy tömegekben küldték a hadsereg elé, hogy ott kettős feladatot teljesítsen, kifürkészsze az elül fekvő térszínt, az ellenség állásáról, szándékáról s mozdulatairól tudomást szerezzen és leplezze saját hadseregének stratégiai fejlődését, egy szóval megakadályozza az ellenséget abbéli törekvésében, hogy azt tegye, a mit ő tesz.

A gyalogság taktikájának súlypontja a rajharcz maradt.

A lovasságé Nagy Fridrik taktikájának alapelveihez tért vissza, t. i. a tömeges alkalmazáshoz, a mozdulatokban való egyszerűséghez és gyorsasághoz, s három harczvonalba alakult. Az első harczvonal fejlődött arczvonalban,

a második oszlopban annak egyik szárnya mögött 300 lépésre, a harmadik harcsvonal, szintén oszlopban az első másik szárnya mögött 450 lépésre követte amazt.

A két utóbbi harcsvonalnak rendeltetése az első oldalát fedezni, az ellenség oldalába csapni stb.

A francia forradalom és a Napóleon császár háborúi korszakalkotók s a hadviselés renaissance-jának mondhatók, ezért további vázolásukra térek.

A francia forradalmi hadsereg általános zónájában minden hadosztálynak meg volt a saját zónája, a hadosztályparancsnokok a lehetőség határáig önállóak és függetlenek voltak. Szervezetük tehát mintaszerű, csak az volt a hiba, hogy a működési irányt nem a hadvezérek, hanem a hadseregnél levő képviselők által a kormány tűzte ki. A forradalmi hadseregnek sikerült az, hogy 1792. október közepén az ellenség Champagne-ból és Flandriából ki volt űzve s a francia hadak Savoyában, a Palatinatusban és a nizzai grófságban, idegen területen álltak. A poroszok megtizedelve húzódtak az argonnei úton vissza; a szász-tescheni herceg szintén vissza volt nyomva, de az északi határnak rossz védelmi állapotban való hagyását látva, visszafordult s megkezdte Lille-nek ostromát. Az osztrákok hallatlan kegyetlenségeket követtek el a hadvezér nejének szeme láttára, de hiába, siker nélkül kellett távozniok s ott hagyták azt az ostromot, a mely nemcsak azért volt nevetséges vállalat, mert nem sikerült, hanem azért is, mert annak sikertelenségét már kezdettől csak az esztelen ember nem láthatta be.

Dumouriez, Kellerman és Custine seregei ebben az időben oly módon álltak, hogy együtt működve, a porosz hadakat teljesen tönkretették volna; de Dumouriez Belgiumba sietett, hogy a szász-tescheni herceget arcz-

ban támadja meg s a poroszok üldözését egyedül Kellermanra bízta, a ki, ebben az esetben, nem igen volt vállalkozó. A helyett, hogy Luxemburg és Treves között Koblenzbe ment volna, Metz körül szállásolta el magát. Custine pedig nem csatlakozott Kellerraanhoz és azt a megbocsáthatatlan hibát követte el, hogy Frankfurtba ment. Így menekült meg a porosz sereg a teljes elpusztulástól. Custine aztán Frankfurt fölszabadítására indult, de a Rajnán való átkelést oly lassan — 12 napig — hajtotta végre, hogy megmenekült abból a bajból, melybe engedtlensége és önfejűsége sodorta. Ez alatt Clerfayt 18,000-nyi haddal Albert herczeg megmentésére sietett. Az Alpeseknél Montesquiou szerzett a köztársaságnak babérokat, kit kevéssel azelőtt lassúsággal vádoltak, s most elfoglalta Nizzát. A köztársaság birodalmát a természetes határokig óhajtotta terjeszteni. Az e célra szolgáló tervet Duraouriez készítette. E szerint el kellett foglalni Belgiumot és Savoyát Nizzával. A terv utolsó részét Montesquiou végrehajtotta, Belgium azonban még az ellenségé volt, ezt kellett elfoglalni. Dumouriez szándéka volt: az ellenséget szemben támadni meg. Ennek sikerét remélhette, mert serege az ellenségéhez képest nagy volt. Azt hihetnők, hogy Dumouriez itt stratégiai hibát követett el azzal, hogy nem akadályozta meg Clerfaytnek a tescheni herczeghez való csatlakozását, de nyomós okai voltak ezt nem tenni, először is a valmy-i eset következtében kissé lehült lelkesezés föléléstésére egy fényes győzelmi menet inkább volt alkalmas, mint valamely tudós művelet, másodsor a francia hadseregről európaszerte elterjedt véleményyt, hogy az nem képes rendes csatában győzni, el kellett oslatni. Seregének nagy száma e tervét jogosulttá tette.

Különben tervének végrehajtása közben sem volt Clerfayt csatlakozásának megghiúsítása kizárva. Balszárnán Labourdonnais a tengeri kikötők elfoglalására volt rendelve, jobb szárnyán pedig Valencenak kellett, Namur felé menve, Clerfaytnek a tescheni herceghez való csatlakozását megakadályozni. A francia sereg rosszul volt ellátva s napról-napra hiába várta az ígért puskaport, s ez az oka, hogy Valence várakozni volt kénytelen és nem mehetett elég gyorsan célja felé. Clerfayt átkelt a belga határon és csatlakozásának mi sem állta többé útját.

Dumouriez seregét Quarouble körül összpontosította és Albert herceg ellen vezette, ki sokkal kevesebb számú seregét a szerencsétlen „cordon“ rendszer szerint Namurtól a tengerig forgácsolta szét. A francziák működési tárgya az ellenség főhadiszállása, Mons volt. A iVfons előtti állás megszállására az osztrákok nem voltak elegenden. A Mons előtt körszerű vonalon emelkedő magaslatok lejtőin épült Jemappes, Caesmes-t és Berthaiemoiit. Clerfayt Jemappes-ot és Cnesmes-t, Beaulieu — a másik császári tábornok — Berthaiemont szállta meg.

Az említettem magaslatok lejtőin a császáriak tizenégy redoute-ot építettek s az ágyúkat ütegállásokba helyezték el, a lovasság Jemappes és Cuesmes között állott.

Dumouriez a megerősített ellenséges álláshoz érve, seregét félköralakban azzal párhuzamosan állította föl, hozzá csatlakozott d'Harville is hadosztályával és a jobbszárnyon volt működendő. Főadata az volt, hogy Beaulieu hátába kerüljön s a Mons mögötti magaslatokat foglalja el, a mi által a császáriak egyedüli visszavonuló vonala lett volna elvágva.

Beurnonville-nak Cuesmes tűzetett ki, irányul a charresi herceg (a későbbi Louis Philippe) a főállítás

közepén állott és Jemappes felé kellett működnie azért, hogy e között és Cuesmes között áttörjön. A balszárnyat Ferrand vezette; rendeltetése volt Quaregnon-on át Jemappes oldalába kerülni.

Dumouriez elrendelte, hogy a zászlóaljok oszlopba alakulva támadjanak. A lovasság a szárnyakon és a rohamoszlopok mögött ment ezek támogatására.

A tüzérség fő működési tárgya a 14 redoute volt.

A tartalék a Wame folyócska mögött állott. November 6-kára reggel Ferrand és Beurnonville kezdték meg a rohamot a két szárnyon, mi alatt d'Harville a visszavonuló vonal elvágására sietett. Dumouriez a közepén várta a kellő pillanatot. A két szárny rohamának nem volt nagy sikere, a miért Dumouriez balszárnyának támogatására Thouvenot-t küldte, a ki megszüntette az ágyúzást s szuronysegezve ment a lejtőn föl a császáriak jobb oldalába. Ezt látva Dumouriez Jemappes-ot rohanta meg; gyalogsága oszlopban ment előre, a lovasság pedig a császári lovasságnak Jemappes és Cuesmes között való előrohanásának állta útját. A csatarend közepének sikerében többé nem kételkedve, Dumouriez a jobbszárnyhoz siet. hol Beurnonville hiába erőlködött, és éppen akkor érkezett oda, mikor Dampierre-nek sikerült egy redoute-ot elfoglalni. E közben a császári seregben szolgáló magyar huszárok oldalba kapták a francia jobbszárnyat, de a Dumouriez jelenléte által lelkesített zászlóaljok tüze a Marseillaise hangjai mellett megállította a rohanó huszárokat. Aztán elfoglalták Cuesmest. Dumouriez visszatért a középhez, hol ez alatt a győzelem teljes lett, Clerfayt állása meg volt ingatva. Két óraker a csatater a francziák kezében volt. D'Harville nem teljesítette kötelességét, Dumouriez arra számítva, hogy d'Harville az ellen-

ség visszavonuló vonalára fogja magát vetni s üldözni fogja azt, a csatateren maradt. így menekült meg üldözés nélkül a császári sereg. Ezt méltán rójják föl Dumourieznek hibául, valamint a hadjárat elején a poroszokat, úgy most a császáriakat tehette volna teljesen tönkre. Ezután sem tett semmit a császáriak gyülekezésének meggátolására; öt nap maradt Mons-nál és Liége-be csak huszonnégy nap múlva érkezett. Ezt az utat pedig Turenne négy, Nagy Friderik három és Napóleon két nap alatt tette volna meg. És ha gyorsabban megy utánuk s folyton üldözi, csekély munkába került volna a Rajnán túl lökni őket.

Dumouriez tervében nagy hiba volt, hogy az összpontosított támadást nem az osztrákok balszárnya ellen intézte, mert ha ezt teszi, d'Hárville sikertelen működése mellett is elzárja vala az ellenség visszavonuló vonalát. E helyett azonban az egész vonalon párhuzamos támadásokat intézett és a véletlen következtében a harc az ellenség jobbszárnyánál összpontosult Quaregnon és Jemappes körül. Persze, hogy e hibát aligha venné észre valaki, ha d'Harville a Dumourieztől kapott parancs értelmében a Mons mögötti magaslatokat megszállja.

A jemappes-i győzelemnek nagyobb volt az erkölcsi hatása, mint az anyagi. Egész Európa meg volt lépetve, mindenki elismerte, hogy a francziák rendes csatában is tudnák győzni. A redoute elfoglalása, az ellenség folytonos ágyúzása között végrehajtott szuronyroham elkápráztatta az emberek szemét; egész Franciaország tapsolt, girondisták és jakobinusok egyaránt, csak Marat látott tisztán és az általános öröm és dicsőítés között rámutatott arra a mulasztásra, a melyet jeleztem. Csak-hogy bizalmatlan, irigy, mindenkiről csak rosszat föltevő

természetéhez híven, nem vizsgálta a viszonyokat, nem keresett mentséget Dumouriez igazolására, hanem föltétlenül elítélte. „A mi engemet illet, én mindig vádolok; és e természetem rossz oldalai hasonlíthatatlanul kevesebbek, mint az ellenkező természeté, és soha sem compromittálják a „*salut public*“-et.¹

Marat okoskodásában tagadhatatlanul van valami igaz, mert az általános romlottság följogosítja az embert így gondolkozni, de természetéhez hű maradt volna akkor is, ha bizalmatlanságát első sorban nem a katona felé bocsátja szabadon, hanem a polgári tisztviselők felé s a „*salut public*“ és az igazság érdeke jobban meglett volna őrizve. Arra pedig, hogy a polgári tisztviselők irányában legyen bizalmatlan s minden rosszat föltevő, lett volna oka elég, mert az adminisztrációba, különösen a katonába, a demagógia hatolt be. Az ennek következtében alakult viszonyok kényszerítették Dumouriez-t Monsban öt napig maradni, a mi különben, természetét tekintve, nem volna megmagyarázható. A nép emberében mindig van valami bizalmatlanság a katona irányában s nem ok nélkül, mert ösztöne nem csalja őt a mikor azt mondja, hogy innen várhatja a szabadság legnagyobb veszedelmét. A történelem igazat ad neki. Caesar, Octavianus és Napóleon katonák voltak. De a helytelenül alkalmazott bizalmatlanság sok kárt okozott a „*salut public*“-nek ebben az esetben is. Dumouriez, hogy közigazgatási nehézségek ne lassítsák működését, azt javasolta volt, hogy élelmezéséről, szükségleteinek beszerzéséről engedjék Belgiumban őt magát

¹ Journal de la république Française, par Marat l'ami du peuple Nr. 43. le 12 novembre 1792.

gondoskodni, hol bő forrása van mindennek, a mi seregének fõntartására szükséges. De nem engedték, pedig ennek okvetlenül jó hatása lett volna. Nem lett volna késedelem, s a francia assignatáknak forgalmát maguk a belgák segítették volna elõ. Ez genialis terv volt, de csodálatos, a nyárspolgári fölfogáson hajótörést szenvedett még a forradalomban is, a mikor ilyesmit nem kellene várni. A kormány nem hajlott javaslatára s egy központi bizottságra ruházta a hadsereg szükségleteinek beszerzését. Ennek következése volt az a késedelem, a mely miatt Dumouriez nem tehette azt, a minek elmulasztását szemére vetettek.

A XVIII. század hadviselésében a mûködés egysége a jellemzõ. A hadsereget együtt tartották. Ennek jó, de rossz oldala is volt. Lloyd ezt felismerve, irataiban azt hangsúlyozta, hogy a hadseregek egyes részeinek mérsékelte önállóságot kell adni.

A *valmy-i ágyúzás* után a hadviselésnek új korszaka nyílt meg. Az erõket nem tartották többé együtt, a monarchiák seregeit részekre osztották, a részek egymás mûködésének támogatására voltak rendelve, de ez oly módon történt, hogy ha az egyik rész visszaveretett, a rázkódás a többi részeket is érte.

A francia köztársasági hadsereg is részekre oszlott, csak hogy e részek mindenike magában is életképes volt, mert a raktár-élelmezést elhagyták s a requiráláshoz tértek. A seregrészek önállósága megkülönbözteti a fiatal köztársaság hadait a vele szemben álló öreg monarchiák hadaitól. Azonban sem az egyiknél, sem a másiknál nem volt egységes mûködés, míg Bonaparte lángelméje nem fogta föl azt, a mit Lloyd csak sejtett és az egységes mûködést nem inaugurálta a nélkül, hogy az egyes részek önálló életképességébõl valamit elvett volna.

Elválasztotta a seregrészeket egymástól, hogy könnyebben élelmezhesse és ismét egyesítette, hogy együtt működtesse.

A francia köztársasági hadak két nagy diversiója az olaszországi és az egyiptomi. Mind a kettőnek hőse az újkor fölül nem múlható hadvezére, Bonaparte, kiről majdnem száz év után Volseley — ugyanannak a nemzetnek fia, melyből szent-helénai hóhéra kikerült — azt mondja, hogy: „sem Wellingtonban, sem Moltkében nem voltak meg mindazok a tulajdonságok, a melyek a katonai genie-t teszik. Moltke kitűnő vezérkari főnök volt, de az az inspiratio, a mely Napoleon-ban oly nagy mértékben meg volt, benne hiányzott. Hogy Wellington Waterloónál legyőzte Napóleont, csak azért volt, mert Napoleon itt physikailag már nem az volt, a ki Rivolinál. Beteg volt. Wellingtonban hiányzott az a mágnesi erő, a melylyel Napoleon katonáit elbűvölte. Öt nagy vezér volt eddig, a kikben e tulajdonok megvoltak: Caesar, Hannibál, Marlborough, Napoleon és Lee.“ S azt teszi hozzá, hogy Bonaparte „the higgest type of military genie“.

Napoleon 20 hadjáratot vezetett, 43 csatában és 52 ütközetben vett részt. 1796—97-ben hadjáratot vezetett Olaszországban, nyolcz hónap alatt négy hadsereget, egy szardíniáit és három császárit tett tönkre, az ötödik két oszlopának egyesülését akadályozta meg a rivoli-i fensíkon s ezt is megsemmisítette, Mantua megadta magát s az érdemes ősz, Wurmser kardját volt kénytelen az ifjú győző kezébe adni.

E hadjáratban három francia hadsereg működési tárgya volt Bécs. Bonaparte a jobbszárnyon, Moreau a középen, Jourdan a balszárnyon állott. A főszerep a két

¹ Sur le génie stratégique.

utóbbinak volt szánva, de minden várakozás ellenére, nem a főhadszínhelyen, Németországban, hanem Olaszországban döntötte el a hadjárat sorsát Bonaparte.

A német hadszínhelyen Károly főherceg az Amberg és Freisingenig előrenyomult francziákat hadmozdulataival űzte ki Németországból; olyan mozdulatokkal, a melyek nem feleltek meg a stratégia azon alapelvének, a mely szerint a működési vonalat nem szabad megváltoztatni. De nincs szabály kivétel nélkül, Napóleon azt mondja: „Igaz, hogy a működési vonalat nem szabad könnyelműen elhagyni, ezt jól tudom; a józan ész és mesterségünk abc-je is ezt kívánja. *A hol azonban nagy érdekek kerülnek döntésre, vannak olyan pillanatok, a mikor a győzelemnek áldozatot kell hozni és ilyenkor nem szabad hajóink elégetésétől sem visszariadni.* Ha a hadviselés művészete csak abban állana, hogy semmit se kockáztassunk, akkor a dicsőség csak középszerű tehetségek zsákmánya lenne“, és tovább: „Sándor, Hannibál és Caesar foglalkoztak-e visszavonuló vonalaikkal, mikor a viláгурalomért harcoltak?“

A taktikában ez különben nem olyan veszélyes dolog, mint a stratégiában, hol a tér és idő nagyobb, a működés hatása később következik be, hol tehát csak igen alkalmas viszonyok között lehet megtenni.

Mikor Bonaparte 1796-ban Olaszországba ért, azt mondta: „*Hannibál átkelt az Alpeseiken, én megkerültem azokat.*“

E hadjáratát csakugyan a megkerülések jellemzik. Beaulieu seregét megkerüléssel űzte ki a Lomellinából, de az arcztámadástól sem riadt vissza a mikor kellett; például Lodinál, a hol annak a hadosztálynak arczát támadta meg, a mely a hidat védelmezte.

Bizonyos körülmények között a lábokban van a tak-

tika. Mikor arról van szó, hogy túlsúlyljal jelenjünk meg egy bizonyos ponton, az ellenség visszavonuló vonalán, a taktika föladata egyszerű. Minden a gyorsaságtól függ, oly hamar érni a bizonyos pontra, hogy ellenfelünk ott nálunknál számosabban ne jelenhessék meg „*ew faisant quinze lieues par jour*“, mondja Napóleon, ki ebben a hadjáratban teljes erejével vetette magát egy pontra s a szétszórtan talált ellenséget ismételve megtámadta. Ezt tette a Mantua fölmentésére igyekvő hadakkal is, a melyek raegoszolya támadták meg. A megoszlott stratégiai támadásnál a védő, az igaz, hogy körül vétetik, de ez nem nagy baj, ha a vezér nem veszi el a fejét, s gyorsan, addig veri meg egyenként és egymásután az ellenségnek nálánál gyengébb részeit, míg azok nem egyesültek, a míg tehát a vele szemben állóknál ő az erősebb. Ezt persze csak gyorsasággal lehet elérni.

1796-ban háromszor estek az osztrákok ugyanabba a hibába, háromszor intéztek megoszlott stratégiai támadást Bonaparte Mantuát ostromoló serege ellen, de a következő évben sem voltak okosabbak, és Bonaparte 1797-ben is szokott gyorsaságával verte meg egymásután a vár felmentésére rendelt oszlopokat. Hadseregének összes száma kisebb volt, mint az osztrákoké együtt, de a döntő ponton ő jelent meg több katonával, mert seregét együtt tartva, gyorsabb volt, mint azok.

Ebben a hadjáratban fejlődött tovább a forradalmi hadak taktikája. Bonaparténak kevés lovassága volt; a térszín nagyon szagatott s a hadosztályok között — ha nem lettek volna együtt — bajos lett volna az összeköttetést fentartani. Több, számban erősebb, ellenséges csoport ellen kellett küzdeni egyszerre, s a genialis hadvezér beletalálta magát a különös viszonyokba, belátta,

hogy fődolog együtt maradni és gyorsan tömegesen oda vetni magát, a hová kell, mindig erősebbnek lenni az összeütközéskor, az ellenségnek nyugtot nem hagyni. Ezt az egyszerűnek látszó taktikát csak genialis, fáradhatatlan, testben lélekben fiatal, erélyes hadvezér képes végrehajtani, de ha végrehajtja, eredménye óriási, mint a milyen óriási volt az olasz hadseregnél.

1796-ban a francia kormány célja az volt, hogy seregeit idegen területen tartassa el, a német fejedelmek között visszavonást idézzen elő s az osztrák ház örökös tartományait fenyegetse. Két hadsereg — az egyik 60, a másik 80 ezer emberből álló — a Rajnánál állt, a harmadik, az akkor még alig ismert, Bonaparte vezérlete alatt az olaszországi működésre volt szánva. De mert nem itt akartak dönteni, ez csak harminczezernyi volt. Bonaparte márczius 26-án érkezett *Nizzába*, hol egy minden hijával való sereget talált, a mely azonban férfiasan tűrt és szenvedett, mindennapi szükségleteit mesterileg szervezett harácsolással szerezve meg. Bonaparté-t az alvezérek nem igen szívesen látták a sereg élén, Masséna is régi haragosa volt, de a katonák — a bevezetésben már ismertetett szózat hallatára — bizalmat kaptak vezérükhöz. Bonaparte mindenek előtt az elmaradt zsold egy részét fizettette ki, a mivel gondoskodási szándékának adta jelét. A pénzhiány nem engedett többet tenni. Képzeltető mily keveset kaptak az alantasabbak, ha tudjuk, hogy a tábornokoknak is csak 4—4 arany jutott.

E sereg alvezérei mind a csatatéren nőttek fel. Masséna, a fiatal nizzai; Augereau, az egykori vívómester, ki csodával határos módon tudta a katonákat lelkesíteni; Laharpe, a hazájából száműzött svájcz; Serrurier, ki gyermekora óta viselt fegyvert és a részleteket lelkiismeret-

tesen gondozó Berthier, ki typusa volt a jó vezérkari főnöknek.

A sereg, a melynek raktárai Provence-ben voltak, az Alpések mentén volt föllállítva. Balszánya Kellermannal tartotta fenn az összeköttetést.

E sereg oly viszonyok között volt, hogy vagy előre, vagy hátra kellett mennie, mert ott a hol volt, nem élhetett meg. Bonaparte az előbbire határozta magát s mindent jól megfontolva, a védő állásból a támadóba ment át. Terve az volt, hogy az Apenninek legalacsonyabb részén átmenve, az osztrákokat a piemontiaktól elválasztja.

Serrurier hadosztálya *Garossió-nál* állt, hogy a piemontiak *Ceva* melletti táborát tartsa szemmel. Masséna és Augereau *Loanó-ban*, *Finalé-ben*, és *Savoná-nál* helyezkedtek el, Laharpe pedig a Genuába vezető úton. Elővédjének parancsnoka, Cervoni *Voltri-be* küldetett, Genuához közel, hogy a város senatusát megriasztsza s arra bírja, hogy a directorium kívánságait teljesítse, a többek között, hogy a francia hadseregnek szabad átkelés engedjék a *Bocchettá-n* és *Gavi-n* át Lombardiába.

Beaulieu, az osztrák fővezér, mikor ezt megtudta, menten Genua felé indult. Jobbszárnyát a piemontiak alkották 20-22 ezerén *Cevá-nál*, középső hadteste, Argenteau vezetése alatt, *Sasselló-n* át *Montenotte* felé ment, hogy a francia hadsereg oldalát támadja meg, a melyről azt hitte, hogy Genua felé igyekszik, Beaulieu maga a balszármynyal a *Bocchettán* át *Voltri* felé ment. Intézkedései, bár az első tekintetre jóknak látszanak, veszedelmesek voltak reá nézve, mert erejét megosztotta és az egyes részek között nem voltak összekötő utak, úgy, hogy bármelyike veretik is meg, a többinek is vissza kell vonulnia.

Bonaparte pedig hadait úgy csoportosította, hogy azok pár óra alatt egyesülhettek és így egész erejévelrontathatt az ellenségre.

Beaulieu és Colli — bár utóbbi is osztrák tábornok volt — nem voltak egy véleményen; amaz Genuával és az angol hajóhaddal akart összeköttetésbe jutni, ez pedig Piemont-ot akarta fedezni s így nem lehetett attól tartani, hogy egyesülve, mintegy 60,000-en álljanak a 30 ezernyi francia sereg elé.

Az osztrák sereg egy része tehát a tenger és az Apenninek között volt.

A két ellenséges sereg április 11-én körülbelül egy időben indult meg. Beaulieu Laharpe előhadát Voltrinál hadosztályához nyomta vissza *Montelegino-ba*. Argenteau tudjuk, hogy azt remélte, hogy *Montenotte-on* átmenve, a Genua felé igyekvő francia sereg baloldalát fogja megtámadhatni. Azonban Montenotte-nál csak Rampon ezredest találta, ki 1200 emberével a *monteleginói* három redoute-ot tartotta megszállva. Rampon felismerve e hely fontosságát, szívósan tartotta magát. Háromszor verte vissza az osztrákok támadásait s ura maradt a helynek. Ezzel mentette meg Bonaparte tervét, ki ekkor még *Savóná-ban* volt. Éjjel Augereau és Masséna hadosztályai *Cadiboné-n* át Montenotte mögé kerültek.

Április 12-én reggel Bonaparte minden oszlopa mozgásban volt, ő maga pedig egy magaslatról látta működésüket. Rampon és Laharpe Argenteau-t arczban, Masséna pedig oldalt és hátul támadta meg. Az osztrák gyalogság keményen harczolt, de végre is hátrálnia kellett, s 2000 fogoly, öt ágyú és négy zászló hátrahagyásával *Depóba*, menekült. Beaulieu tehát meg volt csalva, mert míg azt hitte, hogy Bonaparte a tengerpart mentén fog

előre haladni, ez az Apennineken át vezető útra vetette magát, az ellenség centrumát áttörte és hirtelen a hegyek túlsó oldalán volt. Ily körülmények között sietve kellett Beaulieunek hátrálnia. Seregének egy része, a rossz utak miatt, csak két nap múlva érhetett Millesimóba, más része pedig hátramaradt, hogy a voltri-i raktáraknak megmen-tését fedezze s csak 12 nap múlva került a többiekhez.

Bonaparte belátta, hogy ezzel még nincsen minden elérve s hogy hátra van még a két ellenséges sereg teljes szétválasztása. E célból ugyané napon *Carcaré-be* ment, hogy a szövetséges seregek közt központi állást foglaljon el. — A piemontiak Millesimó-ban, az osztrákok *Begó-b&n* voltak s közöttük egy *Biestó-nil* álló piemonti dandár tartotta fenn az összeköttetést.

Így jutott Bonaparte a Bormida völgyébe, a melyben a magát Degónál Összeszedett osztrák sereg az acqui-i utat fedezte. A francziák bal oldalán volt a millesimó-i szoros, a melyben a piemontiak a Piemonba vezető utat állták el. E helyzetben mind a két irány felé egyszerre kellett magának utat törni, mert csak ez által sikerülhetett a szövetségesek teljes szétválasztása.

Április 13-án reggel Augereau megtámadta Millesimó-t, Masséna és Laharpe hadosztályai pedig Dego felé nyomultak. Augereau hallatlan gyorsasággal ment előre a millesimói-szorosban s a *Cossaria* kastélyba húzódott Proverá-t minden oldalról körülvette, de nem foghatta el, mert e kastély romja egy rendkívül meredek és magas szikla tetején van, a honnan a piemontiak óriási sziklákat hengergettek. Az éj beálltával a hegy alját vették körül, hogy Provera el ne menekülhessen. Masséna és Laharpe Degó-ig hatoltak előre. A következő napon a támadás minden ponton ismétlődött. Augereau többször visszanyomta Colli-t,

ki Provera segítségére jött. Estig verekedtek, míg végre Provera 1500 emberrel megadta magát. Laharpe és Masséna kemény harcz után elfoglalták Degó-t, hol az osztrákok tüzéségének nagy része áldozatul esett, és 4000 fogoly került a francziák kezébe.

A négy nap „óta folytonosan harczoló francziáknak pihenés kellett, de alig hogy nyugalomra hajtották fejüket, megjelent 15-én hajnalban Vukassovits, a kinek Voltriból Sasselló-n át kellett visszavonulnia 6000 gránátosával. A francziák alig érthették meg, hogy miként került az ellenség Degó-ba, mikor az *acqui-i* úton álló előőrsöt senki sem zavarta meg. Vukassovits sem képzelte, hogy ellenségre fog találni, de a mikor megtudta, nem volt mit tennie, mint bátran keresztülvágni magát. Dego elfoglalása nem nagy fáradságába került, mert itt csak néhány francia zászlóalj volt. Bonaparte maga ment a helyszínére s Dego ismét a francziák kezébe jutott.

Így lett Bonaparte a Bormida völgyének ura. Az osztrákok *Milano* felé menekedtek az *acqui-i* úton, a piemontiak pedig *Mondovi* felé. Minden út nyitva volt előtte. Győzelmeinek s a kezébe jutott 9000 fogolynak nagy erkölcsi hatása volt a francziákra.

Carnot terve azt szabta Bonaparte elé, hogy ne törődjék a piemontiakkal, de minden erejével az osztrákokra vesse magát. Ő azonban veszedelmesnek látta, hogy a piemonti sereg a háta mögött van, s jól tudta, hogy ha nem késik, kevés fáradsággal megsemmisítheti azt. Nem ment az osztrákok után a Pó völgyébe, hanem balra fordult s a millesimói szoroson át a Piemont belsejébe vezető úton haladt előre. Csak Laharpe hadosztálya maradt a sanbenedettói táborban az osztrákok szemmeltartására.

17-én Mondovi felé ment fáradt seregével, a mely április 11-től 26-ig folyton ment s harczolt és csak 16-án pihent.

E rövid pár nap alatt mindenki bizalmát megnyerte s a jövendő nagy hadvezér alakja kezdett kibontakozni.

A piemontiak tudták, hogy nem győzhetnek és csak azért harczoltak, hogy ne kelljen gyorsan visszavonulniuk. Még mindig remélték, hogy az osztrákok Ígéretüket beváltva, segítségükre jönnek.

Serrurier a montenotte-i és millesimó-i győzelmekről értesülve, a murialdó-i Szent János magaslatot foglalta el s Cevá-ba hatolt be éppen akkor, a mikor Augereau a montezemotó-i magaslatokra ért.

17-én Colli átkelt a Tanaró-n s a Corsaglia mögé vonult. Mikor a francia sereg a Montezemoto tetejére ért, honnan egyfelől a Po völgye, másfelől az Alpések hóborította csúcsai ragadják az embert bámulatra, mondta Bonaparte azokat az emlékezetes szavakat, hogy: „Hannibál átkelt az Alpeseken, mi pedig megkerültük“. Ezzel az egész hadjárat eszméje ki volt fejezve.

A francziák is átkeltek a Tanaró-n, s a lovasság Lesegnónál a Corsaglián s átkutatta a völgyet. A főhadiszállás Lesegnó-ban volt, ott hol a Corsaglia a Tanaróba ömlik.

Serrurier 20-án a Szent Mihályról nevezett hídon ment át, hogy Colli hadainak jobb szárnyát megtámadja, Masséna pedig a Tanaro gázlóján kelt át, hogy megkerülje a balszárnyat. De Colli látván a veszedelmet, éjjel elhagyta állását s Mondó vi felé, a jobbszárnya felé ment, hogy ott helyezkedjék el; s ennek következtében — szerencséjére — teljes erejével volt ott, mikor Serrurier a hídról bontakozott ki. Megtámadta s a francziák visszavonultak, hogy máshelyt keressenek átkelést. 22-én Serrurier a Torre-i hídon kelt át, Masséna azon, a melyen Serrurier-nek 20-án

nem sikerült az átkelés, Bonaparte pedig a lesegnó-i hídon és mind a három hadoszlop Mondovi felé irányozta menetét, hol Colli hevényében néhány redoute-ot készített s állást foglalt a bicoceai redoute és Vico között. Serrurier elfoglalta a bicocca-i redoute-ot s a mondovi-i csata sorsát ezzel eldöntötte. Mondovi a franeziák hatalmába került. A piemontiak vesztesége 3000 ember, nyolcz ágyú, tíz zászló, 1500 fogoly.

A mondovi-i csata után Bonaparte Cherascóba, Serrurier Fossano felé, Augereau pedig Alba felé ment. E három oszlop egyszerre érkezett rendeltetési helyére. Serrurier Colli-t a főhadiszállásával kiverte Fossanóból. Cherascó-ba fáradság nélkül lehetett bejutni, mert nem határvár lévén, nem volt kellőleg felszerelve. E hely a francziákra nézve nagyon fontos volt s ezért Bonaparte mindent elkövetett, hogy rövid idő alatt mindennel el legyen látva. Ezután a sereg átkelt a Sturán s Brá-nál állapodott meg. A közlekedés Nizzával is szabad volt, lionnan tüzéségi és egyéb anyagot hoztak a hadsereghez.

Most tehát mindennel el volt látva. Az ellenségtől sok lovat és ágyút vettek el s a Cherascóba való bevonulás után hatvan ágyú volt lóval és minden szükségessel felszerelve. Itt kaptak a katonák először rendes zsoldot, a fegyelem megszilárdult s a rend helyre állott.

A szárd király nagyon meg volt ijedve; seregének egy része meg volt semmisítve, másik része pedig erkölcsileg volt tönkretéve. Az osztrákok azt tanácsolták neki, hogy zárja be magát Turinba. és azt kívánták, hogy engedje át *Tortonát*, *Alexandriát* és *Vicenzát*, hogy Beaulieu ott abban a háromszögben helyezkedhessek el, a melyet e három jelentékeny hely a Pó mentén alkot. De erre nem volt hajlandó, s a francziák karjába ve-

tette magát inkább, mintsem veszedelmes riválisának, az osztráknak engedjen ily jelentékeny kedvezményt. Április 23-án érkeztek meg a király követei a cherascó-i táborba, a hol Bonaparte fegyverszünetet kötött velük mert nem volt joga békét kötni.

A fegyverszünet feltételeit április 29-én írták alá. Piemont utólagos lezárolással átadta a francziáknak *Conit*, *Jortonát* és *Alexandriát* minden bennük levő raktárral; megnyitotta a francziák előtt a Piemonton át vezető utakat, s megengedte, hogy a Po mentén étape-állomások rendeztessenek be, és hadait szétoszlatta. A feltételek aláírása után a követek Parisba mentek a végleges béke megkötése végett.

E pillanattól kezdve a francia sereg működési útját Piemont három legerősebb vára fedezte, minden szükségessel el volt látva s a katonák látták, hogy vezérük szavát beváltotta. Most már bátran hozzákezdhetett ahhoz, a mit kötelességévé tettek, t. i. az osztrákoknak Itáliából való kiűzéséhez. Piemonttal abban egyezett meg, hogy az neki *Valenzát* átadja, a Pón átkelhetés végett; de ez csak az ellenség megtévesztésére szolgált.

Beaulieu a szardíniái király elpártolásáról értesülve, Tortonát, Valenzát és Alexandriát hatalmába akarta keríteni, de terve csak Valenzára nézve sikerült és a nápolyiakkal megszállatta, de mikor megtudta, hogy Bonaparte közeledik, sietve ment a Po másik oldalára és a Ticinónak a Póba való ömlésénél, Valeggiónál állt meg. Állását hevenyében megerősítette.

Bonaparte tovább is úgy működött, hogy Beaulieunek azt kellett hinnie, hogy Valenzánál akar átkelni, de 35 óra alatt, május 6-án 3500 gránátossal, lovasságával s négy ágyúval lement a 72 kilométernyire fekvő Piacén-

zaba s útjában minden bárkát, hidast, csolnakot összeszedett és előhadát Lannes vezérlete alatt átküldte, ki a Po balpartján mutatkozó osztrákokat visszaverte, mi alatt a többiek hidas vertek a derékhad számára, a mely szintén erre tért. így Piacenzánál kelvén át, a Ticino, a mely már feljebb egyesült a Póval nem volt többé útjában.

Május 8-án Liphthay Paviából Fombióba ért nyolcz zászlóaljjal és nyolcz lovas-századdal. Ugyan e nap délutánján a francziák észrevették, hogy a megerősített templomtornyokat s a falu házait és csapatok szállták meg s az utakat ágyúk zárják el. Fő dolog volt az ellenséget Fombióból kiverni, még mielőtt több csapat jön segítségére, mert veszedelmes lett volna e helyen fogadni el a csatát, ily nagy folyóval a hátuk mögött. Bonaparte a falu megrohanását rendelte el; egy óra alatt el volt foglalva, az osztrák ágyúk nagyobb része a győző kezébe került, 2500 hadifogolylyal. Liphthay Pizzighetonéba menekült, hol a falakra tábori ágyúkat állíttatott. A Liphthayt üldöző francia előhad estve Malleónál állott meg. E falu alig van egy ágyúlövésnyire (akkori ágyú) Pizzighetonétól. Laharpe a paviai és lodi-i utakat zárta el. A hadifoglyoktól megtudta Bonaparte, hogy Beaulieu Fombio felé közeledik. A szükséges intézkedések megtétele után Bonaparte Piacenzába ment főhadiszállására,

Éjjel Massena átkelt a Pón s a hídfő mellé állt tartaléknak.

Ezalatt Beaulieu is megérkezett Liphthay segítségére, a kiről még nem tudta, hogy visszaverték. Egy osztrák ezred Laharpe előőrseire bukkant, néhány lövés esett s a riadalom általánossá lett, e közben a derék Laharpe-ot saját katonái az éj sötétségében tévedésből agyonlőtték.

A Pón való átkelés és a Ticino megkerülése után a

Milanóba vezető út is nyitva volt, de Bonaparte ezzel nem érthette be, Beaulieu-t teljesen meg akarta semmisíteni s visszavonulása vonalát elvágni. E végből előbb kellett neki a folyók átkelő helyeire érni, mint Beaulieu-nak; első sorban az Addához *Lodinál*, de Beaulieu megelőzte 12,000 gyalogossal és 4000 lovassal. Ez május 9-én történt. Colli és Vukassovits Milanóba kerültek, hogy hadaik egy részével megszállják s aztán Casanó-nál az Addán átkeljenek. Meg kellett tehát próbálni az átkelést Beaulieu jelenléte mellett is, ha azt akarták, hogy Colli és Vukassovits átkelését megakadályozzák. Bonaparte behatolt Lodiba, Beaulieut onnan kiverte, a ki a túlsó partra menekedett s ott egyéb osztrák hadakkal egyesült, úgy, hogy 16,000 ember és 20 *kgvú* védelmezte a hidat, Bonaparte lovasságát az Adda mentén előre küldte, azzal a parancscsal, hogy a híd fölött igyekezzenek a túlsó partra jutni és a mint átjutnak, ágyúval kezdjék az osztrákok jobboldalát lövöldöztetni. Ez alatt a híd bejáratához, a folyó jobb partján felállította összes tüzérségét, s ágyúival az ellenséges ágyúkat vette kemény tűz alá. Gránátosait a város falai mögött gyülekeztette s itt közelebb volt az osztrák ágyúhoz,, mint az osztrák gyalogság, a mely egy mélyedésbe állt, hogy ne legyen a francia ágyúk tüzének annyira kitéve. A mint látta, hogy lovassága a túlsó partra ért és hogy oszlopai az ellenség felé indulnak, továbbá, hogy az ettől megijedt osztrák tüzérség lövései ritkulnak, rohamot fúvatott. A gránátosok pár perez alatt a hídon átfutottak s az ellenség ágyúira vetették magukat; ez oly hirtelen történt s a kiinduló hely oly jól volt megválasztva, hogy a francziák csak addig voltak az ágyúk tüzének kitéve, míg felállítási helyükről a híd

nyílásához kanyarodtak. Veszteségük csekély volt és az osztrákok, a legnagyobb rendetlenségben, Cremába voltak kénytelenek hátrálni.

Ily vakmerő vállalatot végrehajtani közvetlenül az ellenség ágyúai előtt s azt oly előrelátással vezetni, hogy a veszteség csak 200 ember, páratlan a hadtörténetben. De Collinak és Vukassovitsnak sikerült ezalatt Gassano mellett az Addán átkelni, tehát Bonaparte tulaj donképeni célja nem sikerült, de legalább az Adda vonala is hatalmában volt, még pedig csekély áron. A francia katonák lelkesedése határtalan volt, itt nevezték ki ban Bonapartét „*kis káplár*“-nak, a ki mikor éjjel az őrségeket vizsgálta, egy öreg magyar huszártisztet talált az őrtűznél s szóba elegyedett vele. A bőbeszédű fogoly, a ki nem tudta, hogy kivel beszél, elmondta Bonaparte kérdésére, hogy „bizony nem jól megy az ő soruk, mert a mi az utóbbi napokban történt, alig érthető; az ellenség fiatal vezére hol előttük van, hol a hátuk mögött, hol oldalt, soha sem tudja az ember, hogy mit tegyen. Az ilyen hadviselés tőrhetetlen s minden szabály ellen való.“

Az osztrák sereg Tiroloba vezető útját elállni nem lehetett, nem volt tehát üldözésre való ok. Bonaparte ennél fogva Milanóba ment, a hol a nép hallatlan lelkesedéssel fogadta május 15-én. Május 20-án proklamálta a trans- és cis-padáni köztársaságot. A nápolyi király és pápa a gyors egymásutánban következő győzelmet látva, fegyverszünetért esdekeltek. Ez az előbbivel június 5-én, az utóbbival június 23-án meg is kötötték. A francia hadak Mantuát körülférték. Ez alatt az osztrákok Mantua megmentésére készültek. Az agg vitéz Wurmser a felső Rajnától 30,000 emberrel Olaszország felé indult, hol Beaulieuvel egyesülve, nyolczvanezren voltak. Bonaparte látta, hogy cse-

kély számú hadával nem ostromolhatja sikeresen a várat, felismerte Wurmser tervét, a mely oda irányult, hogy a kezdeményt magának biztosítsa, mert azt hitte, hogy a francia sereg Mantua alól nem mozdul meg, s ha körülveszi, minden meg van nyerve. Rögtön tisztában volt azzal, hogy e tervet csak úgy lehet megghiúsítani, ha felhagy az ostrommal s feláldozza ostromló-telepét. Serrurier-nek meghagyta, hogy az ostromágyúkat szögezze be, a puskaport vesse a vízbe s a lövedékeket ássa el; maga pedig a Tirolból közeledő' osztrákok elé ment. A Gvozdanovits vezette nyugati oszlopot *Lonató-nál* (augusztus 3-án), a Wurmser vezette keleti oszlopot (augusztus 5-én) *Castillioné-nál* megverte, de azt nem gátolhatta meg, hogy az osztrákok Mantuába friss csapatokat küldjenek. Augusztus 28-án, miután ostromló-telepét kiegészítette, újra megkezdte Mantua ostromát. Az osztrákok ismét két oszlopot küldtek Mantua felmentésére. De e két oszlopot az Adige és Brenta közötti járhatatlan hegyvidék választotta el egymástól. Bonaparte a Davidovits vezette nyugati oszlopra vetette magát s visszaverte Tirolba, mielőtt a másik, Wurmser-től vezetve, segítségére jöhetett volna. Wurmser ezalatt 25,000 emberrel Legnanón át Mantua falai alá ért, a hol Bonaparte utóíerte, megverte (szept. 14-én és 15-én) s a várba szorította. Az osztrákok minden erejüket megfeszítették, de megint abba a hibába estek, a mely az előbbi kísérleteiket megghiúsította. Megint szétválva, két oszlopban haladtak előre. Az egyik oszlop Alvinczy vezérlete alatt, Görzön át, Vicenzának, a másik Davidovits alatt az Adige völgyében. Bonaparte előbb Alvinczyt, aztán Davidovitsot akarta megverni, de ezúttal tévedett. Az előbbi Caldieró-nál, ez pedig Callianó-nál győzött, de utóbb mégis Bonaparte javára

dőlt el a hadjárat, az Adige töltésein Arcolénál (nov. 15., 16. és 17.) vívott győzelemmel.

A Caldierónál szenvedett vereség különösen lehangolta a francia katonákat, de Bonaparténak sikerült beléjük bátorságot önteni. November 14-én az éj beálltával a veronai tábor fegyvert fogott s három oszlopba alakulva, a városon át a legnagyobb csendben az Adigéhez ment, s a három hídon átkelve, a jobb parton gyülekezett. Mindenki azt hitte, hogy ez a visszavonulás kezdete. De a francia hadsereg, a helyett, hogy a Peschiera felé vezető úton maradna, hirtelen balra fordult s hajnal előtt Roncához ért, akkor, a mikor a hidveréssel megbízott Andréossy ezzel elkészült. Itt kezdte a katonaság Bonaparte tulajdonképeni tervét megérteni. Sejteni kezdték, hogy vezérük Caldierót, a melyet arctámadással nem tudott bevenni, megkerülni akarja. 13,000 emberrel nyílt csataterén nem tartotta helyesnek a barcot 40,000 ember ellen felvenni s ezért a csatátért a nagy kiterjedésű posványok közötti utakra helyezte át, a hol nem a szám, hanem az oszlopok élének bátorsága határoz. A lehangoltság után a győzelemben való hit kezdett a katonákban megerősödni. Kilmaine 15,000, minden fegyvernemből való emberrel Veronában maradt. Mindez az ellenség tudtán kívül történt meg. Bonaparte a hidat az Alponénak az Adige-be való szakadásától $\frac{1}{2}$ mérföldre (1125 méter) verette, a mit sokan hibának tekintettek, pedig nem volt az, mert ha, a mint jobbnak vélik, Albaredóval szemben vezette volna, a seregnek nyílt térre kellett volna kibontakoznia, pedig éppen ezt akarta a vezér elkerülni. Alvinczy pedig, a ki a Caldiero melletti magaslatokat tartotta megszállva, könnyen egyesülhetett volna a Tirolból jövő osztrákokkal, holott így az ellenségnek három, posványokkal elválasz-

tott úton kellett közeledni és nem nyílt téren, a hol nem vethette teljes erejét a latba, a francia sereg pedig összeköttetésben maradt Veronával.

A roncó-i hidtól három út ágazik el: az egyik Veronába, a középső Arcolé-n át Villa Kovába, a harmadik Albaredó-ba vezet. E három úton három oszlop indult el. A baloldali Porcilé-ig nyomult előre, a hol oly közel volt már Veronához, hogy az ellenség oda már nem mehetett. A középső oszlop Arcolé-be ment, csatárai a hídhöz értek a nélkül, hogy az ellenség észrevette volna. E hidat, két erdély-határőrvidéki zászlóalj őrizte két ágyúval. Az Arcole és az Adige közötti vidéket az osztrákok nem szállták volt meg,- Alvinczy beérte azzal, hogy néhány huszárral járatta be, naponként háromszor, a töltéseket. Az imént említett erdélyiek jobbszárnya a falura támaszkodott, és a töltés, a melyet ettől a folyó választott el, arczuk előtt volt. Mikor a francia oszlop közeledését látták, kezdtek rá lövöldözni; ennek következtében az visszavonult odáig, a hol oldalát nem érthette már az ellenség lövése. Augereau megbosszankodott azon, hogy előhada meghátrált; gránátosai élén előretört a hídra, de neki is meg kellett hátrálnia, mert a töltés útjának iránya olyan volt, hogy oldala biztos célul szolgált a túlsó parton levő erdélyieknek. Mikor Alvinczy Arcole felől ágyúszót hallott, el nem tudta képzelni, hogy mi történik a háta mögött, csak a mikor a nap megvilágosította a vidéket, vette észre, hogy Bonaparte serege a hátába került, de ezt esztelen működésnek ítélte; fel nem tudta fogni, hogy miként mer valaki seregével posványos, járhatatlan vidékre menni, nem hitt szemének, el akarta magával hitetni, hogy Bonaparte csak tévútra akarja vezetni, hogy az, a mi a háta mögött van, csak jelenték-

telen része a francia hadaknak, s hogy a főtámadás Verona felől fog történni. De a mikor járőrei azt jelentették, hogy Verona felé minden csendes, Mitrovsky és Provera hadosztályait Arcole felé küldte mégis, hogy kergesse el onnan a francziákat. Ezek 9 óra felé megtámadták Massénát és Augereaut is, de sok fogoly visszahagyásával hátrálni voltak kénytelenek. Most a francziáknak minden áron el kellett Arcolé-t foglalniok, mert innen az ellenség háta mögött kibontakozva, Villa Nova hídjának birtokába jutottak. Ez nehezen ment, többször próbálták meg, de a Vestenroth vezette erdély-határőrvidéki zászlóalj szívósságán minden kísérlet megghiúsult, pedig e vállalat sikerétől függött minden, és csak így lehetett a vicenzai utat elérni s ezáltal az osztrák sereget Verona, a járhatatlan hegyek és az Adige mocsarai közé zárni. Bonaparte maga is zászlót ragadt s így kiáltott katonáira: *„kövessétek vezérteket! vagy nem vagytok már a lodi-i győzők?!“* A támadás azonban megint nem sikerült; Verdier, Bon, Verne, Lannes tábornokok megsebesültek, Bonaparte egy mocsárba esett, honnan folytonos puskatűz között alig bírták kimenteni. Egyik segédtisztje, a fiatal Muiron, a ki testével fedezte, holtan esett össze. Leírhatatlan a pusztítás, a mit a kartácstűz a zárkózottan ismételve előnyomuló francziák sorai között véghezvitt. Csak alkonyatkor sikerült egy Albaredo felől Arcoléba nyomuló francia oszlopnak az osztrák csapatokat innen és a híd mellől elűzni. Alvinczy most már egész valóságában látta a katasztrófát, a mely érte, sietve hagyta el Caldierót, de ágyúit megmenthette. Bonaparte itt is azt tette, a mit később számtalanszor megismételt; fölismerve helyzetének veszedelmes voltát, megelőzte ellenségeinek támadását; ezzel lehetetlenné

tette egyesülésüket. Győzelme azonban nagy veszteségekkel járt. Hogy mily sokba került az arcolei győzelem, legjobban bizonyítja az a levél, a melyet Bonaparte Carnotnak írt.

„Soha sem harczoltak makacsabban, mint Arcoléért. Alig van tábornokom. Bátorságuk, önfeláldozásuk példátlan! Lannes kétszer sebesült meg az első napon; délután háromkor fájdalomtól gyötörve feküdt az ágyon, mikor meghallotta, hogy magam álltam a roham-oszlop élére, kiugrik, lóra kap s mellém áll. Mellettem terítette le a golyó a hídon. De valóban, mind ennek meg kellett történni, hogy győzhessünk. Élet-balálharcz volt ez. Nincs tábornok, kinek ruháját a golyók át ne lyuggatták volna.“

Az arcole-i csata elején és végén egy csoport lovasság támadta meg az arczban, oldalt és hátul az ellenséget, járhatatlan mocsaraktól környezett keskeny utakon, s ez döntötte el a csatát. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a különféle fegyvernemek felhasználását szabályozó elméleti alapelveknek is vannak számtalan kivételei a gyakorlatban. Hogy különösen a lovasság érhet el nagy sikert, ha olyan térszínen jelenik meg, a hol nem is várják s ha nem ragaszkodik a betűhöz. Általában minden csata megnyerése vagy elvesztése többnyire oly mozdulattól függ, a melyre az ellenség nem számított s a mely sodrából kihozza.

1797-ben az osztrákok megint megkísérlették Mantua felmentését, de Bonaparte a felmentésre siető 45,000-nyi hadat Rivolinál (január 14—15.) megverte s Wurmser februárius 2-án kapitulált. Ekkor egy oly momentum állt be, a mikor, mint ő maga mondta, *nem szabad hajóink elégetésétől sem visszariadni* és nem törődve

visszavonuló vonalával, Friaulon, Krajnán és Karinthián át Stiriába vetette magát. S a francia köztársaság megrettegettette Európa összes fejedelmeit. Mallet-Dupan ekkor írta a directoriumról, hogy: „Fél Európa fekszik térden e divan előtt, s kunyorálja azt a dicsőséget, hogy tribuniarius legyen.“¹

Bonaparte Olaszországban öt ellenséges hadsereget tett tönkre és mindig előbbre és előbbre ment a római császár örökös tartományai szívébe. Masséna vezette előhadai a Simmeringen álltak, mikor ő Leobenben a campo formió-i béke előfeltételeit diktálta a császár megbízottjának. A békét hat hónap múlva csakugyan megkötötték. Németalföld, a mely tényleg a francziaké volt, jogilag is azé lett; Lombardiát a császár elvesztette, kárpótlásul kapta azonban az eltörült velencei köztársaság területeit. A császár ártalmatlanná volt téve. Most már a köztársaság másik ellensége, Anglia ellen lehetett fordulni. Bonaparte indítványára, ennek legérzékenyebb oldalát, kereskedelmi érdekeit veszélyeztetendő, Egyiptom elfoglalását határozták el.

Az 1798-iki egyiptomi hadjárat egy Anglia ellen intézett *diversio* volt, a melyben a csekély mélységű föllállitásnak minden körülmény között való alkalmazásától szintén eltértek. Mint egykor a helléneket Ázsia síkjain, a persák mozgékony lovassága a phalanx-alakításra, úgy Bonapartét is a mamelukok a mély föllállításhoz terelték. Az egyiptomi négyszögek (*carré d'Egypte*) hol a rómaiak „*quadratum agmen*“-jéhez, hol a Folard-féle oszlopokhoz hasonlítottak. Itt ismerte meg a francia gyalogság hatalmát a maga teljességében, itt győződött meg a fran-

¹ Correspondance secrète avec le gouvernement de Venise.

czia lovasság arról, hogy a kellően edzett ló kiszámíthatatlanul többet képes megenni, mint a mennyit róla eddig feltételeztek.

Az 1800-iki hadjárat, a *marengó-i* győzelemmel, az első olasz hadjáratnak volt ismétlése. Ebben is két hadsereg működött egy nagy terv szerint az Alpések — mint sarkpont — körül.

Bonaparte 1804-ben császárrá koronázta magát s kevés időre rá 1805. január 2-án békével kínálta meg Angliát, azt írván neki, hogy: „elég nagy a világ arra, hogy e két nemzet (a francia és az angol) egymás mellett megférjen“, de engesztelhetetlen ellensége, Pitt, az angol cabinet feje, nem fogadta el s megvesztegetéssel és rábeszéléssel létrehozta a harmadik coalitiót (1805. április 11-én). E közben Napóleon, mikor Anglia visszautasító magatartását látta, készülni kezdett. Boulogne-nál összpontosult a francia haderő. Egész Európa azt várta, hogy Angliát fogja Napóleon összetörni, de egészen más váratlan dolgok fejlődtek. Napóleon Európa egyik fővárosából a másikba vitte sasait s vakmerőséggel határos működésének láncolatát az austerlitz-i győzelem koronázta meg.

Napóleon britanniai terve elébe azonban olyan akadályok gördültek, hogy végrehajtásához nem foghatott prestige-jének veszélyeztetése nélkül. Ekkor történt, hogy az európai coalitio minden oldalról meg akarta támadni. Soha kedvezőbb pillanatban nem nyílt meg előtte a cselekvés tere, mint éppen akkor, mert soha gazdagabb, soha harcra készebb nem volt. Tevékenysége soha sem volt kevésbé korlátozva, mint 1805-ben, a mikor már uralkodó volt s nem kellett tábornokaira oly tekintettel lennie, mint öt évvel előbb, a mikor ezek még társai voltak és nem akarátja előtt feltétlenül meghajló alattvalói.

A coalitio négy felől akarta megtámadni: 1. az oroszok, svédek és angolok Pommeranián át Hannoverben és Hollandiában; 2. az oroszok és osztrákok a Duna-völgy felől; 3. az osztrákok Lombardiában; 4. a nápolyiak, angolok és oroszok Dél-Olaszországban.

Napoleon tisztában volt a coalitio terveivel, csak az volt még előtte is titok, hogy a poroszok a coalitíóval fognak-e tartani. Napoleon ettől nem igen tartott és csak két támadásnak tulajdonított komolyságot: a pomeraniainak és a dél-olaszországinak. Ennek következtében elhatározta, hogy erejének nagyobb részével a Duna völgyébe megy. Tervét arra alapította, hogy az oroszok nagyon távol vannak az osztrákoktól, a kik meg — szokásukhoz híven — igyekezni fognak mentől előbb valamely erős posztóban, például Ulmban, elhelyezkedni, s ez által is növesztik a szövetségesüktől való távolságot. Azt remélte, hogy megveri az osztrákokat, még mielőtt az oroszokkal egyesültek volna, s aztán az oroszokra veti magát, a kik már ekkor az osztrákok főereje támogatására nem számíthatnak.

E terv végrehajtásához szükséges volt, hogy ne a szokott úton, Strassburgon át, hatoljon a Sváb-Alpesek és a bódeni tó között előre, mert így ha meg is verte volna az osztrákokat, azok a legrövidebb úton az oroszokhoz mehettek volna. Meg kellett őket kerülni, mint azt Marengónál tette volt és elzárni az oroszokkal való összeköttetésük lehetőségét.

Egyik hadteste Bernadotte alatt Hannoverben volt. egy másik, a Marmont-é Hollandiában s a többiek Boulognenál a tengerszoros partjain. Az elsőt Hessenen át Würzburgba, a másodikat a Rajna mentén szintén oda irányította. Míg ez történt, a Boulognenál táborozókat Strass-

burgba indította a végből, hogy a Fekete-Erdő szorosain át való közvetlen támadást színeljen, de valószínűleg ezt az erdőt jobbra hagyva, Württembergben átmenjen, hogy aztán Bernadotte és Marmont hadtesteivel egyesüljön; Ulmon alul, Donauwörth táján, átkeljen a Dunán s így az osztrákok háta mögé kerüljön, azokat körülfogja, megadásra bírja s tőlük szabadulva, Bécsen át, a közeledő oroszokra vethesse magát.

Hannoverból és Hollandiából 15—17 nap alatt Würz*burgba lehet érni, tehát a Bernadotte és Marmont dolga könnyű volt, de Boalognetól Strassburgot 24 napi menet választja el. Szándékát titokban kellett tartani, hogy ellenségeit meglepsze. Ha terve sikerül, októberben az ellenség egyik főhaderegétől szabadul meg, novemberben Bécsbe érhet s e város környékén találkozik az oroszokkal. Bécsbe érve, sokkal meghaladta az osztrákok olaszországi hadait, a mi ezeket arra készíti, hogy visszavonuljanak. Terve e tekintetben az volt, hogy az Olaszországban működendő 50,000-nyi hadsereget Masséna-ra bízta, a ki ezt az országot ismeri. Vágya az volt, hogy Masséna Károly főherceget legalább egy hónapig foglalkoztassa, ezzel Lombardiát felszabadítsa, mint a hogy Bajorországgal remélte tehetni. Az igaz, hogy ezzel aztán Károly főherceget magához vonzza, de nem kell elfeledni, hogy vele Masséna is hozzákerül s ezzel ereje 200,000-re növekszik. Ily erővel, meggyőztve a két főhadást, a bajorországit s a lombardiaiakat, nem volt mit tartani a Hannover felőlítől és a nápolyitól.

Napoleon terve az volt tehát, hogy gyors és előre nem látott menettel hadait Hannoverból, Hollandiából, Flandriából Németország közepébe hozza; a Dunán Ulm alatt átkeljen; elválaszsa az osztrákokat az oroszoktól, külön-

külön megverje őket s a Duna völgyén át Bécsbe menjen. Ily nagyszabású tervet sem a régi, sem az újkor vezérei nem concipiáltak s nem hajtottak még végre.

Augusztus utolsó napjaiban az osztrákok az Adige és Inn partján, az oroszok Galiczia határán voltak. Napóleon pedig még Boulogneban. Úgy látszott tehát, hogy a coalitio hadai előnyben vannak. De Napóleon augusztus 26-án az előbb leírt terv végrehajtására kiadta az első parancsokat. Egy futár (augusztus 27-én) Bernadottehoz ment Hannoverbe, kinek szeptember 2-án kellett hadainak összpontosítását megkezdeni, 6-án pedig Göttingánál befejezni s 20-án Würzburgba érni. Napóleon meghagyta neki, hogy azt híresztelje, hogy Franciaországba tér vissza, Mainzon át. Egy más futár ugyané napon Marmonthoz küldetett azzal a rendelettel, hogy szept. 1-én 20,000 emberrel és 40 ágyúval, a Rajna mentén, 15-ikéig Mainzig, onnan Frankfurton át Würzburgba menjen, akként, hogy 18. vagy 19-én ott legyen. E szerint e két hadtestnek szeptember 20-án 40,000 emberrel a bajor választófejedelem frankoniai tartományaiban kellett vala lenni. A fejedelem azt az utasítást vette, hogy az osztrákok elől Würzburgba meneküljön, a hol ő is, serege is tárt karokkal fog fogadtatni.

Franciaországból augusztus 29-én kellett minden hadtest első hadosztályának, három úton, megindulni, 80-án a hadtestek második, 31-én harmadik hadosztályai voltak elindítandók. E három út: *a)* Ambleteuse, Cassel, Lille, Namur, Luxemburg, Zweibrücken, Mannheim; *b)* Boulogne, Saint-Omer, Douai, Cambrai, Mezières, Verdun, Metz, Speyer; *c)* Montreuil, Arras, La-Fere, Reims, Nancy, Saverne, Strassburg. E menetre 24 napot számítva, a hadtesteknek szeptember 21. és

24-én Mannheim és Strassburg között a Rajnánál kellett lenni. Napóleon mindenki előtt titokban tartotta intézkedéseit, csakis Berthier és Daru ismerték szándékát. És hogy még inkább hamis nyomra terelje Európát, maga még 5—6 napig Boulogneban maradt. Külföldi képviselőinek csak azt írta, hogy 30,000 embert a Rajnához küld; így ha hadtesteinek mozdulatairól értesült is a coalitio, azt hitte, hogy a Rajnán túlra nem is gondol s hogy csak 30,000 embernek, különben sem titkolt, menetéről van szó.

Ugyanebben az időben Napóleon hadsegédeit, Muratot, Savaryt és Betrand-ot, Frankoniába, a Svábföldre és Bajorországba küldte, meghagyván nekik, hogy a Rajnától a Dunáig vezető minden utat jól szemügyre vegyenek s tájékozzák magukat az élelmezési viszonyokról és mindenről, a mi fontossággal bír. A badeni és württembergi fejedelmeknek megizente, hogy ha Ausztria meg akarja őket támadni, szövetségükre számít, de teljes szándékát csak a bajor fejedelem előtt nem titkolta. E fejedelem nem tudta kivel tartson, de mégis inkább Napóleon felé hajolt. Mikor azonban Napóleon követe, Ottó, a császár meghagyására elárulta előtte, hogy ez 200 ezer emberrel Németország belsejébe készül, felébredt benne az Ausztria elleni gyűlölet s 25 ezernyi jól szervezett hadával hozzá csatlakozott s jól ellátott raktárait is rendelkezésére bocsátotta.

Napóleon Boulogneban maradt, míg minden hadosztálya elindult, szept. 2-án útra kelt és 3-án Malmaisonba érkezett. Távolléte idejére a kormányt megalakította. Testvérét, Józsefet állította a senatus élére, Lajosra, a connétablera bízta a nemzetország szervezését. Canbacérés az államtanács feje lett. Ezután a hadsereg után indult, kíséretét-

ben volt Berthier marechal, Talleyrand pedig bizonyos távolságban követte. Szeptember 26-án Strassburg-ba ért. A világ ámulatára a 20 nap előtt még a tenger partján táborozó hadsereg Németország szívében a Majna, Neckar és Rajna partjain volt. Most már a coalitiót formáló hatalmak is mozgékonyabbak lettek. Elhatározták, hogy hadaikat még a tél beállta előtt a Duna felé irányítják, s abban a reményben ringatták magukat, hogy Napóleont megelőzik. 16,000 orosz Tolstoy tábornok alatt Révainál összpontosult, hogy szept. elején Stralsundban lehessen. 12.000 svéd Stralsundban volt s várt az oroszokra, hogy velük együtt Hannoverbe menjen, az oda érkezendő 15,000 angollal egyesülni. E 43,000 ember volt arra szánva, hogy az észak felőli támadást intézzék.

Két, hatvanezer emberből álló orosz hadsereg, az egyik Kutusov vezérlete alatt Galiezián, a másik Buxhoewden alatt Orosz-Lengyelországon át haladt előre. Az előbbi az osztrák határra csak augusztus végén ért, tehát messzebb volt céljától, mint a francziák. Az orosz testőrséget, 12.000 embert, Konstantin nagyherceg vezette azon az úton, a melyen Buxhoewden indult meg. A tartalék Wilnánál állott. Buxhoewden Pulawinál a Visztula mellett, Varsó és Krakkó között várta a császárt.

Ausztria ezalatt az angoloktól kapott pénzen 100,000 embert gyülekeztetett Olaszországban, Károly főherceg vezérlete alatt. János főherceg 25,000 emberrel Tirolt védelmezte. 80—90,000 ember pedig a Bajorországba való nyomulásra volt szánva, hogy aztán Ulmnál, a hol 1800-ban Kray oly soká volt képes Moreaut feltartóztatni, foglaljon állást. Ide kellett volna Kutusovnak is jönni, s így az ulmi állásba körülbelül 140,000 ember volt szánva. Azt remélték, hogy ezek elég soká fogják Napóleont fog-

lalkoztatni arra, hogy a többi orosz csapatok is megérkezzenek. Az Ulmhoz szánt sereg parancsnokává Mackot nevezték ki, de Ferdinánd főherceg is e seregnél volt. Mikor Mack az Innhez ért, Schwarzenberg herceget Münchenbe küldte, hogy a bajor fejedelmet a koalícióhoz térítse, de ez nem sikerült. Mert a közvélemény is, a mely az osztrákoknak bajor területre való lépését rossz néven vette, a francziákkal való szövetkezés mellett volt. A bajor fejedelem s a bajor hadsereg is (25,000) Würzburgba mentek. Az osztrákok, bár siettették menetüket, nem voltak képesek a bajorokat elérni, s a hová csak léptek, mindenütt ellenséges indulattal fogadtattak, leginkább azért, mert ha egyáltalán fizettek, olyan papiros pénzzel tették, a melyet még Bécsben sem fogadtak el teljes értékben.

Mack csakugyan ott foglalt állást, a hol Napóleon feltételezte, balszárnya Ulmra, a jobb Memmingenre támaszkodott, arcját az Iller fedezte. Ez állást 65,000 ember szállta meg, az oroszokkal való összeköttetést pedig Kienmayer kereste 20,000 emberrel. Az osztrák vezér teljes biztosságban érezte magát, két oldalát Tiroi és a Duna fedezte, hátát pedig nem hitte veszélyeztetettnek. Arra nem is gondolt, hogy a francziák másfelől is jöhessenek, mint a Fekete-Erdő felől.

Napóleon ellenségei tehát szeptember 20—25. között Stralsundnál, Pulawinál a Visztula mellett, Morvaországban Bécscsel egy magasságban, Ulmnál, Olaszországban az Adige mellett voltak.

Napóleon 26-án Strassburgba, Bernadotte 27-én, Marmont 29-én Würzburg közelébe érkezett. Tehát a 25,000 bajort beleszámítva, Napóleonnak a Dunától hat napi menetre 62,000 embere volt Mack oldalában. Az Ambleuseból, Boulogneból és Montreuilből elindult Davout,

Soult és Ney 24-én a Rajnához értek, a lovasság pedig 4 napi menettel megelőzte őket. Augereau a tartalékkal 15 nappal később volt érkezendő.

Ekkor vette csak észre a coalitio, hogy a fohadszín-tér Németországban lesz és nem Olaszországban, de Napóleon tulajdonképeni szándékát még mindig nem ismerte és azt hitte, hogy a Würzburgnál összpontosult haderőnek nincs más feladata, mint a bajorokkal egysülni, s a bajor fejedelmet oltalmazni. A főtámadást még mindig a Fekete-Erdő felől várták.

Napóleon hadseregét itt nevezte el „*Grandé Armée*“-nak és hét hadtestbe osztotta: I. Bernadotte 17 ezer, II. Marmont 20 ezer, III. Davout 26 ezer, IV. Soult 40 ezer, V. Lannes 18 ezer, VI. Ney 24 ezer, VII. Augereau 14 ezer emberrel.

A hadtestek mind úgy voltak szervezve, hogy Önálló hadseregeknek lehet őket tekinteni, habár csak a gyalogság tekintetében voltak teljesekek, tüzérségük és lovasságuk csak annyi volt, a mennyi éppen szűken elég. A tüzérség és lovasság nagyobb részét, mint tartalékot, Napóleon közvetlenül parancsa alatt tartotta. A nehéz lovasság egy külön lovashadtestet alkotott Murát vezérlete alatt. Ide voltak beosztva Nansouty, d'Hautpoul és a dragonyosokkal Klein, Walther, Beaumont, Bourcier és Baraguey-d'Hilliers tábornokok. E lovas hadtest 6000 vértésből, 9—10,000 lovas-, 6000 gyalogos-dragonyosból, összesen 22,000 emberből állott.

A „*Grandé Armée*“ főtartalékát a császári testőrség alkotta, ehhez gyalogos és lovas gránátosok, gyalogos és lovas vadászok, egy olasz zászlóalj, egy mameluk lovas-század és két gendarme lovas-század, 24 ágyú, összesen 7000 ember tartozott.

A „Grandé Armée“ tehát 186,000 emberből (közte 38,000 lovas) és 340 ágyúból állott; ha ehhez hozzávesszük Masséna 50,000, Saint Cyr 20,000 emberét, úgy 256,000 francia állott a Tarentói-öböltől az Élbe partjáig. Franciaország belsejében pedig 150 ezernyi tartalék volt. Továbbá, ha hozzávesszük még a bajor fejedelem 25,000 s a badeni és württembergi eontingens 7—8000 emberét, úgy Napóleon 280,000 ember élén állott szemben a coalitio 500 ezernyi (250,000 osztrák, 200,000 orosz, 50,000 angol, svéd, nápolyi stb.) emberével. Sietnie kellett, hogy a coalitio a poroszokat is magához ne vonzza, a kik 200,000 emberrel szaporították volna ennek erejét.

Hogy Napóleon az Ulmnál álló osztrákok és a közeledő oroszok közé állhasson, nem választhatta a Fekete-Erdő szorosait működési vonalul. Ott csak tüntetnie kellett, hogy az ellenséget előre formált véleményében megerősítse és a Sváb-Alpesekek mentén Nördlingenig kellett mennie s onnan őket megkerülve, Donauwörthnél a Dunán átkelni. E menettel Bemadotte és Marmont Würzburgnál lévő hadtesteit felvette.

Szeptember 25-én Lannes és Murát a lovas tartalékkal Oudinot gránátosaival és egy hadosztálylyal átkeltek Strassburgnál a Rajnán. Murát feladata volt drago nyosait Oberkirchtől Freudenstadtba, Offenburgból Rothweilba, Freiburgból Neustadtba küldeni, hogy így a főbb szorosok kijáratainál mutatkozzanak s az ellenséget abban a gondolatban erősítsék meg, hogy a francia hadsereg erre akar kibontakozni. Lannes rendeltetése volt: Strassburg előtt a stuttgarti úton Ney, Soult és Davout menetét elfedni az ellenség szeme elől. Ney, Lauterburg és Karlsruhe között, Soult, Speyer közelében kelt át a Rajnán

két hirtelen vetett hajóhídon, Davout a mannheimi hídon jutott a másik partra. Minden attól függött, hogy az ellenség észre ne vegye a megkerülési szándékot. Württembergben át három út vezet, a melyen Donauwörth és Ingolstadt között a Dunához lehet jutni. 1. Pforzheim, Stuttgart és Heidenheimonát, azon hegység mentén, a melyet számtalan átjáró kötött össze az osztrákok ulmi állásával. Ez a legjelentékenyebb út, de itt volt legtöbb elővigyázatra is szükség. Ezen az úton ment Murát a lovassággal, a Lannes és Ney hadteste, a testőrség s Napóleon maga. 2. Speyer, Heilbronn, Hall, Elwangen, Nördlingen, ezen Soult hadteste haladt. 3. Mannheim, Heidelberg, Neckar-Elz, Ingelfingen, Üttingen a Davout hadtestének volt az útja. A meneteket ezen az utakon Napóleon úgy rendezte el, hogy valamennyi oszlop október 6—7-én azon a síkon lehessen, a mely a Duna mentén Nördlingen, Donauwörth és Ingolstadt között terül el. A „Grandé Armée“ e mozdulata kanyarodás volt a jobbszárny, mint sarkpont körül. A bal-szárnynak sokkal nagyobb volt az útja, mint a jobbnak, tehát ez csak 4-én indult meg. Murát, egymásután minden szoros kijáratánál mutatkozott, de rögtön visszavonult, a mint a fedezendő menetoszlop elhaladt volt. Napóleon a Lannes és Ney hadtesteivel, meg a gárdával a stuttgarti úton haladt, s minden pillanatban kész volt Murát segítségére menni, ha az ellenség valamely szorosba behatolt volna.

Soult, Davout, Marmont és Bernadotte menetei biztosítva voltak, rájuk nézve a veszedelem ott kezdődött, a hol a nördlingeni síkra értek. Mert semmi sem volt természetesebb, mint az, hogy Mack a francziák mozdulatáról értesülve, Ulmot otthagyja és Donauwörthbe húzódik, átkel a Dunán s a nördlingeni síkon igyekszik

a francziákat feltartóztatni. Erre való tekintettel Napoleoi úgy intézkedett, hogy Murát, Ney, Lannes, Soult és Davou október 6-kán gyülekezzenek Heidenheim, Ottingen és Nördlingen között.

Október 6-kán Ney Heidenheimba, Lannes Neresheimba Soult Nördlingenbe, Davout Üttingenbe, Marmont és Bernadotte az eichstadti úton voltak, tehát mindnyájan meghaladták az Ulmnál lévő osztrákokat.

De Mack nem tette azt, a mit természetesnek jeleztünk mindenek előtt nem vette észre, hogy a francia oszlopok megkerülték, mert Napóleon kémei mind azt a hírt terjesztették, hogy a francziák a Fekete-Erdő szorosain át fognak jönni és ez az osztrákok előre formált meggyőződését csak megerősítette. Mack annyira biztosnak érezte magát e posióban, hogy nem vélte szükségesnek egyéb biztosítási intézkedéseket tenni, mint Kienmayert néhány ezer emberrel Ingolstadtba küldeni, hogy ott a bajorokat tartsa szemmel s kezét nyújtsa a München felől várt oroszoknak.

Október 6-kán este Soult hadtestéből Vandamme hadosztálya a donauwörthi hidat elfoglalta, a melyet egy osztrák zászlóalj védelmezett, ezen ment Soult hadteste a túlsó partra; Murát a Lannes és Neytől formált jobbszárny előtt, dragonyosaival a münsteri hídon ment át, hogy a Lech hidját foglalja el Rain-nál. E folyó az Uler mögött azzal majdnem párhuzamosan folyik a Dunába és állásnak tekinthető Ulm mögött.

A raini híd elfoglalásával az Iliért és a Lechet is megkerülte, s Mack visszavonulását az ulmi állásból majdnem lehetetlenné tette. Ez alatt Davout a Neuburg melletti hídhoz ért, a mely még hátrább van. Mind ez, Kienmayer néhány járóórével való összeütközést nem

számítva, kardcsapás nélkül történt, s a francziák kezébe mégis néhány száz hadi fogoly került. Ezekről megtudták, hogy az a csapat, a melynek járóereit Donauwörth és Rain vidékéről elverték, a Kienmayer vezette hátvéd, és hogy Mack az ulmi állásban vesztegel, a helyett, hogy hirtelen a Lech mögé húzódnék és Kienmayert a müncheni úton követné.

Október 7-én Napóleon következőleg intézkedett: Ney-t azon utaknál hagyta, a melyek az ulmi állást Würtemberggel kötik össze, hogy a Duna bal partját fedezze. Muratnak és Lannesnak meghagyta, hogy Ulm és Augsburg között álljanak fel és gátolják meg Macknak Münchenbe való hátrálását. Soult azt a parancsot vette, hogy a Lech torkolatától Augsburgig menjen a Saint Hilaire, Vandamme és Legrand hadosztályaival, (negyedik hadosztálya, a Suchet-é, már megelőzőleg csatlakozott Lannes-hoz). E szerint Ney 20,000, Murát és Lannes 40,000, Soult 30,000 emberrel vették Mackót körül. Egy a mappára vetett tekintet meggyőz arról, hogy Macknak minden útja el volt zárva, kivéve a Tirol felé vezetőt.

Marmont és Bernadotte még két napi járó földnyire voltak Ingolstadt-tól, e pontot Davout-nak kellett felszabadítani s innen Aichachon át visszatérve, a müncheni úton Kienmayert tovább és tovább hajtani. Tehát Davout volt hátvéde annak a haderőnek, a mely az ulmi állást körülzárta.

Marmont és Bernadotte rendeltetése volt Münchenbe hatolni és a fejedelmet székébe visszasegíteni. A München felől netán közeledő muszkák útját Bernadotte és a bajorok állták volna el. Marmont és Davout központi állásban voltak az Ulmot körülvevő s a Münchenbe menő hadak között és oda vethették magukat, a hová a szükség kívánta.

Október 8-án Soult Augsburgba ment a nélkül, hogy ellenségre bukkant volna. Murát és Lannes a Lech és Iller közötti vidéket elfoglalandók, Burgauig mentek fel. Wertingen-nél jelentékenyebb, kilencz zászlóaljából és négy lovasszázadból álló ellenséges csapatot találtak. E csapattal Auifenberg bárót Mack azért küldte ide, hogy győződjék meg arról, hogy mi igaz van abban a híresztelésben, hogy a francziák a Dunánál vannak.

Itt, Wertingennél tüntette ki magát a később híres Excellmann. Az osztrákok 2000 fogoly, több ágyú és zászló hátrahagyásával, nagy rendetlenségben hátráltak meg Murát lovassága és Lannes (Oudinot) gránátosai előtt. Napóleon ekkor elrendelte, hogy a körülzáró vonal jobban szoruljon össze. Ney-nek meghagyta, hogy foglalja el a günsburgi, leipheimi és reisenburgi hidakat s ezzel biztosítsa a működést e folyónak mind a két partján. A hidak elfoglalását Ney másnap a Malher hadosztályra bízta. Malher maga a Marcognet dandár élén a günsburgi hidat, a leipheimit Lefollal, a reisenburgit Labasséevel akarta megtámadni. Malher hirtelen a hídnál termett, elfogott 2—3 száz tirolit vezérükkel d'Aspre tábornokkal és elfoglalta a hidat, de a mikor az azon esett hibát kijavítani akarta, számot tevő haderővel megérkezett Ferdinánd főherczeg. Most már látták az osztrákok, hogy az, a mi a hátuk mögött történik, komoly dolog és kemény ellenállás után visszaverték a francziákat. Ugyancsak ebben az időben történt a másik két híd megtámadása is. A leipheimi elfoglalása nem sikerült, de a reisenburgi hídé igen. Malher hadosztályát gyülekeztette és ezen a hídon ment át Reisenburgba este felé, ennek következtében az osztrákok felhagytak a Günsburgért való harczzal s visszahúzódtak Ulmba. E napon itt a

franciák kezébe 1000 hadifogoly és 300 sebesült esett.

Ney a Dupont hadosztályt a Duna balpartján tartotta, a Maiherét és a Loisonét a jobbpartra küldte, hogy Lannes-nal lépjenek összeköttetésbe.

Napoleon maga 9-én estig Donauwörthben maradt, Este Augsburgba indult, a hol Ulm és München, vagyis Mack és az oroszok között volt. Soult Augsburgba, Davout Aichachban, e mögött Marmont, Bernadotte pedig a müncheni úton voltak. Napoleon azt képzelte, hogy Mack a legfeljebb három menettel elérhető Tirol felé fog menekülni, a hol János és Károly főherczeg hadseregével egyesülhet. Azt nem hitte, hogy a Csehország felé való úton akarjon menekülni.

Soultnak meghagyta, hogy Memmingent szállja meg, Marmont Augsburg mellé állította. Bernadotte 12-én Münchenbe ért, Kienmayertől 1000 embert elfogott. Ezután felhívta a bajor fejedelmet, hogy térjen vissza s a Würzburguái immár felesleges hadával foglalja el az Inn vonalát. Soult Landsbergnél találkozott Ferdinánd főherczeg vérteseivel, kik sietve húzódtak Ulmba vissza; a 26. vadászászlóalj ezek közül elfogott egy lovas századot és két ágyút. E találkozásból látták a francziák, hogy az osztrákoknak eszeágukban sincs a Tirol felé való visszavonulás. Napoleon most már látta, hogy itt kell a döntésnek megessni s ezt 13. vagy 14-ére várta. Davout-t Aichachból Dachauba küldte, honnan 3—5 óra alatt Münchenbe mehetett Bernadotte segítségére vagy Augsburgba, hogy a szükséghez képest Napóleont Ulm elleni működésében támogassa. Soult-t Memmingenbe rendette 13-ára, a testőrséget Weissenhornba küldte. Szándéka volt 50 kilométernyi vonalon Memmingen és Ulm között 100,000 embert összegyűjteni.

12-én este elhagyta Augsburgot és Weissenhornba ment, útjában találkozott Marmont hadtestének egy részével. Az idő megváltozott, sűrű hó esett és olvadásával az utakat majdnem járhatatlanná tette. De a katonák szó nélkül tűrték a fáradságot. Napóleon megállt s szólott hozzájuk s megígérte nekik, hogy a marengói-nál is nagyobb dicsőséget szerez nekik, s megmagyarázta a dolgok állását. Ez alatt azonban Muratnak egy tévedése végzetessé válhatott volna; ideje volt, hogy Napóleon visszaérkezett. Mi alatt Lannes és Murát Ulmot a Duna jobbpartja felől fenyegették, Ney e folyónak mind a két partján állott (két hadosztálya a jobbparton, a Duponté a balon). Ney érezte, hogy helyzete hibás, s hogy az osztrákok így a balparton elmenekedhetnek, Murát, ki Napóleon távollétében fővezér volt, azt is sokalta, hogy ennyi van a balparton. Murát és Ney ellenkező véleményen voltak, s ennek következtében ellenmondó rendelkezéseket küldtek a Dupont hadosztályhoz.

Mack végre nem kételkedett abban, hogy a francia hadsereg a háta mögé került és állásában átkanyarodott. A két ellenséges hadsereg úgy állt egymással szemben, mint ha Mack jött volna Franciaországból és Napóleon Bécsből; csakhogy Napóleon mögött, hátát biztosítandó jelenlétekeny hadtest volt Bernadotte alatt s a bajorok is erre valóok voltak, Mack háta pedig teljesen fedetlen volt.

Az ulmi állás körül a Duna balpartja uralkodik a jobb felett. A jobbparton posványos síkság terül el, a balparton terrasse-szerűen állnak egymás mögött a magaslatok. E magaslatok közül a legjelentékenyebbet, a Michelsberget hatvanezer osztrák szállta meg.

Ezekre bukkant Dupont hatezer emberre olvadt hadosztálya, a mikor szerencsétlenségére a hozzá beosztott

Baraguey-d'Hilliers gyalog dragonyosai 13 kilométerrel hátrább Langenau-nál voltak még. Dupont belátta, hogy ha hátrál, elárulja gyengeségét s nem sok idő telik bele, az utána küldött lovasság körül veszi, de ha ellenben bátor, előre megy, megcsalja az ellenséget, a mely azt fogja hinni, hogy a francia seregnek előhada. Haslaeh falunál megállt, és bevárta Ferdinánd főherczeg támadását, a ki 25,000 emberrel ment ellene. Dupont tudta, hogy e helyzetből csak a legnagyobb vakmerőség mentheti meg, és hogy ha kibontakozásra időt enged az osztrákoknak, hadosztályának vége. Elrendelte tehát, hogy jobbszárnyának két gyalogezrede szuronytámadást intézzen. E támadás sikerült és 1500 fogoly esett e két derék ezred hatalmába. Az osztrákok összeszedték magukat és ismét támadtak, de megint visszaverték őket és megint sok osztrák katona esett francia fogságba. Végre az osztrákok elunták az arctámadás ismételt sikertelenségét és az oldalak felé fordultak, megtámadták Haslaeh falut Dupont baloldalában, de innen is visszaverte Őket a 32-ik gyalogezred s menekvésük rendtelenségét az első huszárezred üldözése még fokozta. A jobbszárnyon Jungingen falunál azonban szerencsésebbek voltak; elfoglalták, de csak rövid ideig maradtak urai, Dupont visszafoglalta, ismét elveszti, de megint visszafoglalja és ez ötször ismétlődött. Minden visszafoglalás százakkal szaporította a hadi fogságba esett osztrákok számát. De míg a 25,000-nyi osztrák gyalogság hatezer francia ellen hiába küzd, addig a lovasság megkerüli a francziákat, s hátuk mögött Albecknél elfogja a málhavas vonalat. Tovább tehát Dupont nem állhatta helyét s az éj leple alatt — miután öt óra hosszat tartotta fenn 6000 emberével Ferdinánd 25,000 emberét — a legnagyobb

rendben vonult vissza Albeckbe, magával vivén 4000 hadi foglyot.

Dupont e tétével mentette meg Napóleon tervének sikerét, mert ha nem áll ellen, az osztrákok megtudják, hogy útjok Csehország felé nyitva áll és elmenekülhetnek. Az osztrák táborban mindenki fejét vesztette, semmire sem tudták magukat elhatározni, pedig a legrosszabb elhatározás is jobb a határozatlanságnál. Mack végre mégis azt gondolta a leghelyesebbnek, hogy állásában marad s vár. Környezete más nézetten volt és nyíltan helytelenítette a fővezér tétlenségét. Egy része Tirolba, másika Württembergbe, Ferdinánd főherceg pártja pedig Csehország felé óhajtott menekülni. Mack, mint minden gyengejellemű ember, mindenik pártnak akart valamit a kedvére tenni s ezzel saját elhatározására káros intézkedések megtételére ragadtatta magát. Tudjuk, hogy ulmi állásában akart maradni s várni, míg Károly és János főherczegek meg az oroszok segítségére jönnek. Ebben az esetben összepontosítania kellett volna erejét ő pedig, hogy a különböző véleményű — nagyúr — alantasait elhallgattassa, épp az ellenkezőt tette. Jellasich hadosztályát Memmingenbe küldte, hogy a már ott levő 5000 emberrel a Tirollal való összeköttetést biztosítsa s Riese tábornok hadosztályával az Elchingen melletti magaslatokat szállatta meg, azt rendelvén nekik, hogy a Duna balpartján terjeszkedjenek szét s a francziák mögötti utakat vegyék jól szemügyre. Ezzel erejét annak tette ki, hogy részekre osztva veretessék meg.

Az elchingeni kolostor alatt, Haslachhoz közel volt egy híd, a melyet Murát, Riese közeledésére, fölgyújtott. E szerint a francziák itt csak a gүнzburgi hídon közlekedhettek a balparttal, e híd pedig Elchingentől 15 kilométerre

volt. Dupont hadosztálya Langenauba vonult vissza, tehát erre bátran elmenekülhettek volna az osztrákok s jó lett volna Ferdinánd főherczeg javaslatát elfogadni. De hogy az út nyitva van, ezt az osztrákok nem tudták, s Ferdinánd elhatározása is csak szerencsés inspirationnak volt a következése, nem pedig a helyzet ismeretéből folyó ítéletnek.

Napoleon október 13-án Augsburgból Ulmba érkezett, megvizsgálta tábornokai felállítását és rögtön elrendelte, hogy az elchingeni híd a leggyorsabban helyreállítsák, hogy Dupont hadosztályának támogatására elegendő katonát lehessen a balpartra küldeni, Dupontnak pedig meghagyta, hogy Langenauból Albecken át nyomuljon Ulm alá. Ezzel Ney-nek és Lannes-nek adott igazat Murattal szemben, mert emlékezünk még, hogy Murát nem tartotta szükségesnek a balpart megszállását, Ney és Lannes pedig igen.

Október 14-én Soult Memmingenbe küldetett, Lannes, Ney és Murát Ulm alatt összpontosultak, a Dunának mind a két partján kezet nyújtva a Dupont hadosztálynak. Marmont pedig az Ulm és Memmingen közötti Iller vonal közepé felé küldetett.

A rendkívül fontos elchingeni híd helyreállítását Napoleon okt. 14-én hajnalban Neyre bízta. Hogy ez megtörténhessék, a megmaradt czölöpökön kellett a balpartra jutni és a magaslatot megszállva tartó 20,000 osztrák és a tüzéségük lövései között a réten a faluba menni, hogy azt és a kolostort bevegyék. Véres harcz után ez is sikerült. Az osztrákok négyszögeit a dragonyosok verték szét, úgy hogy a Michelsbergre menekültek. Ezalatt Dupont Werneck tábornokkal találkozott, a ki a megelőző napon a helyzet szemrevétele czéljából Ulmból kiindult s e napon

vissza akart térni. Véres harcz fejlődött ki köztük, a mely a francziák győzelmével végződött és Wernecknek a visszatérés útja el volt zárva. Ney elfoglalta a folyam balpartját. Háromezren estek francia hadi fogságba. S az osztrákok véglegesen Ulmba voltak bezárva.

Lannes a jobb parton közeledett Ulmhoz, Marmont az Illerhez ért és Soult elfoglalván Memmingent, túlszárnyalta az osztrákok állását. Jellasich e város megmentésére későn érkezett és Tirolba vonult vissza. A többi csapat Ulmba való visszatérése el volt vágva, Jellasich kénytelen volt visszavonulni; Werneck és Ulm között ott állt Dupont. Mack hadereje Ulmban már csak 50 ezernyi volt.

Mack tehát nem tehetett mást, mint karddal törni magának utat az őt körülzáró gáton. Leghelyesebb lett volna Ney és Dupont hadaira vetni magát, mert itt legkevesebb veszteséggel némi remény volt a megmenekülésre. Habár az osztrák sereg annyira demoralisált volt a tulajdonképeni csata nélküli folytonos veszteségek s a főhadiszálláson uralkodó fejtelenség következtében, hogy valószínűleg megverettek volna. De Mack mindig tétlen maradt, várva-várta az oroszokat, hiába igyekezett Ferdinánd főherczeg és Schwarzenberg valami elhatározásra bírni. Ferdinánd nem törődött azzal, hogy Mack a fővezér, születése által biztosított tekintélyére támaszkodva, ott hagyta és Csehországba menekült. Ez nagy hiba volt; vagy az egész hadseregnek kellett volna együtt maradva magát áttörni, vagy együtt kellett volna Ulmban maradni. Napóleon október 15-én elhatározta, hogy végett vett a dolognak, elrendelte, hogy Ney foglalja el a michelsbergi magaslatokat, a melyek Ulm felett uralkodnak. Lannes, a ki az elchingeni hídon átkelt volt, Ney

oldalát fedezte és a frauenbergi magaslatot foglalta el. Napóleon maga is a harcztéren volt.

16-án a császár Ségur vezérkari tisztet küldte Mackhoz és felszólította, hogy adja meg magát. Mack csak ettől tudta meg, hogy milyen nagy sereg veszi körül, csak most látta, hogy az oroszokra is hiába vár, mert 60,000 francia állja az Inn-nél útjokat, és felszólítására azt felelte, hogy nyolcz nap múlva, ha addig nem érkezik segítsége, kész letenni a fegyvert, de Ségur csak arra volt felhatalmazva, hogy öt napot engedjen. Visszatért tehát Napóleonhoz, a ki Berthiert küldte Ulmba, ez abban egyezett meg Mackkal, hogy ha október 25-ig nem érkezik segítség, az osztrák sereg Ulmban leteszi a fegyvert és átadja a fegyvereket, lovakat, lövészeket, zászlókat stb. Ez 19-én történt, de az egyezséget Mack kívánságára 17-éről keltezték. Ez öt nap helyett látszólag nyolcz napi respirium volt. Ulmnál tehát Napóleon úgyszólván vérontás nélkül érte el azt, a mit öt év előtt Maregnónál és Alexandriánál véres harczok árán.

Napóleon terve tökéletesen sikerült. Húsz nap alatt, tulaj dónk épeni csata nélkül, csakis menetekkel az osztrák sereg tönkre volt téve; csak Kienmayer, Jellasich és Ferdinánd főherczeg menekült meg, az első 10—12,000, a második 5—6,000, a harmadik 3,000 emberrel. A menekülők közül körülbelül 30,000-et fogtak el.¹

Az ulmiakat hozzászámítva 60,000 ember, 200 ágyú, 4—5000 ló, minden hadiszer és 80 zászló jutott a francziák kezébe.

A francziák vesztesége legfeljebb 2000 ember,

¹ Wertingennél 2000, Günsburgnál 2000, Haslachnál 4000, Mimmellennél 1000, Elchingennél 3000, Memmingennél 5000.

Ezután Ney Tirolba küldetett, Marmont pedig Leobenbe, hogy Károly főherceg egyesülését az oroszokkal megakadályozza. Napóleon a Dunának mind a két partján nyomult előre, maga előtt hajtva az osztrákokat és az oroszokat. A Ried (október 30.), Lambach (okt. 31.), Siermingshofen (nov. 4.), Amsteden (nov. 5.), és Neuhaus (nov. 9.) melletti győzelmes ütközetek után Murát, Soult és Lannes kardcsapás nélkül megszállták Bécset. Ez alatt Mortier és Bernadotte a Duna balpartján álltak.

Napóleon főhadiszállását Schönbrunnban ültette fel és itt készítette el hadi tervét. 16-án Hollabrunnán Murát, Soult és Lannes a Bagration vezette orosz háttérrel ütközött meg. 17-én Kutusow a Bécsből kivonult osztrákokkal Pohrlitznál egyesült. Az egyesült osztrák-orosz sereg 84,000 emberből állott (21,600 osztrák).

Napóleon Brünn körül összpontosította derékhadát, ahol Murát, Lannes, Soult és a testőrsége jó szállásokban helyezkedtek el. Davout Bécs és Pozsony körül Magyarország felé fedezte Napóleont, de csakhamar Mortier váltotta föl, kinek kötelességévé tétetett a Marmont-al való összeköttetést helyreállítani. Bernadotte háttal Brünn felé, Budweis és Iglau között foglalt állást és Ferdinánd főherceget tartotta figyelemmel, ki Csehországban volt. Úgy álltak a dolgok, hogy Bernadotte-ot és Mortiert is magához vonhatta Napóleon, ha Brünn vidékén kerül csatára a dolog.

November 22-én Kutusow Olmütz közelében Olschaunál foglalt állást; itt egyesült vele Buxhoewden orosz tábornok. A szövetségesek hada 84,000 főnyi volt, közte 16,000 lovas. Sándor cár és Ferencz császár a hadseregnél voltak.

A szövetségeseknek nem állott érdekében csatát vívni

és vártak, mert a porosz király azt ígérte, hogy ha Napóleon fölszólításának nem enged, ő is mozgósítja hadseregét. Károly főherceg is a szövetségesekhez jöhetett 40—50,000 emberrel, tehát 2—3 hét alatt nagyon megnövekedhetett volna a sereg létszáma s ezért a várással csak nyertek volna. De Sándor ezárban fölébredt a tettvágy és minden áron meg akart ütközni Napóleonnal. November 24-én tehát véglegesen elhatározták, hogy megtámadják.

Napóleonnak sok körülmény parancsolta a csata mielőbbi elfogadását s a hadjáratnak lehető hamar való eldöntését, de mert 65,000 embernél alig szedhetett többet össze, szívesen látta, hogy ha az ellenség támadja meg. Az ellentáborába küldött kémekkel s más módon is azt hírsztelelte, hogy helyzete válságos. Azt óhajtotta, hogy Brünn előtt a goldbach-i állásban támadják meg, a melynek vidékét szorgosan tanulmányozta és tanulmányoztatta tábornokaival.

November 27-én a szövetségesek öt oszlopban indultak ki olschauer állásukból nyugat felé.

A balszárny három oszlopa Buxhoevden alatt 38,000 emberből és 4000 lovasból, a középben haladó oszlop Kolowrat alatt 17,000 emberből állott. A jobbszárny oszlopának létszáma Liechtenstein és Bagration alatt 7000 ember és 10,500 lovas volt. A támadók tartalékát, a mely az orosz testőrségből állott (5400 ember és 2000 ló) Konstantin nagyherceg vezette. A szövetségesek győzelembe való biztos hitüket még növelte az, hogy Bagration 28-án Wischaunál egy francia lovas dandárt visszavert. Ennek következtében gondatlanul haladtak Napóleon felé, ki a Goldbach átjáróit tartotta megszállva s a mögé húzódott vissza.

A szövetségesek terve az volt, hogy a francia sereg jobboldalát kerülik meg és visszavonulási vonalától le-szorítják északi irányban a porosz határ felé. E végből 29-kén oszlopaikat délfelé irányították, a mi nem kerül-hette el Napóleon figyelmét, ki jó kilátást nyújtó állásá-ból csakhamar fölismerte az ellenség szándékát.

Itt a szeme előtt elterülő vidéken, játszódtott le a három császár hada között az a világra szóló esemény, a me-lyet Napóleon, akkori főhadiszállásáról, „austerlitzi csa-tának“ nevezett el.

December 1-jén késő este érték el az orosz oszlopok azt az állást, a mely a Goldbach keleti partja mentén húzódó magaslaton volt, innen szándékoztak a következő napon a völgyön keresztül támadni.

A szövetségesek jobbszárnyán Bagration állott, az olműtz-brünni út mellett, középen Pratzennél Kolowrat, míg a balszárnyon Buxhoewden foglalt helyet. Mögötte Liechtenstein. A Bagration és Kolowrat közötti térközt takarva pedig hátul Konstantin nagyherczeg állott. Nem tudták, hogy Napóleon állása meddig terjed s azt gon-dolták, hogy rövidebb vonal van megszállva, mint a milyen valóságban volt, s azt hitték, hogy elégséges a meg-kerülésre, ha balszárnyukat Telnicz felé irányítják.

Napóleon 5000 lépés hosszú jobbszámára csak 4800 embert állított Legrand vezénylete alatt azzal a rendel-tetéssel, hogy az átjárókat fedezze, tartalékaul Napóleon Davout rendelte egy gyalog és egy lovas hadosztálylaly, (7700 ember), de Davout még Pohrlitznél volt s a leg-jobb esetben sem érkezhett meg a kellő időre. Éjjel Soult-ot 16,000 embernvi hadtestével a Goldbach keleti (bal) partjára tolta előre egészen a Bosenitz patak völ-gyéig, mely az olműtz-brünni úttól délre 5000 lépésnyi

távolságban ömlik a Goldbachba. Soult tehát 4000 lépésnyi távolságban állott Kolowrattal szemben, mögötte Bernadotte 10,000 főnyi gyalogsága s e mögött a nagy úthoz közelebb a tartalék, azaz a testőrség és Oudinot gránátosai összesen 9000 ember és 800 ló. Ez volt a felállítás közepe, melynek létszáma az elmondottak szerint nem haladta meg a 35,000 embert. Soult balszárnyán, közte és az olműzi út között, kellett Murát 8300 főnyi lovasságának fejlődni. E szerint a Kobelnitz falutól az útig terjedő 6000 lépésnyi vonalon, a 9000 lovas beleszámítva, 44,000 ember volt összpontosítva.

Napóleon szélső balszárnyán Lannes állott két gyalog és egy lovas hadosztály lyal, azaz 14—15,000 emberrel, föladata volt az olműzi út mentén elterülő térszint Bagration ellen biztosítani. Napóleon azt óhajtotta, hogy gyöngye jobbszárnyát támadja meg az ellenség és mikor Buxhoevden a harcot megkezdte, Soultnak az ellenség fölállítása közepére a pratzeni magaslatokra kellett volna támadni, annak centrumát visszaverni és balszárnyának jobb oldalába támadni. Bernadotte-nak és részben Murainak és a tartaléknak az volt a föladata, hogy Soult-ot ebbeli működésében támogassák. Lannes és részben Murát rendeltetése volt a szövetségeseik jobbszárnyát, t. i. Bagrationt, Konstantin nagyherceget és Liechtensteint feltartóztatni, ha a balszárny segítségére szándékoznának menni.

A terv végrehajtása az elmondottaknak megfelelő volt. 7 órakor reggel Buxhoevden megindult és 8-kor minden oszlopa a francia jobbszárnyal harczolt, de föllépése nem volt elég erélyes és a francia jobbszárny ha nem is verte teljesen vissza, de előnyomulását 9 óráig föltartóztatta, a mikor már Davout is megérkezett. E szárny azon-

ban még ekkor is oly gyöngé volt, hogy tíz óra felé vissza kellett húzódnia a Goldbach mögé, hol ezzel 90 fokot alkotó vonalban állt föl. 8 órakor, mikor Napóleon a közép-nél elfoglalt állásából látta, hogy az egész orosz balszárny az ő jobbszárnya ellen harczol és indul, elrendelte, hogy Soult törjön előre a prazeni magaslatokra. 9-kor találkozott itt Soult Kolowrat-tal, ki a magaslatokat el nem hagyta volt. Ttt volt a fővezér, Kutusow is; erős harcz után Kolowrat oszlopa teljes rendetlenségben futott délfelé. 11-kor a prazeni magaslatok Soult kezében voltak.

A francia balszárnyon Bernadotte Soult balszárnyához csatlakozott fejlődött vonalban, elfoglalta Blasovitzot, hogy Soult előretolt baloldalát fedje, Lannes Krugig nyomult előre, a mikor megtudta, hogy Soult támadása sikeresnek mutatkozik. Murát lovassága is felfejlődött Bernadotte és az út között.

11-kor az oroszok csatarendjének közepe meg volt verve, a jobbszárny visszavonult, részint Soult támadása következtében, részint mert Murát, Lannes és Bernadotte előre nyomultak; csak a balszárny harczolt még a Goldbach alsó szakaszánál, de Soult és a hátába került tartalék egy része zavarba hozta és tetemes veszteséggel az alig befagyott menitzi is satschani tavakhoz nyomta,

A megvert sereg a francia hadtestektől folytonosan üldöztetve Gödinghez, a Morva mögé húzódott. Ferenc császár december 6-kán fegyverszünetet kért és kapott. Ezt aztán a Napóleon dictálta pozsonyi béke követte.

„Az austerlitz csata fényesen megdőnti azoknak nézetét, kik, mint Bülow, azt mondják, hogy az új hadviselési mód csaták nélkül is meg tud lenni s a kik azt hiszik,

hogy működésekkel ugyanazt lehet elérni, a mit csatákkal. Az austerlitz csata valódi csata volt, mert aránylag kis helyen összpontosult s mind azok az ütközetek, a melyekből állott, a térben egymás mellett, időben egymásután egy jól átgondolt és összefüggő rendszert alkottak és mert döntő hatása volt.“

Napóleon 1806-ban, mikor a porosz király a negyedik koalícióhoz csatlakozott, látta, hogy a háború elkerülhetetlen. Szokásához híven, egyszerű tervet készített az ellenség tönkretévéására. Előbb akart az Elbéhez érni, mint a poroszok és tévedésben óhajtotta őket abban a tekintetben tartani, hogy melyik úton jön. Úgy-e, hogy a thüringiai erdőt balra vagy úgy, hogy jobbra hagyja.

E végből mindenütt tüntetett, míg hadseregével Mainz-ból a Majna völgyén át Würzburgnak és Koburgnak tartott.

A poroszok (a száz segélycsapatokat beleszámítva) 170,000-en október elején a thüringiai erdő északi részénél álltak. Mikor a braunschweigi herceg a francziák közeledéséről értesült, a Saalehoz sietett, hogy azt előbb érje el, mint azok, de elkésett. Az előhad a weimari herceg vezénylete alatt a thüringiai erdőben maradt, a derékhad (Braunschweig) csak okt. 13-án érkezett Auerstadthez, a mikor Hohenlohe a reá nézve szerencsétlen schleizi és saalfeldi ütközetek után Kapellendorfnál Jena közeiében táborozott. A tartalék a württembergi herceg alatt csak 15-én, tehát a mint látni fogjuk, a jeni csata után ért Magdeburgból Haliéba. Napóleon okt. 3-án már Würzburgban volt egyesült hadának, 175,000 embernek az élén. Innen Bambergbe ment, jobbszárnya Soult és Ney Bayreuthnál, Bernadotte és Davout a tartalék lovasság és a testőrgyalogság Kronachban volt, balszárnya Lannes és Augereau Hildburghausen felé tüntetett. Aztán gyorsan a Saale

jobbpartján előrenyomult, hogy az ellenséget segélyforrásaitól elvágja.

Október 8-án Murát a könnyű lovasság élén átlépte a szász határt és Hof meg Saalfeld felé küldött erősebb csapatokat, hogy a szorosok kijáratait szabaddá tegyék. Saalburgnál Tauenzien hadosztályának egy részére bukkant, a mely ellenállás nélkül Schleiz felé vonult vissza. Hof felé az út Soult és Ney előtt nyitva volt. Saalfeldnél azonban Lajos herczeg állott nagyobb erővel, a hol. 10-én Lannes megverte és a Schwarza posványába üzte.

Október 9-én a francia hadsereg közepe Schleiznél Tauenzien hadait verte vissza, elfoglalta a várost. Itt ütötte fel Napóleon aznap főhadiszállását és várt, míg hadseregének mind a két szárnya kibontakozik a szorosokból. Itt vette észre, hogy a poroszok összpontosulását czélzó mozdulatait zavarta meg.

13-án a porosz sereg Jenánál és AuersULdtnél a Saale mentén állt, egymástól és segélyforrásaitól elzárva.

Napóleon e napon délután Jenába ment, a hol Lannes már várta. Azonnal megint lóra ült, a térszínt szemügyre veendő. Arra a fensíkra, a melyen Hohenlohe táborozott, a Saale völgyéből csak keskeny sziklás vízmosások vezetnek, a melyeken a gyalogság felhatolhat, de a tűzérőség nem. Éjjel kiszélesítette őket, míg lövészei felhatoltak s a porosz előőrsöket visszanyomták. Hajnalban akarta Tauenzien táborát megtámadni és visszaverve, hadseregének tért foglalni a felfejlődésre. Baloldalán Augereaunak meghagyta, hogy a Mühlthalba menjen és egyik hadosztályát a weimari útra küldje, a másikkal pedig jöjjön ő is fel a fensíkra.

Soultnak a Lobstädt és Dornburg felé nyíló mély utakon kellett Klosewitz felé feljönni. Ney és Murát azon

az úton haladtak, a melyen a gárda nyomult volt fel a közepén. Éjjel Napóleon nem engedett őrtüzeket gyújtani s így az ellenséget tökéletes tévedésben tartotta. A poroszok ezt nem tették s a mit Napóleon nappal nem láthatott, t. i. hogy a braunschweigi herceg a naumburgi magaslaton van, most meglátta. Erről nappal még hitte, hogy útban van Hohenlohe tábora felé és nem képzelte, hogy az ellenség deconcentrálódik. Hohenlohe nem tudta, mi készül ellene és abban a hitben ringatta magát, hogy Tauenzien elég erős őt esetleg Jena felől jövő támadás ellen megvédelmezni. Derékhada a Weimarba vezető út mentén arczczal az út felé táborozott. Tauenzien végre mégis segítséget kért, de Hohenlohe még akkor sem képzelte, hogy komoly veszedelem fenyegeti és ebben a hitében még az a parancs is megerősítette, a melyet a braunschweigi hercegtől kapott, hogy semmi esetre se bocsátkozzék harczba. Okt. 14-én reggel Lannes hadteste megmozdult. Suchet hadosztályának iránya Klosewitz, a Gazané pedig Kospoda volt. Sűrű köd borította a szemhatárt s a két ellenfél már igen közel jutott egymáshoz, a mikor a poroszok tüzelni kezdtek. A Claparede-dandár (Suchet hadosztályából) elfoglalta Klosewitzet, Gazán pedig Kospodát és Lützerodét is megszállta. Tauenzien hadai erre megfutamodtak és két órai harcz után el volt az a tér foglalva, a mely a francziák felfejlődésére szükséges volt.

Bal felől Augereau, jobb felől Soult és Ney érkeztek meg. Hohenlohe most már azt hitte, hogy a francziák főereje Weimar felől fog jönni s arczczal e felé állt fel, De mert nem ez történt, gyalogságát oda küldte, a honnan Tauenzien meghátrált tíz órakerreggel, tehát a Tauenzien katasztrófája után a harcz ismét megkezdődött. Augereau

Isserstedtbe ért, a mikor Ney, a ki alig várta, hogy kardját összemérhesse az ellenséggel, 3000 élite emberrel a köd oltalma alatt Lannes és Augereau közé nyomult Vierzehnheiligen-nel szemben. A hol, még mielőtt a császár a harcz megkezdését elrendelte volna, vadászaival az ellenség útegeit oldalról megtámadni ment. Innen a porosz vértések rohama visszaverte, ezeket megint Ney huszárai kapták oldalba s hajtották el. E huszárok azonban 30 porosz lovas század rohama elől a gyalogság mögé hátrálni voltak kény telének. A gyalogság az ellenséges lovasság közeledésekor nem lőtt, várt, míg csak pár lépésre lesz hozzá, s akkor sütötte csak el a puskákat s így rettenetes veszteség érte a poroszokat. Napóleon a Landgrafenbergen nagyon csodálkozott, hogy Ney harczol, a kiről még nem gondolta, hogy megérkezett, oda lovagolt, s a mint látta, hogy Neyt veszedelem fenyegeti, rögtön intézkedett, hogy Lannes menjen segítségére. E tábornok elfoglalta Vierzehnheiligent. Augereau Isserstedt felől megérkezett a harcz színhelyére, a másik oldalon Soult ágyúzott a poroszok oldalára. Mikor Napóleon látta, hogy mind a két szárnya előnyomult, minden még hátul levő erejét a testőrséggel együtt előre vonta, ezzel visszaverte a poroszokat, a kik vad futásban kerestek menekülést. A csatatéren csak két zász dandár maradt, de csakhamar ezek is kénytelenek voltak vissza* vonulni. Augereau tüzésége folytonosan tüzelve követte őket. Murát a lovassággal szintén nyomukban volt, d'Hautpoul vértesei is, s végre a két dandár megadta magát. A porosz sereg üldözésében a francia lovasság rendkívül kitüntette magát és Weimar utczáiba követte a megfutamodottakat. A lovasság egy része megkerülte e várost s végleg elvágtá a menekülők útját. 15,000 hadifogoly, 200 ágyú volt a győzelem díja.

Míg ez Jena körül történt, Davout a braunschweigi herceget verte tönkre Auerstädnál.

A jenai csata, a mint Napóleon nevezi (a poroszok auerstadtimek nevezik, mert a király ott volt) tulajdonképpen két csatából állott, ajenai-ból és az auerstadt-ból, de azért egymástól független két csatának még sem lehet őket tekinteni, mert a stratégiai működések szerves összefüggésben voltak egymással.

Napóleon 1806-ban is megkerülte a porosz sereget és arra kényszerítette, hogy megfordított arccal harcoljon, s a mikor teljesen szétverte, a legnagyobb eréllyel üldöztette minden részét s többszörös capitulációra kényszerítette.

Ekkor történt meg az a hallatlan eset, hogy a nagy helyőrségit sok ágyúval teljesen felszerelt Stettin vára Lasalle könnyű lovassága előtt capitulált. Magdeburg is Stettin példáját követte a nélkül, hogy komolyan ellenállott volna.

Az ilyen nagyszerűen concipált s nagyszerűen végrehajtott megkerülésnek óriási a hatása, mert az ellenségnek nemcsak hadserege semmisül meg, de minden a mi mögötte van: a tüzérségi tartalékok, élelmi raktárak stb. a győző zsákmánya lesz. A porosz sereg megsemmisült és tulajdonképpen a porosz királyság sem létezett többé. Ebből világosan látszik, hogy a legjobban szervezett és iskolázott sereg sem ér semmit, ha nincs jó vezére, és hogy a szerencse kereke forgandó. Rossbach Krefeld és Minden után Jena, Auerstadt és Eylau, ezek után pedig Sedan következett, s e győzelem sem záloga az örökös győzelmeknek.

A capitulációknak a hadtörténelemben példátlan egész láncolatát láttuk az imént; helyén lesz Napóleonnak a capitulációkról való véleményét megismernünk.

„A következő kérdés tisztázása nagyon fontos:

„Főhatalmazzák-e a törvények és a hadviselés alapelvei a hadvezért arra, hogy katonáinak a fegyver lerakását s az ellenségnek való átadását megparancsolja; főhatalmazzák-e, hogy egész hadtesteket hadifoglyokká nyilvánítson.“

„E kérdés, a mennyiben várórségre vonatkozik, tisztázva van; a várparancsnok helyzete más. Valamennyi nép törvénye főhatalmazza a várparancsnokot, hogy fegyvereit lerakja, mikor élelmi czikkei elfogytak, mikor a vár védőművei le vannak rontva, a mikor több rohamnak ellenállott. Mert a vár hadigép, mely magában is egész s a melynek meghatározott szerepkör van szabva. Kevés számú csapat védi magát védő művek mögött, főtartja az ellenséget s megvédi a rábízott helyet nálánál sokkal számosabb embertömeg ellen. Mikor azonban e védőművek annyira tönkrementek, hogy a megszálló csapatnak védelmül nem szolgálhatnak többé, méltányos a parancsnokot arra főhatalmazni, hogy azt tegye, a mit jónak lát. Ellenkező eljárás czéltalan lenne s ezen kívül azzal a hátránnyal is járna, hogy a város összes lakói, öregek, asszonyok s gyermekek elpusztulnának. A roham pillanatától kezdve a fejedelem és a védelemmel megbízott tábornok egyaránt tudja, hogy e vár, e védőcsapat csak ideig-óráig tarthatja magát s hogy ha e rövid idő lefolyása után a védő művek elpusztultak, a várórség a fegyvereket le fogja rakni.“

„Valamennyi civilisált nép e kérdésben egyetért és ily esetben soha más fölött nem vitatkoztak, mint hogy mennyi ideig tartó védelem előzte meg a capitulatiót.“

„Vannak ugyan tábornokok, mint Villars, kik azt állítják, hogy a várparancsnoknak soha sem szabad magát

megadni. Végső esetben a várat a levegőbe kell röpitenie s a védősereggel magát az ellenségen keresztül törnie, sőt akkor is, mikor a levegőbe röpítés nem lehetséges, igyekeznie kell a csapatot, melynek élén áll, keresztültörés által megmenteni. A kik ezt tették, rendszeren csapatuk egy harmadával a hadsereghez jutottak.“

„Abból, hogy valamennyi népnek törvényei és szokásai az erősített helyek parancsnokait saját érdekükben fölhatalmazzák a capitulálásra és abból, hogy ezt a fölhatalmazást semmiféle más esetben meg nem adták, lehet kimagyarázni, hogy miért nem hatalmazta föl sem fejedelem, sem köztársaság, sem katonai szabály erre az olyan tábornokot, ki szabad téren harezol.“

„Az uralkodó vagy a haza azt rendeli az alantas tiszteknek és katonáknak, hogy a tábornoknak s valamennyi elöljáróknak mindenben, a mi a szolgálat javára vagy dicsőségére van, engedelmeskedjenek. A fegyvert azzal az esküvel erősített kötelezettséggel adják a katonának, hogy azt haláláig védelmezze.“

„A tábornoknak az van megparancsolva és kapott utasításai oda irányulnak, hogy csapatait a haza védelmére használja. Hogy legyen hát arra fölhatalmazása, hogy katonáinak a fegyverek lerakását parancsolja s Őket ez által békóba verje.“

„Alig van csata, melyben néhány voltigeur- vagy gránátos-század, sőt zászlóalj is házakban, templomokban, erdőkben pillanatra ne lenne bezárva. Az a parancsnok, ki ilyen körülmények között capitulálna, becsületét és uralkodóját árulná el.“

„A seregparancsnok úgy áll seregéhez, mint a zászlóalj- vagy századparancsnok zászlóaljához vagy századához. Az olyan capitulációk, melyek csata vagy hadjárat

alatt köttetnek, olyan szerződések, melyeknek czikkelyei a sereg minden egyes katonájára, meg a fejedelemre is hátrányosak és csakis a capitulálókra előnyösek. A gyáva-ságnak félreismerhetetlen bizonyítéka, ha valaki a veszedelemtől úgy szabadítja meg magát, hogy ezzel bajtársait még nagyobb veszedelembé sodorja.“

„Az a katona, ki valamely tisztnek azt mondaná: „itt a fegyverem, engedd, hogy falumba térjek vissza“, szökevény lenne, kit a törvény halállal sújt. Mit tesz azonban az a hadosztály-, zászlóalj- vagy más parancsnok, ki azt mondja: „Engedjétek, hogy haza menjek, vagy vigyetek magatokkal és én leteszem a fegyvert s átadom.“ — A hadifogolylyá léteinek csak egy becsületes módja van s ez az, mikor fegyveres kézzel fogják el az illetőt, akkor a mikor már nem használhatja fegyverét. Így fogták el I. Ferenczet, János királyt s több más nemzetbeli hőst. Az ilyen fegyverletétel semmi föltétellel nem jár, föltételt a becsületes ellenség ilyenkor nem követelhet.“

„Az ember életét meghagyják, mert nem képes többé az ellenségét elvenni.“

„Nagy veszedelemmel járna a parancsnokokat arra fölhatalmazni, hogy máshol mint várban capitulálhassanak. Ezzel a nép harczyi szelleme és beesületérzése volna megrendítve. Ha a törvények minden capituláló parancsnokot, tisztet vagy katonát becstelentő büntetéssel sújtának, senkinek sem jutna eszébe e kibívó ajtó. Üdvét mindenki csak vitézségében és kitartásában látná s mire nem teszi képessé az embert e két tulajdonság!“

„Ha azon 28 zászlóaljnak emberei, a kik Höchstedtnél fegyverüket letették, abban a meggyőződésben lettek volna, hogy nevüket és családjukat megbecstelentésnek, magukat büntetésnek, megtizedeltetésnek teszik ki — a

végsőig harcoltak volna; s ha kitartásuk a nap sorsát meg nem változtatta volna is, de minden esetre fedezhették volna a balszárnny visszavonulását stb.“

„Mit tegyen azonban az a tábornok, kit az ellenség túlerővel körülvett? Erre jobb feleletet nem tudunk, mint az öreg Horatiusét: *különös esetben, különös elhatározásra van szükség.* Mentől szívósabb az ellenállásunk, annál valószínűbb, hogy áttörjük magunkat, vagy hogy támogatásunkra erő érkezik. Mennyi végrehajthatatlannak látszó tettet vittek elhatározott emberek véghez, kiknek más menekvés nem mutatkozott mint a halál. Mennél nagyobb ellenállást fejtünk ki, annál több ellenséget ölünk meg és annál kevesebb csapatja lesz ellenfelünknek a következő napon itt vagy ott, mikor egyik vagy másik csapattestünkkel szembe kerül.“

„A felvetett kérdésre, úgy tetszik nekünk, nem lehet más válaszunk, mint a mit mondtunk, a nélkül, hogy a harci szellemet ne tennék tönkre s nagy veszedelmeket ne idéznénk föl.“

„Azt a tábornokot, ki a főseregtől elszigetelve, túlerővel vétetett körül és kemény harcot állott ki, föl lehet arra hatalmazni, hogy hadtestét éjjel fölösszlassa s minden egyes katonának a személyes menekülést engedje, azzal a rendelettel, hogy egy távolabb vagy közelebb kijelölt ponton gyülekezzen. E kérdés kétségesnek látszhatik, azonban mindenesetre kétségtelen az, hogy az a tábornok, ki kétségbeesett helyzetében ezt az utat választja, embereinek háromnegyedét meg fogja menteni, s mi több, meg fog attól a szégyentől menekülni, hogy szerződés mellett, hazájának és a seregnek kárára, adja át fegyvereit és zászlóit csak azért, hogy magának előnyököt, szerezzen.“

„Maxennál egy különös eset történt, Wunsch tábornok hajnal felé utat nyitott magának. A capitulatio egyik föltétele az volt, hogy a táborba térjen vissza és ott rakja le a fegyvert E tábornok elég együgyű volt annak a parancsnak engedelmeskedni, melyet az elfogott Fink tábornok adott neki. Tévedett a katonai engedelmesség jelentőségére nézve. Az a tábornok, ki az ellenség hatalmában van, nem osztozthat parancsokat; az, a ki neki engedelmeskedik — gonosztevő.“

„Ez alkalommal nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy itt Wunsch egy erős lovas hadtesttel áttörhette magát, tehát az a gyalogságnak is sikerülhetett volna, mert oly hegyes vidéken, mint a maxeni, ezeknek könnyebb lett volna kiszabadulni, mint a lovasságnak.“

„A rómaiak nem erősítették meg a Samnitákkal kötött capitulatiót. Visszautasították a hadifoglyok kiváltására tett ajánlatot. E népben megvolt a nagyságra irányuló ösztön, ezért volt joga az egész világot meghódítani.“¹

Az 1814. évi hadjárat alatt teljes fényében látjuk ismét Napóleon genie-jét csillogni. E hadjáratban, mint 1796-ban, ütközetek sorozatával helyettesítette a nagy döntő csatát, a mely végre is nem egyéb, mint szintén csak ütközetek sorozata, csakhogy az utóbbi esetben, az ütközetek időre és helyre nézve közelebb esnek egymáshoz s következésképp könnyebb dolga van a vezérnek, mint az időre és helyre nézve távolabb eső ütközetekben. E hadjáratban Napóleon, újoncz sereggel, tizenegy nap alatt két addig győzedelmesen előnyomuló sereget vert meg, a melyek közül az egyik éppen háromszor volt az övénél erősebb. Gyenge volt arra, hogy úgy, mint hatalma

¹ Mémoires pour servir a l'histoire de France sous Napoléon.

tetőpontján, nagy döntő csatában győzze le egyszerre ellenfeleit, tehát több kis csatával, melyeket hadainak gyors ide-oda tolásával, győzelemre való reménnyel vívhatott, akarta célját elérni, s el is érte. A februárius 7—18. közötti események örökké emlékezetesek lesznek. *Fegyelem.* A hadviselésre okvetetlen szükséges, hogy a sereg jól legyen fegyelmezve. Jól fegyelmezett a hadsereg csakis akkor lehet, ha mindenki tudja, hogy kinek és hogy mit parancsoljon, hogy kinek és mennyiben engedelmeskedjék, ha az, a kinek hivatása a parancsadás, csak olyat rendel el, a mi teljesíthető. Ha csupa ideális emberekből állana a sereg, semmi különös rendszabályra nem lenne e tekintetben szükség, különösen akkor nem, ha mindenki tudná, hogy miért harcol. A nomád népeknél általában igen jó a fegyelem, mert a népnek minden tagja ismeri a célt, a melyért harcol és átérti a vezér intézkedéseinek szükséges voltát. A modern államok természetellenesen nagyok, szervezetük ennél fogva bonyolult; ennek következtében polgárai nem mondhatják magukról, hogy az állam tevékenységének céljait ismerik s hogy azok oly közel állanak az ő fogalmaik köréhez, mint a régi községek polgáraiéhoz. Őseink, Bölcs Leo tanúsága szerint, igen jól voltak fegyelmezve; szerinte rettenetes szigorú fegyelmi rendszabályok következtében, mit kétségbe merek vonni, mert a történet másra tanít és pedig arra, hogy a fegyelem ott volt mindig leglazább, ott szöktek legtöbben, hol a legtöbbet és a legszigorúabban büntettek. A primitív emberi társadalmakban, azokban a kis községekben, a melyek az ókorban az állam helyét foglalták el, minden egyes polgár ismerte az államügyeket, minden egyes polgárnak érdeke a községgel össze volt forrva, nem kellett hát különös fegyelmi

rendszabályokat alkalmazni, hogy a katonák — kik a polgárok magok voltak — a közösen választott vezérnek, fejedelemnek engedelmeskedjenek. Később, mikor a katonák zsoldért harcoltak, rendszeren valamely fejedelemnek rájuk nézve közömbös érdekéért, mesterséges eszközökkel kellett a szükséges fegyelmet megteremteni. E mesterséges eszközök: a büntetés és jutalmazás.

Elv szerint jutalomban a katona akkor részesül, ha többet, büntetésben ha kevesebbet tesz, mint a mennyit kötelességszerűen tenni tartozik. Az utóbbi kötelességszegés számba vétetik. Hadiczikkelyeket kellett szerkeszteni, a melyeknek úgyszólván mindenike halállal való fenyegetést tartalmaz ma is, de ezzel sem érték be — megeskette ttek a katonát arra, hogy a zsoldfizetőnek s közegeinek is föltétlenül engedelmeskedni fog. Ma a viszonyok ismét mások és pedig sem az ókoriakhoz, sem középkorbeliék, sem a jelen század 60-as éveijig valókhöz nem hasonlók. Alkotmányos államban az általános hadkötelezettség korában nem lehet a fejedelemnek — ha őszintén alkotmányos érzületű — más érdeke, mint népeinek, s a katonák nem lehetnek többé a szó rossz értelmében való zsoldosok, hanem saját érdekük óvására fölfegyverzett polgárok, a kik gyarlóságaiktól az egyenruha alatt sem szabadulnak meg, minek következtében a fegyelmi rendszabályokat nem lehet mellőzni, de az esküt, — melyre a zsoldosnál szükség volt — igen, mert az legalább is fölösleges. Valamint a többi polgárnál nem szükséges ez arra, hogy a törvények tiszteletben tartására honpolgári kötelességeinek teljesítésére kötelezve legyen s a törvény teljes szigorát lehessen vele éreztetni, úgy a katonával szemben is lehet a hadiczikkelyek legkeményebb büntetését is alkalmazni, ha nem esküdött is fel. Ez az eskü különben is erkölcstelen,

mert kényszerítve teszik le. Ott, a hol a hadkötelezettség általános s a helyettesítés nincs megengedve a polgárnak akkor, a mikor véradójának teljesítésére fölavatják, nem áll szabadságában az eskü letevését megtagadni. Sőt ha nem mondja is el a felolvasó után annak szavait, mégis kötelezőnek tekintik reá nézve. Nézetem szerint tökéletesen elegendő lenne a szigorú hadicikkelyeket, a melyek nem törvények s a melyeket a törvényhozásnak csak egyik factora alkotott, a másik hozzájárulása nélkül, annak rendje és módja szerint törvényerőre emelni, mert ha azok országos törvény erejük, alkalmazásuknak semmi sem állja útját s nemtudásukkal senki sem mentheti magát.

Ma, mikor a hadsereg nem egyéb, mint a hadrakelt nép, s nép a leszerelt hadsereg, nem szabad a hazáját fegyverrel szolgáló s a kötelességét az iránt máskép teljesítő polgár között bármi tekintetben is különbséget tenni.

A jutalmazás előléptetés, pénz-vagy jószágadományozás, díszfegyver vagy érdemjellel való kitüntetés lehet. Az előléptetés nem mindig üdvös hatású, mert megeshetik; hogy ez által olyan valaki jut magasabb állásba, ki a vele járó kötelességnek a legjobb akarat mellett sem képes eleget tenni, továbbá, mert ez a közös érdeknek gyakran kétszeresen árt, a mennyiben két állás lehet esetleg arra hivatlanokkal betöltve; az előléptetett előbbi helye — melyet ő kitüntetésre méltóan töltött be — s az, melyet elfoglalt ugyan, de a melynek megfelelni nem tud. A pénz- és különösen a jószág-adományozás a legújabb időben már nem igen szokásos, díszfegyvereket csak némely államban szoktak adni, legelterjedtebb a rendjellel, érdemjellel való kitüntetés. Ennek csodálatosképpen

még ma is nagy a varázsa, pedig ez a legtöbb esetben nem egyéb, mint a megvesztegetésnek és lekenyerezésnek legolcsóbb neme.

A büntetés rendeltetése elrettentően hatni. E miatt a katonai büntetéseknek a büntetendő cselekmény elkövetése után mentül előbb kell bekövetkeznie, és pedig úgy, hogy azt lehetően sokan lássák.

Vannak szabadságkorlátozó, erkölcsi, testi és halálbüntetések. A leghathatósabbak a halál, a testi és az erkölcsi büntetések. A szabadságkorlátozó büntetések, különösen háborúban, nem czélszerűek, mert általuk a magukat jól viselő katonák szenvednek leginkább, a kiknek megbüntetett társaik dolgát is el kell végezniök. A testi büntetések nemei a verés és békózás. Az előbbit már a legtöbb civilizált állam hadseregeiből kiküszöbölték, mert nemcsak a becsületérzést fojtotta el, de mert hatása a várttal rendesen ellenkező volt. Azokban a hadseregekben szoktek legtöbben, a hol legtöbbet botoztak. Alig néhány éve annak, hogy a fegyelmet botbüntetés nélkül föntartani lehetetlennek gondolták. E sorok írója sok olyan öreg tisztet ismert, ki elkeseredve látta a botbüntetés eltörlését és rossz végét jósolta ez újításnak, a mely szerinte az életet és embereket nem ismerő, nem katona agyában születhetett, csak azért, hogy az igaz katonai erényeket eltemesse. Egy Meiners nevű német professor 1783-ban megjelent könyvében azt állította, hogy a porosz katonák azért jobbak, mint a francziák, mert botozzák őket, a francziákat pedig nem, ki a hét-éves háború tanulmányozásából azt a meggyőződést merítette, hogy a bot előnyösebb, mint a „point d'honneur“. Nem tudom, élt-e Meiners uram még pár évtizedig s látta-e, hogy a (szerinte) rosszabb franczia katonák,

kiket nem botoztak, hányszor verték meg azokat a (szereinte) jobb, botozott porosz katonákat. A botozás a németnyelvű hadseregekben volt legtovább szokásos. A botot a czélszerű katonai nevelés vagy még inkább az ezt megelőző polgári nevelés pótolja ma már mindennél, és pótolta például Franciaországban már akkor, mikor a német befolyás alatt álló seregben azt nélkülözni még nem tartották lehetségesnek. Az egyedül czélszerű testi büntetés bizonyos élvezeti cikkeknek, például a dohánynak elvonása, mely a nélkül, hogy a becsületérzésre káros volna és a test épségét, veszélyeztetné, érzékenyen hat.

Zsold. Az állandó hadseregek korában bizonyos emberek a katonáskodást élethivatásuknak tekintették, ezért a megélhetésre elegendő fizetést kívántak és mivel e fizetés nem igen volt elegendő arra nézve, hogy agg napjaira valamit belőle félretehessen, a zsoldfizetőnek vagy az államnak kellett arról is gondoskodni. így keletkezett a nyugdíj. Ma az általános hadkötelezettség korában is kell a fegyverrel szolgáló polgárokat fizetni, mert nagyobb részük nem üzheti rendes mesterségét s jövedelmétől elesik, a miért kárpótolni kell. Azonkívül vannak ma is hivatásszerű katonák; a kik a kereket alkotják, kiknek rendeltetése az újonczokat s a tiszti meg altiszti keret fogyatékának pótlására hivatottakat kiképezni, ezeket nem csak fizetni kell, de illik arról is gondoskodni, hogy ha a szolgálatra képtelenné váltak legyen miből élniök. A katonák fizetését zsoldnak nevezik, s e szó a latin „solidusból“ képződött. E néven nevezték ugyanis azt az arany pénzt, melyet Alexander Severus veretett a Kr. utáni III. században. A tisztek fizetését nem nevezik zsoldnak, hanem illetéknek, francziául „gage“-nak.

A szolgálatra képtelen katonák fizetését pedig nyugdíjnak (pension).

A harmiuczéves háború után a zsold fokozatosan kisebb lett s az élelmi szerek ára pedig fölment; ennek következtetése volt, hogy az élelmezést, legalább a kenyérral való ellátást az államok vállalták magukra, de ebből a katonának nem sok haszna volt, mert zsoldjából ezért csak annyit fogtak le, mint a mennyiért magánúton is megszerezhetette volna. A levonás után a XVIII. században körülbelül 5—6 kr. maradt a katonának, a miből ennie (a kenyeret kivéve) és apróbb szükségleteit fedeznie kellett.

Azok, a kik nem kaszárnnyában, hanem magánosoknál voltak elszállásolva, könnyebb volt a soruk. 5—6 frt havi zsoldjuk egyharmadát a gazdának adták s ez enni adott nekik. A zsold két részből állott, az egyik részt a katona készpénzben kapta, a másikat vagy az állam, vagy a csapatparancsnok azért, hogy fegyverrel és ruházattal ellássa. Nemcsak a legénység, hanem a tiszték fizetése is csökkent ebben az időben. A tisztikar leginkább elszegényedett nemesekből állott, kik nagylábon éltek és nem volt miből, mert egyenruházatuk sokba került, fizetésük pedig csekély. Szálláspénzen kívül a hadnagy átlagos havi fizetése 15—16 forint volt, a miből, ha rendszeren ruházkodott, alig élhetett meg. A századparancsnok állása már jövedelmezőbb volt, ennek mint a század gazdasága kezelőjének, nagy jövedelmi forrásai voltak. Hogy a tábornokok és ezredek jövedelmét nagyobbítsák, ezeket is századparancsnokokká nevezték ki. A jól jövedelmezett magasabb rangú parancsnokok minden módon támogatták a szegény alantás tiszteket, asztaluknál ebédeltették, sőt gyakran pótdíjat is adtak nekik, mi által igen jó viszony fejlődött ki a tisztikarban.

Első tekintetre minden hadseregben aránytalanul nagy a közember és a tisztek fizetése közötti különbség, de ez csak látszólagos, mert meg kell gondolni, hogy a közember készpénzfizetésen kívül teljes ellátást, ruhát, fegyvert, esetleg lovat stb. is kap, míg a tisztek fizetéséből kell magát minden szükségessel ellátni. Ha ezt tekintetbe véve hasonlítjuk össze a legénység fizetését a tisztekével, azt fogjuk látni, hogy a kettő közötti különbség ma sokkal kisebb, mint a XVIII. században volt.

Katonai nevelés. Minden állam gondoskodik arról, hogy hadseregének valamennyi tagja megtanulja azt, a mit állásánál fogva tudnia kell. A csapattisztek nagyobb részét s a vezérkari szolgálatra kizemelteket mind katonaiskolákban képezik ki. A legénységi állományhoz tartozók tanítása nagyjából gyakorlati ugyan, de azért vannak altiszti és legénységi iskolák is a csapatoknál, hol a szükséges elméleti tudást elsajátíthatják.

Általánosan elismert tény, hogy a szolgálati idő valamennyi államban annyira hosszúra van szabva, hogy azt az államok megsínylik, mert sok kéz van a béke munkájától hosszú időre elvonva. Ez azért van *igy*, mert még most is sok olyan dolgot tanítanak a katonának, a mire háborúban nincs szüksége. Ezen annyival inkább lehet csodálkozni, hogy kiváló katonák ezt már régen belátták s hangoztatták. *Montecuccoli* pl. azt mondta: „a hadgyakorlatoknál mindazt mellőzni kell, a mi fölösleges, azért, hogy a katona azt, a mire valóban szüksége van, annál jobban megtanulhassa“. Mind a mellett, hogy ennek igazságát a mostani katonák is belátják, mégis sok időt fecsérelnek el haszontalan dolgok betanítására. Az, a ki katonák kiképezésével gyakorlatilag foglalkozott, tudni fogja, hogy mennyi drága idő vész el a fővetés, az olyan járás és fordula-

tok betanításával, mely a katonát nevetségessé teszi és sem háborúban, sem békében nem szükséges. A laikus, ki a kettős örök, dróton rángatott bábokhoz hasonló mozdulatait megmosolyogja — nem hiszi, mennyi idejébe és fáradságába került ez az oktatonak és a katonának egyaránt, *Puységur* tábornagy azt mondja, hogy nagyobb része annak, a mit a katona megtanulni kénytelen, sem a harcban, sem annak előkészítése alkalmával nem alkalmazható. Ma is áll az, hogy több időt fordítanak a díszmenetek s játékszerű mozdulatok begyakorlására, mint a tábori szolgálat elsajátítására, és ennek sok rossz oldala van. A tiszteket és legénységet ok nélkül fárasztja, elkedvetleníti, félénkké teszi, s az önállóságot, melyre a háborúban oly nagy szükség van, nemcsak, hogy nem fejleszti, de megsemmisíti. Ez az oka, hogy a szolgálati időt késnek leszállítani, holott az nagyon is lehető lenne még a lovasságnál és a tüzérségnél is. Az 1848—49-iki szabadságharcz világos példa erre. A magyarok tüzérsége — a mint azt az osztrák írók is elismerik — jobban lőtt, mint a csupa vén katonából álló osztrákoké, pedig nagyrészt csupa fiatal deákból állott, kiket pár hét alatt képeztek ki, persze csak arra, a mire a háborúban van szükség.

HATODIK FEJEZET.

A magyarok hadügye.¹

Hadszervezet, hadviselési mód, várak, várvívás, zsold, nyugdíj, rokkantak ellátása, igazságügy, sebesültek ápolása, egyenruházat, ezredek keletkezése, fegyverek.

Eleink kitűnő hadszervezetének köszönhetjük a honalapítás sikerét. Sajnos, hogy az István király udvarát benépesítő s a legmagasabb egyházi és világi hivatalokat elfoglaló sok külföldi jövevény, azon ürügy alatt, hogy az a kereszténység érdekében szükséges, mindent elpusztított, a mi a magyaroknak régi, ősi szokásaira, életmódjára, állapotára emlékeztetett, mert ez az oka, hogy csakis nagyrészt idegen írók feljegyzéseiből s abból az analógiából alkothatunk magunknak fogalmat a honfoglalók szervezetéről, a mely Vámbéry szerint a török-tatár népek hadviselési módja és hadszervezete körül tapasztalható.

A magyarok hadi szervezete az általános hadkötele-

¹ A magyarok hadügyével az előző fejezetekben azért nem foglalkoztam, hogy egymással összefüggésben mutathassam be az egyes korszakokat.

zetségen alapult. Minden fegyverfogható férfi lóháton kelt hadra. Az összes hadaknak tagozása patriarchális módon, törzsek és nemzetségek szerint történt; ennél fogva valószínűleg a törzsek számának megfelelő számú hadtest egyesült hadsereggé, melynek feje a választott fővezér volt. A törzsek hadtestei pedig annyi alosztályt foglaltak magukban, a hány nemzetségből a törzs állott. A törzseket és nemzetségeket erős kapocs kötötte egymáshoz; folytonos vándorlás és harcz között csak az összetartás védhette meg a veszedelmektől s ez az összetartás forrasztotta őket nemzetté össze.

Attól a perctől kezdve, a melyben a törzsek egy és ugyanazon okból együtt elhagyták azt a vidéket hol utoljára, relative, állandóan tartózkodtak, be kellett látniok az egységes vezérlet szükséges voltát. Ennél fogva nem igen hihető, hogy Almos volt első vezére azoknak a rokontörzseknek, a melyeket a közös baj nemzetté, magyarrá forrasztott. A választott fővezér nem volt politikai fejedelem, hanem a közös hadnak parancsnoka, az, a mit ma generalissimusnak neveznek, és nem ő képviselte a főhatalmat kifelé, hanem maga a község. Tudjuk, hogy Árpádot "életfogytiglan választották meg fővezérnek s az etelközi vérszerződés első pontja már azt határozza, hogy a vezér Árpád véréből választassák. Szabó Károly azt véli, hogy a törzshadak vezérei is apjuktól örökölték hivatalukat s az apáról fiúra szállt.

A hadtestek tehát annyi alosztályba tagolódtak, a hány nemzetségből állott, de a nemzetségek állította csapat nem lehetett az utolsó, a legkisebb egység. Az is valószínű, hogy a kisebb egységek családok szerint alakultak s hogy az egész tagolás a tizedes rendszeren alapult. Ezt

látszik legalább bizonyítani a száznagy és tíznagy elnevezés, meg az a körülmény, hogy a török-tatár népek is tizedes rendszert alkalmaztak. Dsengiz khán serege tíz-tízezerből álló hadosztályokra volt osztva; minden ezred tíz századból és minden század tíz tizedből állott. A tizedes rendszeren való tagolás összeegyeztethető a vérségen alapulóval, mert 10, 100, 1000-ból álló osztályokat alakítottak, annyit a mennyi a nemzetségek létszámából kített. Az a nagy különbség, a mely történetíróinknál a honfoglaló magyarok hadi-létszáma adataira vonatkozólag tapasztalható, abban leli magyarázatát, hogy a nem egyenlően népes nemzetségek több vagy kevesebb osztályt mozgósítottak és hogy a krónikások egyike-másika ezt a körülményt tekintetbe nem vette. Alig szenved kétséget, hogy az osztályok létszáma körülbelül egyenlő volt. Szándékosan mondom, hogy körülbelül, mert teljes egyenlőség más nemzeteknél, pl. a rómaiaknál sem volt. Sőt a legmodernebb hadseregekben is gyakran találunk az egységek létszáma között különbséget. Természetes, hogy valamennyi tagnak volt feje s hogy e parancsnoknak neve is volt, de a kevés és e tekintetben is szűkszavú kútfőinkből csakis a generalissimus vagyis a fővezér nevét, a hadnagyét, századosét és tizedesét ismerjük általánosan s még azt is tudjuk, hogy őrnagynak neveztek egy tisztséget, tehát a tagok, egységek számára csak három, illetőleg négy tisztségét, holott többféle egységnek kellett lenni. Én azt hiszem, hogy a hadnagy olyanféle elnevezés volt, mint ma a generális s valamint ma annyiféle generális van, a hányféle magasabb egység, úgy eleinknél is annyiféle hadnagy volt a hányféle had, vagyis magasabb egység. Ma van hadosztálytábornok, dandártábornok stb. s eleinknek

voltak törzshadnagyaik, nemzetségadnagyaik stb.¹ Az őrnagy — valószínűleg a biztosító csapatok fölötti — állás megjelölésére szolgált talán már a honfoglalás idejében, mert a Nyelvtörténeti Szótár szerint 1357-ben ismeretes szó volt az „Eonagságh“ és mint személynév két XIII. századbeli oklevélben is előfordul.² Ezenkívül a Schlagli Magyar Szójegyzékben is találunk több ilyen képzésű szót, mint négynagy, hétnagy, tíznagy, száznagy, egynagy.

A krónikások nagyobb része később élt s nem volt minden irányban egyaránt tájékozott. Az idegen (latin) nyelv, a melyen írtak, szintén hozzájárult ahhoz, hogy az elnevezéseket összecseréljék, a mi ma az encyclopaedikus műveltség korában is gyakran megtörténik, különösen azokkal az írókkal, a kik katonai dolgokról írnak.

Mint egykor Hellásban az athéni vérségen alapuló hadtagozás territoriálissá változott, úgy a letelepedés után a magyaroknál is az történt, különösen azért, mert nem törzsenként, hanem nemzetségenként, sőt családonként egymástól távol foglaltak maguknak földet. Ennek, különösen eleinte, az átmeneti időszakban, fegyelem-lazító hatása volt, s ennek tulajdoníthatók részben a magyaroknak németországi vereségei. Két elemnek hatása észlelhető a magyar hadügy átalakulásában, a jövevény németeké, olaszoké stb. s az eleinkkel rokon s hozzájuk hasonlóan harczoló keletieké. Az előbbieket, a nyugati szokásokat válogatás nélkül átvevő, idegen befolyás alatt

¹ A törzs, nemzetség stb. jelzőt a hadnagy szó előtt azonban tudtommal nem használták.

² Hazai oklevéltár 167. 1. 1298, 168. 1. 1299. „Domineus filius Eornog . . .“ Erre az adatra Nagy Gyula akad. levelező tag úr volt szíves figyelmzettetni.

álló István pártolta. Befolyásuk következtében a hűbérrendszer is meghonosult némileg, de az általános hadkötelezettség nem szűnt meg. A királyhoz közel állók, azok, a kik ősi szokásaikhoz ragaszkodni félték, átvették a nyugatiak nehéz fegyverzetével együtt a küszködő koséhoz hasonló, pusztán a nyers erőre támaszkodó harcmodorukat is. Ebben nyilvánult tehát hatásuk a hadviselésre, a mit jónak éppen nem lehet mondani; a keletieké pedig abban, hogy a régi jó harcsmódor és fegyverkezés — a melyet a maga helyén meg fogunk ismerni — nem veszett ki egészen s fenmaradt a XVIII. századig minden elébe gördített akadály mellett is. A régi hadviselési módhoz a magyarok hűségesen ragaszkodtak s azt alkalmazták mindig, a mikor önállóan működhettek. Ennek köszönhetik sikereiket mindazokban a hadjáratokban, a melyeket függetlenségük, államiságuk fentartásáért s idegen eredetű királyaik magánérdekeiért önfeláldozó hősiességgel vívtak Európa számos hadszínterein.

A hadkiegészítés István után két rendszer szerint történt: az általános hadkötelezettség és némileg a hűbérrendszer szerint. Ennek következtében a magyar haderő két alkotórészből — a királyi hadból és a nemesek hadából állott, mert az általános hadkötelezettséget nem nemesekre nem terjesztették ki. A királyi hadakat a király, királyné, az országnagyok és más gazdag nemesek zászlóaljai (bandérium) tették s ezekhez járult még a várak, városok, a szepesi németek s az erdélyi szászok állította katonák. Ebben az időben rendszeresítették — legalább részben — a zsoldot. Már István is fogadott szükség esetén zsoldosokat. A nemesek hada az ország nemességéből s a nemesi kiváltságokat élvező telepítvényesekből állott. A parasztok, mint zsoldosok részint a királyi s országnagyai ban-

deriumokban, részint a nemesség zsoldjában harcoltak. Ha valamelyik kitüntette magát, földet és nemességet nyert. A király hadának mindenüvé el kellett mennie, a hová a király akarta, de a nemességé csak az ország határain belül volt köteles harcolni. A várkatonaság hűbérese volt annak a várnak, melynek földjét a saját hasznára művelte annak fejében, hogy katonáskodni tartozott. Ezeknek egy részét várjobbágyoknak nevezi Kézai¹ s azt mondja, hogy ezek „pedig szegény nemesek, kik a királyhoz folyamodtak s a kiknek a király a vár földjeiből adott, hogy a vár birtokait s a várat háború idején őrizzék“. Ezeken kívül voltak a vár népei (castrenses), a kiket, a katonáskodó várjobbágyoktól megkülönböztetve, civileseknek is hívtak. Míg amazok inkább katonai szolgálatot teljesítettek, ezek az alsóbb rendű szolgálat végzésére, mint a földművelésre, az eleség beszállítására, börtönőri szolgálatra, gyepek készítésére, árkok ásására stb. voltak rendeltetve.² Láttuk, hogy a várjobbágyok elszegényedett nemesek voltak; a várnépekről pedig azt mondja Kézai, hogy azoknak a foglyoknak ivadékai, kiket a király megváltott volt az uraktól.

A várkatonaság élén a hadnagy állott (major exercitus, dux, princeps). A várnagy (castellanus), a századosok (centurio), a tizedesek (decurio), hírnökök a gazdasági teendőket is végezték.

A királyság megalakulása után az udvart részben nyugati, részben bizanczi minta szerint szervezték: a király személye körül udvari méltóságok keletkeztek. Ezeknek

¹ Kézai függelék II. fejezet 4. §.

² Bartal. Comment: L. I. 276. lap.

azonban katonai jellegük volt. A fejedelem személyét őrizni kellett, mert külön érdeke kezdett lenni; így keletkeztek a testőrségek, amelyek gyakran idegen zsoldosokból alkottak, mert azokban, a kiknek érdekeivel a királyé ellenkezett, nem bíztak. Kálmán király testőrei lengyelek és oroszok voltak, élükön a *janitorum regalium magister* állott. II. Istvánnak oly nagyszámú testőrsége volt, hogy szirmiumi hadjáratát úgyszólván egyedül velük viselte.

A királyi hadak szervezetének kiváló részei voltak a régebben is fennállt vármegyék.

A vármegyék abban az időben, mikor a hadak territoriálissá szerveztettek, hadkiegészítő kerületeknek is tekintendők. E kerületek parancsnoka, vagy egy már meglévő vagy egy újonnan épült várban székelte. Így volt ez már akkor is, mikor a vándorló nép mozgó tábora állandóan letelepedett. Az a körülmény, hogy a vármegyebeosztás hasonlít a nyugatiak territoriális beosztásához, némely írók arra a föltevésre indította, hogy a vármegyéket Szent István nyugati és pedig főképpen német mintára szervezte s hogy első királyunk uralkodása, illetőleg a kereszténység fölvétele előtt a magyarok minden néven nevezendő rend és szervezet nélkül éltek. Ez pedig nem áll, egyszerűen nem is állhat, mert nem képzelhető, hogy egy teljesen szervezett nép, mint a magyarok, letelepedésük után vadabb, primitívebb állapotba jutott volna, mint a letelepedés előtt volt. A honfoglalás utáni szervezkedésüknek alapját a törzsszerkezet tette s ez módosult a körülményekhez képest.

A katonai terület — vármegye — parancsnoka vezrelte hadba az ezen a területen lakó hadköteleseket s ez intézett vagy intéztetett el közegeivel valamennyi, tehát polgári természetű ügyet is. Mikor a király a törzs-

fők hatalmát megtörte s a hatalmat többé-kevésbbé kezébe kerítette, érdekében volt oly hadak fölött is rendelkezni, a melyekre minden körülmény között számíthatott, s ezt azzal érte el, hogy idegeneknek és nem nemeseknek vagy elszegényedett nemes magyaroknak földet adományozott. Így keletkezett a hűbéres nemeseknek egy bizonyos neme, a mely azonban lényegesen különbözött a nyugateurópai hűbéres nemességtől, mert a feudalismus abban az értelemben, mint azt rendesen veszik, Magyarországon soha sem alakult meg. Egy kiváló ismerője hazai jogviszonyainak azt mondja, hogy a feudalismusnak nem az az eskü adja egyedül a jelleget, a melylyel az illető a kapott beneficiumért bizonyos kötelezettségeket vállal, hanem azok a mondhatni fejedelmi jogok is, melyek gyakorlására a fejedelem följogosítja, s a melyek a központi hatalom gyöngülését s az államban kis államok kelétközését vonják maguk után. Magyarországon a királyi, a központi, hatalom még a gyenge királyok alatt sem forgácsolódott szét s azoknak az olygarcháknak sem sikerült az állam egységét megbontani, a kik a nyugatiak példájára oly szívesen tekintették volna magukat souveraineknek. Ez mutatja a valódi feudalismus és azon rendszer közötti különbséget, a melyet nálunk tévesen feudalismusnak neveznek. Egy nemesnek sem volt nálunk a törvényben gyökeröző több joga, mint a másoknak s a nemesség keretén belül, lehet mondani demokratia volt. A leggazdagabb nemes éppen annyival tartozott a hatalomnak, mint a legszegényebb. Az a hatalom, melyet a törvények ellenére, egyik vagy másik egyéni tulajdonaival vagy vagyonával kitűnő nemes magához ragadott, nem vált családjában örökössé. És később a mikor idegen királyaink alatt bizonyos családok örökössé vált külső czimekkel

kiemelkedtek a nemesség sorából, több jogot mint ezek nem kaptak, hacsak azt nem vesszük, hogy még később az országgyűlésnek két részre való osztása után a felső táblán személyesen jelenhettek meg.

A haderőnek külön szervezeti tagja volt még a királyi hadaknak nevezett várkatonaság. A király hadait a várispán vezette, a nép hadát pedig nem tudni, hogy ki.¹ Eleinte a vármegyéknek katonai jellegük volt, utóbb azonban a megtelepedés és államalapítás után, a mikor a polgári ügyek éppen olyan jelentőségre emelkedtek, mint a katonaiak, a vármegyék a végrehajtó hatalom orgánumaivá lettek s fontos szerepük volt alkotmányunk fejlődésében. Tisztában kell azonban lennünk azzal, hogy csak fokozatosan lettek azzá a municipális jogokkal fölrüházott intézményekké, a melyek alkotmányunk védőbástyáinak tekintettek mindig s a melyekről Dessewffy Aurél azt mondja, hogy: *„míg megyei szervezeteink megmarad, érjen bennünket akármi csapás: alkotmányunkat mindig ismét visszaszerezhetjük“*

Tehát azoknak sincs teljesen igazuk, a kik Anonymus némely szavaiból azt következtetik, hogy a vezérek korában is voltak olyan vármegyék, mint a későbbiek, de azoknak sem, kik azt állítják, hogy a vármegyéket nyugati mintára Szent István szervezte. Isten a világot semmiből teremtette, de halandó csak a meglévőből tud valamit szervezni, (ez az utóbbi állítás még bizonyosabb mint az első) tehát az Árpád utáni fejedelmek és Szent István is csak a meglévő alapon, a letelepedett törzsek és nemzetségek szervezetéből fejlesztette a vármegyei

¹ Pauler Gy.: „Megye? Várispánság?“ Századok, 1882.

rendszert, de korántsem olyanná, mint a milyenné a későbbi időben vált.

A honfoglalók mind lóháton harcoltak, ennél fogva fegyverneméről ebben az időben nem lehet szó és később is a lóháton küzdők száma volt mindig a túlnyomó. A nyugati befolyás következtében első királyaink idejében már voltak nehéz fegyverzetűek is. Kálmán király decretu mainak II. könyve 40. fejezetében rendeli, hogy: „comites si proprios in villis suis liberos habuerint de quibus equos accipere, et centum pensas possint coliigere; loriatum unum Regi, de sumptu illó proeurent; Si vero quadraginta pensas; militem absque lorica educant: At si minus; suis hoc propriis usibus reservent.“

1167-ben Dénes tizenötezernyi lovasságának egy része nehéz fegyverzetű és vértezett volt.

A gyalogságról csak annyit tudunk, hogy a XI. században a szegényebb székelyek gyalog keltek hadba. A városok német lakói is gyalogosokat állítottak, például az erdélyi szászok ötszázat, a szepesiek ötvenet. Úgy látszik kétféle gyalogság volt: nehéz és könnyű fegyverzetű. Szatmár városa 1264-ben hat páncélos gyalog vitéz állítására köteleztetett.

A tüzérséget abban az időben a hadigépek pótolták. Hogy pedig hadigépeket már a honfoglaláskor használtak, bizonyítja Guardus Katonánál, ki azt mondja, hogy Augsburg 955-iki ostromához a magyarok különféle szerzőségeket (*diversa instrumenta*) vittek magukkal. Aba Sámuel 1044-ben, mikor III. Henrik elül a Rába mögé vonult, a folyó védelmére tormentákat, állíttatott, Salamon Nándor-Fejérvár (Belgrád) ostrománál 1073. olyan csőalakú gépeket (*Bouches a feu*) használt, a melyekből tüzet lehetett vetni. Susane „Histoire de l'artillerie“ és dr. Meyer

„Handbuch der Geschichte der Feuerwaffentechnik“ ez. könyvében alig közöl 10—12 olyan adatot, melyek a tűzfegyvereknek a XIV. század előtti használatát bizonyítanák s ezek közül a legkorábbi az, a mely szerint 941-ben a görögök Igor császár flottája ellen használtak tűzfegyvert s mindjárt utána következik az, mely azt mutatja, hogy a magyarok már a XI. században, a kor színvonalát meghaladó hadigépeket használtak. Ha pedig 1073-ban olyan tökéletes gépeik voltak, mint a milyenekkel nyugati Európában egy nép sem bírt, nem lehetetlen, hogy száz évvel előbb is voltak olyan gépeik, a melyenket a görögök és rómaiak révén Ázsia és Európa többi népei is régen ismertek már.

Abból a körülményből, hogy Bölcs Leó a 60. §-ban a következőket mondja: „Ha ellenségeik erősségekbe menekülnek, szorgosan kiokoskodva ügyekeznek őket a lovak és emberek szükségleteiben szorultságba hozni s folytonos megszállásban vannak, hogy ezek szűke miatt ellenségeiket kézrekeríthessék, vagy kényök szerint való egyességre bírják“, nem lehet azt következtetni, hogy a magyarok — általában — nem ostromoltak és hogy ostromló-gépeik ne lettek volna. Hiszen a várívás ma dívó módja mellett is megteszik a hadviselők azt, a mit Leó szerint a magyarok tettek s a tulajdonképpeni ostromot csak a végső esetre hagyják.

A vezér és nemzet közötti szerződészerű viszony volt, mondja Bátorban született Konstantinus s hozzá teszi, hogy „a magyarok vezéreiknek nem alattvalóik.“ Ennek nagy jelentősége van. El lehet képzelni, hogy ez mennyire ellenkezett az akkori rómaiak észjárásával. Ez volt alapja annak az óriási fegyelemnek, a mely nélkül a magyarok sikert nem arathattak volna.

A kegyetlen büntetéseket, a melyekkel a nem engedelmeskedőket állítólag fenyítették, nem az elégedetlen vagy szeszélyes gazda bosszújának, hanem a szerződészegés következményének tekintették s magukat alájuk vetették, mint olyannak, a mit a vezér nem önként szab ki, hanem a nemzettel egyetértve. Ily viszonyok között a vezért és a hadsereget, a mely a hadrakelt népnek tekintendő, egy eszme vezeti, az érdek és cél közös, s az érdek-közösség pedig hatalmas tényező.

Mivé lett volna a nemzet e nemes értelemben vett szabadság között fejlődve, ha István király a nyugati civilisatio átvételénél critice jár el, ha a király és nép között a későbbi időre is fenmarad a szabadságot és fegyelmet egyaránt biztosító szerződészerű viszony. Mennyi catastro-phát kerül vala ki e nemzet, melyet a fejedelmek — Kóma és Byzancz mintájára — alattvalójukká igyekeztek tenni. István vagy azok, kik helyette gondolkoztak és cselekedtek, nem gondolták meg, hogy a szolga gazdjához csak addig hűséges, míg gazdag és hogy a királyok nem mindig azok, különösen a középkorban, tudjuk. Ha a későbbi királyok, különösen II. Lajos idejében a vezérek korabeli szerződészerű viszony van nép és fejedelem között, ha fegyelem tartja össze a hadrakelt nemzetet, ha mindenki tudja, hogy saját érdekeért harczol, mennyire másként történik minden.

A, magyarok hadviselési módját egy szemtanúnak, a honfoglalók kortársának, a 886—911 között uralkodott Bölcs Leó császárnak taktikájából ismerjük meg legjobban. E fejedelemnek jó alkalmá volt őket tanulmányozni, mert szövetségesei voltak még a honfoglalás előtt s a bolgárok ellen együtt harczoltak. Bizvást hihetünk neki, mert nem történetet írt, hanem utasítást hadinépei és

vezérei számára. Ebben azért ismerteti a többek között eleink hadszervezetét és hadviselési módját, hogy esetleg velük háborúba elegendve, tudják magukat mihez tartani. Azt mondja, hogy „csupán a bulgárok és turkok (magyarok) ügyelnek minden más szittyá népekenél erősebb hadszerkezetre, rendezett csatákat viselve s egy fejedelemnek hódolva“.¹

„Népes és szabad ez a nemzet s minden kényelem és élvezet fölött arra törekvő, hogy ellenségei iránt magát vitézül viselje.“² Nagyon óvatosak és tervüket titokban tartók.³ A mi, hogy igaz, látni fogjuk honunk elfoglalása előzményeinek s stratégiai tervük Meszelésének s végrehajtásának leírásából. „A kedvező alkalmakat kilesik s ellenségeiket nem annyira kézzel és erővel, mint csellel, meglepetéssel és a szükségletek elzárásával igyekeznek legyőzni.“⁴

„Nagy csapat jószág, lovak és teherhordó barmok követik őket, részint hogy élelmet s italukra tejet szolgáltatassanak, részint hogy annál többeknek látszassanak.“⁵ Ezt egyéb ázsiai nomád népekre vonatkozva is lehet mondani; a tatárok például szalmával kitömött bábokat ültettek a lovas nélküli lovakra, hogy többnek látszassanak.

„Sánczokba nem szállanak, mint a rómaiak, hanem a csata napjáig nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve, lovaikat nyáron és télen folytonosan legeltetve. S háború idején a szükséges lovakat magukhoz véve s béklyóba téve türk sátraik közelében őrzik a had rendezéséig, melyet éjjel szoktak megkezdeni.“⁶ „Örseiket távolban, de egymáshoz közel állítják, hogy könnyen

¹ XVIII. fejt. 43. §. ² 45. §. ³ 47. §. ⁴ 48. §. ⁵ 52. §. ⁶ 53. §.

meg ne lépethessenek.“ Nagyon természetes, hogy a csupa lovasságból álló magyarok sánczokba nem szálltak, mert ezek gyors mozgékonyságukat, akadályozta volna és természetükké vált hadviselésüket nem érvényesítették volna. Ezért fejlődött ki náluk tökéletes rendszerré az őrsökkel való biztosítás és pedig olyanná, a mely jobban biztosította őket, mint a legtökéletesebb sáncz és szabad mozgásuknak sem állta semmi útját.

„Csatába nem rendezkednek, mint a rómaiak három részben, hanem különböző csapatokban ezredenként állnak össze s a csapatok egymástól oly kis távolra állanak, hogy az egész hadrend egynek látszik.“² Ez vezett félre sok író, ez hitette el sokakkal, hogy az olyan nép, a mely a rómaiak e korbéli elkorcsosodott chablonszerű hadfőállítását nem követi, nem érthet a hadviseléshez, és hogy sikereit csak vad föllépésének s a véletlennek köszönheti.

„Van e hadrenden kívül fölösleges erejük is, a melyet titokban kiküldenek az ellenük gondatlanul táborozók ellen, vagy nyomott hadaik segélyére is tartanak.“³

Ez a tartalékba s a kiküldetésre szánt csapat nagyon jellemző a magyarok hadviselésére. Ez önállóan saját iniciatívájából ott, akkor és úgy léphetett föl, mint azt a körülmények kívánták. E csapatnak mindig külön vezére volt. Ebből érthető meg, hogy miért említenek a régebb magyar hadjáratok leírása közben egy-egy hadseregnél mindig két vezért.

„A fölösleges lovakat egymáshoz kötve gyakran a hadrend mögé állítják annak védelmére. Hadrendjük tagjainak mélységét, azaz a sorok számát határozatlanul

¹ 64. §. ² 55. §. ³ 56. §.

intézik; minthogy jobban ügyelnek a hadsor tömörségére, mint mélységére, s az arczot sűrűn állítják.¹⁴

Itt is látszik, hogy eleink, nem kötötték magukat a betűhöz és hogy annyi sorba állították föl harczoikat, a hányba azt a körülmények kívánták, de különös tekintettel voltak arra, hogy a harczvonal mindenütt egyenlő tömött legyen, egyrészt azért, hogy az ellenség áttörését megakadályozzák, másrészt, hogy az egész vonalon egyenlő sűrűen hulljanak a nyilak, de azért is, hogy az ellenség számszábnak higgye őket, mint a milyenek valóban. A legtöbb történetíró erőnek erejével a nyugatiak mintájára s a későbbi kor csatarendjeinek kaptájára óhajtotta a magyarok csatarendét kieszelni, persze hogy mindenik tévedett, és pedig egyszerűen azért, mert nekik nem volt chablonos csatarendjük. Ebben bizony megelőzték eleink a nyugatiakat. A történetírók nagyobb része nem lévén a katonai dolgokban járatos, nem tudja, hogy az az úgynevezett „lege artis“ alkotott csatarend, a melyhez különösen a XVII. és XVIII. században ragaszkodtak, s a melyet minden áron föl akarnak a honfoglalók hadviselésében fedezni, azoknál föl nem lelhető. Hiszen az éppen azt tette volna lehetlenné, a mi eleink hadviselését előnyösen különböztette meg a nyugatiakétól; a mozgékonyt s az alparancsnokok önálló működését. Nem szabad elfelednünk, hogy meddő dolog olyas valamit keresni a józan gyakorlati észjárású keleti népeknél, a mi a katonai czopf szüleménye. Korponaynak, Jerneynek stb. kombinációi egytől-egyig azon a tévedésen alapulnak, hogy czopfos szemüvegen nézték a dolgokat. Normális fölállításuk nem volt, úgy álltak föl, a mint azt a körülmények

¹ 57. §.

parancsolták. Még azt lehet kutatni, hogy bizonyos konkrét esetben, mint rendezkedtek el, de normális, chablon-szerű föllállítási alakzatot csak az kereshet náluk, ki a katonai dolgokkal nincs tisztában.

„Leginkább szeretik a távolból csatázást, az ellenség cselbe ejtését és bekerítését, a színlelt hátrálásokat és visszafordulásokat, meg a szétszórt csatározást.“¹

„Ha elleneiket megszalasztják, mire sem ügyelve kíméletlenül nyomulnak utánuk, nem gondolva másra, mint az üldözésre s nem érik be, mint a rómaiak s más nemzetek a kellő üldözéssel, hanem mindaddig nyomulnak, míg az ellenséget teljesen szét nem verik, erre nézve minden módot fölhasználva.“² Bölcs Leo e reflexiója is arra mutat, hogy az európaiak hadviselése nagyot hanyatlott volt ebben az időben s hogy a magyarok ismerték a most általánosan elfogadott elvet, hogy teljes győzelmet csak úgy lehet aratni, ha a megvert ellenséget gyülekezni, sorakozni nem hagyjuk. És tudták, hogy miként kell a sikert kizsákmányolni. Erre az európaiak akkor nem voltak képesek, mert hadaikban nem volt fegyelem, s ha győztek, katonáik nem gondoltak az üldözésre, a siker kizsákmányolására, hanem a halottak és sebesültek kifosztására és olyan foglyok szerzésére, a kiknél nagy váltságdíjra volt kilátásuk. Nem kell tehát csodálnunk, hogy indignálódtak, mint később a XVIII. század utolsó tizedének hadvezérei a nagy Bonaparte hadviselésén.

„Ütközet alkalmával tömegekbe rendezett gyalogság legjobban megrontja őket, ők ellenkezőleg lovasok lévén s lovaikról le nem szállhatván; mert gyalog megállani

¹ 58. §. ² 59. §.

nem bírának, mint kik lóhátán növekedtek föl.¹ Ebből világosan kitűnik, hogy eleink ebben az időben még gyalog nem harczoltak. Felesleges mondani, hogy „gyalog megállani nem bírának“ a harczban kell érteni.

„Ellenökre van a sík pusztá vidék, a tömötten rendezett s őket szakadatlanul üldöző lovasság.“²

Ez meg arra mutat, hogy a térszín előnyeit fölhasználni tudták és szerették és hogy hadviselésük a térszín alakjához idomult, tehát nem a nyers erővel, de szellemi képességükkel verték meg elleneiket, a kiknek mesterkéltsége csak bizonyos térszínnek felelt meg, olyannak, a mely tehetetlen, mozogni nem képes tömegeknek mentől kevesebb akadályt vetett.

„Ha valaki csatába akar velők ereszkedni: mindenképp fölött arra ügyeljen, hogy gondosan és kis távokra szakadatlanul állított őrszei legyenek, aztán balszerencse esetére előre gondoskodják, hogy ha ellenök harczolva meg kellene futamodnia, szerencsétlenség esetére legyen valami erősített helye s oda néhány napi eleséget vigyen.“³

„Két oldalt számosabbakat helyez s a legjavát. Ezek mögött elegendő az úgynevezett védő vagy segédlovak. A száguldozókat vagy előcsatárokat három vagy négy nyíllövésnél továbbra ne bocsásd az üldözésben a védőktől s ne engedd utánok száguldozni, s mindenképp azon igyekezzél, hogy lehetőleg sík és nyílt téren rendezd a hadsort, hol sem sűrű erdők, sem emelkedettségek, sem mélyedések nincsenek, a türkötől tervezettni szokott cselekedetektől.“⁴

„Ha a csata jól üt ki, nem kell mohón utánok nyomulni, sem gondatlanul üldözni; mert ezek első csatában meg-

¹ 63. §. ² 64 §. ³ 68. §. ⁴ 71. §.

győzve, más népek módjára nem hagynak föl a harc-
czal, hanem míg csak erősen le nem veretnek, sokképen
igyekeznek elleneiket megejteni.“¹

A mondottakból s egyéb kútforrásainkból láthatjuk,
hogy a magyarok sűrű nyilazással készítették elő a be-
törést, melynél aztán a dsidát, fokost, csákányt s kardot
használtak; így kell értelmezni Leó következő szavait:
„karddal, vérttel, íjjal és lándsával fegyverkeznek; a
honnan csatákban többen közülök kettős fegyvert visel-
nek, vállaikon lándsát hordanak, kezökben íjat tartanak
s mind a kettőt, a mint a szükség kívánja, használják,
üzetve azonban a nyilat jobban szeretik.“²

A honfoglalás végrehajtását figyelmesen tanulmányozva,
az az aprólékos gond ötlük szemünkbe, a melyet eleink
az előnyomulási vonalak s a hadszínhelyül szolgáló
vidék megismerésére fordítottak. Továbbá azt is látjuk,
hogy eleink azt az elvet, melyet a tökéletesebbnél
tökéletesebb térképek korában ma, mint szem előtt nem
tévesztendő hirdetnek, ezer évvel ezelőtt teljes mérték-
ben alkalmazták, t. i., hogy messzemenő járóőröket kell
kiküldeni és pedig nem alárendelt szüklátkörü emberek
vezetése alatt, hanem olyan tisztek alatt, kik látni tudnak
s a látottak jelentőségét fölfogni képesek.

Tarczalnak is ez volt a föladata, a kit Árpád a Tisza és
Sajó-köz kikémlésére küldött. Ezt a föladatot a rómaiak
kémeikkel végeztették s hogy a fizetett kémek nem oly
megbízhatók, mint az elérendő czélt ismerő katonaszemé-
lyek, azt mindenki be fogja látni. Anonymus azt
mondja, hogy Árpád anyai nagybátyjának, Huleknek
fiait, Zuardut és Kadusát, nemkülönb Hubát, a feje-

delmi személyek egyikét rendelé azon hadak vezérévé, melyeket a Nyitránál gyülekező seregek ellen küldött, kik aztán járóőröket küldtek a viszonyok kikémlelésére. Anonymusnak szük szavaiból is ki lehet venni, hogy mi módon teljesítették e szolgálatot s hogy ma is meg lehetnénk elégedve, ha minden járóőr-vezető tudná azt úgy tenni, mint ők. Észrevétlenül haladtak a völgyekben s egyes jó kilátást nyújtó magas pontokra gyorsan föllovagoltak, hogy meglássák és jól emlékezetükbe véssek annak a vidéknek képét, melyet megismerni akarnak. A mai divat azt követeli, hogy Anonymusnak még ekkor se higyjünk, ha feljegyzéseinek igaz voltát más körülmények is igazolják. E divatnak én nem hódolok, pedig tudora, hogy háládatos dolog lenne. Ma azt tartják, hogy Béla király jegyzője teljesen megbízhatatlan s hogy az egész honfoglalást tudákosan tákolta össze. De elfelejtik, hogy abban az időben, mikor az írás mestersége még nem volt általánosan elterjedve, a hagyomány olyan tényező, a melyet számba kell venni. Hitelesebb gyakran, mint bizonyos kortársak és szemtanúk feljegyzései. E sorok írója egy pár év előtt lefolyt hadjárat utolsó felvonásai alatt a főhadiszálláson tartózkodott, látta a különféle hírlapok híradóit ki s bejárni. Sok dolog szemök előtt történt, sokat szemtanúk közvetlen elbeszélése után írtak le. E leírásokat olvastam, s pár év múlva a Sumadia erdeiben hallottam a guszlár dalaiban a tapasztaltakat elénekelni. Mondhatom, az a történetíró, a ki hegedősök csacska énekeiből fog meríteni, jobban jár mint az, a ki azokat kritika nélkül elveti s a hírlaptudósítók szavainak hisz vakon. Pedig e híradók művelt emberek egytől egyig, azok a szemtanúk — gyakran korhely zarándokok — pedig,

a kik a kortársaknak jó szóért és egy-két-kilencz pohár borért regéltek, nem mindig voltak azok, de még azok a kortárs-szerzetesek sem ott a távol nyugaton, a hol hír szerint az alaposág terem.

Látjuk, hogy a térszint, a melyen működniök kellett, igyekeztek előbb kiismerni, hogy hátukat és a működési vonalakat szakszerűen biztosították, tudjuk, hogy a behatolás előtt távoli harcztot vívtak s nyilaik záporával az ellenséget zavarba igyekeztek hozni s hogy sikerült harc után fáradhatatlan üldözéssel megakadályozták annak gyülekezését, tehát nem vaktában támadtak, de helyesen megtudták az ellenség állását és ezt a pontot ítélni, mely ellen a támadást kell intézniök. Taktikájuk jobb és fejlettebb volt, mint európai kortársaiké.

Tudjuk, hogy a stratégiai alapelvek ma is azok, mint régen voltak, s ez azért van így, mert az időnek ma is az az értéke, a mi volt régen (s a győzőnek hangulata ma is emelkedettebb mint a legyőzötté) s az, hogy a számításba veendő tényezők egy része, t. i. azok az adatok, a melyek az ellenségre vonatkoznak, nagyobbára ismeretlenek a másik fél előtt, ezeket titokban tartani az egyiknek, minden áron megtudni pedig a másiknak: célja ma, célja volt régen s lesz a jövőben is. Nagy Sándor és Hannibál idejében, úgy mint ma is és mindig míg háborúzni fognak, az anyagi erők mellett a szellemiek is mérkőznek egymással; e miatt szükséges mindenkoron, hogy a csapatok s más a harcshoz megkívántató eszközök kedvező viszonyok között jussanak a harctérre, hogy az erők ott a célznak megfelelő módon használ-tassanak föl s hogy a harc eredménye a lehető legjobban kizsákmányoltassék. A hadviselésre befolyást gyakorló tényezők elemei minden időben erkölcsi, geographiai,

physikai, matematikai és statisztikai természetűek voltak és az erkölcsieket, melyeket soha sem lehetett számokban kifejezni, épp úgy tekintetbe kellett venni Caesarnak, mint a mostani hadvezéreknek. A geographiai elemeknek, melyekhez a stratégiai alap, a működési vonalak, a hegyek, folyók stb. tartoznak, épp oly fontos szerep jutott az ó-kor hadjárataiban, mint a maiakban. Az erővel való gazdálkodás, azoknak együtt-tartása, a meglepő föllépés, a működési tárgy helyes megválasztása, a sereg biztosítása, élelmezése stb. volt a hadvezér gondjának fő tárgya régen és az ma is. Ez örökké igaz alapelveket tapasztalás útján s a történelem tanulmányozásából ismerték meg az emberek, ismeretük tehát civilizált állapotra vall. A honfoglalásra irányuló stratégiai működések azt mutatják, hogy annak intézői ismerték ezeket s Árpád a történelem legnagyobb hadvezérei mellett méltó helyet foglal el. A magyarok nem indultak vaktában Attila országába, megismerték annak viszonyait, mikor Arnulf császárt segítették a morva fejedelem ellen. Úgy látszik tudták, hogy nem a Duna-Tisza mentén lakó népek ellenállásától kell félniök, hanem a két római birodalomtól, mert ezeknek nem lesz kellemetes, hogy szomszédságukba oly harcias nép telepedik le, mint a magyarok. Ezért nem tartottak egyenesen a kárpáti legalkalmasabb átjáróhoz, hanem nyugati irányban mentek mindaddig, míg ahhoz a ponthoz nem értek, a mely legközelebb van a vereczkei szoroshoz — Vladimir városához, s ezzel egy ideig bizonytalanságban tartották az őket figyelemmel kísérő római birodalmat.

Vladimir városától Halics alá mentek, hol vonatukat, a melyet családjaik, nyájaik stb. tettek igen nagygyá — biztosítsák és a Kárpátokon való áthatolás lehetővé

tétele végett a galicziai fejedelemmel kötöttek szerződést, ki nekik 2000 íjászt és 3000 fegyvertelen embert adott.

A vereczkei szoroson jött át a magyarok zöme. Ez nem zárja ki azt, hogy a Vaskapun is jött egy részük, de hogy ez az utóbbi rész lett volt a derék had, a mint a hogy azt többen hiszik, semmi sem bizonyítja. Az út-irány jól volt megválasztva, mert itt csak egy hegylán-czon kellett átkelni, e szoroson átjutva, mindjárt olyan térszínre jutottak, a mely a lovasság működésének, és a terjedelmes nyájak legeltetésének kedvező. A 75 kilométer hosszú vereczkei szoroson átkelve, Munkács táján működési alapot rendeztek be, s hogy jobb szárnyuk ne legyen veszélyeztetve, Ungvárt elfoglalták, ezzel és a hátukat fenyegető borsova-völgyi vár bevételevel befejezték stratégiai fölvonulásukat. E működésük is a stratégiai alapelvek ismeretét bizonyítja. És az is, hogy közbe-közbe új alapot rendeztek be és hogy az országban való ide-oda való mozgásukat mennyire biztosították.

A honfoglalás története bizonyítja, hogy a stratégiai alapelvekkel a magyarok számoltak, minden mozdulatuk ezekre volt alapítva. Taktikájuk fejlettségének köszönhetően azt a világra szóló győzelmüket a Morva völgyében, melyről eddig oly keveset emlékeznek meg, különösen a német — nagyrészt ellenséges indulatú — krónikások, a kik rendesen csak mellesleg említik a magyarok működését ebben a Habsburgokra oly nevezetes csatában, melyben a győzelmet, a mint látni fogjuk, egyedül a magyar hadak vívták ki.

Eleink hadszervezetét erős fegyelem jellemezte s e fegyelmet nem azok a Bölcs Leó említette kegyetlen és nehéz büntetések eredményezték, melyekkel a főnökök a vétkeket illették, hanem a hazátlanul bolygó nép

minden egyes tagjának az a meggyőződése, hogy csak a fegyelem tarthatja össze a hazát pótoló táborot s csak a fegyelem óvhatja meg őket a minden oldalról leselkedő veszedelemtől. A fegyelem főtartása könnyű volt, mert mindenki fölött az gyakorolta azt, a kinek a patriarchális eszméknek hódoló, annak, törvényei szerint élő magyarok szívesen engedelmeskedtek, mert az családjuk, nemzetségük s törzsük feje volt.

A honfoglalás után a vérségen alapuló szervezetnek meg kellett változni, mert a letelepedés nem nemzetségek szerint történt, sőt családok szerint sem. Egy család tagjai egymástól távol foglaltak maguknak földet. Ez a körülmény a fegyelmet lazította, de nem egyedül, mert hozzá járult még az is, hogy a földbirtokossá vált ember megszűnt a tábor hazájának tekinteni, ez pedig jó volt az államalkotásra nézve, de rossz a fegyelem fentartására s az eddigi életmód folytatására.

Az a sereg, a mely 934-ben Németországba tört, már annyit hagyott el régi jó tulajdonaiból, a mennyit a német belőle fölvelt, s ebben láthatjuk okát a merseburgi vereségnek, mert semmi sem kívánja annyira a vas fegyelmet, mint a nyitott rendben való harczolás, a színlelt megfutamodás után való hirtelen gyülekezés. Az, a mit ma tűzfegyelemnek neveznek, épp oly szükséges volt a nyíllal való harczok korában, mint ma. A fegyelem volt a magyar taktika főfeltétele s ez lazult meg, érvényesülhetett-e hát amaz?

A vérségen alapuló hadszervezet territoriálissá változott s ez az államalakulásra nagyon üdvös volt, viszonylag kevés idő is telt abba, hogy a táborban egy nemzetté — magyarrá — forrott törzseknek állama s hazája lett. A fővezér, ki eddig nem volt államfő, hanem az, a mit ma generalissimusnak neveznénk, ki nem volt kifelé a

nemzetnek képviselője, azon igyekezett, hogy hatáskörét megváltoztassa és az állam fejévé legyen, ez pedig csak úgy történhetett meg, ha a község hatalmát megtöri, a törzs és nemzetségfőket alattvalókká változtatja. A mikor ez sikerült, a szövetséges államból egységes állam lett. A mai Magyarországra termékenysége miatt fogva vágyódott nemcsak a németnyelvű római birodalom valamennyi, hanem a legtöbb szomszéd szláv ország fejedelme is. S a hittérítés örve alatt az országba tódult számtalan német és szláv szerzetes leginkább csak a fiatal magyar állam iga alá való hajtásának útját egyengette. A fejedelmek idegen származású feleségei, gyóntatóik oktatása szerint, járva el, nemcsak a keresztény hitben erősítették férjeiket, hanem azt a meggyőződést is nevelték bennük, hogy mindent, a mi hagyományos, mindent, a mi a régi szokásokra emlékeztet, el kell hagyni, el kell pusztítani, mert az a kegyelmes jó Isten előtt gyűlöletes. És, sajnos, ez meg is történt. Első keresztény fejedelmünk s első királyunk, minden érdeme mellett, készséges végrehajtója volt a német érdeket szolgáló feleségnek s a jövevényeknek, nemkülönben a pápa érdekében működő papoknak, a kiknek meg az volt a tendenciájuk, hogy Magyarország királya is a pápát ismerje hűbérurának, mert az egész föld Krisztusé, ő pedig annak helytartója. A német királyok saját uralmuk alatt akarták a római birodalmat hamvaiból föléleszteni s hitték, mint egykor a rómaiak, hogy az egész világ az övék, a pápák is ezt akarták, csakhogy a maguk uralma alatt s azt óhajtották, hogy a magyar király is vazallusa legyen a Krisztus helytartójának. Az egyik németté, a másik latinná akart tenni, de mind a kettő önállóságunk ellen tört. Nem tartozik munkám keretébe ezzel itt bővebben foglalkozni, arra nincs is szükség,

mert ezt mindenki ismeri, a ki a magyarok történetével foglalkozik; csak eredményeit kell összefoglalnom és azt, hogy mennyiben volt ez káros és mennyiben hasznos hadügyünk fejlődésére.

A király pártfogása alatt élő idegen jövevények szokásait, fegyverzetét, tehát hadviselési módját utánozni a király Isten előtt, az udvarhoz közel álló magyarok pedig a király előtt kedves dolognak tartották s hűtelenek lettek azon hadviselési módhoz, melynek új hazájuk elfoglalását köszönték. Csak az a szerencse, hogy ezt a káros nyugati befolyást ellensúlyozta a régi hagyományokhoz hű conservatív elem, a melyet teljesen megtörni a legborzasztóbb kegyetlenség sem volt képes. Éles ellentétben volt egymással e más-más elveket követő párt, az egyik válogatás nélkül vett volna át mindent, a mi nyugatról jött, a másik meg idegenkedett tőle s válogatás nélkül meg akart tartani minden régit. Az elsőben említett áramlatot a királyok pártolták s ez a XIII. században nagyrészt érvényesült is. Ennek adták meg az árát, a mikor a tatárok honunkba betörték. Ez azonban visszahatást szült, a melynek következése meg az volt, hogy a régi fegyverkezés és hadviseléshez tértek vissza. A jutalom nem maradt el.

A muhi csata és a morvavölgyi rövid hadjárat nekünk ad igazat, kik azt mondjuk, hogy nem mindent kell elfogadni, a mi külföldi, és nem mindent kell elhagyni, a mi honi szokás. Az idegen befolyás iránti el nem zárkózás csak akkor mozdítja elő a fejlődést és tökéletesedést, a mikor megfontolt kritikával választjuk ki a követendő jót a kerülendő rossz közül.

Mikor IV. Béla király híret vette a tatárok közeledésének, a magyar állam haderejében a fegyelem meg

volt lazulva, a közérdek iránti érzék hiányzott, a magyaroknak egy része fényűzővé, elpuhulttá lett s a két, - egymással ellenkező áramlatnak hódolók közötti torzsalkodás lehetetlenné tette azt az egyetértést, a mely ilyen alkalmakkor szükséges. Éhez járult még, hogy a nyugati befolyás alatt állók vérig sértették a magyarrá lenni akaró kún népet, és királyukat meggyilkolták. A tatárok közeledésének hírére a király bejárta az ország határait s a bejáratokat eltorlaszoltatta s hazatérve mozgósította hadait.

Kálmán herceg, a főpapok, közöttük Mátyás esztergomi és Ugrin kalocsai érsek is a király körül voltak és a hadak gyülekezése után a főbekkel és a királylyal tanácsot ültek. Úgy látszik azonban, hogy nem tudtak a tervben véglegesen megállapodni, az időt meddő tanácskozással elvesztegették, a tatárok pedig több-kevesebb bajjal áttörtek a rosszul őrzött gyepekön és torlászokon, s Batu és Kajdán vezéreik alatt óriási hadukkal benn voltak az országban. Jól szervezett seregükben még utászok is voltak. 40,000 fejszés járt előttük és vágta az erdőt, hánnya szét a torlászokat és a mint látni fogjuk, könnyen szállítható hadigépeik is voltak, a melyeket mezei harcban is használtak.

A magyar tábornok, a mely a Sajó jobb partján volt, a tatároktól e folyó választotta el s míg azok erdőségtől fedetten szálltak meg és szárnyaikkal a Hernádra és Tiszára támaszkodtak, addig a magyarok hada nyílt, belátást engedő térszínen táborozott, s a nyugati divatnak hódolva, szekerekkel vette körül magát. A jövevényektől befolyásolt király mozgást nem engedő zsúfoltságban telepedett le, mi több, a sátrakat egymáshoz köttette. Ezzel szárnya volt szegve a magyar hadak mozgási képességének,

pedig mindenki tudja, hogy a lovasságnak főképp ez az eleme. Eltértek régi szokásuktól és a sánczoknál jobban bénító egymáshoz lánczolt szekerek és sátrak közé vonultak. A bűnhődés el nem maradt. Batu ezt látva, győzelméről biztos volt, a mit következő szavai bizonyítanak: „Bajtársaki jó kedvvel kell lennünk, mert jól lehet annak a népnek száma nagy, de minthogy meg gondolatlan tanács kormányozza őket, nem menekülhetnek meg kezeink közül, mert láttam, hogy nyáj módjára valami szűk akolba vannak rekesztve.“ A tatár vezér szándéka volt a Sajó hídján átkelni, a melyet a magyarok se le nem rontottak, se nem őriztek — és IV. Béla táborát megtámadni. Tervét egy ruthén szökevény elárulta, minek következtében Kálmán herczeg és Ugrin csapataikkal lóra kaptak s a hídhöz siettek, hová éjfélkor meg is érkeztek. De ekkor a tatárok közül már többen átkeltek volt, az igaz, hogy vesztükre, mert egy részük a magyarok kardja alatt esett el, más részük pedig a folyóba fúlt. Kálmán és Ugrin ezután a hídfőhöz öröket állítván, visszamentek a táborba. Hogy ez a hid hol volt, biztosan megállapítani nem lehet, de valószínű, hogy Ónod és Hidvég közt lehetett. A magyarok már azt hitték, hogy győzelmük teljes, hogy a megrémült tatároktól mit sem kell tartaniok s fegyverüket lerakva, bizvást elaludtak. De csalatkoztak, a tatárok újra a hídhöz nyomultak, itt hét gépet állítottak föl, ezekből a magyar őrsökre köveket hajigáltak, a kik a tábori lövőgépekből reájuk zúdított lövedékpáznak ellenállani nem tudtak és meghátráltak. Ezután, április 11-én,¹ a tatár sereg a

¹ A Bibliothèque Nationale (Paris) kéziratárában levő „Praefatio Agobardi lugdunensis archiepiscopi super antiphonarum“ című kézirat. Századok, 1877. V. füzet.

hídon s a Sajó gázlóin átkelt, a magyar tábor körül a helyet ellepte sokaságával. Ezt az álomba dőlt magyarok csak akkor vettek észre, mikor a hídtól visszaszaladt örök föllármázták őket, de akkor is a helyett, hogy gyorsan fegyverkezve lóra kaptak volna, lassan keltek s piperézték magukat. Csak Kálmán herceg, Ugrin érsek és a templarius rend mestere, a kik az éjét fegyverben s harczra készen töltötték, rohantak ki a lármára a táborból, a többiek azt hitték, hogy harczra sem fog kerülni a sor és hogy az említett három fáradhatatlan vitéz föllépése elég lesz vala a tatárok visszanyomására. De nem így történt, a tatárok túlszámával szemben e vitéz kis csapatok nem állhatták meg a sarat s visszavonultak. A méltán indignálódott Ugrin nyíltan korholta a királyt gondatlanságáért s a nemeseket elpuhultságukért. Beszéde azonban nem sokat használt s csak kevesen csatlakoztak a megint kitörést vezető három vezérhez, a kik nagy vitézül harcoltak, de sajnos, hiába. Ugrin érsek s Kálmán herceg keményen megsebesültek, a templariusok mestere pedig olasz katonáival elesett.

Reggeli hat órakor a magyar tábor be volt kerítve 8 a nyílak minden oldalról hulltak a zsúfolt tábor sátorköteleitől mozogni nem tudó megrémült magyarokra, a kik ellenállás nélkül hagyták magukat leölni. A király és Béla herceg a zászlókat ott hagyták és futásnak eredtek. Erre az egész tábor utánozta őket, de a táborból kivezető utak kijárási az összekötözött kötelek s a sátrak sűrűsége miatt el voltak torlaszolva, s ezen fölbukva egymást nyomták agyon a tolakodásban. A tatárok üldözése közben sokan hulltak el, így Ugrin és Mátyás érsekek, Gergely püspök stb. Kálmán herceg

sebei következtében meghalt Tótországbán. A király pedig Fridrik osztrák herceghez menekült, hol a remélt baráti fogadtatás helyett fogságba került, eben gubát cserélt, mert, mint egy *német* író mondja, „a Babenbergi nem bánt vele kíméletesebben, mint a mongolok bántak volna“.¹

A muhi csata lefolyásából tisztán láthatjuk, hogy milyen volt a magyar hadügy akkori állapota, hogy milyen gondatlanok és elpuhultak voltak az ország intézői s hogy milyen gyenge volt a király. Látjuk az egységes vezetés hiányát, az ősi erények iránti hűtlenséget s a bűnhődést, a melyet e vétkek maguk után vontak.

A régi magyarok sánczok helyett örsökkel biztosították magukat, melyeket egymáshoz közel állították föl, hogy könnyen meg ne lépethessenek. Ezt a magyarok 1241-ben nem tették meg, még a Sajón átvezető legkényelmesebb átjárót sem szállták meg addig, míg véletlenül egy szökevény árulásából — a mire előre nem számíthattak — meg nem tudták, hogy azon keresztül jöve fogják éjjel őket a tatárok megtámadni.

Mind együtt táboroztak s nem volt a „hadrenden kívül fölösleges erejük“, mint Böles Leó szerint a honfoglalóknak, a melyet titokban kiküldenek az ellenök gondatlanul táborozók ellen, s ez az oka, hogy a velük szemben táborozó tatároknak sem számerejét, sem szándékát nem ismerték meg.

Nem voltak többé olyanok, kik „a bajt és fáradságot nemesen tűrik, hideget, meleget kiállanak s a szükségletekben való fogyatkozást föl sem veszik“, de el voltak puhulva s a tatárok rajtaütésekor sem gyülekeztek gyorsan, „mint ily végveszedelemben kellett volna

¹ Köhler, Kriegswesen III.

hogy az ellenségre kiüssenek, hanem ágyokból lassan kelve, inkább azon valának, hogy szokásuk szerint fészülködjenek, karpereceiket csatolgassák, arcukat mosogassák, arról pedig, hogy megütközzenek, alig gondolkoznak vala“.

Megfeledkeztek arról, hogy a lovasságnak nem szabad szük mozgást nem engedő helyen összeszorulni. A megütközés lehetőségére nem gondolva, elmulasztották megtenni azokat az intézkedéseket, a melyek a győzelmet biztosították volna, de visszavonulásuk biztosításáról is megfeledkeztek azon alapelvekről is, a melyek a hadviselést teszik; elfeledkeztek arról, hogy az ütközet kimenetele vagy győzelem, vagy vereség s ingyen győzni nem lehet, kell érte valamit tenni és hogy vereség esetén visszavonulónalról kell gondoskodni s azt biztosítani.

Úgy látszik, hogy a büntetés kellő időben esett meg, mert volt foganatja, a király és nemzet megemberelték magukat, a közömbösséget, tétlenséget érdeklődés és tevékenység váltotta föl s alig néhány évtized után a magyar királyt és nemzetet oly erősnek tudták a külföldön, hogy a szegény, mindenkitől elhagyott Rudolf, a ki tudta, hogy hatalmas ellenfelével, Ottokárral meg kell küzdenie, ha helyén akar maradni, IV. László királytól s a magyar nemzet nagyjaitól kért hadakat segítségül. A királyhoz intézett egyik levelében arra kérte őt, hogy mentől előbb jöjjön segítségére annyi harcossal, a mennyivel csak lehet. A klosterneuburgi annalisok szerint pedig határozottan harminczezer harcost kért.

E hadjárat minden tekintetben érdekes s már csak azért is érdemes vele tüzetesebben foglalkozni, mert megtanulhatjuk belőle azt a, mit bizonyos írók oly szívesen ignorálnak, hogy t. i. az úgynevezett „Römisches Reich

deutscher Zunge“ javára magyar hadak vitték a derék Habsburg Rudolf ügyét győzelemre.

A régibb német írók nagyobb része csak per tangen-tem érintette mindig azt, hogy a magyarok is részt vettek e hadjáratban. Az újabbak ezt, igaz, már nem tagadják, sőt egy némét a jóakarátú elismerésnek is hangoztatják, de az a bizonyos lóláb azért mindig ott van. Ki akarják mutatni, hogy a hadjáratot Rudolf vezette, hogy ő volt a hadvezér, hogy a magyarok csak mint segély csapat, az ő rendelkezése szerint működtek, hogy a döntést Rudolf Kapellen vezette tartalékának föllépése idézte elő. Ezekben a német katonai írók csodálatosan egyetértenek, pedig a csatarendet s a harcz lefolyását illető ellentétes nézeteik miatt hosszadalmas polémiát folytattak egymás ellen. Abban, a miben megegyeznek, határozottan nincs igazuk ez íróknak, a kik azért, hogy olyat tegyenek hihetővé, a mi nem igaz, okoskodásukat hamis alapon indították meg s e hamis alap hamis combinatiókra vezette őket.

A hadjárat alább olvasható leírásából láthatni, hogy Rudolf az egész hadjárat lefolyása alatt más csapatot nem vezetett, mint a kíséreténél egyébnek nem mondható kétezzer lovast, tehát nem ő volt intézője annak a hadjáratnak és döntő csatának, a melyben számánál fogva is a magyar hadaknak jutott a főszerep; látható továbbá, hogy az az esemény, a melyben Rudolf részt vett, csak alárendelt, mellékepeződja a csatának.

Különben lehet-e elképzelni, hogy egy olyan hatalmas ország, mint az akkori Magyarország, tekintélyes hadának vezérletét egy szegény segedelmet kérő német grófra bízta, a kit már megválasztottak ugyan, de még kevés helyen ismertek el fejedelemnek s a ki állása meg-

szilárdításáért még küzdeni volt kénytelen akkor, a mikor a sereg élén Soós György és a treneséni Csákok álltak. De viszont, az eszes és tapintatos Rudolfról fel lehet-e tételteni, hogy azoktól, a kiknek jóindulatára oly nagy szüksége volt, olyat követeljen, a mi önérzetüket sérti és a mi az ő ügyének nem lett volna hasznára, mert ő a magyarok hadviselési-módját, nyelvét nem ismerte.

Azt csak a legkifejlettebb, tehát csak a német sovinizmus hitetheti el önmagával, hogy egy hadjáratban, a hadsereg kisebb (2000 fő) része tesz mindent a mi nevezetes, s a nagyobb (56,000) rész csak statisztáskodik.

Rudolf maga nem. volt oly kicsinyes és elismerte a magyarok szolgálatának nagyságát Lászlóhoz intézett levelében, melyről Busson azt mondja: „Recht anschaulich tritt hier wieder hervor, welch' hohen Werth Rudolf auf die ungarische Hilfe gelegt hat — er annonciert hier nämlich dem König Ladislaus eine Gesandtschaft, die mit ihm das weitere Vorgehen berathen solle, bemerkt aber zugleich, *schier überhöflich* dem jugendlichen *Bundesgenossen gegenüber*, dass er das übrigens ganz seiner Anordnung anheim stelle.“ De elfelejti, hogy a jugendlicher Bundesgenosse Európa egyik legrégebbi dinasztiájának tagja és egy egységes, hatalmas államnak volt királya, Rudolfot pedig egy nem egységes birodalom rendéinek csak egy kis töredéke választotta meg királynak és hogy helyzete korántsem volt még biztosítva, elfelejti, hogy leghatalmasabb ellenétől szabadította meg annak a fiatal királynak serege és hogy eziránt, a régi házból származó király iránt, hálóját kellően kifejezni nem derogálhatott, az akkor még parvenü fejedelemnek, elfelejti, hogy László király hadai nélkül Ottokár győz okvetetlenül, Ottokár pedig nem volt német, hanem cseh.

1278-ban Rudolf helyzete keserves volt. Néhány sváb úron kívül alig volt híve; még Bécs polgárai is nyíltan bevallották, hogy jobban szeretnék, ha elhagyná őket s arra kérték, csináljon helyet Ottokárnak, ne hozza őket veszedelembe. Rudolf jól tudta, hogy Németországban, hol szegénységét és fősvénységét eláruló kopott ruhái, származása stb. miatt gúnyolták, nem fogják addig királynak elismerni, míg leghatalmasabb ellenségét, Ottokárt le nem veri. Ottokár, a ki a Babenbergiek 1246-ban történt deficiálása után elfoglalta megüresedett birtokait, Aachenben nem hódolt meg Rudolfnak s annak a fölhívásának sem tett eleget, hogy adja vissza az interregnum idejében szerzett birodalmi hűbéreket. A király átkával sem törődött s 1278. tavaszán, körülbelül harminczezernyi seregével délnek, Bécs felé vette útját.

Rudolf hiába várt a birodalmából való segítségre. Khuenring Henrik osztrák marsai is föllázadt ellene, sokan, a kik előbb az ő pártján voltak, nyíltan Ottokáréra tértek. Rudolf felsőnémetországi birtokaitól el volt zárva, mert Henrik bajor herceg a Rudolfhoz szándékozó németeknek nem engedte meg a Straubingon való átmenetelt. Sok, Ottokártól megvesztegetett, lovag csak az alkalmat várta, hogy királyát a faképnél hagyja. Rudolf csekély számú híveivel Bécsből Marcheggbe ment augusztus 14-én a magyar hadak megérkezését bevárandó, a hová régi híve, a baseli püspök is megérkezett; itt kellett e kipróbált emberétől hallania, hogy Németországból több segítségre nem számíthat. Innen irányította az e közben ideérkezett Soós György vezette magyar előhadat észak felé, hogy a cseh hadak számerejéről hírt szerezzenek. Rudolf erről csak annyit tudott, hogy a jelentéktelen

Drosendorf nevű erőd körül táboroznak, pedig Ottokár már ekkor Laa falai alá ment, azt elfoglalandó és oda augusztus 6-án meg is érkezett.

Ottokár célja, a mikor Alsó-Ausztria nyugati része felé irányította seregét, nézetem szerint az volt, hogy megakadályozza a birodalmi segítségnek Rudolfhoz való jövetelét. A mikor Laa felé fordult, tudnia kellett, hogy e felől nincs mit tartania, mert Henrik bajor herceg úgy sem ereszti birtokain át a Németországból Rudolfhoz igyekezőket s ugyanekkor eshetett tudomására a magyar királynak közeledése is. Ezt megakadályozni nem kísérletté meg, mert Lengyelországból és Sziléziából a várt segítség még nem volt nála. Az ezekre való várakozás adja meg kulcsát annak, hogy miért nem ment Bécsbe s hogy miért nem kerítette hatalmába a Duna vonalát. Ha nem kellett volna még várnia a késedelmező segítségre, tétovázása nem lenne megmagyarázható. Támadólag lépett föl, de a kellő határozottság és gyorsaság nélkül s ennek komoly okának kellett lenni, mert azt, hogy terv nélkül működött volna, Ottokárról föltételezni nem lehet. Mielőtt a tulajdonképeni működés leírását megkezdenénk, lássuk a két szemben álló fél haderejét, az alábbi kimutatásból.

Rudolf részén	Ottokár serege
Magyar lovasság . 40,000	Lovasság 6,500
Kún lovasság . . 16,000	Gyalogság 24,500
Összesen . 56,000	Összesen . 31,000
Rudolf lovassága . 2,000	

Míg a magyar király, várva-várt derékhada Marchegghez érkezett, az alatt a Soós György vezette előhad megtalálta Laa alatt a cseh király seregét. Az utóbbi nem is sejtette a közeledő veszedelmet, míg körülbelül augusztus 16-án észre nem vette, hogy a 2000 főnyi magyar elővéd s az azt nyomban követő 6000 főnyi támogató csapat vele szemben áll s rajta is üt. E stratégiai elővéd a hadviselésnek őseitől örökölt alapelvei szerint működött. Minden oldalról jövő ismételt támadásaival, nyilainak az ellenségre záporként való zúdításával annyira nyugtalanította a cseheket s annyira fenyegette visszavonuló vonalukat, hogy Laa ostromával fölhagytak és Prinzendorfon át Jedenspeigenhez vonultak. Fölriasztásuk alkalmat szolgáltatott Soósnak az ellenség számát megtudhatni.

A cseh írók azt mondják, hogy az élelmiszerek hiánya miatt vonult vissza Ottokár, s nem az ellenség működése következtében. De ez az állítás nem egyéb, mint a dolog szépítésének akarása, mert szenvedhet-e ostromló sereg a termékeny Morva-völgyben augusztusban szükségét, ha a háta mögötti vidékhez vezető utakkal s magán a vidéken a közlekedése biztosítva van. E vidékkel való összeköttetésüket fenyegette a magyar előhad s ez kényszerítette őket a visszavonulásra, alapjukhoz való közeledésre, honnan nem annyira élelmet, mint Lengyelországból és Sziléziából jövő harcosokat vártak. Ez alatt a magyar király is megérkezett Marcheggbe s Rudolffal való megállapodása szerint augusztus 23-án átkelt a Morván. Rudolffnak Németországból sokkal kevesebb segítsége érkezett, mint remélte, és hiába írta birodalmi híveinek, hogy ha szeptember 8-ig nem érkezik segítség, el van veszve. Ezért a tulajdonképeni működést a

magyaroknak kellett átengednie s jó távolságban hátramaradni, mi által a működő magyar seregnek mintegy tartalékává lett. Ha pozitív adat nem lenne, ez a körülmény is bizonyítaná, hogy Rudolf hadereje mily csekély volt, mert az akkori úgynevezett lovagias fogalom szerint szégyen volt hátramaradni s e szégyen miatt senki sem akart tartalékban lenni.

A magyar sereg augusztus 23-án Stilfriedtől északra körülbelül $2\frac{1}{2}$ mérföldre ment, Rudolf lassan és jó távolságban követte a magyar hadat azért is, hogy ha azok visszavettednének s megfutamodnának, őt is magukkal ne sodorják. A magyarok külön s Rudolf, mögöttük menetelve, csapatával szintén külön táboroztak Stillfried közelében. A magyarok elől lévén, legfőlebb félmérföldnyire voltak a csehek jedenspeigeni táborától. Itt maradtak aug. 26-ig. Soós Györgynek s az elővédnek az a föladat jutott, hogy a Morva jobb partján a Stillfried és Dürnkrot között elterülő árteret, a mely Felső-Weidenbach-tól északra esik. kutassa át, mert nem tudták, hogy nem ingoványos-e, ezt pedig fontos volt tudni, tekintve azt, hogy a működő sereg csupa lovasságból állott. Az elővéd meggyőződött arról, hogy e völgy zsombékos és helylyel-közzel nádas ugyan, de azért száraz s aztán visszanyomta a cseh előőrsöket, a melyek Dürnkrot körül s a magas völgysegélyen voltak fölállítva. Soós György működése minden tekintetben kiállja a kritikát. Ebben az esetben is úgy cselekedett mint Laanál; csak kisebb részét rendelte a kémlelésre s az előőrsök visszanyomására, nagyobb részével kellő távolságban mint támogató csapat követte előreküldött részét, s a völgy nyugati szegélyét kellő módon megszállta. Innen kényelmesen szemmel tarthatta a cseh tábor, a melyet később meg-

rohant s körülbelül 200 foglyot ejtett. Vitézi tetteit föl-sorolja László király több adománylevele. Látjuk tehát, hogy ezúttal sem bocsátották harczba egész erejüket, a vezér visszatartott valamit a kezében a végső esetre, az ütőkártyát utoljára tartotta fönn, még ebben az esetben is, a¹ mikor Soós tudta, hogy a magyar derékhad igen közel van hozzá. A csatátér, melyen a döntő ütközet augusztus 26-án történt, Dürnkrot és Jedenspeigen között terül el, nyugaton a Morvával körülbelül egyenközűen, észak-déli irányban húzódó dombsor, északon szintén dombok, keleten a Morva folyó, délen a mindenütt könnyen átgázolható Felső-Weidenbach határolja. Az említett észak-déli irányban húzódó dombhat egyik szakadékában van Jedenspeigen s tőle délre fél-mérföldnyi távolságban Dürnkrot, ettől délre pedig ezer lépésnyire folyik a Felső-Weidenbach.

Tévesen tüntetik föl a dolgok állását azok, a kik azt mondják, hogy a magyar sereg Rudolf elővédének tekin-tendő, mert elővéd az a csapat volt, a melyet György mester vezetett, a derékhad a magyarok két harczvonala, a tartalék pedig — ha tartalékról egyáltalán lehet szó — Rudolf csekély 2000 főnyi hada.

Ottokár serege, mely hat csapatra tagolódott, való-színűleg három nagyobb egységbe volt csoportosítva.

1. csapat cseh	}	I. csoport.
2. „ morva és pilseni		
3. „ meisseni és thüringiai	}	II. csoport.
4. „ lengyelek		
5. „ lengyelek	}	III. csoport.
6. „ szászok és bajorok		
-) Ennél volt Ottokár.

Jedenspeigentől keletre a Krutfeldnek nevezett lapály

szélén volt a cseh tábor. Ez előtt délre csak gyöngye előőrsök állhattak, mert a kún íjászok a csata napján és az előtt is akadály nélkül keltek át a Felső-Waidenbaehon s folytonosan lövöldöztek a cseheket, különösen a mikor csatára rendezkedtek. A magyar derékhadat, mely kétharczcsoportha volt alakítva, az ifjú király helyett Csák Máté vezette, Rudolfnak csekély, szintén két harcscsoportba alakult hada (a források megegyező adatai szerint 2000 ember) némileg a magyar sereg tartalékának tekinthető.

Eudolf első harcscsoportjába sváb, karinthiai és krajnai továbbá a salzburgi érsek lovagjai voltak osztva, a második harcscsoportját pedig Rudolf személyes kísérethez tartozó hívei alkották, hátvédét pedig Kapellen Ulrik 60 lovaggal.

Rudolf hada nagy távolságra követte a magyarokat.

A csata megkezdésekor a magyarok elővéde s a Csák Máté speciális csapatának könnyű fegyverzetű része, az István Comes vezette csoport könnyű fegyverzetű részével egyesülve, a táboruk előtt gyülekező cseheket — különösen azoknak I. csoportját — minden oldalról körülvette és lövöldözte. A betörésre szánt, részben nehéz fegyverzetű magyar csoport két harcsvonalban egymás mellett állott a cseh fölállítással szemben, várva a betörésre való kedvező pillanatot. A csehek II. csoportja úgylátszik nem állott az I. mögött, hanem attól oldalt bizonyos távolságra, mert különben a I. csoport visszaveretése után ezt, s nem a III-ikat sodorta volna magával. A király a II. csoporttal személyes ellenségét, Rudolfot kereste s a mikor a birodalmi zászlót a Felső-Weidenbachnál föl-tűnni látta, oda rohant. A III. csoport az I. mögött állott, azzal együtt jutott rendetlenségbe, de ismét gyülekezett a tábor körül, s a megfutamodott II. csoportot föl vette.

A magyarok, kik a cseheket rendezkedésük közben tá-

madták meg, visszaverték a Milot vezette első csoportot, ez megfordult s a mögötte álló harmadik csoportot (lengyelek) is magával sodorta. Az utóbbiak azonban, úglátszik, összeszedték magukat, mert később ezekhez vonult vissza a csehek második harczcsoportja. A csehek első csoportja és a magyarok közötti összeütközés a csatatér nyugati oldalán történhetett, s a harc lefolyásának képét Kézai szavaiból elég világosan megalkothatjuk, a ki azt mondja, hogy „a magyarok rohamait és nyilait kiállani nem bírván, embereivel megszalada s utána a lengyel zsoldosok (III. csoport) bomlott seregben futának a csehekkel együtt“. És előbb: „kiknek lovait és magukat (a csehek I. csoportját) a király magyarjai és kunjai nyilaikkal sebezve úgy háborgatják“ stb. stb. Tehát a kunok és az íjjal ellátott magyarok nyílzáporral rendetlenségbe hozták a csehek I. csoportját, aztán megrohanták, betörték a megingatott, szakadozott sorokba s megfutamították. A csehek II. csoportja az előbbeni pontban leírt események idejében nem volt a küzdelem helyén s ezért volt lehető a kunoknak a cseh podgyászban rabolni, a mely az I. és III. csoport megfutamodása után csekély fedezettel állhatott a tábor helyén. Ezt Ottokár vezette, ki a Weidenbachtól északra találkozott Rudolf I. harczcsoportjával s azt viasza verte, de üldözése közben Rudolf második harczcsoportjával találkozott a Weidenbachon túl, tehát attól délre. Ennél volt Rudolf is. A két fél között kemény tusa fejlődött, melyben Rudolf lova is fölbukott, őt maga alá temetve. Erre a momentumra kell több forrásnak azt a tudósítását vonatkoztatni, hogy a csata a németekre (Rudolfra) nézve kedvezőtlenül alakult, mert a csatatér más pontjain németek nem voltak, hanem mindenütt magyarok s ezeknek — még

Pillanatnyi — kedvezőtlen helyzetéről sem szól egy adat sem. Valamennyi forrás, az Ottokár-féle Oest. Reimchronikot kivéve, említi az osztrákoknak, tehát Rudolf hada egyik csoportjának, megfutamodását s a Chron. Sanpetri kijelentése, mely szerint a győzelem majdnem a cseh király kezében volt, szintén erre a másodrendű epizódra vonatkozik. Ezután a Rudolf vezette II. csoport, a mely körülbelül 300 nehéz lovasból (Verdeckte Hengste) állott, tovább üldözte Ottokárt a jedenspeigeni csatáéig, hol aztán a csehek III. csoportja — a lengyel — vette föl. Rudolf is oda érkezett azzal a Kapellen vezette hatvan lovaggal, a kik őt a katastróphától megmentették.

Az elmondottakból látjuk, hogy az augusztus 26-ki események három momentumba csoportosíthatók. Az első és pedig a főmomentum az, a melyet Kézai ír le: a magyar hadak és a cseh sereg I. és III. csoportja között játszódtott le, a második, a mely csak annyiban nem egészen mellékes epizód, mert Rudolf és Ottokár álltak ott egymással szemben, a csatától délre a Weidenbachnál történt meg, s erről írnak a német krónikások, különösen az Oest. Reimchronik írója, Ottokár, a ki elmondja, hogy itt Rudolf maga is veszedelemben forgott, míg Capellen lovagjaival nem jött megmentésére és hogy ő, saját biztosságával nem törődve, azt a csapatot, a melyet személyesen vezetett, Ottokár király üldözésére küldte. És végre a harmadik, a melyben az Ottokárt üldöző csoport s Rudolf is a jedenspeigeni csatáére érkeztek, a mikor a csata általános lett. Erről írnak a német krónikások és Kézai is, de mert egyik is, másik is tulajdonképen a maga fejedelmének históriáját írta, csak saját embereikről emlékezik meg. Kézai a németekről nem, a német krónikások a magyarokról nem, s ez nagy hiba

mind a két részről, de sokkal kisebb jelentőségű Kézai mulasztása, mint a német krónikásoké, mert ő csak egy kis töredékről hallgat, míg amazok a húszszor annyi seregnak működését ignorálják, a kik nélkül pedig aligha lett volna alkalma annak a bizonyos sokszor említett Kapellen-féle 60 lovagnak a csehek oldalába törni s alighanem még tovább tart vala az interregnum.

A német krónikások később írtak, olyan emberek elbeszéléséből merítve adataikat, a kik Rudolf kis csapatában voltak s csak arról beszéltek, a mi ott történt, úgy tüntetve föl a dolgot, mintha az lett volna a főesemény s ez igen természetes, mert a ki valaha hadjáratban vagy nagyobb gyakorlatoknál volt, tudni fogja, hogy a valamely csoportba beosztott kisebb rangú tiszt mily keveset lát s mily keveset tud az összműködésről, mily kevés áttekintése lehet s mennyire kevésbé lehet neki arról fogalma, hogy az ő csapatának működése milyen helyet foglal el az események láncolatában. Kézai ellenben, mint László király udvari papja, abban a helyzetben volt, hogy a csata után kevés idővel olyan katonai szemmel ítélő emberektől hallotta a csata lefolyását elbeszélni, a kik a királylyal a csatater nyugati oldalán emelkedő valamelyik dombról nézték azt, tehát az egész Kruthfeldet belátták s láthatták a fő- és mellékepeződök alakulását és lefolyását egyaránt. Kézai s a többi forrásművek kiegészítik egymást, az eseményeknek elég világos képét tárják elénk, a részleteket persze pontosan nem ismerhetjük meg belőlük, mert nem kell elfelejteni, hogy sem Kézai, sem a német krónikások nem voltak vezérkari tisztek, nem írtak csatajelentéseket abból a czélból, hogy belőlük a csata lefolyását katonai szempontból írja meg majdan valaki.

Kézai a németeket vádolja azzal, hogy álltak, néztek s nem tettek semmit, a német krónikások pedig a magyarokat azzal, hogy nem akarták a cseheket megtámadni.

Kézai is téved, a német krónikások is tévednek, mert Rudolf csekélyke hadával a Weidenbach mögötti, a távolság által biztosított helyéből gyöngesége érzetében nem mozdulhatott ki, várta, hogy sikerül-e az önállóan működő magyarok föllépése, ő saját biztosságáról gondoskodott, mert tudta, hogy nem az ő kis hadának rendeltetése a döntő csata vívása. Azt a húszszorta nagyobb magyar hadra kellett bíznia. A magyarok pedig nem harci kedv hiányában tartózkodtak a betöréstől, hanem saját taktikájuk alapelveinek hódolva bevárták, míg eljön arra a kedvező pillanat, mikor a könnyű fegyverzetűek nyilazása kellően előkészítette azt.

Ottokár serege teljesen meg volt verve, ő maga át akart törni az ellenségen és Drösingbe menni, de ez nem sikerült és 17 sebtől borítva a csatatéren maradt halva, mások azt mondják, hogy elfogták, azután szúrták le és csonkították meg holttestemét.

A győzelem teljessé tétele végett a magyarok fáradhatatlanul üldözték az ellenséget körülbelül három mérföldre a csata színhelyétől.

Ezekből láthatjuk, hogy mindent, a mit csata előtt, alatt és után tenni kell, a magyar hadak tették meg, ők derítették föl a térszínt, ők nyugtalanították minden oldalról az ellenséget, ők készítették elő a harcot záporként lőtt nyilaikkal, ők jelentek meg a döntő pillanatban ott a hol kellett s a betörés után szálfelegyvereik hatalmát is ők éreztették a cseh király hadaival, ők üldözték a megfutamodottakat s ők szorították nagy részüket a Morvába. Tehát mind azt megtették, a mit a modern had-

viselés kíván; pedig semmivel sem tettek többet, mint azt, a mit a honfoglalás harcaiban eleink tettek s a mit utódaik is megtettek mindig, a mikor senki sem akadályozta őket abban, hogy saját taktikájuk szerint harcoljanak.

Bármily önzéstelen volt is az ifjú László király, még sem lehet elhinni, hogy e fényes és nagy áldozattal járó hadjáratot csak azért viselte volna, hogy hadizsákmánnyal megrakva, Rudolf köszönetével s azzal a néhány zászlóval beérje, a melyekkel a székesfejérvári templom falait díszítették föl. A magyarok az 1260-iki kudarczot óhajtották megtorolni s Ottokártól az országba való gyakran ismételt betöréseieért akartak elégtételt szerezni. Különben a király ifjúsága alatt a külügyeket vezető urak nem voltak olyan ügyetlen diplomaták, mint azt sokan vélik; tudták, hogy Magyarországra egy hatalmas szomszéd állam veszedelmes, tudták, hogy a máris hatalmas Ottokár még hatalmasabb lesz, ha a német királyi koronát is a fején érzi. Habsburgi Rudolftól pedig nem volt okuk félni, mert nem ok nélkül sejtették, hogy e szegény fejedelem nem lesz képes a szétszaggatott német birodalmat félelmes egésszé tömöríteni.

Az Árpádházbeli királyok alatt a haderő két elemből állott, a királyi hadakból, a melyek a király érdekeiért is harcoltak és a nemzeti hadakból, melyek csak az ország védelmére fogtak fegyvert s nem engedték magukat a király magánczéljaira fölhasználtatni. Ha az Árpádházbeli királyok erélyesebbek lettek volna s a nemzet féltékenyen nem őrzi vala jogait és szabadságát, a királyi hadak annyira megerősödtek volna, hogy aligha nem nálunk is a király egyeduralkodó fejlődött volna ki, mint az Franciaországban történt. De épp az ellenkező esett

meg. A vármegyékben, melyeknek szervezete megváltoztatásában Szent István utódai hatalmuk növelésére voltak tekintettel, az ellenkező történt, mint a mit czéloztak: a nemesség ereje izmosodott s hatalma fejlődött ki. A királyi hadak pedig gyöngültek.

A királyok azt remélve, hogy híveket szereznek s az új nemesség az ő erejüket fogja növelni, adományozásokra elpazarolták a királyi javakat, de czélt nem értek, mert a donációk által gazdaggá lett régi szegény vagy új nemesség jobbnak találta azok pártjára állani, kik a királyi hatalom túlerősödése ellen küzdenek s hazánk nem lett egyeduralmi, hanem alkotmányos állam.

E két tényező egymással való küzdése egyaránt gyengítette a nemzet és a király erejét. Tagadhatatlanul üdvösebb lett volna reánk nézve, ha ez nem történik, ha a királyok és a nemzet egyetértenek és sajnálnunk lehet, hogy a királyok érdekeiket nem azonosították a nemzetével és hogy azt tették, a mit a legtöbb középkori fejedelem, egyeduralomra törekedtek, mert mind a mellett, hogy az nem sikerült, mégis okozója lett a több baj mellett a haderő gyöngülésének. De ha már érdek-közösség nem lehetett e két tényező között, mégis jobb, hogy a nemzet nem rendelte magát alá a királyok kényuralmának, mert ennek köszönhetjük alkotmányunk kifejlődését, mely akkor is megvédte létünket, mikor fegyvereink cserben hagytak.

A nemzeti és királyi érdek közötti ellentét még nagyobb lett az Árpád-ház kihalása után. Az idegen Károly magát az ország urának tekintette, a mi a nemzetet arra kényszerítette, hogy jogait még jobban megszilárdítsa, különösen királyválasztási joga megmaradjon, mert ebben látta szabadságának biztosítékát, tudva azt, hogy a bizo-

nyos föltételeknek magát alávetett, választott király inkább van kényszerítve azokat a föltételeket megtartani, melyek a nemzet jogait biztosítják, mint az, a ki öröklés útján jut a trónusra s többnyire nem tekinti magára nézve kötelezőnek azt, a mit elődei fogadtak, még akkor sem, ha az örökösödésének föltétele volt is. E tudat a nemeség gazdagabb részében, abban, a mely a királyi hatalom rovására, gyarapodott, azt a nézetet erősítette meg, hogy nem kell a király hatalmát növekedni engedni, de ennek az önzés által is támogatott viselkedésnek más nemesebb indító oka is volt, t. i. az ősi szabadságnak megőrzése.

A királynak nem volt hadserege, a mivel az olygarchák hatalmát megtörje, oda irányult hát minden törekvése, hogy ilyet szervezzen. Első intézkedései a várintézmény helyreállítására való törekvést mutatják, a várjóságokat igyekezett az uraktól, mint jogtalan birtokosoktól visszaszerezni, az urak szolgálatába jutott várjobbágyok helyébe másokat fogadott s a várszolgák egy részét várjobbágyokká tette, a jászokat az urak hatalma alul fölszabadította, de mind ez nem vezetett a kívánt célhoz. A várintézményt már helyreállítani nem lehetett, arra a gondolatra jött tehát, hogy nem fogja az urak hatalmát megtörni — mert nem is lehetett — hanem magához édesgeti őket, azért, hogy hadaik az ő érdekeit szolgálják. Ezzel a banderialis rendszer alapját vetette meg.

A bandérium középkori latin szó és tulajdonképen zászlót jelent s csak átvitt értelemben zászlóaljat. A banderialis rendszer a változott körülményeknek jobban is megfelelt, mert míg az előtt csak a személy- vagy birtokjog által hadrakelni köteles nemesek harcoltak, most a jobbágyok körül is sokan kerültek az urak bandériumaiba. A fejedelemnek azonban arra is kiterjedt a gondja,

hogy a nemesi-had szaporodjék s e végből a jobbágyok közül sokakat megnemesített. Fényes udvartartást szervezett, a lovagjátékokat meghonosította és fejlesztette, katonai rendeket, az aransarkantyú- és Szent-György-lovagrendet alapította, címereket adományozott és megengedte, hogy azok az urak, a kik bizonyos számú haddal jelennek meg, saját zászlójuk alatt vezessék a háborúba. Ez intézkedéseknek megvolt a kívánt hatásuk s már 1327-ben nagy haderő állott rendelkezésére, a mely három főcsoportra volt tagolva. A végek védelmére állott a király bandériuma, s ha ennek ereje nem volt elegendő, a portalis militiát mozgósították s ha ez sem volt elég, a nemesi insurrectio is lóra kelt.

A király bandériumát a királyi kamara jövedelméből tartották fenn s ezt már az állandó hadsereg egy nemének lehet tekinteni. Ennek megerősítésére szolgáltak az egyházi és világi főurak bandériumai is, a melyeket a tized, illetve a salariumok révén voltak kötelesek lóra ültetni.

A nemesség önként vállalt kötelezettsége volt a jobbágytelkek után bizonyos számú harczost állítani és eltartani, ezt nevezték portalis militiának; szegényebb nemesek katonái a vármegye zászlaja alá gyülekeztek.

A portalis katonaság jobbágyokból állott, a kiket az állam élmezőny, a bandériumok harczosai pedig részben szabadosokból, inscriptionalistákból és soltszestekből, a kik maguk élmezőnyték magukat. Ebből látjuk, hogy a nemesség hadi kötelezettsége kétnemű volt, úgymint személyes hadrakelés (personalis insurrectio) és az ő költségükön tartott militia állítása.

Insurrectio kétféle volt: általános (generális) és részleges (particularis).

Ebbe a korba esik a városok és szabad községek had-

kötelezettségének szabályozása is. Ez nem mindig állott katona-állításban, hanem az ipar fejlődésére való tekintetből a hadiköltségekben való résztvevésben.

Az erdélyi szászok a birodalom déli határának védelmére mindannyian kötelesek voltak részint lóháton, részint gyalog hadra kelni, ha pedig másfelől fenyegetett veszedelem, 50 jól felszerelt lándsást kellett állítaniok. A székelyek ősi honvédelme is szabályoztatott. Három csoportba osztattak, a primőrök közé tartoztak a gazdagabbak, ezek viselték a főbb tisztségeket és kötelesek voltak várakat építeni és bizonyos számú hadat saját költségükön tartani; a primipilusok (lófő) lóháton tartoztak hadra kelni, a harmadik csoportnak, a melyet köznépeknek neveztek, csak gyalog kellett harcolni. Ezeket nevezték később, a puskák általános elterjedése után, pixidariusokhaz.

Honvédelmünknek egy új korszaka kezdődött tehát az Anjouk trónraléptével, a kik a régi alkotmányunkkal ellenkező, hűbérrendszert fejlesztették. A trónra jutásukat megelőző pár év alatt a várjobbágyok nagyobb része, az, a mely nem lett nemessé, az olygarchák alá került, a kik különben a királyi bérbirtokok örökös tulajdonosai vááltak.

Károly a fejedelmi hadat igyekezett a szükséges számra emelni s úgy szervezni, hogy benne erős támasza legyen az olygarchákkal való küzdelmei közben, de mert látta, hogy a várszervezet helyreállítása által czélt nem ér, a nemességet igyekezett magához édesgetni s a mint láttuk, czímereket adományozott, lovagjátékokat rendezett s a hiúságnak kedvezendő, megengedte, hogy az, a ki bizonyos számú harczost vezet hadba, saját zászlaja alatt tehesse azt. Az így egy zászló alá tartozó katonák csoportját nevezték bandériumnak.

Mind a mellett, hogy új törvényeket nem hoztak e királyok, még sem szenvedtek hiányt katonákban, mert különösen a főnemességben a hiúságot annyira felköltötték, hogy azok egymással vetélkedtek, hogy ki vezet nagyobb számú bandériumot a harczba. A mikor fegyverviselésre köteles szabad alattvalóikból nem futotta ki a létszám, paraszt jobbágyaikat is fölfegyverezték.

Ekkor kezdték a bandériumok létszámának alapjául a jobbágy-telkeket venni. Ezt mind oly diplomatai ügyességgel vitte véghez Nagy Lajos, hogy a nemesség nem is vette észre, mikor meg is adóztatta. Ezt az adót nevezték „dicá“-nak.

Tudjuk, hogy a hadsereg fõntartására már a legrégebb idõtõl fogva a koronának bizonyos évi adó járt, a melyet „*lucrum camerae*“-nek nevezték. Ez nemcsak pénzbõl, hanem élelmi szerekbõl, lovakból stb. állott, ezt szabályozták az Anjou-házbeli királyok, s a befolyt jövedelembõl a királyi bandériumot tartották fõnn, a mely már az állandó hadseregnek egy neme volt. Ehhez járultak háború esetén a fõpapok és országnagyok bandériumai, a melyek fentartására az elõbb nevezettek a papi tizeddel, az utóbb nevezettek a salariummal járultak.

Károly megvetette ugyan a banderialis rendszer alapját, de mert nem gondoskodott arról, hogy az törvény által is biztosíttassék; utódát, Nagy Lajost csak az önként jelentkezők követték Lengyelországba, mikor a litvánok ellen harczolt. Így volt ez a nápolyi hadjáratok alkalmával is, mikor a királyi kincstár üres volt. Azon igyekezett tehát, hogy a pénzügyeket rendbe hozza, mert családja érdekében kívántó hadjáratához zsoldos katonákra volt szüksége. Nemsokára Werner, Wolfart stb. német condottiereket találjuk zsoldjában. Werner a hírhedt con-

dottiere nagy companiájának szervezete sokkal tökéle-
sebb volt, mint az e korbeli egyéb csapatoké, de fegyel-
mezettsége csak addig tartott míg a szedett-vetett népnek
tetszett; e miatt nem igen lehetett reájuk bizakodni.
Ha a zsákmány elosztásával nem voltak megelégedve,
rögtön föllázadtak vagy az ellenséghez mentek át. Egy
 ízben föllázadtak, s csak a magyar hadak közbelépése
vetett ennek véget. Ekkor koncizoltatott föl a nagyobb
részük.

Lajos tovább fejlesztette a banderiális rendszert s az
volt főtürekvése, hogy a nemesség vagyoni gyarapodá-
sát elősegítse és őket az elszegényedéstől megóvja. Ezért
korlátozta a vagyon fölötti szabad rendelkezés jogát, a
mennyiben az arany bulla IV. cikkelyét megváltoztatta
és azt rendelte, hogy birtokát senki se adhassa el.

Arról is gondoskodott, hogy a nemesek bandériumai-
kat eltarthassák és följosította őket, hogy jobbágyaik-
tól kilenczedet szedhessenek s hogy ha valaki közülök
a kilenczedet beszédni vonakodnék, az a király javára
vétessék igénybe. Ő kezdte a kihalt nemesek birtokait
a kincstár javára lefoglalni s ezzel az elődeitől elpaza-
ralt várjavak veszteségét pótolta. A honi csapatok mellé
sorakoztak a meghódított tartományok hadai úgy, hogy
a litvánok elleni hadjáratában 1354-ben 200,000-nyi sereg
élén látjuk őt. Ez oly tekintélyes erő volt, hogy IV. Károly
császárnak előtte való meghunyászkodását nem lehet
csodálnunk. Ő alatta érte el a banderiális rendszer leg-
fényesebb korát, de az erő, mely e szervezetet együtt
tartotta, az ő személyes hatalmában rejlett, s a fényes
hadrendszer Lajos halála után csakhamar elpusztult mert
éppen mint atyja, ő is elmulasztotta azt törvénnyel
állandóvá tenni.

E fényes tehetségű király halála után a haderő szétbomlott, s a gazdag urak egymást s az országot pusztították bandériumaikkal. Ennek az lett a következése, hogy a nemesség, Lajos ezt meggátolni hivatott törvénye daczára elszegényedett, úgy, hogy Zsigmond uralkodásának első éveiben még fegyverrel sem voltak képesek magukat ellátni.

Olyan rossz állapotban aligha volt még a honvédelem, mint Zsigmond trónraléptekor, kiben az igyekezet nem hiányzott azt ismét lábra állítani. Jól látta ő, hogy a nemesi hadakra, kik rendesen vonakodtak az ország határait átlépni, nem mindig támaszkodhatik s a királyi bandériumok létszámának fölemelését s állandósítását tűzte ki célul. Három nevezetes intézkedését ismerjük, melyek a haderőfejlesztésére és tökéletesítésére irányultak.

Az egyik egy 1427-ben Brassóban kiadott parancs, melyben az Erdélyben táborozó hadak élelmezését rendezte s a fegyelmet szabályozta; a második az 1433-iki tervezet s végre a harmadik, az V. decretum, super modo exercituandi: Editum anno domini 1435.

Az első, habár saját szavai szerint, a főpapok és főurak tanácsának meghallgatása után hozatott, törvény erőre soha sem emelkedett. Az öt első fejezet az okozott károk megtérítéséről s bizonyos vétségek és bűntények megtorlási módjáról rendelkezik, a VI. fejezet az elszállásolást tárgyalja s benne ki van mondva, hogy nyáron a hadak a szabad mezőn táborozzanak, de viszont télen szállást, tűzifát, és szalmát a lakosság tartozik adni, a takarmányt azonban a néptől pénzen kell venni; a VII. fejezet a kenyér, árpa, zab, rozs, széna, tyúk, csirke, malacz, bárány, főzelék, hús, sajt, vaj s más élelmi czikkek árát szabja meg, a VIII. fejezet azt rendeli, hogy

a sót azokon a helyeken, hol állami só kapható, más-ként venni nem szabad és szigorú büntetést mér az ellene vétőkre; az utolsó (IX.) fejezet eltiltja a királyi és a hadsereg részére szállított só után való vám-szedést.

A második egy az ország védelmére vonatkozó szervezeti szabályzat terve (regestum). Ebből látszik, hogy Zsigmond, legalább látszólag, a nemesség jogait tiszteletben kívánta tartani, a mennyiben már az első fejezet mutatja, hogy az országgyűlésre óhajtotta bízni a honvédelemre vonatkozó intézkedéseket. A második fejezet az arról való gondoskodás szükségességét hangsúlyozza, hogy a hadrakeltek kellően fel legyenek fegyverkezve. A harmadik a megyéktől íjjal felszerelt huszárok küldését mondja szükségesnek s kívánja, hogy minden vagyonos nemes a közös teher viselésének alávettesék, úgy t. i. „a mint a felség azt jónak látja, hogy a szegények, árvák és özvegyek, a nemesek s az ország minden megyéjének vagyonos lakossága az ország határainak védelmére — a körülményekhez képest — meghatározott számú íjászt tartozzék kiállítani és küldeni s így az elszegényedett nemesek, árvák és özvegyek ne terheltesse-nek meg — az ország szokása szerint való fejenkénti hadkötelezettséggel, hanem vétessék közülök egybe annyi, a mennyi közösen egy-egy tegzes huszár kiállítására képes“.

A IV. fejezet a jobbágyokkal bíró nemesek osztályozását javasolja azért, hogy az általuk küldendő harcosok száma vármegyéenként megállapítható legyen. Hogy aztán a jobbágytalan nemesek által kiállítottakéval egybevetve lehessen az egyes vármegyék hadilétszámát meghatározni.

Az V. fejezetben az ősi szokásokra támaszkodva, a megye hadköteleseinek vezérévé a főispánt kívánja tételni.

A VI. fejezetben büntetés kiszabását javasolja a bandériumokra, ha azok átvonulás alkalmával a lakosságot megkárosítanak.

A VII. fejezet a tervezetnek megokolását tartalmazza és a következőket mondja: „világos, hogy a királyi felség ez új rendeletekkel nem új terhet kivan az országra rakni, hanem létesíteni akarja tervét azért, mert minden kételyen felül áll az, hogy e rendeletekből a királynak s az országnak egyaránt nagy haszna származik. Jóllehet ugyanis, így kisebb lesz ugyan az ország derék-hada a fejenkénti népfölkelésnél, mégis bizonyos az ország előnye, mert az ily hadsereg nem mozgósíttatik minden csekély okra, hanem csak akkor, ha az ellenség nagy száma támadja meg és szorongatja az országot úgy? hogy a király egyedül saját katonaságával ellen nem állhat.“

A VIII. fejezetben annak a kétségtelenül helytelen, minden észszerű hadviselést akadályozó szokásnak akar véget vetni, még pedig országgyűlési határozattal, hogy a nemesség az ország határain csak 15 napig tartozik táborozni és azt óhajtja törvénybe ígteni, hogy addig maradjanak együtt, a meddig azt ő jónak látja.

A IX. fejezet szükségesnek találja a törvényhozóknak figyelmét arra fölhívni, hogy az elszegényedett nemesek közösen küldött katonája fegyverrel és lóval egyaránt tisztességesen legyen ellátva s ne fegyvertelenül, mert így „hogy mit sem ér hadba szállása azt elégszer tapasztaltuk“.

A X. fejezetben arról van gondoskodva, hogy e „tervezet“ valamennyi vármegye rendéinek megküldessék

azért, hogy mindazok előtt ismeretes legyen, kik majd mint követek az országos gyűlésen hivatva lesznek föltötte határozni.

A XI. fejezet intézkedést kivan arra nézve, hogy a katonai szolgálat alul magát senki ki ne vonhassa, még azok sem, kik a király vagy a királyné szolgálatában vannak s hogy az utóbbiak a vármegyék hadaiba állítsanak helyettest.

A XII. fejezet a lándsások és íjások zsoldjára vonatkozó javaslatot tartalmazza.

A XIII. fejezet a sónak súly szerint való eladását ajánlja elfogadásra.

A XIV. fejezetben szükségkép meghatározandónak találja az egyes harcosoknak jelentkezési és gyülekezési helyeit és büntetéssel fenyegeti azokat, kik a kellő időben és a meghatározott helyen meg nem jelennek.

A XV. fejezetben az idő előtti, engedelem nélküli elszéledés megakadályozásáról gondoskodik.

A XVI. fejezetben felemlíti, hogy a tervezet eddig ismertett része általános értékű s a benne foglalt elvek szerinti intézkedések bárhonnán jövő ellenséggel szemben lennének alkalmazandók, a következőkben pedig a törökök és a husziták ellen viselendő háborúkra való tekintetből szükséges speciális intézkedések tervezete foglaltatik.

A XVII. fejezetben abbeli reményét hangoztatja, hogy a huszitákat a bázeli zsinaton sikerülni fog a tévelygés útjáról a helyesre téríteni és hogy akkor tőlük Magyarország vérontás nélkül fog megszabadulhatni, továbbá hogy ennek következtében ő az országot s melléktartományait megvédelmezheti a töröktől.

A XVIII. fejezet annak a szükséges voltát bizonyítja,

hogy az ország rendéi a király távollétében bizonyos számú hadnak indulásra készen tartására nézve intézkedjenek, hogy a király hazatérése után esetleg azonnal visszafoglalhassa velük a husziták kezében levő városokat s határszéleket.

A XIX. fejezet ismét arra javasol intézkedést, hogy a csapatok ne csak 15 napig álljanak helyt, hanem addig, míg a szükség kívánja, mert ha az egész visszafoglalási hadjárat alatt nem maradnak együtt, a 15 napi fegyverben töltött idő is kárba vész. Nagyon természetes, hogy ennek nagy fontosságot tulajdonítva, azzal fenyegetődött, hogy ha ez nem így lesz, akkor nem is kivan személyesen jelen lenni és kijelentette, hogy az e tekintetben történt elhatározást visszatérése előtt tudni akarja.

A XX. és XXI. fejezet szintén azoknak a helyeknek visszafoglalására vonatkozó intézkedésekkel foglalkozik, melyek a husziták kezeiben vannak.

A XXII. fejezet az ország keleti és déli határainak a törökök elleni védelmére irányítja az ország figyelmét s igéri, hogy mindent, a mi szükséges és módjában van, maga is el fog követni.

A XXIII. fejezetben büntetés terhe alatt kívánja a király azt, hogy a vármegyék vagyonos nemessége gyűlést tartson, a hol mindenki szabadon mondja el nézetét a tervezet felől és senki a másikat ne igyekezzék befolyásolni s hogy az ország gyűlésére küldendő követeket, kik a vármegye kijelentett szándékát képviselik, a gazdagok és szegények egyaránt válaszszák.

A XXIV. fejezetben szükségesnek tartotta azt eltiltani, hogy egy és ugyanaz a nemes két vármegye gyűlésén is részt vegyen a tervezet fölötti tanácskozásban.

A XXV. fejezetben ismét azt hangoztatja, hogy ő csak

tervezetet készített, melyet elfogadni, módosítani vagy elvetni szabadságában áll a nemzetnek, s a főpapok, zászlósok, az országgyűlésen személyesen megjelent tekintélyesebb nemesek s a vármegyei nemesek követi határozzanak, parancsolják és rendeljék el azt, a mit az ország javára jónak látnak.

A XXVI. fejezetből az látszik, hogy mennyire óhajtott Zsigmond annak a vonalnak szabatos meghatározását, mely alatt az ország határai értetnek, hogy mindenki tudja, mennyire kell a derékhadnak menni. Óhajtotta, hogy az ország rendi határozzák meg, hogy határnak az a vonal vétecsék-e, a meddig a magyar birodalom hatalma tényleg terjed, vagy az, mely Dalmátiát, Boszniát, Szerbiát, Nagy-Oláhországot, a szörényi részeket, Haliesot és Lodomériát is átöleli.

A XXVII. fejezetben figyelmezteti a nemzetet arra, hogy az ország elég népes, elég nagy és elég hatalmas arra, hogy ne csak az ország védelmére szorítkozzék, hanem támadó hadjáratot is viseljen és ha tervezetét elfogadják, a haderő' támadó hadjáratra is megfelelő lesz.

A XXVIII. és XXIX. fejezet a hadaknak az ország határain való működési helyét határozza meg. A többi fejezet a XXXIII-ig az akkori magyar hadaknak „ordre de bataille“-ja.

A XXXIII—XXXVI. fejezetek arról tesznek tanúságot, hogy diplomatai működésekkel igyekezett a sok ellenség némelyikével békét kötni, hogy ez által hadainak egy részét fölszabadítsa s velük azt a részt erősbíthesse, melylyel működni lesz kénytelen. Gyülekezési napul július első vasárnapját tűzte ki, a mikorra saját megjelenését is ígérte.

Hogy Zsigmondnak magának mennyi része van e ter-

vezet készítésében, nem tudhatjuk, a mi mellékes is, de bizvást kimondhatjuk, hogy jól volt átgondolva és sajnálatos, hogy végrehajtásáról senki sem gondoskodott, mert ez oly messzemenő reformnak magvát hordta magában, mely Magyarország haderejét néhány évtizeddel előbb tette volna azzá, a mivé Mátyás tette, a ki nem csak óhajtani, de tenni is tudott.

Az e tervezetben foglalt „ordre de bataille“ csak a védelmi háborúra szánt hadakra vonatkozik, és nem az összes haderőre. Meghatározza, hogy ki melyik határra és ki ellen tartozik menni, melyik várat tartozik védelmezni, de a bandériumok létszámát nem tünteti föl, mert azt Zsigmond a vármegyék által kívánta meghatározatni. Az egyes bandériumok létszámára vonatkozó adatokat tartalmaznak a Nádasdy- és Telegdi-féle codexek, a melyek ezeket a megyei összeírásokból vették. A két codex számadatainak összevetése a következő:

Az Adriai-tenger és Dalmátország felé a török és szövetségesei ellen:

A királyi dandár szám szerint	1000	lovas.
A horvát bán bandériuma	500	„
A corbáviai gróf	500	„
A cetini gróf.....	500	„
A segniai gróf	500	„

Az Unna folyam felé a török ellen:

A tótországi bán bandériuma	500	lovas.
A vránai perjel „	500	„
A zágrábi püspök „	500	„

¹ Lásd Kőszeghi Sándornak a Hadtörténelmi Közlemények 1892. évfolyamában megjelent cikkét.

A Temes-köz felé Szeverinig:

A kalocsai érsek bandériuma	500	lovas.
A váradai püspök	500	"
A királyi dandár	1000	"
A csanádi püspök	200	"
Az oláhok, kúnok és jászok	200	"
Temes vármegye dandára	200	"
Keve	100	"
Zaránd	300	"
Arad	100	"
Csanád	300	"
Torontál	100	"
Krassó	100	"
Ósongrád	200	"

Erdély felé:

A királyi dandár	1000	lovas.
Az erdélyi püspök bandériuma	500	"
Az erdélyi vajda két	1000	"
Az oláh és moldvai vajdák hadai	10,000	"
A székelyek és szászok	4000	"
Az erdélyi nemesség	3000	"
Bihar vármegye dandára	300	"
Békés	200	"
Szatmár	200	"
Szabolcs	200	"
Ugocea	100	"
Mármaros	50	"
Bereg	100	"
Kraszna	100	"
Külső- és Belső-Szolnok várm. dandára	400	"

A pozsonyi vár védelmére:

A győri püspök	50 lánksaalja ¹	500 lovas.
A veszprémi püspök	50	500 "
A pannonhalmi apát	25	250 "
A Hédervári urak	100	1000 "

A husziták ellen:

A király személyesen	4000 lovassal.
Az esztergomi érsek 2 bandériuma . . .	1000 "
Az egri püspök 2	1000 "
Szentgyörgyi gróf 1	500 "
Stibor gróf 2	1000 "
Széchenyi László	100 "
Derencsényi Imre	50 "
Pálóczy Imre	100 "
Kálnay Miklós (?)	50 "
Berzenczei Henrik és Demeter	50 "
Czudar János	50 "
Czudar Simon	50 "
Sós Miklós és György	50 "
Agárdy György	50 "
Széchy Frank	100 "
Pethő László	50 "
Herkei Eustách	50 "
Gyarmathy Miklós	50 "
Thary Róbert	50 "
Aranyi István	50 "
Jakabfy János	100 "
Széchenyi Ozwald	50 "

¹ A nyugati befolyás nagyságára mutat a létszámnak lánksaaljakban, azaz a nyugati népek, különösen a francziák lovagi hadai legkisebb egységei szerint való kimutatása.

A Homonnai urak	200 lovasal.
Kompolthy Pál	100 "
Perényi János	200 "
A Pelsőczy urak	200 "
Derghy Sebestyén	50 "
A tárnokmester	50 "
Sáffár István	50 "
Ernyey Mihály	50 "
A Noffry-fiúk (Bajmóczy Onufrius fiai)	50 "
Czobor	50 "
Forgách Péter és János	100 "
Galgóczy Miklós, bán fia	100 "
Sopron vármegye dandára	100 "
Győr " "	100 "
Veszprém " "	100 "
Pilis " "	50 "
Mosony " "	25 "
Nyitra és Thurócz vármegye dandára	600 "
Liptó és Szepes " "	200 "
Zemplény és Borsod " "	300 "
Gömör és Heves " "	400 "
Vas és Fehér " "	1000 "
Esztergom és Komárom várm. " "	200 "
Pozsony, Trencsén és Árva " "	300 "
Zólyom, Sáros és Abaúj " "	600 "
Tolna, Nógrád és Pest " "	1000 "
Hont és Bars " "	100 "

Összesen: 76,875 lovas.¹

¹ E számadatokat Kőszeghy Sándor a Nádasy- és Telegdi-codexek számadatai szerint közölte a Hadt. Közi. 1892. évfolyamában.

Vége a harmadik, az 1435. évben kiadott II. decretum. melyről sokan azt hiszik, hogy nem a rendes országgyűlési úton keletkezett. Ezekkel szemben Szalay László azt hiszi, hogy országgyűlés alkalmával hozott, mert kelte és a második cikkely következő szavai azt gyanítatják: „conclusum est insuper ac statutum per Nostram Majestatem, cum praelatis, et baronibus, ac regnicolis nostris prae-notatis stb.“ Az e decretumban foglaltak a Siennából küldött s az imént ismertetett tervezet alapján készült a Budán, 1435. tavaszán tartott országos gyűlésen, miután az egyes vármegyék jól meghányták vetették a dolgot s a követeiknek a király kijelentett kívánsága szerint mihez tartásul utasítást adtak.

E decretum az előszón kívül kilencz cikkelyből áll. Az első azt mondja, hogy az illető részek védelmére rendelt praelatusok saját bandériumaikkal s az egyes vármegyék főispánai, kik e végre ki fognak rendeltetni a vármegyék főuraival, nemeseivel s ezeknek fegyvereseivel, a király bandériumában kötelesek a határ védelmére menni, ha az ellenség ereje a királyi hadaknál nagyobb.

A második cikkely szerint általános fölkelés esetében a zászlósok nagyobb és kisebb birtokos nemesek 33 jobbágy után egy, és minden következő száz után, három-három tegzes lovast, kik legalább íjjal, tegez-zel, karddal és fokosokkal¹ legyenek ellátva — tartozzanak személyesen a táborba vezetni.

¹ A decretum szövegében bicellos áll s a Corpus Jurisban csillag - az van megjegyezve, hogy: „fors seribi deberet bacillos seu sagittas.“ Azt hiszem Szalay László közel járt az igazsághoz, mikor ezt csákánynak fordította, mert bacillum — pálcza, vessző, baculus = bot, a miből lehet ugyan nyílvesszőt érteni, de nem valószínű, hogy a decretum

Továbbá, hogy azok, kiknek 33 jobbágnál kevesebbük van, többen együtt állítsanak 100 után hármat.

A harmadik czikkely a birtok- vagy jobbágytalan nemesekre nézve azt rendeli, hogy személyesen tartoznak hadrakelni és saját költségükön vagy főispánjuk, vagy más bandériumos nemes zászlóaljához sorakozni (kivéve az öregeket, testi bajtól gyötörteteket, árvákat s máskép tehetetleneket).

A negyedik czikkely az olyan két vagy több testvér hadi szolgálatát szabályozza, kik osztatlan birtokban egy kenyéren élnek s azt mondja, hogy ezek közül csak az egyik tartozik hadba menni.

Az ötödik a főpapak, zászlós urak s nemeseknek megengedi, hogy nemcsak a saját váraik és erősségeik oltalmára szükséges várnagyokat és őrséget, de a házuk tisztességére és szolgálatára szükséges embereket is otthon tarthassák.

A hatodik czikkely a jobbágyok összeírására vonatkozólag intézkedik akként, hogy a vármegye közönsége a szolgabíró mellé egy nemest — nem a vagyonosabbakból — válasszon, kik ketten a vármegye területén a király, királyné, zászlósok és nemesek jobbágyait összeírják s a lajstrom másolatát a főispánnak adják.

szövegezője ezt értette, mert akkor azt az íj és tegez után nem pedig a kard után jegyezte volna föl; lehet különben, hogy bioellos helyett baculost kellene olvasni s akkor e fegyver buzogány lenne, ezt azonban azért nem hiszem, mert a buzogány csak a magasabb rangú tisztek fegyvere volt. A csákányt, fokost bipennisnek, franeziául picoisnak nevezték s e két elnevezés valamelyikét elferdíthették „bicellos“-ra. Hogy itt fokost vagy csákányt kell érteni, azért is valószínűnek tartom, mert ez a XIV—XV. században, mikor a leraezpánczélok már nagyon elterjedtek, ez igen kedvelt fegyvere volt a lovasoknak.

A hetedik cikkely jóságvesztést mond azokra, a kik a kitűzött napon és helyen meg nem jelennek, kik későn érkeznek, vagy a kik az ütközet után jönnek a táborba; továbbá azokra, kik a zászlót engedelem nélkül elhagyják.

A nyolczadik cikkely kimondja, hogy a katonáknak kárt okozniok nem szabad s hogy a lakosságtól, fűvön (nem kaszált), fán, vizén kívül semmit ingyen ne kapjanak. Az emberek és lovak élelmezésére szükséges és egyéb cikkeknek az illető vármegye nemes közönsége szabja meg jó előre, még a had megérkezése előtt, a méltányos árát.

Az utolsó cikkely a károsultaknak adandó kártalanításról és elégtételről, a falvak fölgyújtásáról, földulásáról, gyilkolásról, vérengzésről, nőrablásról szól.

E szerint Zsigmond uralkodása alatt, ha a decretum intézkedéseit rendszeren végrehajtották, a magyar birodalom hadereje meghaladta a 100,000 harczost.

Az elmondottakból látjuk, hogy különféle bandériumok voltak, ú. m.: királyi, királynéi, zászlósúri tiszti és a főpapokén kívül az olyan nemeseké, kik legalább ötven lovassal jelentek meg. A király bandériuma rendszeren 1000 lovasból állott, kiket a maga költségén tartott. Szükség esetében a király egy bandériumon s a várórségeken kívül még több zászlóaljat is állított, a mint azt az 1433. tervezetből látjuk, hol dalmát, erdélyi, temesközi és a husziták elleni bandériumokról is van említés téve. Ezekről szól László 1454-ben kelt második decretumának 2. cikkelye s számukat a királyi jövedelmektől teszi függővé. Ezeket a bandériumokat a király vezérelte és zászlaja alatt harczoló nemesekkel nem kell össze téveszteni. E kettő között különbséget tesz II. András 1222-iki decretumának VII. cikkely én kívül még Albert 1439-iki decretumának 3. cikkelye is, mely a bérért

harcolókról (stipendiati) szól. A királyné is saját jövedelmeiből tartotta zászlóalját, még a későbbi időkben is, ezt bizonyítja az ország karai és rendének 1537-ben Pozsonyban tartott gyűlésén hozott 20. törvényczikk, melyben hangsúlyozzák, hogy a király és királyné bandériumaikat a királyi javakból és jövedelmeikből — more solito — fölállítani ne terheltesse és a Nagy-Szombatban, 1545-ben tartott országgyűlés 16. cikkelye, mely azt mondja, hogy a királyné magyarországi birtokai javadalmaiból s egyéb ez országból húzott jövedelmeiből bandériumot tartson. Az ország zászlósainak tiszti bandériumait szintén a király tartotta saját költségén, vagyis jobban mondva, ezek e célra vagy készpénzbeli fizetést vagy szóbeli járulékot (salarium) vagy birtokot kaptak s ennek jövedelmét a bandérium tartására fordították. II. Ulászló második, kisebbség (minus) nevezett 1498-ben kelt decretuma 17-ik cikkelye azokról a királyi tisztekről és nemesekről szól, kik stipendiumot kapnak, a miért aztán az ország határain túli is tartoztak harcolni.

A főpapok és azok a nemesek állítottak ki magánbandériumokat, kik egész bandériumot, vagyis 400 lovast — utóbb annak egy nyolczadát, azaz 50 lovast — vezettek saját zászlójuk alatt a gyülekezés helyére. Láttuk, hogy azok a nemesek, kik nem vezethettek 50 lovast a hadba, miféle kulcs szerint állítottak katonát portáik száma szerint. Ezért nevezték e fegyvereseket portalis militiának. A főpapok hadkötelezettsége a világiakkal egyenlő természetű volt s azok mind birtokaik, mind tizedjövedelmeik alapján önálló zászlóaljat tartoztak alakítani és azonkívül a megye bandériumához is hozzájárulni. Azokat a főpapi jobbágyokat, kik a megyei

hadakba tartoztak katonáskodni, az „egyház-nemesek”-kel nem kell azonosítani; ezt látjuk V. László 1454-ben kelt II. decretumának 3. cikkelyéből és Várdai Péter kalocsai érsek 1491-ben kelt és Báthorihoz intézett leveléből.¹

A várak őrizete a városok katonáinak volt rendeltetése. És aztán annak idejében az ágyúk és a hozzá való lőszernek a sereg után való szállítását leginkább a városi polgárság eszközölte. (Lásd 1563: XIV.)

A mi a hadviselést illeti, az későbbben kétféle volt, éppen mint a fegyverzet. A nagyobb tömeg könnyű fegyverzetű volt s a régi harczmodorhoz volt hű; a kisebb rész, a gazdagabbak, nyugati divat szerint volt fölszerelve és fölfegyverkezve s ennek megfelelően harczolt. Ebbe az időbe esik a törököknek fenyegető föllépése, kiknek minden európai nemzet közül legelőbb volt nemcsak állandó hadseregük, hanem számot tevő gyalogságuk is. Európa többi hadseregeiben e fegyvernem vagy teljesen hiányzott, vagy nagyon alárendelt szerepet vitt. A continensen a lovagok gyalog csak kénytelenségből harczoltak, de nem szerették tenni. Angliában azonban más felfogás volt. Az 1394. évben Jildirim Bajezid szultán serege elfoglalta Viddint, Szilisztriát és Nikápolyt s a magyarokkal tartó bolgár fejedelmet elfogta, börtönbe vetette. Zsigmond ezt megtudván, követeket küldött Brussába Bajazidhoz, őt kérdőre vonandó. Bajazid a követeket eleinte őrizet alá helyezte s csak bizonyos idő múlva bocsátotta színe elé, azt mondván nekik: „MenjeteK vissza uratokhoz s mondjátok meg neki, hogy a fegyverek, melyeket itt nálam láttok, elegendő jogot adnak nekem az ő tartományai elfoglalására.”

¹ Bartfai Emra. I. 356 1.

Zsigmond, ezt az izenetet véve, nem késett a kelet-római császárral — ki a hadjárat viselésére pénzt ígért — szövetségre lépni és máshol is keresni segítséget. Franciaországba Kanizsai Miklóst, tárnokot küldte 1395, tavaszán, mikor“ még tartott a francziák és angolok között az 1389-ben három évre kötött fegyverszünet. Kanizsai Miklós ügyesen járt el küldetésében, tudta miként kell a kereszténységi és lovagi eszméktől áthatott francia urakhoz szólani. Elmondta, hogy Bajezid Szent Péter templomának oltárán készül lovait megabrakoltatni s hogy mennyire megvetően beszélt a keresztény lovagok vitéségéről és hadviselési módjáról. Az egyik pápához, IX. Bonifácshoz is küldött, de hiába, mert ebben az időben éppen egyházi szakadás volt s a szentszék ezzel volt elfoglalva s nem tehetett egyebet, mint hogy Boszniában, Horvátországban, Dalmáciában és Szlavóniában keresztes hadjáratra hívatta föl papjai által a hívőket. Mircse oláh vajda és bojárai megígérték, hogy összes fegyveres erejükkel követni fogják a török ellen. Zsigmond Nonában értekezett Velence követivel, kik késznek nyilatkoztak, néhány gályával a francia hajókhöz csatlakozni s a Dardanellákon át a Duna torkolatához evezni. A Zsigmond segítségére jött seregnek vezére a burgundi fejedelem 24 éves fia, János nevers-i gróf volt. A burgundi herceg mindent elkövetett, hogy fia fényes sereg élén nyerje el a lovagi sarkantyút. Kíséretében sok francia főúr volt. A sereg létszámát 10,000-re teszik a fegyvernökökkel és szolgálkkal együtt, a harcolók száma tehát 6000 lehetett. A költségek fedezetére Flandria 65,000 noble-t, a burgundi hercegség 65,000 frankot, a burgundi grófság 14,230, Artois, Nevers és Rhetel grófságok 10—10 ezer livres-rel járultak.

1396-ban Elzászon és Németországon át Ausztriába, értek, a hol a herczeg szívesen látta őket. Ezután júniusban a Duna mentén Budára mentek, a hová a német urak is eljöttek, nevezetesen: Ruprecht pfalzi gróf, Friedrich a nürnbergi vágróf, Cilly Hermann, a mümpelgradi gróf és a katzenellenbogeni grófok, hozzájuk csatlakoztak még lengyel és cseh lovagok is. A német lovagrendet nürnbergi János, a johannitákat a németországi bailli vezette. A nagymester Rhodusból hajón vala jöendő.

A magyar urak közül Zsigmond körül találjuk Gara Jánost, Kanizsai Jánost, Miklóst, Bebek Detrét, Pásztohai Jánost, Perényit, Forgáchot, Maróthi Dénest, Kapolyi Jánost, Semsei Lászlót és testvérét stb.

Budáról a derékhad a Vaskapun keresztül Oláhországba ment, de mert valószínűleg a birodalom különböző részeiből való csapatoknak más út volt előnyösebb és mert a szerb segélycsapatokért is menni kellett, más utakon menő csapatokról is emlékeznek a források. A Dunán Orsova fölött kellett átkelniök, ezt mutatja a Vaskapuzsoroson át vezető út, mely Orsovánál torkollik a Duna völgyébe, és az a körülmény, hogy első működésük Orsova ostroma volt, honnan Viddin és Rahova alá mentek.

Ezután Nagy-Nikápoly alá értek, hol a többi, más utakon jött seregrészek egyesültek.

A keresztény hadak számára nézve eltérők az adatok, mint ezt az alábbi kimutatásból láthatni:

Forrás	magyar	francia
Froissart.....	60,000	
Schiltperger.....		6,000
Le Religieux de Saint-Denis	40,000	
Aschbach.....		10,000
Chalkokondylas.....		4,000 lovas és a kíséret.

Az összes keresztény hadak erejét Schiltperger 60,000-re, Sansovino és József rabbi 80,000-re (köztük 20,000 lovas). Vertot 12,000-re, Froissart 100,000-re (köztük 60,000 lovas), Idrisz 130 ezerre, Bajezid fethnaméja 110—120 ezerre teszi.

E szerint, ha a biztosan tévedő Vertot-t nem számítjuk, az adatok 60 és 130 ezer között váltakoznak.

Nem igen tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a keresztények hada 100,000 főnél nem volt több, mert ha a francziák 6000-en, az egyéb nemzetbeliek 20,000-en s a magyarok 60,000-en voltak, az 86,000-et tesz ki, Mirse hadát pedig szintén vehetjük 10—14 ezerre.

A török hadak összes létszámát:

Froissart.....	200,000
Schiltperger	200,000
Sansovino	300,000
József rabbi.....	100,000
Le Religieux de Saint-Denis szerint 24,000 gyalogos, 70,000 rendes és 8000 irregularis lovas	102,000 nek mondja.

Az adatok különbsége onnan ered, hogy a négy első mind azt a népet számítja, a mely a sereggel jött, a saint-denisi barát pedig csak a harcolókat; ebből látjuk, hogy a két szemben álló sereg között csekély különbség volt számra, de annál nagyobb értékre és szervezetre nézve.

A magyar haderő szervezete átalakulóban, tehát szervezetlen volt, az oszmánoké pedig szervezett. A keresztény hadakban sem a szervezés, sem a vezetés nem volt egységes, a törökben pedig mintaszerű volt mind a két említett tényező. A nyugatról jött segítő csapat el volt telve lovagi eszmékkel s ennél, meg fegyverzetének nehéz-

ségénél fogva képtelen volt a törökök ellen sikerrel harcolni. A magyar király hadaiban kétféle volt a fegyverzet és kétféle a hadviselés is. A nagyobb tömeg könnyű fegyverzetű volt és hű a régi harczmodorhoz, a kisebb rész, a gazdagabbak, nyugati divat szerint voltak felszerelve, felfegyverkezve és ennek megfelelően harcoltak.

A török hadsereg már ebben az időben két részből állott: állandó hadseregből, melyhez lovasság (szipahi) és gyalogság (jenicseri) tartozott — és a hűbéres hadakból. A nagyobb hűbérek (szaim) 500, a kisebbek (timar) 300 holdnyi területűek voltak s a birtokosok 500 asper jövedelem után állítottak egy lovast.

Soha sem volt kívánatosabb a régi harczmodorhoz, való ragaszkodás, mint éppen ebben az időben. Látni fogjuk a csata folyamának leírásából, hogy a keresztény hadak az egységes vezetés hiánya és egyéb hibák mellett a nehézkes, esztelen lovagi harczmodornak lettek áldozatai.

A keresztény seregben hiányzott az egységes vezetés, de hiányzott az eszme is, mely czéltudatos működést eredményezhetett volna, mert Zsigmond intézkedéseiből és működéséből látjuk ugyan, hogy a dunamenti várak birtokába jutni igyekezett, azért, hogy működési alapja, legyen az ellenség ellen, a melyet birodalma határaitól távol akart tartani, de nélkülözzük a tervszerűséget. Azt vélte-e, hogy a dunamenti várak elfoglalásával elég van téve mindennek; működési tárgya s vonalai mik voltak, nem lehet tudni.

Ebben az esetben működési tárgya a török hadsereglétt volna, erről kellett volna megtudnia, hogy hol van s azokon az utakon, a melyeken leggyorsabban tehetné, átmenni a Balkánon s ott vívni csatát; vagy ha erre nem

ért rá, a Balkán szorosait védelmi állapotba helyezni s a Balkán-vonalon innen központi állást foglalni.

De ő semmit sem tett, a miből azt láthatnák, hogy a török hadsereget tekinti működési tárgyának. Ha nem tudott volna semmit arról, hogy a török Konstantinápoly ostromával fölhagyott, akkor sem lett volna szabad Nikápolynál vesztegelnie, akkor is Konstantinápoly felé kellett volna mennie, mert csak ott lehet az ellenséget tönkre tenni, a hol van.

A nyugati lovagok cselekedeteiből egyebet nem látunk, mint féktelen vágyat arra, hogy kardjukat a törökével összemérjék, a kit gyűlölni tanultak papjaiktól s dajkáiktól, kik rémséges dolgokat beszéltek e — szerintük — hitetlenekről. Olyan messzire már nem gondoltak, hogy érdemesebb dolog és hasznosabb is a derékhatat tönkre tenni, mint valamely jelentéktelen csapatot; ők nem gondoltak Bajezid seregére s boldogok voltak, hogy Nikápolyt ostromolhatják. És ezt is, hogyan! Ostromló seregek nélkül, körülzárólassal, mely felette kényelmes dolog, mert lehet dínomdánomozni, misét hallgatni, imádkozni, s ha mindezekbe beleunnak, a falaknak rohanni.

Az oszmán sereg jól volt szervezve, számottevő gyalogsággal rendelkezett, egyes részei számtalan harctéren együtt harczolva összeszoktak s egy eszmény vezérelte Őket, az, a melyet Mohammed teremtett meg. Ez az eszme az volt nekik, a mi a rómaiaknak Róma nagysága. Azokat a népeket, a melyek a Korán szerint élnek, a közös nyelv mellett a Mekkában való évenként ismétlődő találkozás kapcsolja egymáshoz. A legkülönbözőbb fajkhoz tartozó népek, a nubiai harczos, mohamedán, szláv stb. testvérnek, még pedig édes testvérnek tartja egymást s mindnyájokra egyenlő varázsa van a Korán szavainak.

Meggyőződésből hisznek például abban, hogy „Isten ügyében öntött egy csepp vérnek, Őrségen töltött egy éjnek Allah előtt nagyobb értéke van, mint két hónapi böjtnek és imádságnak“, továbbá „hogyan ki ütközetben esik el, annak bűnei megvannak bocsátva“.

Mohammed vallása a katonai fegyelemnek erős vára. A mohamedán bort nem iszik, kétes hírű nők és a kártya nem lazítják a fegyelmet, mint a keresztényeknél. A keresztény gyűjtő név alatt egymástól élesen elütő, egymást lenéző s meg nem értő népek értendők, amelyek ha össze is gyűlnek, hogy együtt harcoljanak, több kárt tesznek egymásban, mint az ellenségben. Példa reá a kereszties háborúk, s a nikápolyi csata is.

Mikor Bajezid meghallotta, hogy Zsigmond átkelt a Dunán és hogy a dunamenti várakat visszafoglalta, éppen Kostantinápolyt ostromolta. Rögtön föl hagyott e működésével, az ostromló gépeket elégette és Szófia felé indult. Szead Eddin szerint, mikor Aladsa Hiszárhoz ért, a magyar király be akarta keríttetni. Valószínűleg azzal a különítménnyel, amelyet Zsigmond Maróthi János vezetése alatt küldött volt hírszerzés végett előre. Ezalatt Zsigmond, illetőleg a francia had Hagy-Nikápolyt ostromolta, melynek parancsnoka Toghan bég volt, de mert ostromlószerzei nem voltak, körülzárt s kiéheztetéssel remélte célját elérni.

A keresztények szeptember 15-én értek oda, felszólították Toghant, hogy adja át a várat, a mit ez megtagadott. A várívás dicsőségét a francia lovagok maguknak követelték, bár erre való szerszámaik nem voltak, Zsigmond beleegyezett. Közeledési árkokat kezdtek csinálni s a francia had szárnyaival a Dunára támaszkodva délfelől, a dunai hajóhad pedig észak felől zárta el a

várat. A magyar hadsereg és segédcsapatai keletre a vártól, a Duna mentén táboroztak, tétlenségben, mert ügylészik, a magyarok a lovagok fenhéjázó viseletét megorrolták. Ez valamennyi keresztény szövetséges hadban úgy volt. A különféle nemzetekhez tartozó csapatok között ritkán van egyetértés. Irigység és káröröm s minden idegennek megvetése a műveletlenséggel jár, a lovagok míveltsége pedig nagyon problematikus volt. Nyilvánvaló, hogy e tulajdonságok nem növelik a szükséges egyetértést, így volt ez Nikápoly alatt is.

A vár élelemmel jól el volt látva, s erkölcsi erejét napról-napra növelte a francia lovagok ismételt esztelen támadása, a melynek sohasem volt sikere. Bajezid ezalatt Trnovába ért és Evrenosz béget küldte előre, hogy hírt szerezzen, de ez a körülzáró sereg miatt a várbeliekkel nem léphetett összeköttetésbe s célta nem érve, tért vissza urához, jelentvén, hogy a vár körül van véve s onnan hírt nem hozhatott. Bajezid — a mint ezt Mevlána-Irdisz történetíró után Szead-Eddin mondja — maga ült egy gyorslábú lóra s éjjel egy felhőkig érő magas hegyre lovagolt, mely a várhoz közel emelkedett s mennydörgéssel vetélkedő hangon bekiáltott a várba: „Hej Toghán“. Thogán bég éppen a vár fokán volt s a padisah kérdéseire azt felelte, hogy a várban minden rendén van. E feleleten megörülve, visszatért táborába s a keresztények, kik a beszélgetést hallották, az éj sötétségében hiába üldözték. Reggel a csata megkezdődött.

A török hadsereg négy csoportra volt osztva, az elsőben 24,000 gyalog, a mögött csekély távolságra 30,000 lovas és hátul Ublától északkeletre, hol a trnovai út azokat a magaslatokat metszi, melyek az Oszma és a Duna között emelkednek, Bajezid személyes vezetése alatt

40,000 lovas. A 8,000-nyi hűbéres lovasság rajként vette körül a csatarendet, hogy abba a keresztények be ne lássanak s egyéb kikülönítésekre szolgáljanak, a többek között arra, hogy a cserjébe rejtőzött, megkerülésükre szánt magyarokat tartsák szemmel s útjokat állják. Az a 40,000-nyi had, melyet Bajezid vezetett, tartalék volt, vagyis a cselvetésre szánt csapat.

A saint-denisi szerzetes most közölt csatarendjével első tekintetre ellenkezőnek látszik a Szead-Eddin szűkszáví jelentése, mely azt mondja, hogy „a sahiszlam seregét két csapatra osztotta, egyik felét a hitetlenek elébe küldte, hátramaradt felét pedig személye kíséretében lesbe állította“. Ez az ellentmondás csak látszólagos, lényegében a két jelentés egyezik, mert az ellenség nyugtalanítására, a harczrend eltakarására s egyéb kikülönítésekre szánt hűbéres lovasságon kívül csakugyan két főcsapat volt, az egyik, mely a keresztényekkel szemben állott s esetleg maga után csalta az ellenséget, s a másik, mely lesben volt. Hogy az ellenséggel szemben álló csoport is két harczvonalat alakított, azt a részletekbe nem bocsátkozó Szead-Eddin nem tartotta szükségesnek fölemlíteni, beérte azzal, hogy elbeszélésében rendeltetésüket véve tekintetbe, csoportosította csak a sereget.

Bajezid fethnameja szerint a jobb szárnyon álltak azok a csapatok, a melyeket Szulejman sah, Ali pasa nagyvezér, Firuz pasa rumilii beglerbég, továbbá Malkocs bég és Timurtas bég vezettek. A balszárnynon állott Mustafa, Timurtas pasa, az anatóliai beglerbég, továbbá Moham-med, Turkhan, Besir és Tahir karamáni bégek az összes kitűnő bégekkel.

Hogy a keresztények miként rendezkedtek el, nem tudhatjuk, minden arra mutat, hogy nem állapítottak meg

semmi tervet sem s hogy a harcz megindult, még mielőtt a sereg egyes részei tudták volna, hogy mi a föladatuk.

A csatát megelőző éjjel Zsigmond csapatainak egy részét egy cserjébe rejtette, valószínűleg, hogy a megalkulandó föllállítás jobbszárnyát támogassa s a harcz megkezdése után az ellenség balszárnyát megkerülve, hátába üssön.

A keresztény sereg különféle elemeit tekintve, a magyar hadak könnyű lovasságának kellett volna a harczot megkezdeni s a nehéz fegyverzetű nyugatiaknak a magyarok hasonlóan fegyverzett részével azt támogatni s az ellenség soraiba csak akkor behatolni, mikor azt a könnyű lovasság nyilazásával megingatta. De másként történt. A francia lovagoknak nem a józan ész, hanem a lovagias felfogás volt tanácsadójuk, mely az elsőséget nem engedi soha másnak. Coucy és az admirális hajlandók voltak ugyan Zsigmond s a hadi ügyekben tanácsadói — a Garaiak, a Kanizsaiak stb. — nézeteinek engedni, kik váltig mondták, hogy engedjék a magyarokat elől menni, mert ezek a törökök harczmodorát jobban ismerik, mint Ők, s tudnak úgy harczolni, mint a hogy ezekkel kell, de el kellett hallgatniok a Boucicaut, Artois s a többi gondolkodni nem tudó lovag féktelen harcz kedve előtt és mielőtt Zsigmond a harczra vonatkozó intézkedéseket megtette — az angoloktól eltanult módon, a lóról leszállva gyalog megtámadták a törökök első csatavonalának czölöpzet mögött álló jobbszárnyát, — mely elől az oda állított hűbéres lovasság azért ment el, hogy szabad tért engedjen a janicsárok működésének, s — úgylátszik, oly gyorsan értek ahhoz, hogy az íjjal, karddal, handzsárral és részben lándsával felfegyverzett janicsárokat meglepték, olyannyira, hogy azok íjukat nem

használhatták — vagy ha igen — túllőttek a célon, mert Szead-Eddin mondása szerint, „a hadrontó harcosok kardjai jól eltalálták az ellenség nyakát s azért áldozataikon nem is volt látható nyílnak nyoma sem.“ Tehát rögtön kézi tusa fejlődött, melyben a francia lovagok győztek és 10.000 török gyalogost levágtak, a többiek vad futásban menekültek a nyíllövésnyi távolságban mögöttük álló spahik mögé, kiket míg a francziák oda érkeztek, szintén rendetlenségbe hoztak. A jól fegyverzett lovagok támadásának ezek sem tudtak ellenállani s 5000 embert veszítve, húzódtak vissza a lesben álló Bajezid felé. A francziákat hevük elragadta s nem tértek vissza vezetéik lovaikhoz, hogy rendes szokásuknak megfelelően, üldözés céljából lóra üljenek, hanem gyalog mentek a megfutamodottak után, nem is sejtve, hogy a domb mögött 40.000 pihent harczost fognak a török sereg romjai helyett találni.

Ezalatt Zsigmond seregét úgy a hogy elrendezte, utóhadát Garai Miklóstra bízta s a németeket is, kiket a nürnbergi vágróf vezetett, ide osztotta be. A török hűbéres lovasság megtámadta a francziák vezetéik lovait, egy részüket zsákmányul ejtette, más részük futni kezdett hátrafelé, a magyarok a gazdátlan lovak száguldozását látva, mindent veszve lenni gondoltak s maguk is széledezni kezdtek. Zsigmond alig néhány ezer harczost szedve össze, a francziák megmentésére sietett, a kiket Bajezid már körülfogott volt. A saint-denisi szerzetes és Boucicaut azt állítják, hogy a magyarok nem jöttek segítségükre, s a nélkül, hogy harczoltak volna, gyalázatosan megfutamodtak. De hogy ez nem igaz, tudjuk Zsigmond több okleveléből és Schiltperger soraiból is. Már pedig Schiltperger, mint szemtanú, szavahihetőbb,

mint a saint-denisi szerzetes, ki mások elbeszélése után írt s mint Boucicaut tetteinek névtelen írója.

Egy janicsár csapat állta útját, melyet levert s aztán a spahikkal találta magát szemben. A harcz mind a két részről nagy kitartással folyt és egyideig eldöntetlen maradt, némelyek Lazarevits István szerb despota közbelépésének tulajdonítják azt, hogy a csata a törökök javára dőlt el.

A babér nem járt ingyen, a törökök veszteségét — alkalmasint túlozva — 30,000-re teszik a francia források. Bajezid is megsebesült. Muratori szerint Zsigmond emelte ki a nyergéből, de erről a török források nem emlékeznek meg. Mevlana Idrisz elbeszélése után azt beszélik, hogy „a csata és öldöklés hevében egy ördögábrázatú rút hitetlen a szultán feje búbjára sújtván buzogányával, erős ütésével megsértette annak a kedves testét és aranyos nyergéből a földre terítette“. Ha ez az ördögábrázatú hitetlen Zsigmond lett volna, valószínű, hogy megemlíti vala egyik-másik török krónikás is.

Húszezer keresztyén holtteste borította a csatatért sokan fogságba kerültek. Nesri arról értesít, hogy Timurtas fia — Umar bég, ki a csatában jelen volt — neki azt mondta, hogy csak annak az osztálynak kezébe, melyhez ő tartozott, 2000-nél több fogoly esett. A foglyok között volt a nevers-i gróf is, a kinek kiváltására, Zsigmond jóállása mellett, 100 ezer arany forintot vettek föl Rampenda lucca-i születésű párizsi kereskedőtől kölcsön.¹

¹ A bécsi es. levéltárban van Zsigmondnak a velencei dogéhoz intézett Pozségában 1398. június 17-én kelt levele, a melyben kéri, hogy abból a pénzből, a melyet Velence minden évben Magyarországnak tartozik fizetni, adjon évenként 7000 aranyat a nevers-i gróf meg-

Zsigmond a csatatérről Garai Miklóssal és Jánossal, Kanizsai Jánossal és Miklóssal, a johanniták nagymesterével, Neilhae Filiberttel, Fridrikkel, a nürnbergi várgróffal, Cilley Hermannal s több más magyar úrral egy olasz gályán menekült, de nem haza, hanem a Duna torkolatához, honnan az újonnan kinevezett nádort, Bebek Detrét és az új országbiráját, Pásztohai Jánost, Garai Jánossal haza küldte, hogy vigyék hírül menekülését, maga pedig a Fekete-tengeren át Konstantinápolyba hajózott, onnan sok veszély után a Dardanellákon át decz. 19-én Lacroma szigetéhez ért s ugyan-e hó 30-án Spalatóban találjuk. Útja közben Rhodusban is megfordult. Dalmatiából pedig hazatért birodalma szívébe, Budára, hol fogadtatásának — mint a történelemből tudjuk — nem nagyon örülhetett.

A királyon, Garai Miklóson és Jánoson, továbbá a két Kanizsain, Cilley Hermanon, a nürnbergi várgrófon, Neilhae Filibert johannita nagymesteren kívül alig menekedtek meg néhányan a főbbek közül. Az elesettek között volt egy Rozgonyi, Maróthi Dénes, Semsey László, Kapolyi János, Viennei János admirális a fiával, de la Trémouille Vilmos, Bar Fülöp stb.

Az elmondottakból látszik, hogy Zsigmond nem volt hadvezér, mert ha azt a kevés intézkedését, mely megtörtént, az ő fejből és nem a Garaiakéból eredetieknek tartjuk is, nem kerülheti el figyelmünket, hogy azok csak félig vagy sehogysen hajtottak végre, már pedig nem elégséges jól intézkedni, hanem végre is kell azt hajtatni. Ezért mondják — helyesen — hogy a háborúban majd-

váltására fölvelt 100 ezer arany forintnyi kölcsön törlesztésére Rampendá-nak. (Din de Responde, Digne Raponde.)

nem minden a vezér egyéniségétől függ, a ki, ha nem tud parancsainak érvényt szerezni, hiába eszel ki jó terveket.

Zsigmond, mikor Bajezid közeledését megtudta, Trnova felé küldte Maróthi Jánost azért, hogy a törökök erejét kikémlelje s arra törekedett, hogy a harcot a magyarok kezdjék meg, mint a kik ismerik az oszmánok harcmódját. Ez az intézkedés, ez a szándék helyes volt. Szeme előtt lebegett hát annak fontossága, hogy az ellenségről bírt kell szerezni, de ezt csak tökéletlenül hajtatta végre, beérte azzal, hogy Bajezid közeledéséről s úgy látszik, haderejéről bizonyosságot szerzett, de már a csatát közvetlenül megelőző órákban elmulasztotta az ellenségnek fölállítását megismerni. Sem ő, sem a francziák nem tudták azt, hogy azok a csapatok, a melyeket maguk előtt látnak, a török seregnek csak egy részét teszik, pedig egy-két járőr kiküldésével megtudták volna, hogy Bajezid számos harcossal a domb délkeleti oldalán áll. Ezt tudva pedig, aligha mentek volna a veszedelem torkába.

Az a szándéka, a mely szerint a magyarokkal akarta a harcot megkezdeni, a helyzet és körülmények helyes megítélésére vall, de végrehajtása hajótörést szenvedett esélytelenségén; övéinek sem tudott parancsolni, nem hogy az idegen lovagok szót fogadtak volna neki. Ez pedig nagy baj volt, talán még nagyobb, mint az, hogy az ellenség haderejének szétszétválásáról és fölállításáról nem volt tudomásaimért ha az övéi kezdik meg a magyar hadviselés elvei szerint a harcot, e közben a domb mögé is kerültek s látták volna, hogy ott csel van vetve, és a derékhad nem rohant volna feje veszetten, az egybevágó együttműködés hasznosságáról megfélekezve, szétszaka-
dozva, kisebb-nagyobb csoportonként a veszedelembé,

hanem a lovagokat együtt tartva, akkor és oda vezette volna, a mikor és a hová a viszonyok követelték.

E csata elvesztéseért első sorban Zsigmondot illeti a felelősség, mert minden azon múlt, hogy nem tudott parancsolni s valószínűleg — gyöngé emberek módjára — azt sem tudta, hogy hol a feje s kipkedve-kapkodva, megfedkezett annak végrehajtásáról, a mit tenni szándékában volt. Maróthit szemrehányás nem illetheti, ő megfelelt speciális föladatának, és megfoghatatlan Köhlernek az a megjegyzése, hogy: „Er (Maróthi) brachte am 27. September die Nachricht schleunigst zurück und entschuldigte sich sehr geschickt, den Feind nicht angegriffen zu haben, um den Franzosen diese Ebre zu lassen.“ — Nem kellett magát mentegetnie, mert akkor érthette volna szemrehányásba 5000-nyi különítményével megtámadja az együtt talált nagyszámú török hadat, a mit — igen bölcsen — nem tett. Visszatérve, nem folytathatta fáradt, nehéz fegyverzetű harczosaival a kémlelést, e czélra Zsigmondnak friss csapatot kellett volna küldenie. Bajezid ellenben jó hadvezér volt, messze előre küldte Evrenosz béget, megismerte, legalább megközelítőleg, az ellenség erejét, kémeket küldött ki, a kik a térség minden zege-zugát jól átkutatták s megtudta, hogy Zsigmond jobbszárnyán, a cserjésben csapatok vannak elrejtve, s nem mulasztotta el megfigyelésüket, csapatot állítván velük szemben, a mi által helyükhöz kötötte őket annyira, hogy föladatukat, a török sereg hátába való kerülést, nem teljesíthették.

Bajezid nem tartotta magát a szokásos harczrendhez, a hűbéres lovasságot nem a szárnyakra állította, hanem a fölállítás elé, hogy serege ezektől takarva, rendezkedhessek el, egyes részeire pedig külön föladatokat bízott. E szerint tehát a viszonyokhoz alkalmazkodott, nem en-

gedte magát a chablon által béníttatni és seregének tetemes részét cselvetés végett tartalékban tartotta, mert a mint már ezt egy XIV. századbeli arab kézirat mondja „a hadviselésnek alapja a cselvetés“.

Bajezid jobb taktikus volt, mint Zsigmond, de a stratégiához is jobban értett, mint ez. Mikor a keresztényeknek ellene való készülődését meghallotta, azonnal felhagyott Konstantinápoly ostromával és a körülmények teremtette új hadműködési tárgy — a keresztények hadserege — felé ment, jelző nevéhez illő gyorsasággal. Erre ugyan ebben az esetben nem is volt olyan nagy szükség, mert a keresztények Nikápoly alatt duzzogtak egymásra és szabad idejükben ostromlósdit játszottak, tehát nem volt ok attól tartani, hogy a Balkánon nálánál előbb jönnek át.

Ismétlem, hogy minden jel arra mutat, hogy a keresztényeknek nem volt megállapított tervük, ők Európát a Dunánál akarták megvédeni, s ha egyáltalán gondolkodtak, azt gondolták, hogy majd *úgy* megijed tőlük az oszmán, hogy baj nélkül érhetnek álmodozásaik tárgyához, a szent sírhoz.

A francia krónikásokból látni, hogy ők a Duna mentén akartak a Fekete-tengerig menni, hogy onnan talán velencei és genuai hajókra ülve, juthassanak Syriába, de e tervük csak ábrándozás volt. E menet biztosítására nem történt semmi, s jobb oldaluk teljesen védetlen lett volna, mert nem szállták meg a Balkán-átjárókat.

Zsigmondnak volt-e szándékában a Balkánon átmenni s a török derékhaddal attól délre megütközni, nem tudom, de azt látom, hogy nagy hibát követett el azzal, hogy a relatíve jelentéktelen Nikápoly által az összes keresztény sereget helyéhez kötni hagyta. Az nem mentség,

hogy azért nem igyekezett a Balkánt előbb elérni, mint Bajezid, mert veszedelmesnek tartotta háta mögött a török kezében hagyni Nikápolyt, mert e vár fontos volt ugyan bizonyos tekintetben, de a 100 ezeryi sereghez viszonyítva, annyira jelentéktelen, hogy egy szemmeltartására rendelt különítmény hátrahagyásával bátran elindulhattak volna. Ennél sokkal nagyobb veszedelemmel járt a csatának a Dunához oly közel való elfogadása; e folyó, melyen az igaz, hogy czirkált néhány magyar hajó (a velencei és génuai hajóhad a Duna torkolatánál vesztegeltek megfoghatatlan módon, csak egy-két gályájuk volt a Dunán) csak alig néhány száz lépésre volt a csatától mögött!

Megfoghatatlan, hogy Maróthtól Bajezid közeledését hallva, mégis meg hagyta magát, úgy szólva táborozási helyén, lepi, és hogy nem ment vissza az Oszma mögé, hol ennek balpartján olyan állást talál, melynek mind a két szárnya védve van, a bal a Duna s a rajta czirkáló magyar hajóhad által, a másik pedig azokkal az ingóványokkal, a melyek délre a Dunától az Oszma balpartján terülnek el.

Ha azok a honvédelemre vonatkozó elvek, a melyekre Zsigmond ismertetett tervezete s törvénye alapult, érvényre jutottak volna, ha az 1435-iki törvényeket végrehajtották volna, Magyarországnak olyan hadereje van már a XV. század közepén, mint Európa egyik országának sem, még jóval később sem. De a törvény csak írott malaszt maradt. Azok a királyok, kik a Zsigmond halála és a Mátyás trónralépte közötti időben ültek a magyar trónuson, nem igen szereztek a törvényeknek érvényt és semmi sem teszi uralkodásukat a hadügyre vonatkozólag emlékezetessé. Albert 1439-ben ország-

gyűlést tartott s az ezen hozott törvény 6-ik cikkelye ismét megerősítette a Zsigmond törvényében is kimondott elvet, a mely szerint a király saját költségén köteles bandériumot tartani s az országot megvédelmezni és világosan kimondja, hogy az általános insurrectiónak csak akkor van helye, a mikor a király, a főpapok és egyéb urak bandériumai nem volnának képesek az ellenséget visszatartani; továbbá, hogy a fölkelt nemesség — mint azt az aranybulla is tartalmazza — az ország határait túllépni nem tartozik. Tehát semmi egyéb, mint a régi intézkedések közül azoknak ismétlése, a melyek a királyra hárítanak mindent, a mi a támadó-háborúra vonatkozik s a melyek a nemesség katonai köteletségét a szó szoros értelmében vett védelemre — az ország határain belül — szorítja. Hogy az ország tanácsában résztvettek ezt határozták, onnan van, hogy a király idegen volt s az Anjouk idejétől kezdve történekből látták a magyarok, hogy az idegen királyoknak családi érdekei nem azonosak a nemzetével és semmi kedvet sem éreztek idegen érdekért a külföld csatáit végigfutni. Meg kell gondolni, hogy a nemzet többsége soha sem volt fanatikus s ebben az időben, de talán még később sem volt a töröknek a Balkán-félszigetből való kiűzésének szükségességétől áthatva. Látjuk, hogy a keresztes háborúk idejében sem ragadt a magyar nemzetre az a láz, melynek hatása alatt annyi ezer európai ember ment keletre szerencsét próbálni. A vidéken lakó, politikával nem igen foglalatoskodó nemesség nem látott oly nagy veszedelmet a töröknek szomszédságában való megtelepedésében, mint az ország ügyeivel foglalkozók s azok, kiknek alkalmuk volt a külföldi, megijedt fejedelmek és különösen a pápák követeivel

találkozni, a kik a mutatkozó veszedelmet nagyobbítva tárták eléjük s a törökök vallását pogánynak nevezve, azzal szemben a gyűlöletet szították. Hunyadi János az udvar körében nőtt fel, hol sok idegen pap fordult meg, s az ottani levegővel a vallásosságnak azt a nemét szívta magába, a mely gyűlöletre tanít, gyűlölni mindenkit, a ki nem keresztény. Tagadhatatlan, hogy e gyűlölet mellett a hazaszeretnek is volt helye szívében s e két ellentétes érzület: a szeretet és gyűlölet hatása alatt lett belőle az az önzetlen vitéz, kinek tettei bámulatra ragadták kortársait és az utódokat egyaránt.

Hunyadi, Ország Mihály, Rozgonyi és többen figyelemztették a nemzetet, hogy a török fenyegeti határukat s hogy a király serege s a többi bandériumok aligha lesznek elégségesek az országot megvédelmezni, de a lelkesedés, melylyel hatni akartak, nem igen ragadt át a többségre, mert Titelnél, hol az ország hadrakelt fegyveres népeinek gyülekeznie kellett, nemcsak kevesen jelentek meg s azok is nem igen bánták és szívesen oszlottak szét, mikor a vérhas kezdte soraikat ritkítani. Ulászló sokkal rövidebb ideig uralkodott, mintsem a hadügy fejlődését előmozdíthatta volna s az a hadjárat, melynek áldozata lett, nem volt népszerű. Ezt abból is látjuk, hogy ismét sokan vonták magukat vissza s az ország elégnek vélte, hogy a *lucrum camerae*t fölemelte. Csakis Hunyadinak lehet köszönni, hogy mégis összeverődött annyi fegyveres, hogy azt a fényes hadjáratot viselhette, mely örökké tartó babérokot fűzött a magyar zászlók köré. Nis bevétele s a fölszabadítására jött pasák seregeinek leverése, Szófia kézrekerítése, a november 3-iki ütközet, melyben a háromszorta erősebb török derékhad fölött diadalmaskodott s végre a kunoviczai

győzelem teljesen az ő érdeme, ő szervezte a sereget, ő vezette s ő verte meg az ellenséget abban az esztendőben, melyben fia, a nagy Mátyás született, ki olyanná szervezte a magyar hadat, mint a milyen soha sem volt.

De még e fényes győzelmek sem voltak képesek a török ellen — az ország határán túl — viselendő háborút népszerűvé tenni. Hiában buzgólkodott Julián bíbornok, a rendek az újabb háborút nem ellenezték ugyan, de az általános fölkelést még sem ajánlották föl. Különböztették-e, nem-e, hogy olyan ellenség ellen, mint a török, pusztán passiv ellenállással, az ország határain belül való működésre szorítkozva, nem lehet a hazát megoltalmazni, nem tudjuk, de azt hiszem, hogy a tárnádolagos védelemre irányuló intézkedéseket nem tudatlanságból, nem is önzésből ellenezték, hanem azért, mert a törökben, a mint már mondtam, nem láttak olyan ellenséget, a mely az ország fennállását veszélyezteti s nem féltek annyira hatalmuktól, mint nyugati szomszédaik, kik velük akarták magukat raegvédelmeztetni, s e szolgálatot olyan Ígéretekkel fizették meg, a melyekben nem igen bíztak. Hogy nem ok nélkül látjuk a történetből, mert azokból a török háborúkból, a melyekbe a pápák a magyar nemzetet bevonták, csakis nyugati Európának volt haszna, a magyarnak bizonyára nem, mert a renaissance útjának elején megállani éppen ezek az elkerülhető háborúk kényszerítették, és a nyugatiak ígérete be nem tartásának köszönheti azt a másfél századig tartó török járom bénító hatását, melytől csak drága áron, egy nem kevésbé bénító járom fölvevésének árán menekedett meg, mely nemzeti önállóságát és függetlenségét tette semmivé.

Mátyás belátta, hogy az eddigi hadszervezet az ország integritásának megóvására tökéletlen, de neki nagyobb ambíciója is volt, mint a határokat megvédeni, ő hatalmasra akarta birodalmát tenni, mert maga is hatalmas óhajtott lenni. Az ilyen emberek céljainak nem megfelelők a militáris hadak, nekik nem okoskodó, hanem minden pillanatban bárhová menni kész hadak kellene, ilyenek pedig csupán a zsoldosok. Zsoldost kapni az 8 idejében könnyű volt; sok dologtalan proletárius volt mindenütt, a kik szívesen szegődtek a fejedelmek szolgálatába, így keletkezett a magyar állandó hadsereg, mely Európában, a törökén kívül, az első volt. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az állandó hadsereg eszméje Mátyás agyában született meg, mert nálunk már Zsigmond, sőt az Anjou-házbeli királyok intézkedéseiben is látszik az erre való törekvés — de ezek zsoldos csapatait, valamint a francia compagnies d'ordonnance-okat csekély számuknál fogva nem lehet állandó hadseregeknek, legföljebb állandó csapatoknak nevezni.

A földesuraknak nemcsak nálunk, de nyugati Európában mindenütt, kedvetlenül harczoltak, a mi aztán mindenütt a zsoldos csapatok szaporítására és állandósítására vezetett.

Haderejének tökéletesítésére intézkedett az 1458. évi december 6-ára összehívott szegedi országgyűlés, mely a következő év január havában azt határozta, hogy a vármegyei bandériumokba a jobbágy talán nemesek egy^ a birtokosok minden húsz jobbágy után egy-egy fegyverest kötelesek állítani, kiket a király évenként egyszer három hónapra fegyver alá hívhat s az ország határain túl is vezethet, a fejenként fölkeltek pedig szükség esetén kötelesek addig fegyver alatt maradni, míg a

király akarja. Továbbá az 1467-iki országgyűlés, mely a pénzügyeket rendezte, jól tudván, hogy a zsoldos hadak csak addig érnek valamit, míg rendszeren fizetik. A rendek elé terjesztett javaslata, mely szerint a kamaranyereség és harminczad eltörültessek és helyükbe kincstári adó és koronavám lépjen — elfogadott. Amaz portánként húsz dénárba rúgott, de ha egy portán két vagy három jobbágy lakik, ezek 30, ha négy *ty* 40 dénárt fizessenek együtt. Eddig sok úrnak jobbágya a kamaranyereség fizetése és a vám alól föl volt mentve, most kimondatott, hogy a jobbágyok kivétel nélkül, még a király jószágain élők is, továbbá a jobbágytalan várnemesek s az egyházi nemesek, a jászok, kunok, oroszok és tatárok is kötelesek adót fizetni.¹

A pénzügyeket rendbe hozva, az állandó hadseregnek nemcsak szervezésére gondolt, de annak a honvédelem régi elemeivel való összefüggésbe hozatalára is. Fraknoi szerint serege a hűbéres fejedelmek hadával 163,000-re tehető.² Ily számú hada a törökön kívül senkinek sem volt Európában. Sajnos, hogy szabatosan szerkesztett adatunk, olyan, a melyből Mátyás seregének szervezetét s hadviselési módjának elveit rekonstruálhatnók, nincsen. Legbecsesebb adatunk a nagy királynak az a levele, melyet az egri püspökhöz, mint nápolyi követéhez intézett,³ továbbá az a kimutatás, melyet a firenzei állami

¹ Ennek az országgyűlésnek végzései nem maradtak fön korunkig. Fraknoi szerint csak az az egyetlen töredéke ismeretes, melyet a pozsonyi káptalan könyvtárában őriznek.

² Szárazföldi hadsereg 148,000, hajóhad fegyveresei 10,000, rácz lovas martalócok 6000 = 163,000.

³ Eredetije az orsz. levéltárban Budapesten; magyar kivonatát a Hadt. Közlöny 1890. évfolyamában Kőszeghy Sándor tette közzé.

levéltárban „a fölséges magyar király szárazföldi és vízi hadereje a törökök ellen“ cím alatt őriznek¹ és végre Bonfinius műve.

Az egi püspökhöz címzett 1481. márczius 10-én kelt leveléből látjuk, hogy gyalogsága, lovassága, tüzérsége s műszaki csapatai is voltak és hogy serege nemcsak fegyvernemek, de csapatnemek szerint is tagolódott. Lovassága két csapatnemből, ú. m. nehéz és könnyít lovasokból állott, az utóbbiakat a király is huszároknak nevezte. Gyalogsága is többféle volt, ú. m. könnyű, nehéz, továbbá pajzsos és puskás. A tüzérségre vonatkozólag csak azt látjuk belőle, hogy kétféle ostromló ágyúfélei voltak, olyanok, melyeket puskaporrall töltöttek — bombardák — és a régi időtől ismert ostromló-gépeknek különféle nemei, a lövő- és hajító-gépekhez (*machina jaculatoria*) tartozó parittyá-gépek (*Cfundae*), melyeknek végén a parittyás hajító-rudakat ellensúlyyai emelték föl vagy eresztették le, de mert az ellensúly gyakran nem volt elegendő, kötelekkel helyettesítették azért, hogy az emberek ezeket lefelé húzva, emeljék föl a hajító rudat.

A levél ide vonatkozó részének — melyben Hydruntum jövendő ostromáról van szó — Katona szövege után fordítása a következő: „Hírül kaptuk egyszersmind, hogy Hydruntum úgy van megerősítve a törökök által, hogy sem a bombardák, sem az egyéb fajta hadigépek (*machinae bellicae*) a sánczoknak (*agger*) és erődítéseknek (*munitiõibus*) nem árthatnak sokat. Miért is az én

¹ Közölte Óvári Lipót a Századok 1834. évfolyamában.

² Katona: „Historia critica reguin hungariae-stirpis mixtae“ tomulus IX ordine XVI pag. 308—319.“ írottakból fordítva.

tanácsom az volna, hogy a nagyobb parittya-gépek (*fundae majores*) alkalmaztassanak az ostromlásra, hogy azokkal ostromoltassanak a körülzártak. Nekünk ugyan van nyolcz Segniában (Zeng), a melyeket, ha tetszik, szívesen oda küldünk, ha ő Felségétől erre fölkéretünk. Küldeni fogunk egyszersmind kötelekkel (*funibus*) kezelt parittya-gépeket (*fundihula*) és más ily gépekhez szükséges szerszámokat. Mert ezek a mi véleményünk szerint az ostromlásra alkalmasabbak lesznek, mint a bombardák, különösen, ha ez a város köves talajú, mert a felülről hulló kövek többet rombolnak, mint a bombardák lövedékei.¹ És kevesebb költségbe kerülnek a lőpor miatt, a melynek megszerzése sokba kerül. A parittya-gépekhez semmi egyéb nem szükséges, mint kő. És ezek egyike három bombardával is fölér a kőhajításban.“

A levélnek egy másik helye érdekesen és jellemzően szól a sereg egyes elemeiről.

„Hogy azonban Atyaságod katonaságunk viszonyait felséges Urunkkal, királyunk — és Atyánk — Ferdinánddal megismertesse, tetszett nekünk, hogy a katonaság különféle rendéit leírjuk, hogy megismerve, Ő Felsége tudhassa, hogy mennyit és mely rendből kíván magának küldetni. Tudhatja Atyaságod, mert saját szemeivel is látta gyakran, hogy a katonaság nálunk három rendre

¹ Quae eaduntur desuper lapides, plures obruerunt, quam si traherentur ex bombardis. . . Ebben az időben a lőporral töltött ágyúnak hatása még csekély volt; rést löni velük alig lehetett, a falak még nem voltak földhányásokkal erősebbé téve s a bennük esett kevés kár következtében lehulló anyag nem töltötte ki az árkot annyira, hogy azon keresztül lehetett volna menni. A parittya-gépeket általában inkább kedvelték, mert eredményük nagyobb és biztosabb volt s a kezelő legénységre kevesebb veszedelemmel járt.

tagolódik: Az első rend a *nehéz lovasok*, kik negyedévenként 15 aranyat kívánnak minden ló után. A másik rend a *könnyű lovasok*, kiket huszároknak nevezünk; ezek negyedévenként 10 forintot akarnak minden ló után. A harmadik rend a *gyalogság*. Ezek is különfélék. Némelyek *könnyű gyalogosok*, mások *nehéz fegyverzetűek*, vannak *pajzsosok* is. A könnyű gyalogosok 8 aranyat kívánnak egy negyedévre. A nehéz fegyverzetűek és pajzsosok, mert fegyvereiket és pajzsukat hordó apródokra és szolgálókra is van szükségük, s ezeket használati szükségből el kell tartaniok, a fegyverekhez és pajzsokhoz mindenik két személy zsoldjával többet. Vannak ezeken kívül még *puskások* is, kik tudnak e fegyverekkel és pisztolyokkal bánni, de sem nem oly serények, sem nem oly használhatók a lövöldözésre, mint a gyalogság (íjjal ellátott), hanem azért a pajzsosok után az összecsapás elején, t. j. mielőtt birokra kelnének, nemkülönbén a várak ostrománál és védelménél a legjobbak. Ezek is annyit akarnak, mint a gyalogosok. Mi pedig megtartjuk azt a szokást, hogy bármily számban legyen is a gyalogság, annak ötödrésze mindig puskásokból álljon. Mindezeket jól megértve, ő Felsége válaszszon, hogy mennyit akar mindenik rendből. Mi aztán, a mikor jól megértettük ő Felsége akaratát, mindezekből szívesen küldünk azzal a föltétellel, hogy ő Felsége vagy ide küldje a zsoldra való összeget, vagy pedig ha úgy tetszik, hogy mi saját pénzünkben oszszuk ki azt, küldjön ide valakit övéi közül, vagy bízza meg a zenggi tisztelendő atyát, hogy vessen számot a katonaság fölött és a mennyiben mi magunkat azoknak küldésében kiteszszük, levélben tudósítson bennünket, hogy hol és mikor kapjuk meg a reájok költött ösz-

szeget. Hogy azonban ő Felsége a katonaság szokásait és erkölceit ismerje: a nehéz fegyverzetűeket mi falgyanánt tekintjük, kik helyükből ki nem mozdulnak, ha egy helyen kell mindannyinak meg is halni. A könnyű fegyverzetűek pedig alkalomszerűen csapnak ki s ha kifáradtak vagy nagy veszélyt sejtene, a nehéz fegyverzetűek mögé vonulnak s ott veszteglenek, mígnem megújult erővel s visszanyert bátorsággal megragadva az alkalmat, újból harczra törnek elő. Végül az egész lovasságot és puskásokat a nehéz fegyverzetűek és pajzsosok veszik közbe: éppen úgy, mint mikor vár-erősségben vannak; mert a nagyobb pajzsok egymásra téve, körben mintegy várat alkotnak s helyettesítik a falakat; ezzel védve a gyalogságot s mindannyiát, kik a körben vannak, miként ha sáncból vagy erősségből harcolnának s kedvező alkalom adtával kirohannak, a mint azt Atyaságod, ki több hadjáratainkban résztvett, saját szemével gyakrabban láthatta.“

És tovább:

„Ha pedig ő Felsége Hydruntumot (Otranto) akarja bevenni, a mi véleményünk szerint jól tenné, ha ennek bevételehez Magyar Balázs kapitányunk tanácsával élne és őt rendelné az ostrom élére. Minden szükségeseket, t. i. vesszőket a sövényhez s más az ostromhoz szükséges fákat, az ő szándéka és tanácsa szerint kellene beszerezni: mert hiszszük, hogy mindez kevesebb ember-vesztéssel és Ő Felségének nagyobb kényelmével gyorsabban eszközölhető így.“

A levél így végződik:

„Beszéli továbbá, hogy ő Felségének nincsenek tűzerei, tehát a legjobb mesterei, a kik tudnak az ágyúkkal banni;

nemkülönb azt is mondják, hogy nincsenek ácsai és kerékgyártói. Ha ez így van, kérjük ő Felségét, ne titkolja nélkülözéseit előttünk, mert kárát vallhatja, mivel mi mindent, a mi csak szükséges, nagy mennyiségben küldünk, hogy ezekben szükségét ne szenvedjen.“

A firenzei kimutatás már több részletet tartalmaz. Látjuk belőle, hogy vonata 3000 szekérből állott, hogy 30 ágyútalpas bombardája, 30 hosszú ágyúja (*cerbottana dette prisside grandi*) s 24 kétkerekű lövedék-szállító taligája, 72 ágyútalp-nélküli bombardája, melyeket 12 szekéren szállítottak, 10 tüzes lövedékeket vető bombardája, 8 falbontó bombardája s több más ostromló-gépe volt, melyek a szárazföldi hadsereghez tartoztak. Tehát 158 ágyúféle. Ez 1472-ben igen sok volt, ha tekintetbe vesszük, hogy a francia királynak 1494-ben, mikor seregével Itáliába ment, csak 140 ágyúja volt. La Marche „Estat sur la maison de Bourgogne“ című művében azt állítja ugyan, hogy 1474-ben a burgundi fejedelemnek 300 ágyúja volt, de ezt nagyításnak kell vennünk. Susane is annak tartja, mondván: „on devra tenir compte des exagérations du courtisan“. Ebbe a nagy számba különben a várak és városok védelmére nem mozgósítható ágyúfélét is bele vannak számítva.

Bonfinius adatainak egy részét alább fogjuk ismertetni. Az 1479-iki hadjáratához 148,000 emberből álló hadsereg fölött rendelkezett; ebből 86,000 gyalogos, 62,000 pedig lovas volt. A gyalogságból pajzsos és számszeríjas 4000, puskás 4000, a többi részint íjjal, részint lándsával felfegyverzett. A lovasságból 16,000 nehéz fegyverzetű.

Mátyás seregének szervezetéből látjuk, hogy számolt ellenségeinek különféle hadviselési módjával. Gondoskodott arról, hogy a nyugatiak nehéz fegyverzetű lovas-

sága ellen, a török könnyű lovassága és számos gyalogsága ellen hasonlókat állíthasson. Azonban nemcsak nehéz lovassága, de huszársága is úgy volt fölszerelve, hogy a nyugati lovasság ellen is használhatta, mert pánczélinge, pajzsa, sisakja volt, de e mellett könnyen mozgott, nem volt oly nehézkes, mint amaz s minden husár egymaga is ember volt a talpán, nem szorult segítségre, mint a lovagok, kik magukkal tehetetlenek voltak, ha szolgáik elmaradtak. Az ő husárjai tehát olyanok voltak, mint a mai könnyű lovasság, mely a nehéz és a könnyű lovasság előnyeit egyesíti magában s egyaránt használható hírszerzésre, az ellenség nyugtalanítására, üldözésre s az ellenség soraiba való betörésre is.

A seregnek részletes tagozását nem ismerjük, az idézett firenzei kimutatásból azonban azt látjuk, hogy a magasabb egységek szám szerint nem voltak kiegyenlítve, hanem nemzetiség, terület, kiegészítési mód és fegyverzet szerint alakultak. Ilyenek voltak az úgynevezett fekete sereg, a magyar lovasság és gyalogság, székely lovasság és gyalogság, a puskások, az erdélyi magyar és oláh hadak, az oláh havasalföldi és szerb auxiliaris csapatok stb. Ha az 1479-iki 148,000-nyi sereg tagolását veszzük szemügyre, azt látjuk, hogy benne 62,000 lovas áll 86,000 gyalogossal szemben, tehát a gyalogság nagyobb számú. E viszony azonban a tisztán magyar hadaknál s a zsoldosoknál megfordított volt, mert ha a fentebbi számból a 70,000-nyi auxiliaris csapatot leszámítjuk, a fennmaradt 78,000-nyi had 42,000 lovasból és 36,000 gyalog harcosból áll. A gyalogság tehát a seregnek 46 %-a. Az akkori viszonyokat tekintve, ez is sok.

A gyalogság legjobb része, úgy látszik, a fekete sereg volt, melyet 1463 körül szervezett a zsoldjába fogadott

cseh rabló-csapatokból, de azért nagyon téved, ki azt hiszi, hogy a fekete sereg volt győzelmeinek főtenyezője, mert nem kell elfeledni, hogy akár a török, akár a nyugatiak ellen harczolt, még mindig a lovasság volt a főfegyvernem s hogy a gyalogságnak is számra nézve kisebb részét tette a fekete sereg, mely 10,000 főnél nem lehetett több. Ezt mutatja legalább a reá fordított 400,000 arany forintnyi költség, mert átlag 40 arany forintba került egy-egy zsoldos. A szárazföldi hadakon kívül vízi hada is volt és pedig a többször említett firenzei kimutatás szerint (valószínűleg 1479-ben) 330 hajóféle, melyek közül 16 igen nagy gálya, mindenik 44 evezős. A legénység 1700 lánás, 1200 pajzsos és 7100 újasz. A hajókon elhelyezett ágyúfélék száma 304; melyek között négy nagy bombarda, 100 cerbottana s 200 kézi ágyú. (Itt meg van jegyezve, hogy a bombardáknál 3—3 ember teljesíti a szolgálatot s hogy ezek százfontos lövedékeket vetettek.) Az említett 330 hajón kívül vult még Nándor-Fej érvárnál 34 naszád is, a melyek mindenikén egy-egy hosszú cerbottana volt elhelyezve s megszálló legénysége, a 18 evezősön kívül, 18 puskából és két tüzérből állott. E cerbottánákból 40 fontos lövedékeket lőttek. A kimutatás említi, hogy „van még nyolcz nagy bombarda 8 nyolcz nagyobb balista, trabucco, és négy magasra vető nagy bombarda, melyeket köznyelven mostari-nak (mozsár) neveznek, továbbá 20 dézsa alakú nagy bombarda, melyek 150 fontos gyújtó köveket (lövedéket) vetnek.

Szintén a firenzei kimutatásból látjuk, hogy e hajók táborerősítési szerszámokat is vittek magukkal, mert azt mondja, hogy: „midőn e hajóhad parthoz közeledik, módjában áll az e célra hozott pónnákkal, rudakkal s lán-

czokkal két óra alatt egy oly várat állítani föl, mely 7—8 ezer harczost fogadhat magába, s a hajóhadat a szárazföld felől fedezi. E vár 40 bombardával, taraczkal és serpentinával volt fölszerelhető.

Szentkláray szerint e naszádosok nagyobb része déli szlávokból állott, kiket kipróbált hűségű vajdák alá helyezett Győrött, Komáromban, Keviben, Budán, Féterváradján, Zalánkeménben és Ziraonyban, kik a zsoldon kívül allodiumokat kaptak. A naszádosok mindenütt követték és támogatták a parton haladó szárazföldi hadsereget. Mátyás kiváló gondot fordított a hajóhadra 8 annak szervezetével 1476-ban készen volt s többször vette hasznát; a többek között az 1480-ik év november havában, mikor a Rozgonyi vezette hajóhad, Brankovics naszádaival egyesülve, éket formált s a Kazánban megverte és elsüllyesztette a török hajórajt.

Mátyás kitűnő szervező volt; egy olyan elemet vett föl hadaiba, melyre az ő korában még nem igen voltak nagy tekintettel t. i. a gyalogságot. Éz nyugaton eddig csak Helvetiában és Csehországban érvényesült igazán, ott a hol a nép öröklött balitéletek ellen küzdött. Látni fogjuk különben más helyt is, hogy a hadviselésben epochalis változások leginkább néphadseregekben, forradalmi hadakban, s nem fejedelmiekben, történtek. Ezenkívül egy a magyaroknál ugyan meglevő, de a XV. század utolsó évtizedeiben nem eléggé méltányolt elemet, a könnyű lovasságot rendezte és gondozta, a mivel megteremtette a huszárokat, kikre nem ok nélkül vagyunk büszkéek. Az ágyúkat is jelentőségre juttatta nemcsak az ostromoknál, hanem a tábori harczban is, különösen a szekérváraknál s a megerősített táborok védelménél is. Különbséget tett a lövésre meg a hajításra szolgáló ágyú-

félék között A mikor 1468-ban Csehországba ment, seregében a taraczkokon kívül 50 nehéz ágyú volt.

Ausztriai hadjáratának leírásából látjuk, hogy milyen czéltudatosan működtette ágyúit, hogy Klosterneuburgnál a Dunát kereszttüzükkel elzárja. Gyalogságának magva az úgynevezett fekete sereg volt, de nem kell hinnünk, hogy gyalogságának csupán csak azok a cseh rablók adtak jelleget, kiket a Giskra leverése után zsoldjába fogadott, hiszen ismeretes, hogy gyalogságát török mintára „ad imitationem janicerorum Turcicorum“ szervezte. Ismerte a régiek hadviselési módját s azokét is, kik ellenségei voltak s ezeknek tekintetbe vételével szervezte és harcoltatta hadait.

Róla is elmondhatjuk azt, a mit Napóleon mondott Nagy Frigyesről, hogy semmi olyat nem tett, a mit az előző évszázak hadvezérei ne tettek volna. De ez semmit sem von le nagyságából, mert nem valami új föltalálásában, hanem, minden körülmény között, a viszonyoknak megfelelő leghelyesebb etalálásában áll a genialitas.

Bonfinius leírásából ismerjük seregének a bécsújhelyi gyakorló téren való föllállítási alakzatát, de őrizkednünk kell azt normális föllállításnak venni, mert ő úgy állította föl seregét, a mint azt a körülmények parancsolták és minden bizouynyal másként a csatatéren, mint a gyakorlótéren, mert e két helyen nagyon is különböző tényezők jönnek tekintetbe. Könnyű lovasságát előre küldte s a gyalogság közöl is a lövészeket elől, mint a rómaiak az antesignanusokat, aztán a pajzsosokkal körül vett lándzsásokat. Az előre küldött könnyű lovasságnak rendeltetése volt: ha németekkel vagy csehekkel volt dolga, az ék hegyét megtámadni, rendetlenségbe hozni, ha a törökkel, annak előhadát, az irreguláris lovasságot távol

tartani, egyszóval a harczot megkezdeni s a betörésre való utat a derékhad számára egyengetni. A derékhad, a mely gyalogságból és nehéz lovasságból állott, a körülményekhez képest két vagy három harczvonalba alakult, e harczvonalakban a pajzsosok védelme alatt álltak a puskások, hogy — Mátyás szavaival élve „az összecsapás elején t. i. mielőtt birokra kelnének“ — lövéseikkel az ellenség sorait rendtelenségbe hozzák, és hogy a nyomukban jövő lándsások betörését megkönnyítsék. A nehéz lovasság ide beosztott részének helyét meg kellett állania, e mögé vonult vissza szükség esetén a könnyű lovasság s ezen tört meg az ellenség fegyvereinek éle. A derékhad után következett a nehéz tartalék: lovasság fedezete alatt a szekérvár. A nehéz lovasság e részének földadata volt a döntő pillanatban való beavatkozás.

A szekérvár, a futólagos erősítés e régi helyettesítője, erősített tábor hiányában arra szolgált, hogy a csapatok visszavonulása esetén benne menedéket találjanak.

Az elmondottakból látjuk, hogy taktikájában a fegyvernemek kölcsönös támogatásának elve érvényesült sokkal előbb, mint Európa egyéb hadaiban és jobban, mint az angoloknál, kik pedig e tekintetben megelőzték a continentalis seregeket.

Az említett hadiszemlét Bonfinius következőleg írja le:¹

„Neapolis (Bécsújhely) előtt igen tágas térségen egész seregét fejlődttette (*explicuit*) (azaz fölállította). Lovasságát négy, könnyű gyalogságát és könnyű lovasságát (*velites ac equites levis armaturáé*) két-két szárnyra (*alas*) osztotta azért, hogy a nagyszámú katonaság könnyebben

¹ Bonfinius hatodik (pozsonyi, 1744-iki) kiadása. Decas IV. Liber VIII, pag. 604—505.

lehesen vezényelhető és minden zavar elkerültessek. A sereg, mely a táborból a térségre kivonult hadrendbe állva (*instituto agmine*), Noricum útjait és szorosait (*Noricorum furcas faucesque*) volt elfoglalandó, 8000 gyalogosból és 20,000 lovasból állott, ide nem számítva a szolganepet (*sine pueris, colonibus et lixis*) és mintegy 9000 szekérből. A király minden esapatját személyesen akarta elrendezni és a tábori tisztségeket érdem szerint ő osztotta szét. Minden csapatnak meg volt a maga zászlaja, melyen a keresztény hitnek, a Corvinus háznak, a győzhetetlen magyar nemzetnek, Dalmáciának és a cseh királyságnak, valamint Ausztriának jelvényei, czimerei látszottak. Ezen kívül a lovasok és gyalogosok vezetőinek is volt zászlajuk, nem tekintve az egyes lovasok dsidájához erősített lobogókat. Ez a katonai díszet igen emelte. Az első csoport zászlaja középre hozatván, az ő kezéből a legjobb régi katona kezére (*praestantissimo veterano*) bízott, ünnepi beszéddel és sok oktatással (*solenni praefatione — diligenteque praecepto*). Ennek nem voltak sarkantyúi, a minnek okát abban gondolom lenni, hogy az összecsapásnál, ha megijed, ne futhasson vissza és lovát futásra sarkalva, a többit meg ne zavarja. Majd az érdekesebbeknek tizenkét kardot (*enses*). csákányt és buzogányt osztott szét. A csákányosok, kardosok és buzogányosok körülvették a zászlótartót. Azután a csapatokat a zászlók mögé állították. 25 főből álló 25 osztályt. Majd a turmák — körülbelül 800 — állottak föl a zászlók mögött. A többi sereg ugyanily módon alakult.¹

¹ Mássalylt Philostratus élőbeszédében azt olvassuk, hogy a zászlók előtt 80, azok mögött szintén 80 ember állott. Ebből azt látjuk, hogy a zászlóaljok létszáma nagyon is különböző volt s hogy a legkisebb

Annyira megtartotta mindenki az igazodást (*ordinem*), hogy ha a többenél egy újnnyira előbb állott volna, a királynak — a ki igen körültekintő volt — rögtön félt volna haragjától. Oly nagy volt mindenfelé az engedelmesség, akkora a tisztelet (*timor et reverentia*), mely az uralkodó szeretetével párosult, hogy a szónál gyorsabban engedelmeskedtek a parancsnak. Ezután minden osztály kissé előrevonult s a király szeme előtt külön gyakorolt, majd ék alakúra (*in cuneum*), majd körbe (*in orbem*), három- és négyszög alakba (*trigona, teiragona*), majd olló alakba (*in forficem*) vagy fűrészes alakúra változtatta formáját. Azután azért, hogy Beatrixének szemmel láthatóbban megmutathassa mint harczolnak, ismét gyülekeztette az egész sereget.“

A további leírásból látjuk, hogy három harczvonalat alakítottatott. Mindenikben elül a pajzsosok, középen a lándzsások s hátul a lövészek állottak. A szárnyakon a lovasság; belül a nehéz, kívül a szárnyak szélén a könnyű fegyverzetűek. Az ágyúk s a szekerek szintén a szárnyakon.

„A könnyű lovasság oly gyorsasággal tűnt ki, hogy még a madarakat is túlszárnyalták. Én pedig Beatrixet követvén, a midőn megtekintésére a sereg felé fordulnék, elbámultam, hogy már-már összezsápnak: mert az egész sereg egy skorpió alakját mutatta...“

Az alparancsnokokról, az alosztályokról, a mozdulatokról úgyszólván semmi adatunk sincs, úgy hogy egyelőre a részletek rekonstruálására irányuló combinatiók meddők. Az bizonyos, hogy voltak alosztályok, közigazgatási és

egység sem lehetett mindig 25 ember, mert a 80-at 25-el nem lehet maradék nélkül osztani.

taktikai nagyobb és kisebb egységek s ezeknek parancsnokuk, s az sem szenved kétséget, hogy e részek bizonyos szabályok szerint álltak föl és mozogtak, de hogy miként, arról hallgatnak a krónikások. Különben az, a mit e tekintetben a nyugatiakról tudunk, sem szabatos. Valószínű, hogy a magyar hadseregben is, úgy mint másutt, hol kisebbek, hol nagyobbak voltak az egységek.

E hadiszemlének leírásából láthatjuk, hogy Mátyás a csapatok részletes kiképzésének nagy fontosságot tulajdonított. Mielőtt a sereget hadi rendbe állította volna, a gyalog és lovas alosztályokat egyenként gyakoroltatta a fegyverforgatásban. E leírásból s Bonfiniusnak abból a megjegyzéséből, hogy a mozdulatok oly nagy pontossággal és szabatossággal hajtottak végbe, hogy egyik lovas sem előzte meg a másikat csak egy újjal is, jól tudván, hogy a király figyelmét semmi sem kerülheti el és a legkisebb hibát sem hagyja megrovás nélkül, azt látjuk, hogy mindenre volt gondja.

Mátyás sikerei annál is inkább mutatják egyéniségének kimagasló voltát, hogy a legnehezebb körülmények között vívta azokat mindig ki. Ha a némettel vagy csehvel volt baja, a török, ha a törökkel, akkor a német miatt nem vethette teljes erejét a latba, habár ügyes politikájának gyakran sikerült úgy alakítani a viszonyokat, hogy csak egy ellenséggel legyen dolga. Sok nagy embernek közös hibája az intézményeinek állandósításáról való megfeledkezés. Erről feledkezett meg Mátyás is, különben nem sokat változtatott volna a dolgon, ha erre is kiterjedt volna figyelme, mert az utána következő gyenge királyok aligha lettek volna képesek a törvényeknek érvényt szerezni, a mint hogy a meglévőket sem tudták végrehajtani.

Újólapon kitűnt, hogy a törvény csak akkor ér valamit, ha végrehajtják. Ez nem történt meg. A bandériumos urak pénzzel váltották meg magukat s ezt a pénzt a király és idegen környezete eldőzsölte, nem hogy rajta katonákat fogadott volna. A zsoldosokat nem fizették s éppen akkor szűnt meg az állandó hadsereg, mikor Európa többi fejedelemei ilyeneket alakítottak, a török pedig sok gondot fordított rá.

Hiába hoztak törvényeket a porták összeírására, a végvárak helyőrségére nézve. A tisztviselők fölültesen és rosszhiszeműleg jártak el, a fizetetlen zsoldosok elszéledtek, hiány volt fegyverben, élelemben egyaránt s a várak idegen kézre jutottak.

Az 1500-iki 21-ik törvénycikkely az eddigi törvények pontos végrehajtását sürgeti és még 11 udvari tiszttel (aulicis regie Majestatis) szaporítja a zászlósok számát. Örökösök, valamint azok, kik olyan jószágot bírnak zálogba, melylyel bandérium-állítási kötelezettség járt, csak személyesen kötelezvék a vármegye bandériumába állani. Az 1525—1526-iki törvények azt rendelik, hogy azok, kik 50 huszárt nem bírnak eltartani, szintén a vármegye bandériumához csatlakozzanak.

Mátyás halála után az állandó hadsereg széteszlott, mert nem fizették, és mert vele az összetartó erő is a sírba szállt. A fekete sereg fegyelem vesztetten rabolt az országban úgy, hogy megfélemezésükre Kinizsi Pál erős karjára volt szükség. Szétszóródtak, egy részük a király, más részük a nádor vagy az erdélyi vajda szolgálatába állott, nagyobb részük pedig rablónak lett.

Érezték, hogy az állandó hadsereg fölbonnlása miatt az ország védelméről másként kell gondoskodni s az 1492-ik évi első, úgynevezett nagyobb decretum 15., 17.,

18., 19., 20., 21-ik cikkelyeiben az oligarchia azt a király és a nemesség vállára toltá; az ország zászlósai, egyháznagyjai és a gazdag főnemesség bandériumainak létszáma 400-ra kisebbitett. E dolgok ellensúlyozását czélozta a nemesség az 1498-iki országgyűlésen, hol az úgynevezett kisebb decretum 15., 16., 17., 18., 20. 22-ik cikkelyeiben a honvédelem terheinek egyenletes elosztására törekedett s azt határozta, hogy a főpapok bandériumaikat teljes számban tartsák s a világiak minden 36 porta után egy lovast állítsanak, továbbá, hogy az ország védelmére szükséges had a legközelebbi Márton napjáig fegyverben harczra készen álljon, és ha addig is veszélyeztetve lenne az ország, a király hatalmában álljon a bandérium állítására kötelezettek mozgósítani, az általános fölkelést pedig csak a legnagyobb veszedelemben rendelhesse el. A béres (zsoldos) jobbágyok akár a király, akár a nemesség zsoldjában állanak is, kötelesek az ország határain kívül is harczolni. Hogy a királynak mindenkor harczra kész hadinépe legyen, elhatározottat, hogy:

Az esztergomi érsek és egri püspök két-két, a kalocsai érsek, váradi, pécsi, erdélyi, zágrábi püspök, a vránai perjel, az erdélyi vajda, székelyek grófja, a horvát bán, temesi gróf egy-egy bandériumot, a győri, a veszprémi, a váczai püspökök, a pécsváradi, a pétervárad, a szentmártoni apátok, a lövöldi karthausiak, az esztergomi, az egri, a magyarádi, az erdélyi, a pécsi káptalanok 200—200, a csanádi püspök, a szegzárdi apát, a fehérvári nagyprépost 100—100, a sirmiumi, a nyitrai püspökök, a zobori apát, a fehérvári, a titeli prépost 50—50 lovast állítsanak. A király, a szerb despota bandériumai 1000—1000 lovasból álljanak, ezeken kívül 36 gazdag

főúr minden 36-ik jobbágy után egy lovast köteles kiállítani.

Az ország határait örökös veszedelem fenyegette, a végvárak el voltak hanyagolva, ide rendelték tehát a királyi zsoldosokat, tisztii bandériumokat s ezek valószínűs határőrségé váltak.

II. Lajos idejében elrendeltetett, hogy a főpapok és főnemesek zászlóaljaik felét a határszélen tartsák, szükség esetében pedig másik felét is oda vezessék.

A katonaiállítással a vármegyék nem egyformán voltak terhelve, a mi az 1498-iki úgynevezett kisebb decretum 16-ik cikkelyéből is látszik, mely az 1492-ik nagyobb decretum 20. cikkelyének módosítását tartalmazza. Ebben ugyanis az van mondva, hogy a felső vármegyék nemessége 36 porta után tartozik egy jól fegyverzett lovast állítani, a többiek, ú. m. Pozsega, Valkó, Szerem, Bács, Csongrád, Csanád, Zaránd, Torontál, Arad, Temes és Békés nemessége minden 24 kaputól egy huszárt (*unum Hussaronem*), ki pajzsával, díszával, vérttel és sisakkal (*casside sive galea*)¹ legyen felszerelve. Mikor a veszedelem még közelebb mutatkozott, szükségesnek találták a királyt arra kötelezni, hogy ne csak szabályszerű dandárait tartsa fegyverben, hanem mennél több s nagyobb számú hadi népet,² továbbá, hogy a jobbágyok (*rustici*) fejenként legyenek, nemcsak a vármegyei és úri bandériumokban, hanem külön elemként készen, hogy amint a király jónak látja, mindnyáját vagy csak ötödét moz-

¹ A régebb latin írók galeának a bőrből, cassinak az ércből készült sisakot nevezték. A középkori és a következő század írói azonban nem igen figyeltek mindig erre a megkülönböztetésre.

² 1526. Conventus Campi Rákos art. 8.

gósíthassa, de kikötötték, hogy mindnyájukat csak a végső szükségben szólítsa fegyverbe.¹ A rákosi országgyűlésen hozott törvény 11. cikkelye azt rendeli, hogy a főpapok, zászlósok és nemesek a végső szükségben — nem a hagyományos szokás — hanem tehetségük szerint állítsanak fegyvereket, huszárokat, puskásokat és hadiszerszámokat, A 13-ik cikkely pedig arról gondoskodik, hogy a király a katonai rendből válaszszon a. hadviselésben jártas a katonai tudományokhoz értő embereket, kikkel a hadi teendők fölött tanácskozassék;; a 18-ik pedig, hogy a király egy vagy két fővezért (*Generales capitaneos*) nevezzen ki.

Nem a törvényekben volt tehát a hiba, előrelátók voltak eleink a tanácsban, de a királyok gyengesége e kor meglazult erkölceit s a nagyon is kifejlődött önzést nem volt képes megszüntetni; e körülmények pedig a törvényben rendelték érvényesülését meggátolták. Hiába való volt a jobbak minden erőlködése, hiába Werbőczy igyekezete: nem voltak képesek kortársaikkal megértetni, hogy a nemesi kiváltságok fejében minden nemes ember fegyverrel köteles hazáját védelmezni, mert az önzéstől elvakult oligarchák megvetették a kötelességre hívó szót, a szegényebb nemesség pedig az oligarchiától elnyomatva nem volt képes — ha akarta volna is — hazáját úgy szolgálni, mint azt kellett volna. A „de tripartita divisione jurium cōsuetudinum inelyti regni Hungariae“ szerzőjét, ki a többek között az I. rész 4. titulában² is megmutatta, hogy hazája érdekét szívéen viseli, az

¹ 1526. Conventus Cainpi Bakos art. 10.

² Quod vera nobilitas, per exercitia militaria, et caeteras virtutes acquiratur ac possessionaria Donatione roboretur.

oligarchák fondorlatai következtében a király hűtelennek nyilvánította.¹

A királyok, hogy háztartásuk költségeinek fedezésére pénzüik legyen, megengedték, hogy azok, kik fizetni tudnak, a katonai kötelesség alól magukat megváltsák, ezt a pénzt pedig nem zsoldosok fogadására, hanem magukra pazarolták el. Az oligarchák a jobbágyoktól szedett adót kezeikbe kerítették, minek következtében az nem a telekatonaság fogadására, hanem magánczélokra fordított, így tehát a vármegyei bandériumok létszáma is csökkent.

A katonáskodástól való idegenkedés a nemességről az ország többi lakóira is átragadt s az általános védtelenségét még azzal is növelték, hogy az 1514-iki lázadás után a parasztokat oly súlyos rendszabályokkal büntették, hogy azok nem érezhették érdekközösséget a nemességgel s ez megteremtette gyümölcsét az általános veszedelem napjaiban.

A parasztság 1514-ig csak mint a honvédelem egyéb elemeinek tartozéka fogott fegyvert. Ebben az évben látjuk először, mint a fegyveres erő önálló részét. Azonban a próba rosszul ütött ki. A parasztok olyanoktól bujtogatva, kiknek érdekében volt a hatalmasakat megfélemlíteni, fegyvereiket nem az ellenség, hanem a nemesség ellen fordították. A lázadás leverése után óvakodtak a lefegyverzett parasztság kezébe ismét fegyvert adni. Csak is a legnagyobb veszedelem idején 1526-ban hozták azt a már említett törvényt, mely a parasztokat arra kötelezte, hogy ötöd részben vagy ha a körülmények kívánják, fejenként is hadra keljenek.

¹ Constitutiones conventus campi Rákos 1626. art. 26. Literae proscriptionales contra Stephanura Werbőczy et Michaellem Zobi infideles.

Ezek a viszonyok s az általános fejtelenség vezetett Mohácshoz, hol a magyarok nagy csatát vesztek ugyan, de szenvedett veszteségük korántsem volt annyira végzetes,¹ mint azt bizonyos írók elhítni szeretnék. Az a szomorú korszak, melyben minden intézmény, tehát a hadügy is, hanyatlásnak indult, nem e veszett csatának következtése, hanem annak az állapotnak, mely Mátyás halála után Ulászló és Lajos uralkodása alatt lábra kapott s a nemzet végtelen kárára a mohácsi csata után sem változott meg. A közjóra üdvös egyetértést hiába keressük a nemzet soraiban, ennek helyét az önzés, pártoskodás, kapzsiság, irigység stb. foglalta el. Az ország két pártra oszlott. A német párt, melyhez az oligarchia tartozott, nem akart az előtt az üdvös törvény előtt meghajolni, hogy többé idegen királyt nem választ, mert önzésének hasznára volt a rendtelenség, mely az eddigi idegen fejedelmek uralma alatt lábra kapott s a nemzet jobbaitól, a magyar párttól választott királyban Mátyást véltek kapni, kinek uralkodása alatt nem folytathatják a királyi javak törvénytelen foglalását s nem hatalmaskodhatnak a nemeseknek náluknál szegényebb de hazafiasabb részén. Idegen királyt és hadakat hoztak az ország nyakára s ezzel megfosztották sok időre a hazát egy nemzeti dinasztia áldásától. Ebben a gyászos korszakban hadügyünk nem fejlődött, mert egységes intézője nem volt. Azok az egyes hadi epizódok, melyek a magyar fegyvereknek dicsőséget szereztek, csak azt bizonyítják, hogy egyesekben élt az ősi magyar hadi erény. Voltak magyar hadcsapatok, melyek hol a némettel, hol a törökkel harcoltak saját maguk ellen, de hadsereg, mely a hazáért küzd,

¹ Hadt. Közl. 1889. A mohácsi csata Kápolnaytól.

csak akkor, a mikor olyan nagy emberek köré csoportosultak, mint Bocskay István, Bethlen Gábor, s a Rákócziak.

Azoknak a magyar hadaknak, melyek a német érdeket szolgálták, ritkán volt magyar vezérük, többnyire idegen kalandorokat rendeltek élükre, a kikben nern bízhattak s a kik önhasznukat keresve zsarolták azt a vidéket, a hová a rossz sors vetette őket. Az ország védelmének ürügye alatt garázdálkodó Roggendorf, Kaczianer, Castaldo, Basta s a többi nyomában több elhamvadt falu, város, több kipusztított csúr és éléstár maradt, mint a töröké után.

Különben az említett condottiere-ivadékok nem egyedül magyargyűlöletből raboltak, mert az e fajta emberek senkit sem szeretnek, senkit sem gyűlölnék, csak a maguk zsebéből óhajtják megtölteni, akár a németéből, akár a magyaréból. Ok a katonáknak abból a fajtájából valók voltak, melytől az Isten mentsen meg minden nemzetet. Ez a faj az, mely Wallenstein táborában érte el fejlődésének zenitjét s a melynek jellegét — legalább külsőségeiben — oly szívesen öltik magukra még manapság is sokan s a mely fajt Schiller oly mesterileg festett Wallensteinjában.

Hadügyünknek e korbeli hű képét adni nagyon bajos. A hadkiegészítés maga is különféle volt; a csapatok és azok alosztályainak száma, állománya szintén nem volt egyenlő. Legközelebb vagyunk az igazsághoz, ha a Mátyás-kori magyar hadsereg e maradványait egy zászló foszlányaihoz hasonlítjuk, melyek a lobogó színét, hímjeit láttatják ugyan, de azért mégis csak rongyok, melyek a varrást nem állják többé s egygyé, egészszé nem forraszthatók.

A honvédelem legfontosabb elemei lettek ebben az

időben a végvárok. Ezek jókarba helyezését az 1547-ik évi III. törvényezikk rendelte el. Úgy látszik; hogy e törvényezikk végrehajtása tekintetéből készültek a következő kimutatások 1554-ben: *Deliberatio Regie Mttis circa Confinia Milit. Solvendos; Opinio de loeis finitimis et militurn alendorum numero; Subsicia Comitatum certis locis assignata; Exemplum deputatorum Subsidiarum ad Confinia.* E kimutatások szerint Szentmárton. Palota, Tapolca. Páczod, Korotna, Babolcsa, Somogyvár. Lak, Sziget, Kaposvár, Érsekújvár, Léva, Bozók, Teszér, Korpona, Bakabánya, Csábrág, Zsitva, Kékkő, Gács, Fülek, Eger, Kassa és Gyula várát összesen 3042 lovas és 2481 gyalog katonával kellett megszállva tartani. A költségekhez a vármegyék következő módon járultak: Somogy és Veszprém 1400 frttal (Korotna); Győr 500 írttal (Lak); Mosony, Komárom és Esztergom 3147 írttal (Sziget); Bars, Hont és Nógrád 7740frttal (Léva); Árva, Liptó, Zólyom és Trencsú 5900 frttal (Teszér); Heves, Borsod, Gömör, Torna, Szepes és Zemplén 14.250 írttal (Eger költségeihez, a melyhez a mennyiben lehetséges Pest, Solt és Csongrád vármegyéknek is hozzá kellett volna járulniok); Bihar, Közép-Szolnok, Békés és Külső-Szolnok 13,700 frttal (Gyula város költségeihez s a mennyiben lehet Csanád, Árad és Zarándnak is); Sáros, Ung, Ugocsa, Máramaros és Kraszna 7200 frttal (Kassa); Nyitra, Pozsony, Vas, Soprony, Zala, ad *Solutionem Dni Palatini*; Szatmár és Zabolch, ad *Solutionem dni Andr. Báthori*; Abauj és Bereg, ad *Solutionem Gabr. Perényi*.

¹ Országos levéltár-Lyinkis Urbárium Lypó Újvoriense 1554 (Urbarialis dolgokat csak az utolsó lapokon tartalmaz).

Az 1655-iki III. törvényczikk azt rendelte, hogy a *felsőmagyarországi* 5 végvárban 1600 lovas és 1500 gyalog, a *dunáninneni* 16 végvárban 2900 lovas és 2090 gyalog; a *dunántúli* 17 végvárban 1825 lovas és 1355 gyalog, összesen 10,270 katona legyen. De e létszám az 1681. évi V-ik törvényczikk rendelte létszámcsökkenés előtt sem igen volt teljes, a mint azt a kismartoni levéltárban őrzött „Extract des neuen hung. Gnlnitz Status“-ból látjuk, a mely 1672—1674-ban a végvárakban 2984 huszárt, 2764 hajdút, 175 tüzért és 108 egyéb (nem fegyveres), összesen 6031¹ katonát mutat ki.

A határvédelem, a végvárak föntartása sok pénzbe került. A török elfoglalta a királyi és főpapi jószágok egy részét. Ennek következtében másként kellett a honvédelem költségeiről gondoskodni. Úgy látszik, hogy a rendek egy része abban a tanácskozásokban, melyeket I. Ferdinánd megkoronáztatása előtt folytattak, megígérték, hogy adót fognak fizetnie az állandó zsoldosok tartására.² Később a törvény azt rendelte, hogy minden jobbágytelek után egy forint adó fizettség és hogy minden húsz telek után fizetett adóval egy-egy huszár tartassék.

Ez az adó sokszor változott (1537. II. t.-cz. 1538. II. t.-cz.), míg 1542-ben a XXVI-ik törvényczikk a birtokos nemesek megadóztatását is elrendelte. Ennek az adónak mértéke a jobbágytelek becsárának — 40 frt — $\frac{1}{60}$ -át részében állapított meg. Ugyancsak $\frac{1}{60}$ -át fizették az egytelkesek ingó javaik becsárának. Hosszadalmas lenne mind azokat a törvényczikkeket idézni, melyek

¹ Hadtört. közl. 1895. 405. 1.

² Horváth Mihály.

ezen adó különféle kulcsát meghatározták. A változó körülmények ennek gyakori változtatását tették szükségessé, s az a körülmény, hogy az országnak több-kevesebb része nem tartozott a Habsburg-házbeli királyok uralma alá, lehetetlenné tette annak a résznek védelmére szükséges hadak fön tartása költségeit az illető országrészben előteremteni. Már a XVI. század vége felé az örökös tartományok adtak zsoldosokat, Karinthia és Karniola a horvátországi, Stájerország a tótországi végvárakba. Ausztria a győri, Morva-, Csehország és Szilézia az újvári, komáromi s a Kanizsavidéki várakat látta el zsoldosokkal. Később ezek sem adták rendesen a zsoldosokat. Az ország rendéi látták, hogy a szomszéd segítségére nem lehet számítani, de nincs is benne köszönet, mert az idegen zsoldosok az ország lakosait sanyargatják s a török területre való becsapásaikkal azokat is nyakukra hozzák, és elhatározták, hogy az adó kezelését s a zsoldosok fizetését a királyi kincstárra bízzák. 1635-ben a harminczadot felényivel fölemelték s belőle befolyó pénzt, a végvárak ellátására fordíttatni rendelték.

A lovasok havi zsoldja $3\frac{1}{2}$ —4, a gyalogosoké 2— $2\frac{1}{2}$ forint volt ebben az időben.

A felsorolt várakon kívül magánosoknak is voltak várai és bennök katonái. Esterházy Miklós maga 1000-nél több fegyverest tartott saját váraiban.

Ez a zsoldos katonaság a töröknek csak kisebb becsapásai ellen volt képes az országot megvédelmezni, ezért nagy veszély idején a generális insurrectióhoz kellett folyamodni. Tudjuk, hogy a nemesség csak a király személyes vezérlete alatt tartozott hadra kelni; gyakran hangsúlyozták ezt a rendek, de hiába, mert a Habsburg-házbeli királyok nem voltak harcziasak. Ennek követ-

keztében a nemesség mindinkább megyei haddá változott, mely többnyire a főispán vagy más választott kapitány vezérése alatt vonult ki. A négy tiszti bandérium Erdély elszakadása után egyre olvadt le, a horvát bánéra. A régi tiszti bandériumok helyét a király szolgálatába állott fő-, urak zászlóaljai foglalták el. E zászlóaljak csak annyi emberből állhattak, a mennyit az illető főúr szükség esetén a sajátjából eltartani képes volt, nehogy a zsold elmaradása esetén azok a szegény nép nyakán élősködjének. A banderialis rendszer megvolt, de egészen megváltozott.

A végek védelméről már a legrégebb időben is várak állításával gondoskodtak. II. András a német lovagrendnek adott földeket, a miért azoknak a végeken erődítéseket kellett építeniük. Erdély határain egész sora volt a végváraknak. A régi Horvátországot, mely a mint tudjuk, a Kulpa délkeleti partjától az Unnán túl egész az Adriai-tengerig terjedt, az Arpád-házbeli királyok alatt a fejedelmi házból való berezegek kormányozták s nekik volt kötelességük az ország ottani határait megvédeni. Mátyás király kivándorolt szerbeket és bosnyákokat telepített Likká és Corbavia vidékére azzal a föltétellel, hogy kötelesek a végek védelmében résztvenni. II. Ulászló az ország déli határára menekült ó-hitíi török alattvalókat a tized fizetése alól fölmentette szintén azért, hogy határvédelmi szolgálatot teljesítsenek. A gyenge II. Lajos Horvátország és Dalmácia védelmét sógorára, Ferdinándra bízta s átadta neki Zengg, Klissa, Krupa, Likká, Jajcza stb. várait. Innen lehet a tulajdonképeni határörvidék keletkezését számítani, mely az ország sérelmével egészen a legújabb időig főnnállott.

I. Ferdinánd 1538-ban a törököktől menekülő szerbe-

ket telepítette meg Szlavóniában, Várasd, Kaproncza, Kőrös és Ivanics vidékén 1578-80. körül keletkezett a károlyvári határőrvidék. Ekkor történt az a sérelme az országnak, hogy a határőrvidéket a gráci parancsnokság alá helyezték. 1627-ben a károlyvárosi határőrvidéket a karinthiai és karnioliai rendeknek adta a fejedelem. 1699 után három határőrvidéki generalátus volt. a károlyvárosi, varasdi és a báni.

A törököktől 1689-ben visszafoglalt Likká, Corbavia és Zwonigrad szintén a határőrvidékhez csatoltatott 1702-ben. I. Lipót pedig a Száva, Tisza és Maros vidékén Magyarországból vett el egy darabot, s az alkotmányt megsértve, Szlavóniának nevezte el azt, határőrvidékké alakította s a vármegye kormánya alól elvéve, a bécsi Hofkriegsrath alá helyezte. 1747-ben egy részét visszacsatolták az országhoz. 1764. és 1766-ban szervezték az erdélyi határőrvidéket. 1754-ben pedig jogi szervezetét állapították meg és 1807-ben alaptörvényt kapott. Közjogilag Magyarországhoz, illetőleg Erdélyhez tartozott, de a magyar alkotmányon kívül álló külön kormánynak volt alárendelve. Ekkor a határőrvidék négy önálló generalátusra tagolódott, ezek alatt állottak az ezredparancsnokságok, melyek egyszersmind területi hatóságok is voltak s nemcsak katonai, hanem politikai, közigazgatási és igazságügyi teendőket is végeztek. A négy generalátus: a horvát, szlavón, a bánáti és erdélyi, 1848-ban a magyar ministerium alá helyeztetek, de fölláadtak s a magyar korona elleni forradalomban tevékeny részt vettek. A bécsi absolutistikus kormány e lázadásokat megjutalmazandó, külön korona-országgá alakította őket. 1851-ben az erdélyi határőrvidéket feloszlatták. Ettől az időtől kezdve a határőrvidék három

főrészre tagolódott, a horvát, a szerb-szlavóniai és a bánáti határőrvidékre. Az elsőben nyolcz, a második és harmadikban három-három ezredkerülettel.

1872 óta a horvát és szlavóniai határőrvidék Horvátországhoz, a bánáti az anyaországhoz csatoltatott és így ismét kiegészítő része a magyar birodalomnak, a hol ugyanazok a honvédelmi törvények érvényesek, mint a birodalom többi részeiben.

A mint a magyar birodalom egysége megbomlott, összes ügyeiben, tehát a hadügyben is elfajulás állott be. Az a mozaik kép, mely a különféle kisebb-nagyobb magyar hadcsapatok részletes leírása következtében keletkeznék, csak azt mutatná, hogy egyöntetűségről az akkori hadügyben szó sincs.

A hadi erények azonban nem veszték ki fajunkból. Nemcsak a török elleni folytonos kisebb-nagyobb harczok egyes epizódjai mutatják ezt. Európa egyéb hadiszinterein is nevükhöz méltóan hordozták a magyar fegyvereket. Térjünk kissé vissza s lássuk hazánk hadügyét annak különféle fázisaiban.

A schmalkaldeni háborúban Nyáry Ferencz 1200 huszára többször kitüntette magát. A mühlbergi csatát megelőzőleg három óráig folytonosan galopp-ban mentek — a mi könnyű nyereggel ellátott vadászlónak is sok — hogy az Elbán átgázolva a győzelem kivívásához hathatósan hozzájáruljanak. A harminczéves háború idejében folytonosan toborzottak katonákat Magyarországon a császári sereg számára s a „horvátok“ (Kroaten) neve alatt ismeretes lovasok nagyobb részt magyarok és nem horvátok voltak. Már a hadjárat kezdetén 8000-nél több magyar huszár állott Csehországban. A fehérhegyi csatában a magyar huszárok a jobb szárnyon vívtak. Luthernél a meg-

futamodott dánok üldözése közben tűntek ki. Nördlingen-nél pedig a nehéz svéd lovasságot verték szét.

De nemcsak mint más parancsára engedelmeskedő eszköz tűnt ki a magyar elem. Egy Zrinyi Miklós mint. tanult, mély belátású katona cséppel sem állott Turenne, Condé és Gusztáv Adolf mögött. Nálánál szerencsésebb vetélytársát Montecuccolit, a nagy methodistát, a ki nagy körmönfonsággal megírta, hogy miként kell a csatát, az Összeütközést elkerülni, a kinek azt elkerülni mindig sikerült, a kit csak egyszer kényszerített a sors — ellenségével megütközni s akkor is csak Zrinyi hathatós támogatásával győzött — vele egy napon említeni sem érdemes. Ha Bécsben nem gördítenek folytonosan akadályokat útjába, akkor hazánknak oly sereget szervez, mely ritkítja párját az akkori időben. Jól látta ő, hogy az ország hadserege, a mely csak a végek közvetlen védelmének felelt meg, nem elegendő arra, hogy Magyarország elvesztett részeit visszaszerezze s továbbra is „állam“ maradjon és megfogamzott fejében a magyar állandó hadsereg általános hadkötelezettségen alapuló szervezetének terve.

Mint hadvezér a támadó hadviselésnek volt embere, gyűlölte a tudós műveleteket, — melyek a csata kikerülésére vezettek — mert tudta, hogy az ellenséget csak vele összeütközve lehet megverni. így harcolt úgyszólván gyermeksége óta a végeken. 1646-ban mint tábornok vett részt a Wrangel svéd hadainak Csehországból való kiűzésében. A szentgothárdi csatában is nagy része volt. Kisebb-nagyobb elismerésben részesült ugyan, de a hadügy vezetését, szervezését mégis féltek rábízni. És mert gyakorlatilag nem működhetett közre a kitűzött cél elérésében, legalább olyan mértékben

nem, mint a hogy óhajtotta volna, a tollhoz nyúlt és szép magyarsággal írt hadi műveket, a melyek sok katonai tudást, olvasottságot, tapasztalást s a mi a legfőbb, helyes Ítéletet mutatnak. Az ő, hazafias szellemtől áthatott művei *classicus katonai művek*.

A „Siralmas panaszok“ban mindazokat az érveket megdönti, melyeket az osztrák párt az örökös királyság behozatalának szükséges volta mellett fölhozott. Bebizonyította, hogy a magyar — csak akarni és összetartani kell — elég erős arra, hogy önmaga szerezzé mindazt vissza, a mit elvesztett.

„A török áfium ellen való orvosság“ című művében a nemzeti állandó hadsereg szervezését sürgeti. A tulajdonképeni hadi-tudományi műveiben ezt óhajtotta népszerűsíteni. Ilyenek „A vitéz hadnagy“ és a „Tábori kis tracta“.

De Zrinyi rosszkor született — a nemzet is alig értette meg, Bécs meg nem engedte, hogy hazája érdekében működjék. Arra a korra nézve, a melyben élt, nevezetes, hogy vetélytársát, a ki félévszázados hadi pályája alatt csatát csak egyszer vívott, kinek egész tudománya az összeütközés gondos elkerülésében állott, nagy hadvezérnek deklarálta, őt pedig, a ki minden elébe gördülő akadály mellett is sikerrel működött a csatatéren, a ki nemcsak írott műveiben árult el nagy hadvezéri képességet — nem méltányolta olyan mértékben, mint a milyenben megérdemelte.

Az utolsó önálló magyar hadsereg magva — néphad volt, melyet Thökölinek néhány bujdosó hadnagya toborzott össze a Tisza vidékén. Később a nagy Zrinyi Ilona fia, II. Rákóczi Ferencz állott élükre, és az erélyes Bercsényi Miklós támogatásával belőlük oly sereget szervezett, mely becsülettel állta meg helyét.

Ez a sereg jól volt fegyelmezve, a mi a viszonyokat tekintve, nagy érdemül róható föl a vezéreknél, jó fegyverekkel volt ellátva s francia mintára készült hadi szabályai a vezetés egyöntetűségét biztosították. A hadszervezés nehéz munkáját Rákóczi és Bercsényi mellett, Forgách Simon, Bottyán János, Pekry Lőrincz, Barkóczy Ferencz tábornokok, Esterházy Antal és Dániel ezredek, ües Ailleurs francia altábornagy stb. hajtották végre. Az ezredek szervezésében a területi beosztásra tekintettel voltak, és ez az összetartozási tudatot növelte. Tekintettel voltak továbbá arra is, a mi a viszonyokat véve, nehéz volt, hogy az ezredek egyenlő létszám mellett egyenlően legyenek tagolva. Ez arra mutat, hogy az intézők helyzetük magaslatán állottak. Tudjuk, hogy ez az európai államok hadseregeinek egyikében sem volt teljesen végrehajtható. A francia hadseregben ez az elv csak a nagy forradalomban kezdett érvényesülni. A hadsereg nagyobb része önkéntesekből állott, de voltak olyan zsoldosok is, kiket a vármegyék, városok, szabad kerületek, mint a jászok, kunok és hajdúk állítottak. Az ezek állította harcosok 17 éves korukban három évre soroztattak be. A nemesi bandériumok csak rendkívüli esetekben, vesztett csata után, ostromzároláskor stb. vétettek igénybe. Gond volt fordítva a létszám pontos ellenőrzésére, mint a hadi működések legfontosabb alapjára. Erre szolgáltak az évenként kétszer, májusban és novemberben tartott mustrák s a havonként betérjesztett létszámkimutatások. A hadsereg, mely 1704 és 1707 között körülbelül 100 ezer emberből állott, két főrésze oszlott: a reguláris és a mezei hadakra.

Fegyvernemek: lovasság, gyalogság, tüzérség és műszaki csapatok.

A sereg java része az udvari és a reguláris hadak voltak. Az udvari hadakhoz tartoztak a következő gyalog csapatok: 1. a palotás gyalogezred, mely Rákóczi munkács vidéki jobbágyaiból került ki. A később szervezett erdélyi palotás ezred utóbb az előbbenivel összeolvadt. Ez az ezred kivételképen 4 zászlóaljja alakított 24 századból állott, létszáma 2400 ember; 2. a francia gránátos osztály, létszáma 400; 3. a zöldvadászok compániája, létszáma eleinte 60, később 200; 4. az arnautsoldosok (hosszú puskával), létszám 120; 5. a kapcsolók compániája, ezek közvetlenül a fejedelem személye körül teljesítettek szolgálatot, létszám 100; 6. a Hans Jacob Dittrich-féle német gyalogezred. Az udvari hadakhoz lehet Fierville d'Herissy francia chevalier gyalogezredét is számítani, mert az többnyire az udvari hadakkal táborozott. Továbbá a következő lovas csapatok: 1. a fejedelem udvari karabélyos huszárezrede; 2. a székely kopjásvezred, az udvari lovas gránátosezred és 3. a svédekből és lengyelekből alakított Charriere-féle lovasezred.

Volt e csapatokon kívül még egy nemes compániának vagy cavallérok compániájának nevezett intézmény is, melynek lovagrendszerű szervezete volt. Ennek fölállításával a fejedelem azt akarta elérni, hogy az előkelő családok fiai személyes felügyelete alatt képeztessenek mintaszerű tisztökké. Ennek a compániának a fejedelem volt az ezredese, létszáma 60—130.

A gyalogság és lovasság ezredkebe, a tüzérség századokba volt osztva. 3—3 ezredből francia mintára külön lovas és külön gyalogos dandárokat (brigades) alakítottak 1705-ben, s ezeknek bizonyos számát — mint azt az 1707-iki „Az hadaknak subdivisiója az mostani

három Generális-corporusok szerint, mely connotáltatott juxta statum“ című áttekintésből látjuk — hadtestekbe egyesítették.

Ezt az áttekintést azért tartom szükségesnek közölni, mert abból e hadsereg hadrendi beosztását világosan láthatjuk:

I. Dunáninnyi hadtest-főparancsnok: gr. Bercsényi Miklós, helyettese gr. Esterházy Antal. Ehhez tartozott 23 lovas és karabélyos ezred, 12 gyalogezred, 4 karabélyos ezred, melyek közül 2 dragonyos (innen Thaly szerint kimaradt a gr. Bercsényi reguláris dragonyos ezrede).

II. Dunántúli hadtestparancsnok: Bottyán János. Ehhez tartozott: 9 lovas- és 5 gyalogezred (és a Gloda István csonka huszárezrede.)

III. Erdélyi hadtestfőparancsnok: br. Károlyi Sándor, helyettese gr. Pekry Lőrincz. Ehhez tartozott: 8 lovas, 7 gyalog és 4 karabélyos ezred.

Ehhez járult még néhány helyi század, a szabad lovas-csapatok és a különleges hadműveletekre szánt, szintén erre az áttekintésre jegyzett 6400 lovas és 11,700 gyalogos.

Az ezredek száma a Dunán innen	39
„ „ „ a Dunán túl	14
„ „ „ Erdélyben	19
és a Thaly szerint feledékenységből kimaradt	3
Összesen.....	75 ezred.

Az irreguláris hadakhoz tartozott az a 4000 főből álló török-tatár csapat, melynek élén br. Andrássy Miklós barát állott, kit közönségesen dervis kapitánynak neveztek. E csapat ijgal volt felfegyverkezve s tüzes, gyújtó nyilakat lőtt.

A lovasezredek 1000 főnyi létszámmal szabályszerűleg 10 századba tagolódtak. A gyalogezredek szabály szerint szintén 10 századból állottak, melyek két zászlóaljba voltak csoportosítva. Létszám 1200 ember. Természetes, hogy abban a háborús világban a tényleges létszám, valamint az alosztályok száma is gyakran különbözött a szabályostól, találunk 5, 8, 12, 13, sőt 24 százados ezredek is. Ezt a szükség magával hozta elvezénylések, egyes századok létszámának különféle okokból történt leolvadása s több ilyen redukált századnak egy bevonása következtében a századok száma is apadt, több leapadt számú ezred maradványát egy másikhoz csatolták s így keletkeztek a tíznél több századból álló ezredek.

A későbbi időben azt látjuk, hogy igen sok ezred 12 századból állott, úgy látszik, mintha a tízes rendszertől el akartak volna térni s az ezredek 12 századba tagolni. Ennek oka az lehetett, hogy igen sok tiszt és al-tiszt volt a kurucz hadseregben, több a rendszeresített, számnál.

Ezt a viszonyok hozták így magukkal, mert a szabályos tiszti létszám úgy látszik ezredenként egy ezredes, egy alezredes, egy őrnagy, 12 százados kapitány, 12 fo- és 12 alhadnagy és 12 zászlótartó volt. A törzshöz tartozott: egy szállásmester, egy élés- és szekérmester, egy hadbíró, egy hadi titkár, egy ezredorvos és egy törzsfoglár.

Az első századot Leibcompaniának, a másodikat al ezredesinek, a harmadikat őrnagynak nevezték.

A tüzérség hat tüzér, négy fusilier és egy munkásszázadra oszlott. Négy tüzérszázad 65-Í-65, kettő 55 — 55, a fusilier-századok 55—55, a munkásoké 84 főből állott,

tehát a 11 századba alakult tüzérség létszáma 674 ember.

A tüzértisztek többnyire francziák, a legénységi állományhoz tartozók a hazai polgári rendből való intelligens emberek, francziák, lengyelek és osztrákok voltak. A tüzérség élén a tüzérségi nagymester s a tüzérségi főfelügyelő állott, kiket a szolgálatban egy ezredes, két alezredes, egy aide-major, továbbá az artificier, a capitaine général des chariots, a capitaine des ponts, a conducteur, a garde magasin stb. támogattak.

A lovasság úgynevezett fringia-kardokkal, gyakran szúrásra való, háromélű hosszú hegyes törökkel, pisztolylyal (mindenkinek egy pár) s a jobban fölszerelt ezredeknél karabélylyal volt fölszerelve. Az erdélyi huszárok kopját is viseltek.

A gyalogság hosszú puskát (muskéta, flinta) használt, még pedig 1705 óta szuronynyal; ezt Péter késének is neveztek — s ezenkívül görbe kardot s az Övhöz erősített karikába dugva baltát is viselt. A gyalogsághoz számítandók az aknász és utász csapatok is. A gyalogságnak bizonyos száma a várkapuk és ezölöpzetek bevágására, szétrombolására szükséges szekerczékkel volt felszerelve. A gránátosok az akkori szokásnak megfelelőleg kézi gránátot is vittek magukkal. Mind a gyalogságnál, mind a lovasságnál különféle zászlók voltak használatban. Az ezred zászlaja az első századnál volt. Jelek adására a trombita és dob szolgált, a mezei hadaknál trombita helyett síp — tárogató — volt használatban. Hadi- és lőszertár három volt: Kassán, Munkácson és Érsekújvárt, az utóbbi helyen egy mozgó tüzérpark is, mely hat ágyúból, két bombavető mozsárból és négy lőszeres szekérből állott. Jellemző a fejedelem rendszere-

tétére, hogy a hadiszergyáraknak minden hónapban valc megszemplélését rendelte el. Ezekről a szemlékről kimeríti lajstromokat készítettek.

Puskacsöveket, závarzatokat (és 1705 óta) szuronyokat kardokat, kopjákat, fringiákat, az említett hadszergyárakor kívül Dobsinán Tiszolczon, Beszterczebányán, Rozsnyón Csetneken, Metzenzéfén, Stoszon, Gölniczbányán s a többi szepesi és gömöri bányavárosokban, továbbá Beszterczen és Medgyesen készítettek. A fő salétromfőző telep N.-Kállón volt

Ebben az időben Rákóczi seregében már kész puska- és pisztoly-töltések voltak használatban. Eleinte ezeket kalmárok, kereskedők stb. készítették s adták el a felszerelési biztosoknak, de csakhamar kitűnt, hogy a töltés- szállítók — akár csak ma — nem érik be a becsületes nyereséggel, de hamar meg akarnak gazdagodni a kincstár rovására és a töltéseket kisebbre csinálják. Ez adott okot arra, hogy a fejedelem Miskolczon 1704. februárius 24. egy rendeletet adott ki,¹ melyben meghagyta, hogy a nem teljes súlyúakat nem szabad elfogadni, sőt azokat el kell kobozni s meg kell követelni, hogy a töltések teljes súlyúak és nagyságúak legyenek.

A hazai nem éppen jó puskákon kívül Sziléziából is hoztak, de az egész hadjárat alatt mindössze csak 10,000-et Soha sem is volt elég ilyenmú fegyvere a seregnek.

1708-ban, mikor Sziléziában a poroszokkal akart egyesülni, Egernél gyülekeztette főerejét, melynek tüzérséget és hadszervonatát, de La Mothe dandárnok állította össze Kassán. Erről készített az említett dandárnok két Speci-

¹ Eredetije Lőcse város levéltárában. Közölte Thaly K. a Hadt. Közl. 1891. folyamában.

A Rákóczi hadaira vonatkozó adatok túlnyomóan nagyobb részét e korszak leghivatottabb ismerője Thaly Kálmán műveiből vettem.

ficatiót május 4-én. Az első a fölszerelt ágyúkról, mozsarakról, lövő és egyéb ostromszerekről, továbbá a vonatról szól.

Specificatio munitiois Suae Serenitatis Principis ex domo armamentaria Cassoviensis ad castra expedianda, confecta die 4 May 1708.

2 drb 30 fontos bombákat vető mozsár 100—100 bombával; 50 drb tűzokádó golyó (*globi ignivomi*) és 30 careasse.¹

2 drb 6 fontos ágyú 400 golyóval, 100 kartácscsal.

6 „ 4 „ „ 600 „ 150

1 „ 2 „ „200

Lőpor 100 mázsa és ezenkívül még kén, salétrom, szurok, terpentín is: gyújtó szurok - koszorú 300, kézi gránát 1000, ágyú emelő gép, elzáró lánczok 8 db. kötelek vas emelő rudak, törő mozsarak, 10 tábori érczlámpa, 100 kasza a takarmányozáshoz, 10 mázsa sinvas, 1000 homok zsák, kender, durva vásznak és kötegek; bőrök, szíj szerszámok; tábori kovács műhely és kerégyártó műhely, mindenik külön-külön szekeren; földtől társzekér 25, nyitott társzekér 14; lőszerkocsi 12, ón puska golyó 30 mázsa; *kész puskatöltés 5000 csomag*,¹ pisztolytöltény szintén 5000; kova 40,000 db. Láncszerek, úgymint 500

¹ Robbanó lövedék, melyet 1672-ben állítólag Van Galen Bernát, münsteri püspök talált föl, ki hadvezér és híres tüzér volt. A carcasse tojásdad alakú, hajlított, kovácsolt vaspléh-lemezekből készült kosár volt, melyet szurkos vászonnal vontak be. Belül — mint a kézi gránátnál — csövecskék voltak alkalmazva. A mozsárból való kivetés előtt a kanócot, mely a robbanóanyag fölgyjújtására szolgált, meggyújtották.

² A császári seregben csak 1744-ben rendszeresítették a kész töltéseket; ebben az évben került lomtárba a puska poros szarv.

vaslapát, 200 keresztes csákánykapa, 200 hegyes csákány, 200 széles kapa, 100 metsző kapa, 50 rőzsevágó fejsze, 100 balta; 12 lőporos hordó, 12 hordócska; kanócz 10 mázsa; apró gránátokat hányó mozsárka 12, hozzájuk gránát 250; gránátokhoz való cső 600, aknászok, kovácsok, kerékgyártók, bognároknak való szerszámok. Lópatkó 4000, patkószeg 60,000, lóorvosságok és kenőcsök; két hordó szekérkenőcs; két tartalék mozsárágy útalp a 30 fontos mozsarakhoz stb.

A második specificatio e szereknek a szerkocsikban és társzerekereiben való elhelyezésének rendjét s az ígáslovak számát tünteti elő.

Az egész hadszervonatot 300 ígásló vonta; u. m. a két mozsarat 8, a két 6 fontos ágyút 12, a hat 4 fontost 24, a két három fontost 8, a 25 fedett szekeret 100, a 12 golyós szekeret 48, a 14 takarmány szállítót 56, a századok öt szekerét 20, a kovács- és bognárműhelyt tartalmazó két szekeret 12 ló. Hat pár ló tartalék gyanánt követte a vonatot.

Egy 1708. augusztus 1-én kelt kimutatásból látjuk az ágyúfélék kaliberét és a lövedékek különféleségét. E szerint voltak: 14, 12, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2^{1/2}, 2, 1^{1/2}, és 1 fontos ágyúk és taraczkok; 200, 100, 60, 40, 30, 20, 18, 8, 7, 6, 5, 2^{1/2}, 1^{1/2} fontos bombavető mozsarak; 24, 20, 18, 16, 12, 10, 8 és 4 latos apró ágyúk; carthaunok, Kassán egy nagy, a melyet „Krokodilus“-nak neveztek; 38 latos sajka-taraczkok; a dunai naszádokon forgó taraczkok; seregbontó ágyúk és szakállas puskák; továbbá gyújtó vasgolyók, tömör golyók vasból és kőből, lánczos golyók, kézi gránátok vasból és üvegből, flintából löni való gránátok.

A csapatok egyenruházva voltak. Viseletük magyaros

szabású, zsinóros; a vörös és kék szín túlnyomó volt. A dolmány többnyire rövid és erősen zsinórozott volt: a főbb tisztek párducz-, a többiek nagyrészt farkasbőr-kaczagányt viseltek. A csizma vagy vörös vagy sárga volt. A köpenyeg vörös vagy fehér aba-posztóból készült olyan kerek-alakra, mint a huszárság a hatvanas évekig viselte. A lovasság kardkötőjére tarsoly volt röviden akasztva. Ez a fegyvernem csúcsos kalpagot, a hajdúság nemez csákós süveget hordott, elül Rákóczi rézczímerével s „Pro Libertate“ vagy „Pro patria et Glória“ fölirattal. A nyeret fecskefarokra szabott czifra csótár borította.

Voltak azonban francia, lengyel, német, svéd egyenruházatú ezredek is. A gránátosok medvebőr-süveget viseltek, elül Rákóczi czímerével s az ismert fölirattal.

A rangfokozati jelvények a következők voltak: a vezéréké aranyos buzogány és párducz-kaczagány, a törzstiszteké aranyos paszománt a süveg peremén, a főtisztekéin ezüst, az altisztekéin olyan színű, mint egyenruhájuk zsinórzata.

A várak állapotát de La Mothe-nak egy jelentéséből láthatjuk.

Várak voltak: Érsek-Újvár, mintaserű hatszögű bástyázattal. Kapni előtt két huszárvár (?) (*ravelin*) contrescarpe-okkal, földött úttal, egy elől fekvő művel, külső sánczczal, védett zsilipekkal s ártéri rendszerrel volt megerősítve. Alaprajza, melyet Vauban egykori segéd-tisztje, de Rivière készített, a mai napig fenmaradt.

Nyitra vára, de La Mothe jelentése szerint, gyöngé erősség, mely csak három napig képes az ostromnak ellenállani. Árva vára: gyöngé, sok farészből álló építmény. Murány vára: jól erősített hely. Kassa: elsőrendű

vár, mely az 1706. és 1711-iki ostromokat győzelmesen állta ki. Szepesvár és Ungvár 45 ágyúval, négy taraczkkal és hét bombavető mozsárral volt ellátva. Munkács. (?) Egerben 48 mindenféle kaliberű ágyú volt s különben is jól volt fölszerelve. Lietava erős sziklavárában 50—60 ember tízezer ember ostromának is ellenállhat. Oroszlánkő és Lednicze jókarban levő erősségek, 30 főnyi őrség elegendő. Bicse tarthatatlan hely. Budetin helyzeténél fogva fontos hely; rendszerinti ostromnak alig lesz képes ellenállani. Óvár sziklavár a szerecsényi szorosban, ágyúknak ellenállani nem képes, nem bombamentes, de az ellenségnek a szoroson való átkelését megakadályozhatja.

A kurucz hadsereg főereje lovasságában állott, mely számának kétharmadát tette és a régi magyar hadviselési módon harczolt. Számtalan példa bizonyítja mozgékony-ságukat és gyorsaságukat. Bezerédj 1706-ban két huszár- és egy dragonyosezreddel 24 óra alatt 20 mérföldnél többet járt be, mikor Ausztriába ütött s e közben a lóról leszállított huszárokkal gyalog ostromolt és zsákmányolt erősített helyeket, köztök Badent is. Vajda András és Réthey János ezredesek 1709-ben 600 huszárral átúsztak a Garamon Csatánál s öt nap alatt 50 mértföldnyi utat tettek meg, bejárták Privigyét, Német-Prónát, átmentek a Facskó-szoroson Trencsénbe, onnan Zsolnán át Biesére, hol győzelmes utczai harczot vívtak. Lipótvár alatt egy császári hadcsapattal verekedtek meg, Pöstyénnél átkeltek a Vágón, és Galgócson át Érsekújvárra érkeztek ötönap; 1708-ban 16 huszár Bornemissza Őrmesterrel a császáriak vonalán áttört, Pozsony és Nagy-Szombat között nemcsak elfogta gr. Stahremberg Miksa vezénylő tábornokot, hanem az ellenséges vonalon ismét áttörve,

a császáriak szeme láttára úszott át a zajló Vágón s vitte Nyitrára a fogoly altábornagyot.

Rákóczi hadaiban a lovasság többnyire a szárnyakra állított, és főadata volt az ellenségnek megkerülése, oldalba vagy hátba támadása. Roham előtt gyakran kilőtték karabélyukat s aztán rohantak az ellenségre, visszaveretés esetén ismét gyülekeztek s a rohamot ismételték.

Máshejyt mondtuk már, hogy a magyarok, a mikor kedvük szerint harcolhattak, a mikor idegen tisztek nem húzták rájuk a chablon kényszer zubbonyát, visszavisszatértek ahhoz a harczmodorhoz, melylyel Bölcs Leó tanúsága szerint őseik harcoltak. Ez történt a kuruez seregben is. Inkább támadva léptek föl, ügyesek voltak különösen a cselvetésben, színlett megfutamodás után való gyülekezésben, erőszakos kémjáratokban, egyszóval mindenben, a miben egy oly sereg kitűnni akar, mely nem nehézkes, és azonkívül a várvívásban is jeleskedtek.

A lovasság gyalog is jól harcolt még várak és erősítmények ostrománál is. P. a három napig tartó győrvári ütközetet a Balogh Ádám huszárezredének gyalogtámadása döntötte el Rákóczi javára 1706-ban, a mikor Heister is a kuruezek kezébe került.

Számtalan rendelet, kimutatás, utasítás, szabályzat stb. maradt fenn korunkig, mely a fejedelem gondosságáról, katonai tanácsadóinak a hadi tudományokban való jártasságáról s gyakorlati érzékéről tesz tanúságot. Ilyen az alábbi is, mely egykorú nyomtatásban az országos levéltárban van.¹

„A' kire valamelly várnak 's erősségnek igazgatása bizat-

¹ Lyiribus. Artilleriabeli állapotok. Sub. Litera. II.

tátik, legelsőben is szükség, hogy az tanult hadi ember legyen s alatta levő presidearius tisztekkel és grégáriusokkal egyenlőképen egész authoritással bírjon. A' várnak minden fogyatkozásit ki-tanúllyá, hogy azok miatt eshető szerencsétlenségeket meg-előztesse.

A' hadakozásnak idején és a' mikor az ellenség közel vagyon, Várhoz közel haszontalan árkok ne legyenek, sőt az élőfákat, gazokat és sövényeket is, mellyekkel az ellenség magát elrejthetné, vágassa ki.

Hogy a' felvonó hidak el ne romollyanak és a' sertés-fák vagy gémek, s egyéb akárminemű rekeszek egész készülettel tartassanak, arra szorgalmatos gondgya legyen.

Az erősséget vagy annak belső részeit marhákkal gázoltatni vagy veteményes kertek tsináltatással erőteléníteni ne engedgye.

Ha a' keze alatt lévő présidiariusok kevés számmal vannak, a' várnak csak egy kapuját tartassa nyitva, a' másikat pedig hanem ha nagy szükség kényszerítené, ne nyitassa meg.

Tisztiben áll az is, hogy a' fogyatkozásokat a' Várban észre vegyen, tudniillik a' Lávétáknak avagy ágyúszekereknek, fegyvereknek, ágyúknak, s mosárokknak, bombáknak, tüzes szerszámoknak és por s golyóbisznak szűek voltát Előttünk repraesentáilya, a' mellyek szükségesek csináltatni, azoknak tsináltatásokat, és az Munitióknak szaporíttatásokat urgeállyá s esztendőnként azoknak specificatiojokat megküldgye, a' Presidiom állapottjáról egész relatiót tegyen, hogy az megeshető fogyatkozások vesztég hallgatása miatt, neki ne tulajdoníttassanak.

A' várnak minden részeit, erősségeit (ha vannak), víz-rekesztő helyeit kásámátáit, az alattomban való kimene-

télre készítettett titkos helyeit, föld alatt való barlangjait, kúttyait, mi végre készítették mind azok, vóltaképen ki-tanullya, és mind azt, valami a' Várnak oltalmazására használható.

A puskaport leg-alább két különböző lakat alatt tartsa, és hogy valaki, híre nélkül meg-ne nyissa, mindenkor strásáltassa.

Ha az erősség földből való lészen, a' palizátáknak egyik rendi avagy linéája a' bástyák oldalában körül a' meg-hegyesített végivel haránték rakattassék, a' külső árok felé, másként a' várnak véletlen meghágásától tart-hatni, mellynek is megelőzésére, ha a' vár árkában víz lészen, télben mindennap szükség jegelni, ha pedig az árkában víz nem lészen, a' palizátáknak egyik lineája az ároknak közepén, másika pedig a' Bástyák tövébe, egyenlő distantiával tsináltassék. Ha a' várnak fel-vonó kapui nincsenek is félő, hogy a' vár kapuját petárdákkal bé töri és ronthatya az ellenség, tsináltasson a' kapun belül előre meghegyezett karókbúi erős rekeszeket fenn-álló silyibes oszlopokat, melyeket már kész rovás fák-kal hamar behányhatni, mellyek a' kapunak bé-töretése után is az ellenséget akadályoztattyák, ezeket is minden éjjel erőssen bé-zároltassa. A' vár oltalmazására való eszközökrül, mineműek a' palizáták és egyéb vastag fák, fasinok, apró karók formájú, nagy fa szegek, deszkák, ásók, kapák, apró talyigák, kosárok, földnek való sákok, sáncz kosárok nagyobbak és kissebbek, úgy sertésfák-ról is gondot viselleyen.

Az ellenség által álgyúval öszve-töretett vigyázó helye-ket mingyárt reparáltassa, és a' melly felől víjja az ellen-ség a' Várat két lineaban renddel állatván, vélek a' kapu felé artzal praesentállya fegyverét, és azon Tiszt egy

részével ki-menvén a' kapun kívül, hogy a' kívül lévő gémekeket be-zárja a' leeresztő úgy a' belső kapukat is fel-vonja, és az ottan levő strásákat bé-vigye a' Várba, mellyek véghez menvén a' kapuk bé-zárattassanak, melly ha jól ment-é véghez vagy nem, a Tiszt meg-visgállya. És azután valamely Fő Tiszt két fegyveres puskással vigye vissza a' költsokat a' kapitányhoz, az hol-is kell azoknak tartatni mindenkor. A hadakozásnak idején, ha az ellenség erősséghez közel volna, sőt távul-való praktikától-is (méltán-is) tarthatna, valamely strásákat az erősségnek kívül való részeiben kell helyheztetni, a' kik a' Vár körül való kémleléseket impediálhassák.

Az említett Felső Tiszt, ismét reggel két fegyveres puskással a' költsokért a' kapitányhoz menvén azon mód szerint a' mint bé-záróltattak, a' kapuk dob szóval ki-nyittassanak, először pedig négy puskásnak kell a' kis ajtón kibocsáttatni, a' kik megvizsgálják, ha nem lap-pang-é kívül valamely ellenség a' Vár körül, ki a' kapukat akarná elfoglalni, és ha azok semmit olyat nem látnak, mind a' kapuk, mind a' gémekek fel-nyittassanak és ott strásák hagyattassanak.

Az Hírekről és Zenebonákról. A' kapitány előre rendelye-el a' Tiszteket és Grégariusokat bizonyos helyekre, hová ki-ki a' Váron, s Városon belől, a' fegyver és puska-por-tartó házak körül, úgy más köz helyekre, és piaczkokra is vigyázzon, hogy hirtelen való riadások támadván, a' Tisztek alattok valókkal együtt menvén, a zenebonákat és gyújtogatásokat meggátolhassák.

Szorgalmasan kell arra is vigyázni, hogyha a' Várban (Városban) vissza-vonások, zenebonák vagy gyűlédások támadnak, a' nép az útszákon csoportra verődgyék, míg azon vissza-vonás le-tsendesítetik, és annak okai

meg-fogattassának. A' mi pedig a' gyúladást illeti, annak mególtása a' Város lakosira bizattatik, a' Vitézlő rendek pedig a' kapuknál maradgyanak, hanemha praktikától semmit sem tartván, a' lakosoknak tűz ellen való oltalmokra. maga küldené őket valamelly számmal a' kapitány.

A sírására ki-állítottott puskás, a' midőn a' vár árkában vagy akárhol is maga körül valamit lát avagy hall, háromszor kell neki kiáltani (ki vagy?) és a' mikor az harmadik kérdésre semmit nem felel, löjjön hozzá. Akkor a' Sírasa Háznál levő Istrása Tiszt vegye maga fegyverét, mi dolog legyen a' fiók strásán tudgya meg és mindenekelőtte lármát tsinálna, a' kapitánynak a' dolgot adgya értésére. Olyankor pedig a' strásán levő vitézlő-rend számát akármely okból is nem kell kissebbíteni, sőt inkább zenebona alatt is szaporítani.

Dátum Agriae 1 maji 1705.

A mikor Rákóczi hada, az utolsó magyar hadsereg, a nagy-majthényi mezőkről, hol zászlait a magyar nevű császári tábornagy előtt lerakta, elszéledt, a nyugalomra vágvó rendek belátták, hogy az eddigi hadszervezet már nem állja meg a helyét s szó nélkül foglalták törvénybe a bécsi udvar és haditanács óhajtásait. Megszületett az 1715-iki VIII törvény cikk homályos szövegével, mely annyi meddő tanácskozásra szolgáltatott alkalmat s a mely megfosztotta a nemzetet önállóságának legnagyobb biztosítékától, hadaitól s az azok fölött való szabad rendelkezés jogától

A „de insurrectione et contributione“ című törvény-cikk a következőket tartalmazza: „Mínthogy a nemesek s mindazok, kiket a törvény e nevezet alatt ért, bármily tisztségű, méltóságú, vagy állású személy legyen

is, az ország védelmére vitézkedni (militare) és személyesen fölkelni s illetőleg bandériumaikat fölállítani s eltartani tartoznak:

1. §. azt ő csász. és kir. Felseége az eddig szentesített törvények értelmében ezentúl is követelheti és elrendelheti.

2. §. de mert ez az ország védelmére magában nem elegendő, szükséges részben benszülöttekből, részint külföldiekből alakított tekintélyesebb rendes sereget minden eshetőségre fentartani. Az minden kétségen fölül áll, hogy ez zsold nélkül fönn nem tartható, az pedig contributio nélkül meg nem szerezhető, ennél fogva ez az ügy az ehhez szükséges subsidiumok és contributiók végett országgyűlésileg (mint oda tartozó) a rendekkel fog megállapíttatni.

Az első §. a banderialis és a személyes fölkelési rendszer életbenmaradását hosszabbította meg, de oly homályosan van szövegezve, hogy senki sem tudta, hogy kik vannak bandérium-állításra kötelezve. Ennek az lett a következése, hogy már az 1741-iki országgyűlésen heves vita folyt a felett, hogy vajjon a főpapság mind jóságai, mind tizedjövedelme fejében tartozik-e bandériumait fölállítani. A főpapság azt állította, hogy nem tartozik, mert a bandériumok alapjául szolgáló jobbágytelkektől adót fizet, a jobbágyok pedig, kikből bandériumaik alakíttattak, most katonai szolgálatba hajtattak. A vitának az lett a vége, hogy nem állítottak bandériumot, de a királynét hadjárataiban segitendők, 30,000 forintot ajánlottak föl. A kapcsolt részek főpapsága, a melyet bandérium állításra szorítottak ekkor is, nem akart ebben résztvenni. Az 1764-iki országgyűlésen a personalis, báró Koller Ferencz nagyon sürgette, hogy a ne-

messég honvédelmi kötelezettségét pénzen váltsa meg, de eredménytelenül.

Az 1791-iki országgyűlésnek egy bizottsága is eredménytelenül foglalkozott ezzel az ügyvel. Az 1805. országgyűlés a személyes fölkelésen kívül a telekkatonaság kiállítását határozta el és elrendelte, hogy a horvátországi banderialis lovasságot az ország kincstára tartsa. 1807. és 1808-ban két pártra oszlott az ország, nemcsak az országgyűlésen, de azonkívül is. Az egyik azt állította, hogy a zászlóalj kötelezettség bizonyos jószágokhoz és bizonyos családokhoz lévén kötve és pedig oly módon, hogy az illetők még béke idején is saját költségükön kötelesek bandériumaikat fõntartani, legczélszertibb lenne e kötelezettségüket pénzzel megváltani. A másik abban a nézetben volt, hogy a telekkatonaságnak és bandériumoknak alapja és alkotó eleme a jobbágytelek s a jobbágyok, ennélfogva a hadi adó behozatala és az állandó sereg szervezése óta, tehát 1715 óta a banderialis kötelezettség megszűntnek tekintendõ s az 1715-iki VIil. törvényczikk négy paragrafusában foglaltak úgy értendõk, hogy azok csakis némely kivételes körülmények közt levõ személyekre, testületekre és hatóságokra alkalmazhatók. Az 1807-ik évi országos választmányának a banderialis ügyben kiküldött alválasztmánya a királyi és fõtishti zászlóaljakat, miután a kincstár ez állandó hadsereg némely részei fentartásához járult, megszűntéknek vélte s a világi és egyházi fõurak ebbeli tartozásának a régi viszonyok szerinti meghatározását és kipuhatólását lehetetlennek tartotta, kivévén ott, a hol az folytonos gyakorlatban volt, mint Horvát- és Tótországban; a zág-rábi püspök, káptalan és némely család szabadosaira, továbbá az anyaországban az esztergomi érsek, a gyõri

püspök, káptalan és pannonhalmi főapát egyháznemeseire nézve. Ennélfogva szervezésükre új javaslatot készített, melyben az egyházi, bitbizományi és városi jószágokra nézve a banderialis kötelezettséget oly módon megújítandónak indítványozta, hogy az illetők 10—10 ezernyi jövedelmük után még béke idején is két gyalog és egy lovas katonát legyenek kötelesek tartani és a szabad kerületek lakosai szükség esetén táborozni, a városok pedig fegyveres csapatokat szervezni köteleztesenek. Az országos választmány tanácskozásai az ügyet nem voltak képesek tisztába hozni. A rendi tábla a banderialis terhet törvényesnek mondta ki és rendelte, hogy azt a főpapság, valamint a királyi várak birtokosai — a pozsonyi, szentgyörgyi, bazini, szepesi, trencsényi stb. grófok — viseljék. A főrendek más véleményen voltak és azt csak általában az 1715-ik évi VIII. t.-cz. értelmében ismerték el védelmi eszköznek.

Megállapodásra nem juthatván, Ürményi József ország-bíró elnöklete alatt egy országos választmányt küldtek ki, melynek kötelessége volt ezt az *ügyet* a szentesített törvényekből és az erre vonatkozó oklevelekből földeríteni. Ez a bizottság Kovacich M. Györgyöt bízta meg, hogy az erre vonatkozó anyagot kutassa ki, de sem Kovacich kutatásai, sem a bizottság 1823. szeptember 26-ig többszöri hosszadalmas szünetekkel tartott munkálkodása nem vezetett eredményre.

Az 1827-ik évi XV. t.-cz. az országos választmányt ismét utasította, hogy a nemesi insurrectióról és a bandériumok állításáról mondjon véleményt. Ennek alváltmányára történelmi kutatások alapján kijelentette, hogy a bandériumoktól a megyei zászlóaljak (portalis militia) csak abban különböztek, hogy nem a bandériumot ki-

állítani köteles zászlaja, hanem a vármegyéé alatt keltek hadba. Továbbá hogy olyan speciális családok és jószágok, melyek bandérium-állításra lettek volna kötelezve, nem voltak és mert a telekkatonaság alapja az állandó katonaság tartására fordították, a bandérium-állításra és tartásra csak azokat lehet kötelezni és csakis háború idejére, kikre az még a változott viszonyok között alkalmazható, ezek: az egyházi nemesek és a horvát- és tótországi banderialisták. ú. m. a zágrábi püspök, káptalan és néhány család szabadosai, kiket a XVII. és XVIII. században földesuraik szabadították föl a jobbágyi munkától azért, hogy földesuraik mellett harcoljanak, kastélyaikat Őrizzék s egyéb szolgálatokat teljesítsenek. E szabadosok között olyanok is voltak, kik a török által elfoglalt részekből elmenekültek s a fennebb elősorolt föltételek mellett földet kaptak. Ezeknek száma nagy volt. és ha országos“ nemzeti fölkelés ki sem hirdettetett, a tartományi gyűlésen elrendelt táborozás alkalmával fegyvert fogni tartoztak, a mint az az 1737-iki török, 1757. porosz és 1814. évi francia háborúban meg is történt. Ezek a bandériumok 1757-ben 3134, később 4000 emberből állottak.

Az úrbéri rendezés alkalmával a szabadosokra különös tekintettel voltak. Egy egész telektől vagy 40 napi dologra, vagy tized (*census*) fizetésére köteleztettek. És mert adót fizettek, később az állandó seregbe besoroztattak és újabb időben az utak javítására is köteleztettek, táborozás alkalmával eltartásukról a kincstár volt köteles gondoskodni. Az említett törvényczikk második §-a az állandó hadseregnek vetette meg alapját, de oly módon, hogy annak nem a nemzet, hanem az a tényező látta hasznát, a mely addig is mindig csak azon mun-

kalkodott, hogy önállóságunktól foszszon meg s hazánkat az örökös tartományok sorába kebelezze. Az új állandó hadsereg alapja úgy volt megvetve, hogy annak ne lehessen magyar nemzeti jellege, mert elfelejtettek maguknak arra nézve jogot biztosítani, hogy annak szervezésére, kiképzésére közvetlen befolyást gyakorolhassanak. A törvényt megalkották, mert féltették kiváltságait s azt a nyugalmat, mely után oly nagyon vágytak. Azt hitték, hogy ez a törvény — mely sírja önállóságunknak — eléggé biztosítja alkotmányos jogait s köztük főként a nemadózást. Egy körülmény menti őket, s ez az, hogy e tekintetben nem volt olyan praecedens, mely óvatosságra intette volna őket. Arról pedig éppen nem tehettek, hogy nem látták azt, a mi következni fog. Eleinte magyar embereknek adtak pátenst ezredek szervezésére, kik maguk nevezték ki a tiszteket, tehát magyarokat. Magyar volt a szolgálati nyelv és vezényszó, mert a tisztek sem tudtak németül, de később, hogy az udvarhoz édesgetett magyar urakat sikerült megnémetesíteni s a más tekintetben szükséges egyöntetűség célja felé segítve, észrevétlenül németté lett az immár fejedelmi, házi hadsereg. Nem maradt benne magyar, csak a legénység s a pénz, melyen őket s az élükre állított idegen tiszteket eltartották.

Hogy a magyar ezredek eleinte teljesen magyarok voltak, látszik a Károlyi Sándor szervezte huszárezred történetéből, melyre nézve sok érdekes adatot tartalmaz a gróf Károlyiak levéltára.

A „capitulatiót“, vagyis a huszár ezred fölállításának

¹ Az erre vonatkozókat, Éble Gábor úr „Károlyi Ferencz gróf és. kora“ című művéből vettem.

föltételeit III. Károly 1734-ben januárius 13-án hagyta helyben. Tartalma következő.

I. Károlyi Sándor gróf kötelezi magát, hogy az ezredet egyenként száz főből álló tíz századdal fölállítja s nemcsak ruházattal, hanem nyereggel és fegyverrel ú. m. karabélyokkal, pisztolyokkal és kardokkal is ellátja. A legénységnek, úgyszintén a lóállománynak kifogástalannak kell lennie. A költségeket ő maga viselendi a kir. kincstár legcsekélyebb megterheltetése nélkül s az egész, ezredet legkésőbb márczius végéig teljesen fölszereli. Továbbá a maga költségén szerzi be a zászlókat, egyzóval mindazt, a mire ezredének szüksége lesz.

2-szor. Megengedtetik Károlyi grófnak, hogy ezrede számára az egész magyar, Erdély és Horvátországban njonczokat toborozhasson és lovakat vásárolhasson; azonban kötelessége úgy az ujonczokat, mint a lovakat Sopronyba, Pozsonyba vagy Budára, mint asszentáló helyekre megvizsgálás végett beszállítani s innen a Pest és Hevesvármegyékben kijelölendő állomáshelyekre leküldeni.

3-szor. Megengedtetik, hogy mihelyt legalább 20 ember és ló együtt leszen, azokat az említett városokba állításra, küldhesse.

4-szer. Ha azonban Kassán, Debreczenben, Erdélyben akarná azokat bemutatni, az is szabadságában áll; de ebben az esetben a költségeket Károlyi viseli.

5-ször. Ha az állítandó ezred táborba szállíttatik, a királyi kincstár részéről élelemszekerekkel fog elláttatni.

6-szor. Mindennemű törzs és egyéb tisztet maga Károlyi nevez ki.

7-szer. A gróf fizetése, mint ezredesé, ezen capitulatiohelybenhagyása napjától, ellenben a törzs és többi tiszt

tek fizetése attól a naptól kezdődik, a melyen nevük fölterjesztetik.

8-szor. A közkatonák azonkívül, hogy testileg alkalmasak, nem lehetnek 24 évnél fiatalabbak és 35 évnél idősebbek: a lovak 14—15 markosak, korra nézve pedig 5—7 évesek legyenek.

9-szer. Ennek az ezrednek a többi lovasezredkével egyenlő zsoldja és kiváltsága lészen, minélfogva köteles más császári ezredekhez hasonlóan minden körülmények közt készséggel és engedelemmel szolgálni.

10-szer. A király nemcsak azt engedi meg kegyelmesen, hogy Károlyi Sándor gróf mostantól két év múlva az ezredet fiának, Ferencz grófnak, mint leendő ezredesnek átadhassa, hanem ha Sándor gróf előbb meghaláloznék, az ezred minden további adományozás nélkül fiára szálljon. Elváratik Károlyi gróftól, hogy miután említett fiának a katonai dolgokban sem tapasztalata, sem gyakorlata nincs, őt önkéntesképen a táborba fogja bocsátani s gondja lesz rá, hogy valamelyik tényleges szolgálatban lévő tábornok mellé kerüljön, a hol alkalma lesz a katonai szolgálattal megismerkedni.

A capitulatiót Savoyai Eugen ellenjegyezte.

Károlyi Sándor pedig mind a mellett, hogy németül nem tudott,¹ a következő német beleegyező záradékot írta rá: „Dass ich Indess unterschriebener obbedeutheten Capitulationspuncten in Allém Ein vollkommenes Vergnügen laisten wolle, Ein solches verspreche hiemit bey meinem wahren, trauen und glauben, Urkundlich dessen meiner Ferttigung Wien. 17. Jan. 1734.

Márcziusban az ezred föl volt szerelve. A 10 század

¹ Éble. „Károlyi Ferencz gróf és kora.“

mindenkében 1 kapitány, 1 hadnagy, 1 zászlótartó, 1 strázsamester, 1 furir, 1 trombitás, 4 tizedes, 1 szíjgyártó (nyerges), 1 kovács és 88 közhuszár volt.

A ruházat teljesen magyaros volt, a tisztéké rubinszínfi selyemposztóból arany zsinórzattal, a legénységé világoskék posztó vörös zsinórzattal.

Á tiszték meggyszínű selyem övet, sastollas zöld kalpagot — a törzstisztek fehér kócsagtollat — a legénység díszben görényprémű vörös kalpagot, különben világosprémű fekete csákós süveget viseltek.

Rangfokozati jelvény tehát — mint a Rákóczi hadában a — kalpagot díszítő toll volt.

A tiszték fegyverzete ezüsttel kivert hüvelyű kard és páruska (— pisztoly), az altiszteké rézzel, a közlegényeké fehér pléhvel borított hüvelyű kard, karabély és páruska volt. Különös alkalmakkor, a mustránál stb. a főtisztek párducz-, az altisztek farkasbőr kaczagányt viseltek mentéjük fölött. A zászlók fecskefarkalakúak voltak, egyfelől világoskék szövetből, Mária képével és „Patrona nostra ora pro nobis“ fölirattal; másfelől karmazsinszínű szövetből, rajta a kétfejű sas, ennek mellében Magyarország címere, a sas felett „Sub umbra alarum tuarum“, alatta „Vivendum nobis aut moriendum“ fölírások. Az ezred-zászló valamivel nagyobb volt az imént leírt század-zászlóknál, ugyancsak fecskefarkformára szabva, fél ága kék, fél ága vörös volt, egyfelől szűz Mária képe, másfelül a kétfejű sas. Az első század, vagyis a leibcompánia zászlója fehér selyemből készült, a Mária képe mellett az egyik oldalon Magyarország, a másikon a Károlyi-nemzetiség címere foglalt helyet. Ekkor kezdődött a különbség elmosódni, a mely a közös fejedelemnek a magyar földről került,

s az örökös tartományokból való katonái között eddig volt. Eredetükre való tekintet nélkül *házi hadak* lettek mind, s jelvényük apródonként egyenlő lett.

Említésre méltó, hogy a Habsburg-Lotharingiak nem családi címert, nem családi színeiket használták, hanem a német császári kétfejű sast és a német császári színt, a fekete-sárgát. Családi színeik belekevertettek itt-ott a zászlók, dobok stb. fekete-sárga szegélyeinek színei közé, de a főhelyet mindig a birodalom színe a fekete-sárga foglalta el. Csak rövid időre szabadultak meg a fejedelem hadai a fekete-sárga színtől és a kétfejű sastól s ez az az idő a mikor Mária Terézia férje nem volt még császár. Ebből a korból két a cs. és kir. közös hadügy-minisztérium levéltárában őrzött parancsnak hiteles szó szerinti szövegét közlöm. Ezek világosan tanúskodnak arról, a mit különben mindenki tud, még az is, ki az ellenkezőt akarja a világgal elhitetni, hogy a fekete-sárga szín a Habsburg-Lotharingiai háznak nem családi színe.

Es haben Ihre königl. Mayst. allergnädigst resolvirt und anbefohlen, dasz bey Dero sambentlichen Trouppen die Feldzeihen künftighin und für beständig grün, rait hin auch die Scharpfen der Officiere Grasgrün mit Gold oder Silber, oder aber mit Gelb oder weisser Seide vermischten, nachdem der Character Ihrer Officiere entweder seiden, silber oder gold gestattet, sollen geführt, ingleichen die sambetliche Fahnen und Estandarten bey der Infanterie und Cavallerie sowohl regulirt, alsz allé andere Miliz ausgenohmen, derén Leibfahnen und Leib Estandarten (soinwendig ganz weisz und bey der Infanterie mit dem Mutter-Gottes-Bild auf beeden seithen — bey der Cavallerie aber mit dem Mutter-Gottes-Bild auf beeden oder auch nur auf einer seithe beziehret seyn müssen) von

gedachter Graszgrüner Farb und die einfassung an sambentlichen Fahnen bey der Infanterie mit grün, weisz und rothen Flammen, nach dem anverwahrten Abrisz bey der Cavallerie hingegen zwar ebenfahls von gleich besagter griiner Farb jedoch nach den weither anliegenden Abrisz auf einer seithe, dann auf der anderten in Grund ebenmüzig grünen seithe entweder gleich der vorigen mit der königl. Wappen, oder mit einem Devis versehen seyn, endlich sambentliche Regimentter und andere Trouppeií jené Fahnen und Estandarten, welche sie beraiths habén, zwar wie sie seynd, annoch fortführen, herentgegen wan sie derén neue anschaffen, solche auf obbemelte Weis erzeugen, anschlagen und führen lassen sollen. Weitliers habén allerhöchst erwehte königl. Mayst. gnadigst entschlossen und verordnet, dasz, wan sie Trouppen sowohl Officiere, als Gemaine zu denen Fahnen schwören werden, sie nach allerhöchst denenselben, auch dero Herrn Ehegemahls Herzogen zu Lothringen und Baar, Groszherzogens zu Toscana königl. Hoch. als Mittregenten aller Ihrer gesanibten Erb. königreiche und Landen den Ayd nach der hierbey kommenden Formula ablegen sollen. Nun thuen Wir zwar disen allerhöchsten königl. Befehl zur genauesten Befolgung sowohl denen sambentlichen Regimentem zu Fusz und zu Pferd, nicht minder in Hungarn an die Commandi zu Presspurg, Raab, Comorn, Grann, Sigeth, Solnok, Grosswardein und Erlau, dan nacher Segedin und Arrad wegen derén in und bey sothanen Posti stehenden Frey- und Invaliden-Compagnien, auch National-Miliz untereinstens rescribiren. Wir haben es aber zugleich dem Herrn Feldmarschallen in dem absehen hierbey ohnverhalten wollen, auf das selber ebenmüzig sowohl

selbsten, als durch die unter dem Gral-Commando in erwehntem königreich Hungarn stehende in all- und jedem punctis je und allzeit auf den Vollzug haltén, auch wo es nöthig die intimation ergehen lassen möchte. Wien, den 19-ten Octobris 1743.

Nachdeme durch göttl. anordnung und Beistand die Röm. Kayserswürde widerumben auf das durchlauchtigste Erzhaus von Osterreich gebracht worden, mithin IHRO kays. königl. Mayst, unserer allerdgsten Frauen höchste Willens Meinung ist, bey dero Samentl. Infanterie-Rgtmtrn die Fahnen auf den Ehemaligen kays, Fusz einrichten zu lassen, hiebey jedoch nicht gedenken, da Sie die dermahlige Mittellosigkeit derén Regimenter gar wohl erkennen, ihnen extra unkösten aufzubürden und die Verbindlichkeit aufzulegen die habende Fahnen sogleich abzuändern und auf sothanen kays. Fusz zu sezen, sondern nur allergnädigst verlangen, dasz, wan Sie, Regimenter, ohnedem von nun an neue Fahnen anzuschaffen nöttig habén, Sie solche nicht nach der im verwichenen Jahr vorgeschriebenen Form, sondern auf die arth, wie sie vorhin unter denen kais. Regierung gefihrt worden und zwar nach dem nächstens communiciert werdenden Formular erzeigen sollen. Habén Wir solch-allerhöchste kais. königl. Willens Meinung dem Herrn zur nachricht und dem ende hiemit bedeuten wollen, auf dasz derselbe sich darnach achten, mit bestellung neuer Fahnen zu wartten und allenfahls sie etwo schon nach der worjahrigen Verordnung für dasz seinem Commando anvertraute N. Regiment verfertiget, jedoch noch nicht angeschlagen waren, auch mit dern anschlagung zurückhalten und es anhero einberichten, dan sofern selbe etwo zwar veraccordieret anuoch aber nicht gemacht waren,

derén Verfertigung alsogleich einstellen mögé, deme nur beyfügend, wasmassen die abanderung sich auch auf die übrige Feldzeihen und Scharpfen verstehe. Wienn den 22. X-ber 1745.

A vezényleti nyelv magyar volt. Károlyi Ferencz gróf a vezénylet műszavait 1736-ban írásba foglaltatta, s azok Éble úr könyvében olvashatók.

Megjegyzendő, hogy eddig nem volt egyöntetű szabályzat, minden ezredtulajdonos oly módon gyakorolta be csapatát, a mint jónak látta. Ez még akkor sem változott meg, a mikor Lascy tábornok 1739-ben az első nyomtatott gyakorlati szabályzatot kiadta, mert ez nem volt még mindenkire kötelező. Curiosumként említem föl, hogy ebben az évben rendszeresítették a botokat. A tisztek- és altisztek nád-, a káplárok mogyorófapálczát viseltek. 1750-ben újabb kísérletet tettek az egyöntetű gyakorlati szabályzat tekintetében. Minden ezredből bizonyos számú tisztet rendeltek Bécsbe, a Daun Lipót tábornok vezette gyakorlati iskolába. 1755-ben valamennyi nem magyar gyalogezred fehér, illetőleg gyöngy szín camisole-t kapott, 1766-ban a magyar ezredek is. Ezeknek csakis nadrágjuk és lábbelijük maradt magyar, és pedig olyan színű, mint a camisole hajtókája (csak a sárga hajtókásoké volt kék, mert a sárga szín igen kényes). Ekkor szüntették meg a magyar gyalogezredeknél az arany (sárga) és vörös selyemövet s adták nekik is az écharpe-ot aranyból. Később 1786-ban az arany écharpe csak a tábornoknál maradt meg. A törzs- és főtisztek azóta selyemből készültet viselnek.

Nevezetesebb változások: 1740-ben az ütemben való lépés; 1742-ben vas-puskatöltő vessző az eddigi fa helyett; 1764-ben a hosszú kard helyett a rövidebb gyalogsági

kard rendszeresítése; 1776-ban a vallasnál eddig alkalmazott kínzás (tortúra) eltörlése; 1767-ben a hadbírák és számtisztek tisztirangra való emelése; 1777-ben a puskatúsák homorúra való alakítása.

A magyar ezredek lassanként elnémetesedtek, az elnémetesedett magyar ezredtulajdonosok saját nyelvüket elfelejtették és az a hit kezdett lábra kapni, hogy az nem is művelt ember, nem úr, a ki magyarul beszél, a magyar vezényszó lassan kiszorult az ezredekől s még egy Eszterházy¹ is németnyelvű szabályzatot Íratott ezrede számára 1747-ben. Lassan-lassan bekövetkezett az az idő, a mikor azt hitték, hogy csak németül lehet valaki katona. Az udvar és a Hofkriegsrath elfelejtették, hogy a magyar nyelven vezényelt hadak vitézsége s a magyar vér hullása mentette meg az utolsó Habsburg-fejedelemnö trónját az örökösödési- s a porosz háborúkban, üldözték a magyar nyelvet, magyar érzületet, mert abban látták akadályát a magyar királyság bekebelezésének, tüzzel - vassal hajtották a németesítést s idegen tisztekkel rakták meg a magyar ezredeket, pedig tudták, hogy katonai tekintetben is mennyire jó az, ha a legénység élén saját nemzetebeli tisztek és altisztek állanak, ezt bizonyítja legalább a Hofkriegsrathnak 1748. decz. 28-án a Trenk-féle ezredparanesnoksághoz intézett levele,² a melyben azt olvassuk, hogy: für die Zukunft sollten nach ausdrücklichen allerhöchsten Befehle (1748-ben Mária Terézia uralkodott) bei sich ergebenden Offiziers-Apperaturen, lediglich Individuen der slavonischen und raitzi-

¹ Eszterházy József, a mostani 37-ik gyalogezred volt tulajdonosa.

² Geschichte des 23-ten ungarischen Linien Infanterie Regiments. Wien. 1838.

sehen Nation vorgeschlagen werden, so wie auch die Unter-Offiziers nur mit Nationalen besezt werden etc. etc.!

De nem egyforma mértékkel mértek Bécsben, a mit a horvátoknál jónak láttak, azt a magyarokra nézve nem alkalmazták. Rövid pár évtized alatt nagy átalakuláson ment át a magyar, nemzet. Még Károlyi Sándor 1734. május 23-án, a mikor ezredének zászlait Berényi Zsigmond püspök beszentelte, a zászlótartókhoz és tisztekhez intézett beszédében figyelmeztette őket, hogy ne feledjék a mivel magyarságuknak, nemzetüknek tartoznak, „ne kívánnják öltözeteket el változtatni, vitézi jeleknek viselését el temetni; magok dicséretes nemzetüknek se Ruháját se Fegyverét, se mezei vitézi jeleit egy más föl talált öltözetekére s ujjabb ujjabb változó hivságokon el ne cseréllyék s magokat más Nemzetségheknek csúfjává ne tegyék“.¹

És a bajor örökösödési háborúban már a magyar dolmányos és kancza mentés gyalogosok fején háromszegletű kalapot látni, 1750-ben a magyar dolmányt fehér kabát cserélte föl s ha a belső szolgálati nyelv magyar volt is, már németül vezényeltek, mert ezt csupán servilismusból úgy akarták a németté nevelt magyar ezredtulajdonosok. Találkoztak ugyan egyesek mindig, kik a magyar hadaknak a császáriba való beolvadását, elneinzetietlenedését észrevették. De szavuk elhangzott, s az ilyenmű sérelmek fölpanaszlására. a felsőbb helyről sugalmazott válaszszal — bármennyire semmit mondó volt is — a többség beírta a XVIII. században.

A magyar hadaknak a császáriba való beolvasztásakor II. Józsefnek nagy segítségére voltak azok a meg-

¹ Éble: „Károlyi Ferencz gróf és kora“ 223-ik lap.

németesedett magyarok, kik anyanyelvükön nem tudtak már szólni és látszólag ez a beolvasztás észrevétlenül és fokozatosan történt. Jól esik azonban látnunk, hogy az elnémetesedés csak fölületes volt, maradtak még a hazájukhoz és nemzetiségükhöz hű magyarok is. A Greven huszárezred tisztikara a következő fölírást intézte az országgyűléshez:

Felséges Magyar Hazának
Tekintetes Statusai és Rendéi.¹

A mostani Valósággal égből származott és el Mulaszt-hatatlan arany alkalmatossággal, a midőn egyben gyűlt Tekintetes Statusai és Rendéi az országnak állandó boldogságát édes Hazánknak minden részeiben megmásolhatatlanul erősíteni igyekeznek és a kegyes Ég olly jó és leereszkedő Fejedelmet adott, a kivel a Tekintetes Statusok és Rendek jövő kormányzásukról végeznek, hogy Maga önnön Magának azt az igyekezetet fő Maximául vette, hogy az alattvalói Szívek igasságos megnyerésében gazdagságait keresse. Légyen a Greven Regiment magyar Tagjainak is szabad más Regimentekkel egygyütt meg szállamlani és a közönséges örömben részesülni. Mi ugyan a külső Ellenség ellen való Vitézkedést és a szoros engedelmességet kötelességünknek tzeljául egyedül vévén, semmi különös Feltételekkel a Tekintetes Statusoknak térhessek nem akarunk lenni, hanem áltájjában minden Végezésekben megnyugszunk, a melyeket közönségesen a koronázandó Királyunkkal végben fognak vinni; egyedül abban a mi természetes kérésünket határozzuk, hogy minek utánna tapasztalásból tud-

¹ Acta diarii hungarici 1790/1.

gyuk mennyire Sorsunk javítására esett azon változás, a midőn az Olaszországi számkivetésből a Felső Magyar Korona árnyéka alá, noha csak szélire is Sklavo-niába vissza térítettünk, hogy ezen a szolgálatban elrom-ladozott Hadi Sereg itt a Hazában annyira fölépült, hogy nem csak a mostani Háborúban, de Békesség ide-jén is merészlette magát a Német Regimentekkel egy-ben vetni: tehát esedezünk a Tekintetes Statusoknak és Rendeknek, hogy ennekutánna is Békesség idejében a Magyar Hazának kebelében meg maradassunk; mert illendő, természetes és hasznos, hogy a Magyar Sereg maga Országában tartassék, sőt a német Regimentek óhajtásának is eleget látszatunk tenni, a kik egyébiránt is a magyarországi levegő Égnek egészségtelenségiről és egyéb alkalmatlanságokról kényesen panaszkodni meg nem szűnnek.

E mellett mindnyájunknak sajnósán fájlalnunk kelle-tik; a midőn mint egy tükörben ájuló sziveink epesztésé-vel szemléljük; hogy életünk feláldozásával és sok esz-tendőbeli szolgálatunk fáradságával szerzett érdemeinknek jutalmát az idegen Nemzetbeliek tőlünk érdemtelen el-ragadják és főtisztségekre majdnem mind csak idegenek helyeztetnek élőkben. Igen szomorú szívbeli teljes ked-vetlenséggel csak az 1775. esztendőben is szemlélnünk kellett, a midőn országunk nemes Hazafiainak káros hátráltatásával és megvetésével ezen nemes Regiment-ben egyszerre 24 és utóbb is egynehány idegen nemzet-beli főtisztek bé hozattatván élőkbe tétettek. Mivel pedig minden Regiment azon igyekezett, hogy a nem legjobb-bát reánk taszítsa, el lehet gondolni, hogy az annyiféle viseletű és nemzetbeli embereknek össze szerkesztetése örökös viszálkodásoknak adott alkalmatosságot. Mely

terhes nekünk, a midőn idegen nemzetből származott kadétek alig vágnak egy néhány hónapokig a Regimenteknél, sem Hadi Kötelességeket nem tudják, sem szülötte nyelvünket (mely a magyar Regimenteket lelkesíti) nem értik, mégis főtisztsókra igen rövid idő alatt emeltetnek. Ellenben Felsőes Hazánknak nemes magzati Kadétságra s Altisztsókra is nehezebben juthatnak. Főtisztsókra pedig számos esztendőben' hosszas szenvedések és hív szolgálattok után éppen ritkán mehetnek. Mely törvénytelenységnek sérelme számos s jeles Hazafiaknak sziveiket által hatván, annyira megsebesítette, hogy nem törődvén Tiszti vagy Kadétsági hosszas szolgálattok és szenvedések üdójével, fegyver viselésnek végbucsu vételére sokaknak ösztönt adott legyen. Által látni, mely terhes legyen a szolgálat, a midőn a Tiszt a Közemberrel nem tud szólni, vagy ha valamennyire a Magyar Nyelvre kapván, azt ütve vétve, töri s beszéli is, de azért mégis magának elég bizodalmat nem szerezhet; a honnand is az olyan ha színzéseképpen is magát Magyarinak mondja, még is közönségesen a Nemzetnek természet szerint való gyűlölsége és Magyarinak titkos üldözése szive alatt elfedezve fekszik. Igaz ugyan, hogy az állítatik, hogy a Hadi tudományoknak e mai megvilágosodott üdőben elkészítése miatt szükséges az Ifjakkak bizonyos Nevelést adni, de ezen színes okvetésből sem lészen talán ennekutánna szükségünk a Németújhelyi vagy más egyebütt nevelt Német Ifjakra szorulni, ha a Felsőes Haza a mint reménylyük az olyan Katona Tisztsókra készítendő Ifjúságnak neveléséről fog gondolkodni. Ha pediglen a Magyar Katonaságnak tanítását okulvetnék, reménylyük, hogy tanulásinknak a véres Hadnak Mezején annyi próbáját tettük le, hogy már ezentúl az

olyan tanítóktól is megmenekedhetünk. Sőt mivel mi a Nemzeti szeretetet tökéletességnek és nem hibának tartjuk és ennek példáját mindenütt tapasztaljuk, tehát az idegen Tiszteknek is, gondoljuk, Kívánságok be telyesítették azzal, a midőn őket magok nyájok közzé visszaereszteni és azokkal Magyarjainkat kicserélni kívánjuk. Mert úgy Ok is a nemzeti szereteteknek ottan a Magyaroknak üldözése nélkül eleget tehetnek. De távol légyen tőlünk, hogy valamely nemzetet azért gyűlöljünk, mert azokban is az érdemet meg tudjuk becsülni, sőt olyan ritka nagy érdemű Vezéreket, mint a többi közt példának okáért Nándorfejérvárnak győzedelmes Ostrom vevőjét, Laudont magunk is Indigenák közzé számlálni kívánánk. Nem kevéssel mozdítaná az is elől a hadi szolgálatot, ha a közönséges szolgálat Rendé és Parancsolás Magyar nyelven folytattatnék. Mert valamint Német Nyelvnek értelme, tanulása és megfogása Hazánk kedves Magzatinál nehezezcskén mégyen végbe, úgy ebből származik, hogy a Fegyver gyakoroltatásban elkövetett legkisebb hibáért édes vérünk, a Hazánkfiak testekben keményen nem csak tagoltatnak, de sokszor még azon felyül az idegen Tisztek által Nemünk alacsonyítására szolgáló illetlen Nevekkal ártatlanul is szidalmaztatnak és elannyira már üldöztetnek, hogy számos Hazafiaink szívbéli bánattyukban Regimentünktől elszökvén, szülötte Hazájoknak örökös elhagyására vetemedtenek vala; azonkívül is pedig Háború időben úgy is csak igen rövid lehet az újonnan szedett Katonának taníttatása, a ki azon idegen Nyelvnek minden szavait mivel oly hamar meg nem értheti, úgy is az Ellenség előtt való ütközetben szükséges nekie mindent a Hazai Nyelvre fordítani, mert máskép a nem értésből nagy tévelyedések támadhatnának.

Méltóztassanak tehát a Tekintetes Statusok és Rendek ezen elől adott természetes igazságban gyökerezett kérésünket hathatós Pártfogásokkal oltalmokba venni és oly megváltozhatatlan móddal megerősíteni, hogy irigyeink azt semmi szín alatt fel ne bonthassák, hogy eképpen Mi is hív érdemeinknek zsoldját nyerhessük és Vitéz Nemzetünk arany törvényeinkkel együtt még a Fegyverviselésöknél is hajdani épségére visszatérhessen, az által pedig Kegyes Fejedelmünknek jövő koronázandó Királynak külső Országbeli Ellenségei ellen hatalma nevelkedjen. Kik is a Felsőes Hazának Atyáskodó Pártfogásába ajánlottak, örökös buzgósággal hamvunkig maradunk Pest, Szt Jakab hava 5. 1790. Felsőes Haza Tek. Statusainak és Rendeinek Alázatos Hív Szolgái. Nemes Greven Huszár Regimentyének magyar főtisztei mind közönségesen, a kiknek is neveken, hogy mindnyájoknak meg egyezésével esett bizonyítjuk. Gróf Festetics György m. p. Oberslaidinant. Laczkovits János m. p. svadronyos Kapitány. Serviában levő Nemes Magyar tagoknak részéről: Archi Pál sv. kap., Vincze János főhadnagy, Tsitsmán István főhadnagy.“

A Pálffy-, Károlyi-, Nádasdy-, Splényi-gyalogezredek, továbbá az Erdődy-, Toscana- és Splényi-huszárezredek még határozottabban alkotmányos és magyar nemzeti szellemtől áthatott kérvényt intéztek az ország rendéihez, a melyben „a magyar hadi seregnek magának külön haditanácsot, külön fővezérő commandót (főparancsnokságot) követelnek, olyat, a mely egyedül „a Hazától függjön“, „hogy a magyar hadi sereg békességnek ideiben szüntelen s egészben a Hazában quártélozzon“, hogy a magyar hadseregnek magyar ruházata legyen s annak minden ügye magyar nyelven intéztessék. Ennek volt ugyan hatása, de

sikerre nem vezetett a mint az az 1790/91-iki országgyűlési naplóból is meglátszik, a hol a többek között azt olvassuk, hogy: „A katonaság iránt ugyan kérdés támadt, hogy törvény engedelmevel lehessen-e azt kívánni, hogy a katonaság az országnak esküdjön, de mivel ennek a törvényben elégséges nyoma látszana, a mint hogy az esküvésnek formája is a törvénykönyvben levő több esküvés formájai feltaláltnak, megnyugodtak az ország rendői ezen kívánságnak törvényes igazságán.“ Továbbá a koronázási hitlevél tervezetében XIII. szám alatt azt követelték a királytól, hogy ezentúl a magyar főhadparancsnokság született magyarokból s kivált birtokos nemesekből álljon; a magyar haditanácsnak a nádor legyen elnöke, a mi a törvények szerint meg is illeti, e haditanács a királynak legyen alárendelve, de független legyen a bécsi haditanácstól s egyéb udvari hatóságoktól. A magyar hadseregnek legyenek külön fegyveres házaik s esküdjék hűséget az *ország alkotmányának s a fejedelemlnek*. XIV. szám alatt ismét arról kívánnak intézkedni, hogy a magyar ne csak a királynak, de az ország törvényeinek is hűséget esküdjön, mert a magyar katonaság nemcsak a fejedelem, hanem az országnak és alkotmányának védelmére van hivatva. XV. szám alatt azt a feltételt szabják, hogy az országosan egybegyűlt rendek beleegyezése nélkül sem a sor-, sem a határőrvidéki ezredek ne lehessen az országból kivezetni, kivéve annak felét olyan esetben, mikor a király azt örökös tartományai érdekében, szükségesnek tartja, azzal a kikötéssel, hogy ugyanabban a mértékben fordítsa az örökös tartományok hadait Magyarország védelmére. A XVI. a határőrvidékre vonatkozik, melynek szerb lakta részét a Pero-féle lázadás után szervezték határőrvidékké,

s vonták ki a camevalis és vármegyei jurisdictio alul, hogy közvetlen a bécsi Hofkriegsrath alá helyezték. E tekintetben azt kívánták, hogy ez az országhoz visszacsatoltassék s hogy ezentúl az országgyűlés beleegyezése nélkül ne lehessen polgári területet a határörvidékhez csatolni. A király s az udvar erről mit sem akart tudni s a rendek el is állottak attól, hogy a hitlevél e föltételeknek megfelelően szerkesztessék és csak azon igyekeztek, hogy törvénybe igtattassanak. E kívánságuknak a királyhoz intézett felterjesztésben kifejezést is adtak. A király válaszában nagyobb részét e kívánalmaknak figyelmen kívül hagyta s erre vonatkozólag csak azt mondta, hogy „Quod denique separatum de Militia articulum concernit, benigne annuimus ut milites ad mentem Regni Legum tractentur, ac in Legionibustam campestris Militiae Hungaricae, quamet Confinariae nativi Hungarici Officiales applicentur.” Jellemző az udvar fölfogására az, hogy az országgyűléshez folyamodott tiszteket hadi törvényszék elé állíttatta; az egyiket, gróf Festetics György alezredest, ki a királyi meghívó oltalma alatt ment az országgyűlésre, elfogatta és hogy az országgyűlésnek e tekintetben hozzá intézett fölíratát fegyelemre sem méltatta. Az elfogottakkal úgy bántak, mintha pártütők lennének, a mi Laczkovits Istvánnak, Temesvármegye alispánjának szintén az országgyűlési naplókban olvasható következő szavaiból látszik:¹ „testvér bátyám Laczkovits János svadronyos kapitánynak fogsága, a kihez nem csak maga tiszti pajtasai, hanem még maga szolgálai sem bocsáttanak, minden emberrel való szollás eltiltatott, hozzája utasított levelek elfogatnak és megvizsgáltatnak, egy szóval, mint egy

¹ Acta diarii hungarici 1790/91.

ország és fejedelem ellen való pártütő, hitesegett, ártatlanul tömlöczöztetik.“

Látjuk, hogy mennyi bajt okozott az 1715. VIII. t.-cikk homályos, nem szabatos szövegezése s az országrendeknek kényelem-szeretetből, vagy az Isten tudná megmondani honnan származott idegenkedése ezen a nemzet függetlenségére oly vitális kérdésnek gyökeres megoldásától.

Láttuk, hogy mennyire igaza van Schillernek, mikor azt mondja: „Was du der Minute ausgeschlagen, bringt keine Ewigkeit zurück.“ Hiába való volt az 1790-iki nagyobbszabású erőlködés, hiába az 1807-iki országgyűlés egy részének óhajtása, a mely már sokkal szerényebb kívánságra szorítkozott, az udvar semmi hajlandóságot sem mutatott a jogos kívánságok teljesítésére. A többség ezt a nádor szavaiból látta és készségesen leszavazta a magyar nyelvre vonatkozó szakaszt.

Várad. Általában azt képzelik, hogy a tatárjárásig eleink csak föld- és faváradat építettek. Én azt vélem, hogy ezt egészen határozottan nem lehet állítani, mert, hogy a mikor kőhöz könnyen jutottak, például a hegyek között, a hol gyakran könnyebb kőből, mint földből építeni, ezt az anyagot ne használták volna föl, nem lehet hinni. A letelepedés után a magyarok leginkább az Alföldön laktak, hol nem volt kő, tehát fából, földből építették lakóhelyeiket és az erősségeket; mikor ez a hegyes, köves vidékekről jövő idegeneknek szemökbe tűnt, nem azt mondták, hogy a magyarok a földön nern lévén kő, földből és fából építenek, hanem egyszerűen azt hogy a kőből való építkezést nem ismerik. Nyilvánvaló hogy eleink sem cselekedhettek másként, mint a többi emberek, és ők is csak azt az anyagot használták épí-

tésre, a mely kezök ügyébe akadt, tehát köves vidéken követ, alföldön agyagot, erdőben pedig fát.

A várak szerkezetéről keveset tudunk, de valószínű, hogy a megerősítendő helyet ott, a hol szükséges és lehető volt, mély árokkal vették körül s a belőle kihányt földből sánczot készítettek s azt fával, rőzsével s a hol kő volt, kövei erősítették meg.

Az is valószínű, hogy eleinte csak az őrtornyot építették kőből s a kerítést csak később.¹ A várakon kívül az ország határain elterülő rengeteg erdőkön át vezető utak eltorlaszolásával biztosították magukat. Ezeket a közlekedést elzáró, a betörést meggátoló alkotmányokat gyeplőnek nevezték.²

A Szent István építtette székesfejérvári templomnak — melynek építésmódja Henszlmann szerint a római *várnakéhoz* (sic) volt hasonló — erőd rendeltetése volt, valamint a később épült nagyváradi, pécsi és esztergomi templomoknak is. Kőből épült várnak kellett a pannonalminak is lenni, mert különben fekvésénél fogva nem állhatott volna ellent a tatárok pusztításainak.³

Hogy a XIII. században épült hazai váraink berendezéséről fogalmat szerezhessünk magunknak, Czobor Bélának, a Századok 1877. évi folyamában közzétett tanulmányából a tornai vár leírását mutatom be.

„E vár Torna városától északnyugati irányban egy meredek, különálló mészkő szikla-hegyen emelkedik. Ma már romban hever. Föl a várba sziklába vágott kanyargós út (U) vezet (129. ábra), mely a vár délnyugati és

¹ Czobor. Századok 1877. VII.

² Fauler Gy. Századok. 1877.

³ Czobor. Századok 1877. VII

egész nyugati részét megkerülvén, a főkapuig (*D*) nyúlik, melyből előbb egy előudvarba, majd *E* kapun *G* sikátorba juthatni. E körülbelül másfél öl széles fedetlen helyiség a főépületet minden oldalról körülövezi s úgy látszik, itt ez pótolá a nagyobb terjedelmű váraknál előforduló elő- vagy külső, várat. Könnyebb védhetés ezéjából *G*, *c'*, *c''*-vel jelölt kisebb kapuzatok készültek, melyek a sikátor helyenkénti védelmét igen elősegítették s valószínűleg ezeken keresztül lehetett a vár belső udvarába (*H*) hatolni.

„Lássuk most az erődítési technikát. Sáncz-árkokkal nem találkozunk, ezt feleslegessé tette a vár meredek fekvése. Míg a vár délkeleti oldalát a megmászhatalan sziklatömeg biztosan megvédette, erősebb tornyok helyett elégnek látszott az *I. I.* szöglet-bástyákat emelni, melyek mindenike három lőrèssel ellátva, a vár ezen oldalát a támadások ellenében könnyen védhette. Déli irányban már hatalmasabb bástyára volt szükség. Ez okból látjuk itt a ÜT-val jelölt, alapidomát tekintve, félkörű, erősebb őrbástyát emelkedni, mely, valamint terjedelmére, úgy lőrèsei számára nézve is amazokénál fontosabb szerepre látszik hivatva lenni. Nyugati és északnyugati irányban az erődítés legmagasabb fokát éri el. A várhoz vezető út a *D* és *E* kapuk fődözésére az *L*-lél jelölt, *c*, *rf*, «/ lőrèsekkel ellátott körbástya, daczára nagyobb méreteinek, nem látszott elégségesnek, a mit az is mutat, hogy a vár ezen oldalán emelkedik az őrtorony (*donjon*). Alapfalainak vastagságáról azonnal reá ismerünk. E tömör vastag falazatú, pontosan keletét (sic) négyszög-torony (*C*) felső emeletén lőrèsek vannak, melyekből *H* udvart is védelmezhetni.“

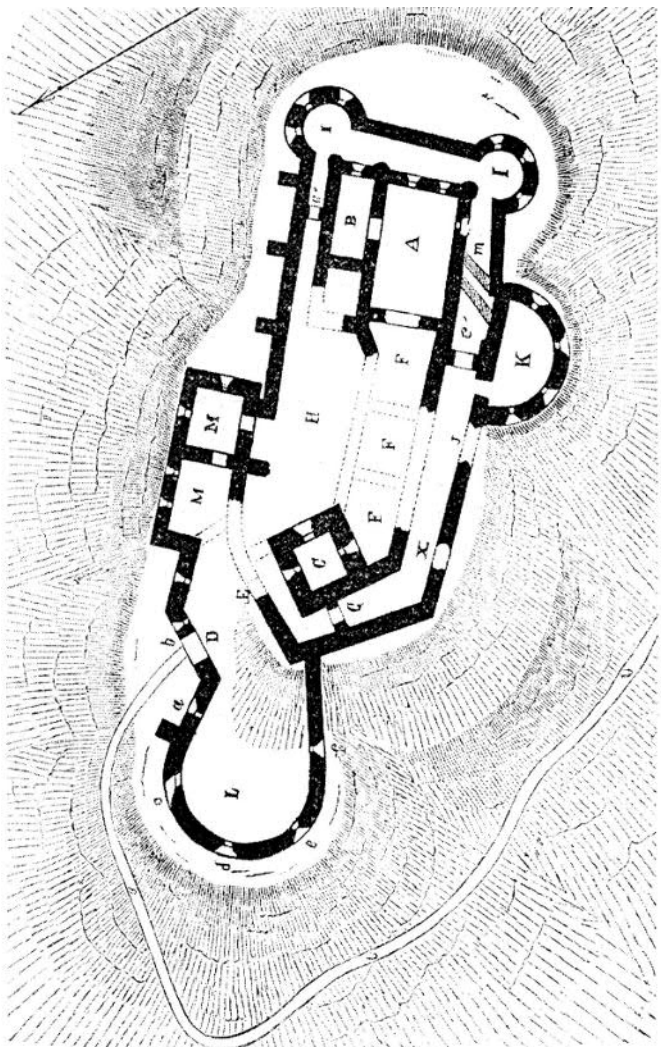
„Az előudvar *M M* helyiségeit valószínűleg a cseléd-

ség lakta. A vár teljesen romokban, elhagyottan heverő alapfalaiából igen nehéz pontosan meghatározni a lovagterem és várkápolna fekvését. Az épület-osztályok, alkátát és méreteit tekintve, az előbbi *A*, az utóbbi *B* lehetett. A várúr és a vendégek lakosztályai *F F F* helyen állhattak. Figyelmet érdemlő az a körülmény, hogy *K* bástya és a vár főépülete (*A*) között egy áthidalt folyosó (*m*) közlekedett, melyen keresztül a bástya harmadik emeletéből *C'* sikátor fölött a főépület felső helyiségébe lehetett jutni. A főépület háromemeletes volt.

Torna várát a XIII. században valamelyik Bebek építette, legalább azt tartja a hagyomány. A Hazai Okmánytár III. 32. sz. a. közölt 1279-ben kelt okiratban már mint várat említik és főnnállóit 1689-ig, a mikor Lipót lerontatta. (Lásd 130. ábrát.)

A szóról-szóra idézett leírásban a donjon-örtoronynak van magyarul írva és ez nem egészen helyes, mert ebben az időben a donjonnak már nem az a rendeltetése, hanem a mi a fellegrárnak (citadella) vagy a római táborok praetoriumának, t. i. az őrségnek utolsó menedékkül szolgálni, e szerint tehát a donjon egyik kiegészítő, mondjuk legfontosabb része, noyeaux-ja volt a várnak. Régebben azonban a magában álló őrtornyokat, például azokat, a melyeket Nagy Károly a szaraczenek és normannok betörései ellen a folyók torkolatainál épített, nevezték francziául donjonnak. Ilyen őrtornyok, mint a Nagy Károly korából való szilárd építményeknek egyedüli maradványai, különösen Németalföldön az északi Németországban találhatók.

A magyarok bejövetelükkor Anonymus szerint a következő várakat találták: Ung, Zemplén, Bihar, Szat-

129. ábra. — A torvat vár alaprajza.

már, Diósgyőr. Poroszló, Gömör, Nógrád, Nyitra, Várad (nem N.-Várad), Sempte, Galgócz, Treiicsén, Bolondócz, Bán, Kéve, Orsova, Vasvár, Belland, Borsóvá, Szamos-újvár. Zágráb, Pozsega, Valkóvár (Vukovár), Veszprém, Baranya, Alpár, Horom.¹

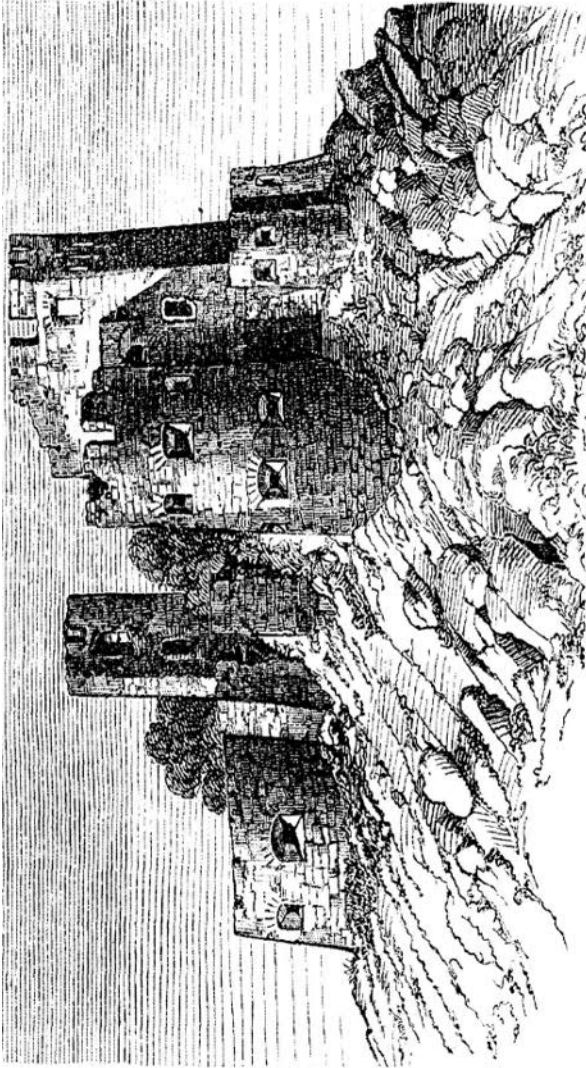
A honfoglalás alatt és közvetlen utána: Himes-udvar, Komárom, Borsod, Szabolcs, Sárvár (Tas-vára), Pata, Borsu (Bars), Csongrád, Zólyom és Szekcsőt építették.

A felsorolt váraknak korunkig fenmaradt részeiből nem alkothatunk magunknak helyes fogalmat szerkezetükről.

Szent István idejéből csak egy olyan intézkedést ismerünk, mely a várakra vonatkozik és ez a várak elidegenítésének tilalmát rendeli el.

Az ezután következett időben a várakra épp oly kevés gondot fordítottak, mint a hadügy többi ágaira; ez így tartott a tatárjárásig, a mikor aztán IV. Béla nemcsak maga építtetett több várat, de híveit is buzdította az építésre s anyagilag is támogatta. Kogerius a XL. fejezetben azt mondja: „Lassan visszavonulva, elérkeztünk Ultra sylvas (Erdély), hol sok nép megmaradt volt és a hol a tatárok átmenetele után igen sok várat építettek.“ Bélának a pápához írott egyik leveléből is kitűnik, hogy a Duna körül várakat építtetett, de azért nem kell gondolni, hogy a tatárjárás idejében várak éppen nem lettek volna, hiszen ugyancsak az említett Rogerius mondja, hogy az „esztergomiak magukat árkokkal, kőfalakkal és fatornyokkal erősítették“ és várakat a spanyol Simeon sok íjászzal oly vitézül védte, hogy

¹ Anonymus 13, 14. 20, 21, 27. 31, 32. 33, 34, 37, 40, 43, 44, 48, 51,

130 ábra. — A tornai vár.

a tatárok nem vehették be. Székes-Fehérvárt sem ejtették hatalmukba, mert jégolvadás volt s a vár körüli mocsarak járhatatlanok voltak. Szent-Mártont is megmentette az ottani apát.

A tatárjárás után IV. Béla és az országügyeit intéző nemesek gondoskodása következtében újonnan épült a többek között Zágráb, Buda a pesti hegyen, stb. Forgách András vára, Gyemes is a király támogatásával épült újra. Pozsony, Mosony, Sopron végvárok megerősítésére is sokat tett a király, mert volt alkalma annak szükséges voltáról meggyőződni és a gonosz szomszéd természetét kiismerni akkor, a mikor Nyitrán át a határ felé menekülve, Babenbergi II. Frigyes kezébe jutott, tudta, hogy keresztény szomszédja ellen éppen úgy van erős végvárokra szüksége, mint a keletről jövő nem keresztény tatárok ellen, mert Frigyes akkor, a mikor nemcsak Magyarországot, hanem az egész európai keresztény világot fenyegető tatárok hazánkba betörték, szintén betört, keresztény szomszédjának szorongatott állapotát fölhasználta és Győrt elfoglalta.

Leónak 60-ik §-ából, hol azt mondja; „hogy ha ellenségeik erősségekre menekülnek, szorgosan kiokoskodva igyekeznek Őket a lovak és emberek szükségleteiben szorultságba hozni s folytonos megszállásban vannak, hogy ezek szüke miatt ellenségeiket kézre keríthessék vagy kényök szerinti egyességre bírják“, sokan azt következtetik, hogy a magyarok várakat általában nem ostromolták, valószínűleg azért, mert nem voltak várvívó gépeik s a várvíváshoz nem értettek, pedig e szavakból egészen mást lehet kiolvasni és pedig azt, hogy a honfoglalók jobban értettek a hadviselés e részéhez is, mint az európaiak. A várvívás legprimitívebb volt, mikor az emberek

még azt képzelték, hogy erősített helybe csak a kapukon keresztül lehet jutni s az ostrom és védelem ezek vívására szorítkozott. Később kinyílt az emberek szemé s észrevették, hogy a falakon keresztül is be lehet a várakba jutni s ettől a pillanattól kezdve az ostromló gépeket tökéletesítették, a falak aláásását és lábtókon való megmászását is alkalmazták s a közvetlen ostrom fejlődésnek indult. Ebben a stádiumban maradt a várívás sok ideig, kevés kivétellel mindenütt. Azok — kik mint Leo tanúsága szerint a magyarok — a közvetlen ostrom helyett akkor, a mikor csak lehetett a várbelieknek az élelmi és egyéb forrásoktól való elzárását választották, tágabb látókörrrel és fejlettebb haditudománynyal bírtak, hiszen ma sem kezdenek valamely erősséget rendszeresen ostromolni, ha kilátás van annak könnyebb úton való megvevesére. Leo szavainak más adatokkal való összehasonlításából azt látom, hogy eleink ismerték a várívás mesterségét, voltak hadigépeik, azokat föl is használták, de ha a várnak körülzárolásával s a külvilágtól, illetőleg a segélyforrásaitól való elzárásával célt érhetek, nem fogtak a közvetlen ostromhoz.

Azok az adatok, melyekből azt látjuk, hogy a közvetlen várívást s az ahhoz szükséges eszközöket és gépeket ismerték, a következők:

Kiew várát ostrom alá véve, lábtókat állítottak annak falaihoz.¹

924-ben Páviát és Cambrayt gyűjtötták föl tüzes nyilakkal. Katona szerint a magyarok Pávia falait árokkal vették körül (hungarorum rabies Salardo duce muros Paviensis civitatis valló circumdaret). Katona idézte

¹ Anonymus IX. fejezet.

Guardanus szavai, melyek tanúsága szerint Augsburg 955-iki ostromához a magyarok különféle szerszámokat (diversa instrumenta) vittek magukkal.

Aba Sámuel 1044-ben, mikor III. Henrik elől a Rába mögé vonult, a folyó védelmére hajító- és egyéb gépeket (machinas, tormenta) hagyott. Nándor-Fejérvár (Belgrád) ostrománál Salamon nyolcz fatornyon, ugyanannyi faltörőn kívül egyéb gépeket is használt, melyekről Szalay László azt mondja, hogy: „minéműek voltak legyen e tormenták és egyéb gépek, ítéljük meg a műértők“. Erre vonatkozólag Susane „Histoire del'artillerie“ és dr. Meyer kapitány „Handbuch der Geschichte der Feuerwaöenteehnik“ című műveikre utalok, kik azt mondják, hogy ezek olyan csőalakú gépek (Bouches a feu, Feuerrohr) voltak, melyekből tüzet lehetett vetni. Megjegyzendő, — a mint ezt már más helyt is mondtam — hogy nevezett szakértő írók alig közölnek 10—12 olyan adatot, melyek a tűzi lövéfegyvereknek a XIV. század előtti használatát bizonyítják, s ezek közül a legkorábbi az, mely szerint 941-ben a görögök Igor czár flottája ellen használtak tűzi fegyvereket s mindjárt utána, tehát régiségre a második helyt azt, a melyet most idéztem.

A XVI. században építette Oláh Miklós esztergomi érsek a nagy stratégiai jelentőségű érsekújvári várat,¹ a Felső-Magyarország buda-bécsi utak csomópontjában, mely abban az időben a legjobb várak egyikének tekintett. E vár, mint az ország északnyugati részének kulcs-pontja, fontos szerepet játszott különösen a ország függetlenségét nyugat felől fenyegető ellenséggel vívott

¹ Eleinte Oláhújvárnak, utóbb Érsekújvárnak nevezték.

háborúkban. Ebben az időben Magyarországon is majdnem valamennyi várat bástyás rendszerben építették, így Érsekújvárt is. Érsekújvár vára a Nyitra jobb partján elterülő mocsáros síkon épült. Falait hat bástya foglalta össze. A bástyák csúcsait összekötő képzelt vonal egy szabályos hatszöget alkotott, mely körülbelül 47 holdnyi területet zárt körül. A bástyák nevei voltak: Forgách, Zerotin, Frigyes, Császár, Ernst és Cseh. A kurtinák hossza 80 bécsi öl, a bástya-arczvonalak 34—35 bécsi öl. míg az oldalak 16 öl hosszúak voltak. A gát tarajvonalanak magassága 30 bécsi láb, vastagsága a kurtinánál 60 láb, a gát pályája 22 láb magas. A bástyaoldaloknak a kurtinákhoz közelebb eső részei vissza voltak húzva. A casemattakkal ellátott előálló oldalrészeket orillonok fődözték. A casemattás és orillonnal fődött alacsony oldalművek az árok, illetőleg az escarpe (belső árokfal) védelmére szolgáltak. A gátban lövőrések voltak vágva. A fogatát egy 20 öl széles és 15 láb mély vízárk övezte (mélyebbre a talajvíz miatt nem lehetett ásni), melybe a Nyitra vizét vezették be.

A csak később fallal burkolt contre-escarpe (az árok külső lejtője) mentén az árok körül fődött út volt tervezve. A kültérrel való közlekedésre két egymással átellenben levő kurtinában alkalmazott, boltozott kapu szolgált, melyek előtt az árok át volt hidalva, az egyik a Bécsbe, a másik az Esztergomba vezető útra nyílt.

A mondottakból látszik, hogy a bástyák aránylag nagy kiterjedésűek, a kurtinák hosszúak s a bástyák oldalrészei visszahúzóztak, az árok széles s a magas várfalak fedetlenek voltak, a mi az olasz várépítési rendszerre mutat.

II. Rákóczi Ferencz fejedelem, kinek Bécs és Magyarország belseje felé való működéseinél egyaránt Érsekújvár volt alapja, ezt a helyet De Riviére-rel, Vauban egykori hadsegédével erősítette meg újra,¹ a ki ellenálló képességét fokozandó, fallal burkoltatta az escarpe-ot s a kurtinák elé földből hányt ravelineket — a mint akkor nevezték, huszárvárakat² — emeltett, ezekből és a bástyákból az előteret keresztűzbe lehetett venni s a mellett a kurtinákat, mint az erősítés leggyöngébb vonalait is fedezték. A contre-escarpe mentén földött utat készített azért, hogy kirohanásoknál gyülekező helyül szolgáljon s hogy belőle a glacis-t pásztázó puskalövés alá lehessen venni. Az ártért is újra szabályozta, a mennyiben a glacis előtt több árkatlant készített. A bástyákra cavalierszerű casemattázott épületeket emeltett, ebben voltak a szertárok. A várhoz tartozott egy malom is, melynek rendeltetése volt a vár élelmezésére szükséges lisztet őrölni. Ezt és zsilipéit ágyúval való védelemre is berendezett, czölöpös, külső erőd (ouvrage détaché) védelmezte.

A várnak aknarendszerrel való felszereléséhez is hozzáfogott, de ezt csak részben foganatosíthatta a térszíni viszonyok miatt.

Újvár e szerint az akkori várépítés követelményeinek teljesen megfelelt és több külföldi hadépítészeti munka mintául hozza föl. E vár sikeresen állott ellent a császáriaknak és a Vág, Garam folyók mentén elterülő vidék bírását biztosította a fejedelemnek 1708-ban, mert

¹ Thaly. Adalékok II. Rákóczi P. tüzérségi történetéhez. Hadt. Közi. 1888.

² U. o. Riviére rajzolta alaprajzát ma is bírjuk.

az északnyugati és nyugati vállalatai számára működési alapul és sarkpontul szolgált.

Erről még csak annyit, hogy 1710-ben került a császáriak kezébe s 1724—25-ben leromboltattott.

Felemlítendőnek vélem, hogy a magyar eredetű Dürer Albert volt a tűzi. lövőfegyverek elterjedésének idejében az első, a ki várépítésről írt. E sokoldalú embernek az erősítésről írt művei nagyon el voltak terjedve, s nem, csak Németországban, de nálunk is, főleg a városokat az ő általa felállított elvek szerint építették a leggyakrabban, megelőzvéen ebben Montalembertet.

A török háborúk alatt a várvédelem és vívás nagyon tökéletesedett s az aknák és ellenaknák elhelyezését a törököktől nemcsak eltanulták, de tökéletesítették is.

A magyarok székérvárainak rendeltetése úgy látszik, csak a málhavonatnak a csata alatti biztosítása volt s ez az oka, hogy nem a sereg mögött állott, mint más nyugati népeknél, hanem attól oldalt és hátra. Sajátos magyar várépítési rendszerről szó sincs, tehát téved az, a ki mint Czimer Károly ezt állítja, hogy Szolnokot 1552-ben Temesvár megvétele után olasz építőmesterek sajátos magyar módon erősítették meg, a mennyiben szögletbástyákul nem rondellákat, hanem 5—6 szögű bástyákat emeltek termésköböl, mert a bástyáknak ilyen alakítása az olaszok érdeme, kik a háborúkban nyert tapasztalatok alapján, annak többszögletűvé építését kezdték meg. Micheli 1527-ben Veronát már szögletes bástyákkal erősítette.

Az aradi rendszert sem lehet magyar rendszemek mondani, mert nem magyar ember találta föl, hanem Harrach császári mérnökkari tábornok Montalembert hatása alatt, mikor 1763-ban a várat építette.

E rendszernek alapelvei:

Úgy építeni, hogy az ellenség előnyomulását megakadályozandó, túlnyomó számát a lövegeknek alkalmazhassa a védő, a tornyokban is az ellenséges lövegállások ellen.

Bombamentes boltozott helyiségek a szolgálatban nem levő legénység részére és

az egyes művek közötti közlekedési utaknak erősitésekkel való fődözése.

Egészségügy, sebesültápolás. Igen valószínűnek tartom, hogy a sebesülteket és betegeket az asszonyok ápták és hogy orvosok hiányában minden ember értett a sebkötözéshez s a legegyszerűbb sebkezeléshez, mert a szükség tanítja az embert s ez így van most is az olyan civilisálatlanabb népeknél, kiknek rendes orvosaik nincsenek.

Rákóczi seregében már ezredenként rendszeresített orvosok voltak.

Tábori kórházakról már az 1596-ik 30. t.-cikkben van szó, a mely elrendeli, hogy az urak és nemesek minden portától saját pénzükből, kétszeri rátában, tíz magyar dénárt fizessenek, azok pedig, kiknek portájuk nincs, annyit, a mennyit az alispán lelkiismeretesen rájuk szab. Ez abban az időben Európa többi országaiban ritkaságszámba ment.

Nyugdíj, rokkantak ellátása. A szolgálatképtelenné vált harcosokról Magyarországon előbb gondoskodtak, mint Ausztriában és másutt, e téren épp úgy megelőzték a nyugatiakat, mint a tábori kórházakkal.

A nagy Széchenyi István egyik őse, az esztergomi érsek 1692. január 24-én egy alapító levelet állított ki, a mely szerint 175,000 dénárt adott e célra. Ez a pénz volt

alapja nemcsak a magyar, hanem az osztrák rokkantak ellátása intézményének is. Az előtt, míg nem zsoldosok, hanem a nemesek és jobbágyok katonáskodtak, a rokkantak ellátásáról annyiban nem volt szükséges gondoskodni, mert mind a kettőnek volt miből élnie, a mikor hazatért.

III. Károly Pesten katonakórházat állíttatott 1728-ban és elrendelte, hogy a magyarországi, olasz és német-birodalmi illetőségű katonák ebbe vétessenek föl (az örökös tartománybeliek pedig részint Prágába, részint Bécsbe). Tulajdonképeni rokkantak házáat csak Pesten állíttatott föl; ez á mostani Károly-kaszárnya.

Élelmezés. A honfoglalás idejében a hadak élelmezése kétféle módon történt, a hadakat követő nagyszámú lovak, tehenek és juhok által és harácsolás által. A hadat számtalan kaneza követte s ennek tejterményeit használták föl. Erről tanúskodik Bölcs Leo, ki azt mondja, hogy nagy csapat jószág, lovak és teherhordó barmok követik őket, részben hogy élelmet és italukra tejet szolgáltatassanak. Később csak harácsolás útján szerezték be az élelmet, mert élelemnek a sereg után való szállítást bizonyító adattal nem rendelkezünk s ebben rejlik magyarázata annak, hogy annyiszor szenvedtek éhséget, mikor pusztá vagy kiélt vidékre jutottak. Történtek ugyan időleges és részleges intézkedések az élelmezés tekintetében, de valamint egyéb országokban, úgy nálunk is e tekintetben rend nem uralkodott, a kormánynak nem volt pénze, zsoldot nem fizethetett, ennek volt a következése, hogy a különben is rendellenességekre hajlandó katonai parancsnokok a bormérési vám s egyéb jogokat magukhoz ragadták.

1723-ban augusztus 2-án adatott ki Bécsben egy

rendelet, a mely a katonai élelmezést szabályozta; ezt tökéletesítette később az 1730. április 6-án kiadott pápens.

Igazságszolgáltatás. Katonai igazságszolgáltatásunk első nyomát Bölcs Leó irataiban találjuk, hol azt mondja, hogy: „ezen nép bűnöseit főnökeik kegyetlen és súlyos büntetésekkel lakoltatják“. A fegyelem fentartására vonatkozó részletes intézkedésekről alig tudunk valamit; az bizonyos, hogy a fegyverrel való visszaélést keményen büntették. A táborbeli tolvajokat kivégezték. Kálmán király a szökevényekre vonatkozólag elrendelte, hogy azokat senki se merje elrejtteni.

A fegyelem fentartására czélozó törvények:

Zsigmond V. decr. 7. cikkelye: az a ki egyáltalán nem, vagy csak későn vonul be, vagy magát ok nélkül a hadiszolgálat alól kivonja, javait veszti. Az 1454. XIII. t.-cz. azt rendeli, hogy az a nemes, a ki zászlaját hír nélkül elhagyja, vagy a katonai szolgálat alól magát kivonja, javait, a nem nemes pedig fejét veszítse. 1545. IX. t.-cz. fejbételét rendeli annak a jobbágnak, a ki a seregtől megszökik. 1545. VIII.t.-cz.: az, a ki a szemléhez más lovasát állítja, fejbéttel büntetendő. 1552. XII. t.-cz.: az a zsoldos, a ki magát a katonai szolgálat alól kivonja, akár nemes, akár nem, fejbételre büntetendő. 1554. XIV. t.-cz: az, a ki valamely végvárat vagy más erősséget fölad, vagy onnan megszökik, kegyelem nélkül megbüntetendő. 1567. XLI. t.-cz. A hadi bírák őrizkedjenek a nemesek tulajdonjogaiba avatkozni és azokban bíraskodni. 1595. XL. t.-cz. A fegyelemnek jobban való kezelése miatt a főkapitányok nagyobb jogokkal ruházandók föl. 1598. XXI. t.-cz. Az alispánok a katonaszökevényeket küldjék vissza a kapitányaikhoz. 1635. XI. t.-cz. Szerint

azok a végbeli kapitányok vagy tisztek, a kik a békét háborgatják, megbüntetendők. 1647. XL. t.-ez. ugyanarról szól. 1681. XVIII. t.-cz. arról intézkedik, hogy az olyan honi kapitányok, vagy más tisztek és végbeli katonák, kik kihágásokat követnek el, miként büntetessenek.

Szintén a katonai kihágásokról szólanak az 1715. 43-ik, továbbá 1723. 21-ik, valamint az 1741. 49-ik t.-cikkelyek

Ettől az időtől fogva a katonák igazságügyébe a nemzet többé bele nem avatkozott, lassan-lassan hozzászoktak a katonaságot status in statu-nak tekinteni. Az általános hadkötelezettség sem változtatott a dolgon. Teljesen elavult, másfélszázad előtt már elavultán született, mondhatni elvtelen jogászoktól készített, minden jogi alapelvvel ellenkező katonai büntetőtörvénykönyv van érvényben. A katonák minden ügyét, kivéven a vagyonukra vonatkozókat, nem törvények, hanem rendeletek alapján intézik el. A katonai büntetőtörvénykönyv, a hadi cikkek nem törvények.

Telegraf. A tábori telegrafálás egy nemére is akadunk,, melynek rendszere úgy látszik Polybiuséra vezethető vissza. Meynert azt mondja róla, hogy John Smith találta föl és alkalmazta 1601-ben Magyarországon azért, hogy a törököktől körülvevett várakkal kívülről correspondeálni lehessen.. E czélra fáklyák szolgáltak s egy alphabetum volt kieszelve.

Egyenruház&tról a XVI. században még alig lehet szó. Egy 1534-ben Bécsben megjelent „Der Hungern Chronice“ című munka fametszetein a harczolók kis kerek kalapot viselnek. Az „Allermechtigsten Künigreichs inn Vngern warhafftige Chronik“ című fordítása Bonfin Antal latin művének 1545-ben a magyar katonákat tollal díszített lapos kalppal ábrázolja, dolmányuk térdig ér. Herber-

stein szerint a magyarok részint török sapkát, részint magyar kalapot viseltek, háborúban azonban sisakot is.

A XVII. században a huszárok vasinget, magyaros sisakot háló-fonadékkal, kerek paizst viseltek, mely gyakran festéssel volt díszítve. A vértől eltekintve a katonák viselete semmiben sem különbözött a polgárokétól.

Rákóczi György 1644-ben Torstensson svéd tábornoknak kék egyenruhába öltöztetett 200 darabantot küldött. II. Rákóczi Ferencz fejedelem hadserege már rendesen volt egyenruházva, a mint azt máshelyen is említettem. A szatmári béke után az állandó hadsereg szervezésekor már általános volt az egyenruha.

A XVII. század végén keletkeztek az első ezredek.

A legrégebb a Czobor-féle huszárezred, melyet 1688-ban állítottak föl (a mai 9-ik), utána a Deák Pál-féle 1696-ban (most 8-ik), utána következtek az 1702-ben fölállított Forgách, az 1733-ban szervezett Hávor; az, melyet Károlyi Sándor 1734-ben állított föl, s az 1741-ben fölállított Beleznyai féle huszárezred mely, mint Vilmos huszárezred, az 1848/49-iki szabadságharcban oly fényes nevet vívott ki magának. A jelen század elejéig 10, aztán 12 huszárezred volt. A szabadságharc alatt és azután 1859-ben is 12, ezekhez járult a bandériális husárokból alakított két önkéntes ezred s a 70-es években szervezett két új huszárezred, úgy hogy ma 16 huszárezred van.

A magyar gyalogezredek közül a legrégebbet 1702-ben állította föl Babócsay, mint hajdúezredet, 1734-ben Pálffy Lipót gróf szervezett egyet, 1741-ben Haller, Forgách Ignác gróf, Andrássy Ádám báró, Szirmay Tamás, Bethlen Farkas gróf állítottak egyet-egyet.

A magyarok fegyverei. Főfegyverük a nyíl és íj

volt.¹ A nemzeti múzeumban őrzött nyíldarabokból látni, hogy a vessző vége levél- vagy rhombusalakú vasból készült s gyakran szárnyas volt.² A szolyvai nyílcsúcsok keskenyek és hosszúkásak, hasonlítanak a fűzfalevél alakjához.³

Tudjuk, hogy az ostromlott városokba (Pavia, Cambray, 924) gyújtó-anyagot is lőttek ijjal.

Anonymus is azt mondja róluk, hogy „íjra és nyilazásra a világ minden nemzeténél derekabbak voltak, s hogy ilyenek voltak, maradékaikról megismerhetitek.“ E kijelentésének utolsó szavai azt mutatják, hogy a magyarok ebbeli ügyessége három évszázad után is megvolt.

A nyílvevőt tegezben,⁴ az íjat pedig puzdrának nevezett tokban viselték, mondja Jerney. Puzdrának, szerintem, csak a későbbi időben nevezhették, mert ez szláv kölcsönszó, s ha az # bedugására szolgáló tokot más néven nevezték (a mi lehetséges, mert a keleti népek tegesnek nevezik a nyílvevők tartására és kemandannak az íj befogadására szolgáló tokot), mint a nyíl befogadására szolgálót, akkor annak szintén keleti eredetű neve volt, melyet később elfeledtek vagy talán tokmánynak nevezték, mint a legrégebb időtől máig folytonosan a kaszafén-tartót s később a tölténytartót is.

¹ A Hainburg melletti erősített helyekre a nyilak oly nagy számát zúdították 1050-ben, hogy némely sátorban kétszázat is találtak. Meynert, „Das Kriegsvvesen der Ungarn“.

² A M. T. Akadémia válasza az állandó országház építő bizottsága kérdéseire.

³ Nagy Géza, Arch. Ért. X. 4 sz.

* Tegez törökül teges a tig, összedugni, összetenni tőből származik. Vámbéry, Magyarok eredete. 319. l. Ma már csak a kirgizeknél, ez idegen nyelvek befolyásától leginkább megmenekült törököknél fordul elő. Ugyan ott, a 395. lapon.

A nyílveszőkön kívül a tegezben a hegyük élesítésére szolgáló reszelőt is hordták. E tokot nem a vállra akasztva viselték, hanem keskeny övre akasztva, mint a török-tatár népek, azért, hogy felső testük az új használatára szabad legyen. A tegeznek vállra akasztva való hordása különben is alkalmatlan lett volna, mert gyors lovaglásnál a nyílveszők nemcsak hogy kiestek, de maga a tok folytonosan verte volna a lovas derekát. A turnicsei falfestményen is azt látni, hogy a tegezt az övhöz erősítve viselték. Alakjáról nem sokat tudunk,¹ mert korunkig egy sem maradt fenn a maga teljességében. A pilini leletből azt lehet következtetni, hogy „bőrrel bevont csontlemezből készültek,”² de sem ez, sem a szolvai lelet között levő 172“ széles, végein össze nem forrasztott s így rugalmas 3“ vastag ezüst karika, mely a puzdrának lehetett vége, nem igen alkalmas a homály földerítésére.

A nyíl Szent István után is kedvelt fegyvere maradt a magyarnak. Az 1044-iki ménfői csatában Szalay szerint „Aba fegyveresei azzal a felsőbbsséggel kezelték íveiket, melylyel őseik, midőn nyilaikat röpitették, példátlan ügyességgel számbavették a szelet.”³ Hét évvel később a németek a magyar nyilaktól való félelmükben maguknak gödröket ástak. 1157-ben Géza 600 íjászt küldött I. Fridriknek s azok is, kiket III. András küldött 1298-ban Habsburg Albertnek, mind nyíllal voltak felfegyverezve. Valószínűnek tartom, hogy íjaik alakja változatos volt, mint minden olyan népé, melynek ez a főfegyvere, pl.

¹ A M. T. Akadémia válasza az állandó országház építő bizottsága kérdéseire.

² Nagy Géza, Arch. Ért. 1890.

³ Lehoczky, Századok. 1877.

a törököké, kikenél Hammer-Purgstall¹ tízféle kéziját talált, melyek mindenikének nemcsak külön neve, de különböző szerkezete is volt. Eleinte alkalmasint az egyszerű szittyai íjat használták, melyhez a régi görögök Artemis-íjai hasonlítottak; később a hatás fokozása végett nagyobb íjakat készítettek, s utóbb ezeket, mivel nagyságuknál fogva nem voltak alkalmasak, olyanokkal cseréltek föl, melyeknek íve három tagból nyergesen volt összealkotva, Ezeknek a középső része a húrhoz közelebb jutott, minek következtében rövidebb nyilat is lehetett velük nagy kezdő sebességgel messzebb löni, mint egy nem így készített nagyobb íjból.

A régi magyar s vele többé-kevésbé hasonló fejlődésen átment kun és tatár íjak különböző alakjait látjuk a XIV. századbéli képes krónika, a turnicsei (Rómer, Régi falképek), a gelenczei (Arch. Ért. 1885), bibarczfalvi fal-festmény ábrázolatain és a schlackenwerti codex miniatüre-képein. Az íj soká volt kedvelt fegyvere a magyaroknak, még a XVII. század végén is használták, különösen a törökök ellen való háborúban.

Azt hiszem, hogy nem tévedek, mikor azt állítom, hogy a magyarok a honfoglalás idejében számszerűt nem használtak s hogy ezt a fegyvert Európában való megtelepedésük után ismerték meg, mert e lassúbb kezelésű fegyver sehogy sem felelt meg természetüknek. Akkor azonban, mikor más nyugati fegyvereket és egyéb tárgyakat átvettek, ezt is átvették; de nem találtam egy adatot sem, mely arra mutatna, hogy a számszerűt kedvelt fegyverükké vált volna.

¹ Abhandlungen dor k. k. Akademie der Wissensehaften zu Wien. 1851.

Mind a mellett, hogy semmi nyomát sem találok a hurok (lazzo) használatának, mégis hajlandó vagyok hinni, hogy eleink is használták, mert fegyverül első sorban azokat a szerszámokat szokták a népek használni, a melyek béke idején más célra is szolgálnak, már pedig, hogy a hurokkal, — melyet a hortobágyi csikósok még ma is oly ügyesen tudnak vetni — csak új hazájukban ismerkedtek volna meg, nem hihetem.

A parittyáról azt hiszem, hogy nem használták, mert az leginkább gyalog harczosoknak — mint a rómaiak baleári és a görögök krétai parittyásainak — volt a fegyvere. Később Mátyás hadaiban voltak parittyások. Wilczek gróf gyűjteményében van egy parittyába való ólomdarab, melyen a czímer nem vehető ki, de a „Mathias“ név olvasható.¹ Ebből, arra való tekintettel, hogy Mátyás a görögök harczmodorát is utánozta, azt lehet — habár némi óvatossággal — következtetni, hogy voltak parittyásai, ha nem is magyarok, de olyanok, kik leginkább hegyes vidéken laktak, hol a parittyá főfeltétele, t. i. kő van. Különböztetésnek nem is kellett olyan messzire menni, hogy a régi görögöktől vegyen példát a parittyának harcziz czelelokra való alkalmazására, mert Capistrán János Belgrád ostromához vezetett hadában voltak parittyások, a kikről azt jegyezték föl, hogy jó szolgálatot tettek.

A honfoglalás idejében az íj és nyíl mellett a lándsa, gerej,² kopja,³ dárda, stb. név alatt ismeretes fegyver

¹ Bochem: „Waffenkunde“.

² Gerej = dser (törökül), ger (ó-németül), úgy látszik, hogy valamennyi említett elnevezés egy és ugyanazon ismeretlen régi ázsiai tőből származik.

³ Kopja = *χαπίς*, eleinte minden ázsiai szálífegyver, a persa görbe kard is, később csak a szúró-fegyver a görögöknél.

is általános volt. Azt az ősz fegyvert, melyből ezek fejlődtek hajtásra és dőfésre egyaránt használták, mint botját ma a gulyás vagy csikós, ki azzal, ha az az állat, melyet megfenyíteni akar, közel van üti, ha pedig messze van meghajtja. Az ellenség vagy vadállat megölésére használt botja az ősz idők emberének kő, csont, bronz vagy vashegyben végződött, vagy ha nem, hegyesre faragott végét keményítették meg a tűzben. Ez a hegyes bot volt őse a lándsának, gerejnek, kopjanak, dárdának, dsidának¹ stb.

Nagy zavar van ezekkel a különféle nevekkal, a mint hogy nagy az a fegyverek elnevezésében is minden időben. Tudjuk, hogy a frameát egyszer lándsá, máskor kard értelemben használják. Korponayt is zavarba hozta a terminus technicusokkal való felületes bánás, a ki azt véli, hogy Leo császár tévedett mikor azt mondja, hogy a magyarok lándsát² hordanak, mert szerinte a lándsá később jött használatba s itt gerejt kell érteni. Nem a fegyver jött később használatba, hanem a lancea elnevezés, és pedig akkor, mikor külföldi és honi krónikások latinul írtak erről a fegyverről. Ha Anonymus magyarul írt volna, valószínűleg dsidát olvasnánk szövegében s ezért fordítói bizvást dsidát használhatnának lándsá helyett. Azok is tévednek, a kik a telumot kopjanak fordítják, mert telum nyílveesszőt és gerejt jelent, azaz olyan fegyvert, melyet hajtottak, a kopja pedig a nehézzé fejlődött dsida fogalmának kifejezésére szolgál, a melyet soha sem

¹ Dsida — zijde, zide — *eleagnus angustifolia*; nagyon valószínű hogy e fegyvert ebből a fánéből készítették. Ezt a fegyvert a törökök és mongolok is zidának nevezték, mely szó a szláv nyelvekbe is áment. Vámbéry. Magyarok eredete

² Leo eredeti szövegében kontarion-nak van mondva

hajítottak. Hasonlóan az is rossz nyomon jár, a ki „gerejeket lödöztet a szarvíjakról“.¹ Azt a lövedéket, a melyet akár szaru, akár más íjjal lőttek, nyílnak nevezték s ennek — legalább tudtommal — nincs magyar synonymája.

A technika fejlődésével készítettek könnyebb és rövidebb dsidát és ezt kézzel hajították, továbbá nehezebbeket és hosszabbakat, melylyel döftek; az előbberit gereynek nevezték, az utóbbi kifejezésére pedig a régi dsida maradt. A dsida még nehezebb nemét, melyet a nyugat-európaiaktól vették át, a görög eredetű kopja névvel különböztették meg. Hogy a fegyvertechnikának e tökéletesedése, t. i. a döf- és hajító-nyársnak egymástól való elválása már igen régen ment végbe, megerősíti a Szent-Miklóson talált ivóeszköz, melynek alakja egy lobogóval ellátott dsida, az ilyen fegyverrel pedig mindig csak döftek és soha sem hajították.

A X. századbéli szentmiklósi lelet is azt mutatja, hogy a vezéreknek, tiszteknek is volt dsidájuk, de ez később is így volt. Béla herczeg is dsidával vívott a pomerániaival és László is, ilyen fegyvert forgatva, üldözte a hölgyrabló bessenyőt Kerlésnél s ugyanezzel ütötte meg Mogyoródnál a bokrot, a melyből a monda szerint fehér menyét futott végig a nyelén ölébe. A gerejnek, vagy hajító dárdának használata is szokásban volt az Árpád-házi királyok idejében.

A dsidának alakja olyan lehetett, mint a szentmiklósi korsón látható,² mely nyélre dugott hosszúkás alakú vas és alatta kis zászló van a nyélhez kötve. Ilyen volt az avarok s a belső ázsiai, majdnem valamennyi, nép

¹ Hatvani (Kerékgyártó idézetei között).

² Römer F., Régi falfestmények. Arch. Ért. 1885. V. '216.

dsidája; valószínű tehát, hogy a honfoglaló magyaroké is. Hogy e fegyver alakját sok századon át nem változtatta, látszik a turnicsei és gelenczei falfestményekről.¹

A dsida nyele nem volt igen hosszú és nem igen haladta meg az ember magasságát, ezt nemcsak a fönmaradt emlékekből következtethetjük, hanem abból is, hogy a könnyűsége törekvő magyarok aligha használtak túlságosan hosszú fegyvert, mert az embermagasságnyi hosszú dsidáva! éppen úgy meg lehet az ellenséget szűrni, mint a hosszabbal és e mellett könnyebb forgatni és hordani.

A kard⁴ szó iráni eredetű, ó-persául kard — kés.

Eleinte úgy látszik kard alatt kétélű fegyvert értettek és az egyélű fegyvert talán szablyának nevezték.³ A szablya szóval rokonok a nyugati népeknek a görbe kard jelzésére használt sabre, Sabel, Sabel szavai.

¹ Arch.. Ért. 1881

² A kard Vámbéry szerint persa kölcsönzó és az új-szláv korda, a szerb csorda, valamint a lengyel kord a magyar nyelvből kerültek e nyelvekbe.

³ Nestor: „A polyának meggondolták a dolgot és minden háztól adtak egy kardot (az ó-szláv szövegben *micsi*). És a kozárok az adót fejedelmekhez és véneikhez vitték s így szóltak nekik: mi új adót szerezünk. Ezek pedig kérdezek: honnan? S ők feleltek: a hegyeken, az erdőkön, a Dnyeper folyó mentén. Ezek ismét szóltak: mit adtak? s ők előmutattak egy kardot (*micsi*). És a kozárok vénei így szóltak: fejedelem, ez az adó nem jó, aztán így folytatták: mi olyan fegyvereket akarunk bírni, melyeknek csak az *egyik oldalukon van élük*, minő a szablya (*reküse szablyami*), ez pedig kétélű fegyver, t. i. kard (*reküse micsi*). Ezen eseményt a 6366 (868) év előtt beszéli el Nesztor. Az orosz és az ural-altai kard névszerinti megkülönböztetését egy más helyen is megtaláljuk Nesztornál. Elmond va, hogy a 6476-ik (968) évben, midőn a bessenyők megszállják Kiewet és Szvjazoszláv vajdája, Preties békére lép velük, azzal folytatja, hogy a bessenyő fejedelem

Kardja nem minden magyar embernek volt ebben az időben; e mellett látszik tanúskodni a Szent-Miklóson talált serleg is, melyen egy előkelő lovas van ábrázolva kard nélkül, kezében lobogós dsidával, a cserkeszekéhez hasonló pikkelyes vérttel és alacsony sisakkal. Most csak az a kérdés, hogy azoknak, a kik viselték, görbe vagy egyenes volt-e a kardjuk. A magyar sírokból fölszínre került alább fölsorolt kardok első tekintetre egyenesnek látszanak, de végükön görbültek voltak. Lehetek azonban egyenes kardjaik is a honfoglalóknak, mert hosszadalmas vándorlásaik alatt sok kardjuk eltört s természetes, hogy ezeket ott pótolták, a hol lehetett, olyanokkal, a milyeneket kaptak.¹

Itt helyén lesz megemlíteni, hogy nem minden keleti népnek volt görbe kardja; az ó-persák, médek és assyroké egyenes volt s az arabok is egyenes karddal foglalták el Észak-Afrikát s európai birtokaikat.

A honfoglalás idejéből csak kevés kard ismeretes. Ezek közül nevezetesebbek: a szolyvai, melyet a Nemzeti Múzeumban őriznek s a melyről Lehoczky azt mondja, hogy „ez az aránylag inkább vastag, mint vékony s inkább keskeny, mint széles kard nem volt egészen egyenes, hanem a közepétől kezdve kissé görbült. Méréseim szerint a 3' hosszú kard fönt a markolatnál $1\frac{3}{4}$, lent $1\frac{1}{2}$ hüvelyknyi széles fátokba helyezett könnyű művfi volt. A tok helyenként vékony ezüst-lemezzel volt díszítve.“ Továbbá „... maga a kard bőrrrel bevont

megajándékozta Preticset lovával, szablyájával (szablyo) és nyilával, míg Pretics a bessenyő fejedelemnek pánczélt, pajzsát és kardját (imicsi) adta.“ Miklosich kiad. XXXIII. fejezet. Scherer ford. 86. lap. Lásd Nagy Géza cikkét az Arch. Ért. 1890. évfolyamában.

¹ Kápolnay, Arch. Ért. 1880. XIV.

famarkolata massiv s szabad volt, ment minden védőlemeztől, csupán a pengénél volt egy vékony 6“ hosszú görbített s gömbökben végződő keresztvassal ellátva. Úgy látszik, hogy kettős rövid szíjon hordták e kardot, mert a hulla övénel két ily vaskarikát találtam.“¹

A nemesócsai, előregöbülő markolattal s lefelé hajló végein kis gömbökkel ellátott bronz marokvédővel, melynek a csont hüvelyéből fenmaradt részei azt mutatják, hogy görbült volt, az erdőteleki, melynek pengéje szintén gyengén görbült és végre a demkővölgyi, pengéje 61 cm.; megmaradt része ugyan egyenes, de markolatára való tekintettel eredetileg görbének kell tartanunk.²

A tarczali, melyet 1894-ben egy szőlő újratelepítésekor találtak és a melyet tulajdonosa a Nemzeti Múzeumnak szánt.³

E helyt felemlítendőnek tartom, hogy csak a XVI. század óta van teljes kengyel a markolaton, mely a meghosszabbított keresztvas előre eső részének felgömbítéséből fejlődött, mint később több kengyel egyesítéséből vagy egynek a kiszélesítéséből a kosár.

A magy. tud. akadémia az országház számára készítenő „Honfoglalás“ című kép festésekor hozzá intézett kérdésekre adott feleletében is annak a meggyőződésnek adott kifejezést, hogy a honfoglaló magyarok kardja *keskeny és nem erősen görbe*.

Téves nézet azonban az, hogy a magyaroknak erősen görbe kardjuk csak a törököknek Európába való bejövetele után volt, mert biztosra vehető, hogy a bejövete-

¹ Századok, 1877 III.

² Nagy Géza, Arch. Ért. 1892.

³ Arch. Ért. 1895. 75. 1.

lük előtti legrégebb időben azok használatát más oly népektől vették át, melyek görbe kardot viseltek, mint a kozárok. Ezt bizonyítja a Képes Krónika is, hol Léi görbe karddal van ábrázolva, a képes krónikát pedig a török előtti időben írták.¹

A kereszténység fölvétele után a kard mindinkább elterjedt, úgy hogy csakhamar minden harczosnak volt ilyen fegyvere, de nem mindnek egyenlő; a magyarok két pártja, az orthodoxok, vagyis a nemzeti pártbeliek ruházatban és fegyverzetben az ősihez hívek maradtak, nemcsak elvből, de mert pénzük sem volt, az udvari párt pedig ruházatban és fegyverzetben egyaránt a nyugati jövevények divatját követte, mert ezt Szent István is szívesen látta, és mert pénzük is telt rá, de különben annak az ellenségnek védő fegyverzete, melylyel küzdeniük kellett, az egyenes kardra utalta Őket. A magyar hadviselési módnak leginkább a vége felé kissé görbe kard felelt meg s nem az az otromba egyenes, melyet a nyugatiak használtak; ezért ismét visszatértek az ősi fegyverhez, mikor nem az esetlen lovagi módon harczolókkal, hanem a józan ész parancsolta módon harczoló törökökkel álltak szemben. Szent Istvánnak állítólagos kardjai egytől-egyig egyenesek s a III. Bélái is, de ebből nem szabad azt következtetnünk, hogy a nemzet java részéé is az lett volna, hiszen ma is az udvari hivatalnokok, tisztviselők, rendőrtisztek stb. nem olyan kardot viselnek, mint a harczolók tömege s abban az időben az uralkodók — nem lévén egyenruházati szabály — nem úgy öltözködtek s nem olyan fegyvert hordtak, mint a harczosok nagyobb része.

¹ Arch. Ért. 1892. és 1894.

Mellékletünk a Nemzeti Múzeumban levő Turóc vármegyei kardok mellett a prágai kincstárban őrzött, Szent Istvánnak tulajdonított kardot is mutatja, melyről nem tudjuk, hogy hol találták.¹

Az a körülmény, hogy a krónikások feljegyzései szerint Kerlésnél a magyarok a frissen borotvált bessenyő-fejeket, mint a nyers tőköt, kardjukkal aprították, arra mutat, hogy itt nem egyenes karddal harcoltak.

A bessenyőknek, kunoknak a magyarokba való olvadása következtében a görbe kardok divatja nem múlt el, de terjedt s ennek a körülménynek köszönhető, hogy a nyugati befolyás nemcsak a kardokat, hanem a hadviselés módját illetőleg sem érvényestilt teljesen. S habár az Anjouk és Mátyás idejében egész a XVI. századig az egyenes kardok nagyon el voltak terjedve, a nagy tömeg fegyvere a kissé görbe kard volt, mert a magyar mindig jobban szeretett és szeret vágni, mint szúrni. Nevezetes, hogy az a vége felé kissé görbült kard, melyet a honfoglalók kedveltek s a mely harcoló módjuknak legjobban megfelelt, ezer év után Európa legtöbb lovaságának is fegyvere lett.

A kard, általános elterjedése után, bizonyos méltóságok jelvényének is tekintetett: „Behozták a koronát és kardot, mint a herczegség jelvényét“, mondják krónikásaink, mikor azt írják le, hogy a bizalmatlan András miként akarta testvérét, Bélát Várkonyban próbára tenni.

A magyarok a nyugati, egyenes, kardra is rányomták ízlésük jellegét s a pallos nálunk inkább vágásra mint szúrásra való fegyver volt. Ilyen például a Kinizsi Pál

¹ Arch. Ért. 1890. 164 lap.

nagyvázsonyi sírjában talált, két kézre való, széles pengéjű, egyenes magyar kard.¹

A pallos elnevezés Schuchardt szerint magyar eredetű s vagy a magyar pállani — ütni, vagy a török pala — pallosból származik.² A pánczélszúró kardok, melyeket valószínűleg dákosnak neveztek,³ a magyaroknál hosszabbak mint a nyugatiaknál és abban is különböznek a nyugatiaktól, hogy három-négyélűek, míg azok rendszeren kétélűek.

Abból a körülményből, hogy a keleti nyergek baloldalán a nyeregtalp alatt hüvely van alkalmazva a dákos számára, azt következtethetjük, hogy e fegyver az olasz daca, dagából származó neve mellett is keleti eredetű. A pánczélszúrók ott jöttek legelőbb divatba, a hol a pikkelyes pánczélok keletkeztek, ez pedig, tudjuk, hogy keleten történt. Dákost a pánczélok eltűnése után is még sokáig használtak s a nyugati nemzetek különféle nevű, könnyű, egyenes kardjai: épée, dague, misericorde, rapière stb. ennek változatai. A főkülönbség a nagyságban és a hordásmodorban volt. A keleti hosszú „meg“ (dákos) a lószerszámhoz tartozott, a rövidebb épée stb. pedig a harczos főszereléséhez, ki azt az oldalán viselte.

Különben e fegyver két úton jutott Európába, a magyarok, törökök és más keleti népek útján közvetlenül Ázsiából és az arabok közvetítésével Afrikából, illetőleg Hispániából. Pengéjére való tekintetből a skót claymore is a fegyverek e kategóriájába tartozik.

Az első kardok, mint azt máshelyt is mondtuk, kele-

¹ Nagy Géza, Arch. Ért. X.

² U. a., Nyelvőr, 1889.; 394 l.

³ U. a., Arch. Ért. X.

ten is egyenesek voltak¹ s az igen természetes, mert a fegyvertechnikának bizonyos tökéletesedését tételezi föl a kardoknak görbített alakban való készítése, a mi semmi esetre sem volt a véletlen szüleménye, hanem azon tapasztalásnak a következése, hogy az egyenes kard vágásának csak zúzó hatása van, ellenben vágó és hasítóhatása csak a görbítettnek lehet. A történelmileg ismert, időben keleten a persák voltak a legügyesebb fegyverkovácsok; valószínű, hogy ők kezdték a kardokat görbére készíteni; ezektől vették át a többi keleti népek és az európaiak is, részben a görögök, részben a népvándorlásban szerepelt népek útján.

A régi keleti kardok markolatjának sajátsága, hogy felső végükön sapkaszerű érczkupak volt, melyet később* hátul az egész markolat hosszában megnyújtottak. Ebből fejlődött a mai kardok markolatjának foglalatja. Kosara és tulajdonképeni marokvédőjs a markolatnak, melyet a pengétől egy keresztbe fektetett rudacska választott el nem volt. Ez szúrás ellen semmikép sem oltalmazta a kezét, a vágás lecsúszása ellen azonban igen. A markolat felső végét azért készítették előrehajlottnak, mert ennek következtében a vágás nyomatékot kapott. Némely keleti kardon azt vesszük észre, hogy a keresztvas előre eső megnyújtott része fölfelé van görbítve, ebből fejlődött

¹ A kard vagy ghurd szó a mai persa nyelven kést jelent, a kardot jelentő speciális elnevezés pedig semsir; ebből látható, hogy ez a fegyver először mint metsző és szűrő eszköz jutott a keleti Kaukasusból — hol Derbend vidékén fegyvercsinálók, különösen vértcsinálók laktak — a khazarok közbenjárásával a Volga vidékére, hol a magyarok már jóval azután kezdték használni, hogy a törökség kötelékéből kiváltak. (Lásd Vámbéry, Magyarok eredete 319. 1.) Ez is arra mutat, hogy kard alatt eleinte egyenes kardot értettek.

a kengyel, melyet gyakran láncz pótolta a magyaroknál. A markolat felső része gyakran át volt fűrva, e furat arra szolgált, hogy azon szíjacskát vagy zsinórt húzzanak keresztül. Ezt a harcos keze fejéhez kötötte; két okból, hogy ha a kardot kezéből kiütik, az a földre ne essék és hogy az íj használatkor ne kelljen azt a hüvelybe rejteni, hanem egyszerűen el lehessen eresztetni, a nélkül, hogy elvesztésétől tartani kellessék, a mi a fegyverek használatban való változtatásának gyorságát lényegesen elősegítette. A nyugatiak ezt is eltanulták tőlünk. Ma valamennyi állam lovassági kardjainak keresztvasán vagy kosarán van nyílas, hová az erre a czélra szolgáló markolatszijat erősítik. E markolatszíjból fejlődött a kardbojt (porte-épée), mely az osztrák és magyar hadseregben nemcsak az említett czélra szolgál, hanem a tisztii állás megkülönböztető jelvénye íb.

Fringiának nevezték a széles, végén hajtott pengéket, a melyeket — különösen Magyarországon — igen kedveltek. Nevük valószínűleg az olasz frangere — hasítani, frangia — frameából származik. Ismeretes dolog, hogy a középkorban frameának nevezték a kardot is. Több czímerleírásban olvasni frameát kard értelemben. A fringiák nem igen régiek, vagy jobban mondva a F. R. I. N. G. I. A. betűk bevéése a XVII. századnál előbb nem jött divatba, mert a XV. és XVI. században még renaissancekori díszítéseket alkalmaztak inkább mint mondásokat és betűket. Az F. R. I. N. G. I. A. betűk jelentésére nézve a nézetek különbözök. Boheim állítása, hogy F(ridericus) R(ex in Hungaria) I. N. G(ermania) imperátor) A(ugustus) el nem fogadható, mert III. Fridrik a renaissance legszebb korában élt és ha azt tesszük is föl, hogy fegyverkovácsai nem e kor ízlésének megfelelő

díszítéseket használtak, okunk van hinni, hogy a betűk alkatát mindenesetre az akkori írásmódnak megfelelően csinálták, a mi a fringiák betűire nem mondható.

Az ismert fringiák írásmódja pedig későbbi korra vall.

F(ranciscus) R(ákoezi) I(n) N(omme) G(entis) I(mpetit) A(ustriam), valamint F(ranciscus) R(ákóczi) I(n) N(omine) G(entis) I(nsurgit) A(rmis) szintén el nem fogadható magyarázatok, mert hogy II. Rákóczi Ferencnél régebb időben élt emberek idejében is voltak fringiák, Zrínyi Péter 1672-iki hagyatékának összeírásából látjuk, hol következő szavak olvashatók: „Framea cum ferro FringiaeGenuae“

Az e betűkkel jelelt pengéket igen szerették s ez az oka, hogy még később is ezt a fölírást vésték a pengékre azért, hogy nagyobb árat követelhessenek értük.

Valószínű, hogy ilyen hamisított fringiák azok a kardok is, a melyekről Demmin tévesen azt mondja, hogy török eredetűek, s a melyeket Hautzenbücherben a Forscher-féle gyűjteményben mond föltalálhatónak. Megjegyzendő, hogy ezeken a pengéken a betűk el vannak vésvé némelyiken *infringia*, másan *frifinia*, vagy *Frinia* olvasható. Azonban az is lehet, hogy e betűk mást jelentenek.

A már fölsorolt kardok mellett az alább következőket megismerve, megközelítőleg tiszta képét alkothatjuk magunknak azoknak a különféle kardoknak, a melyeket a magyarok az alatt az ezer év alatt használtak, melyet mostani hazánkban tölthettek.

A bécsi csász. fegyvergyűjteményben van egy XIII. századbéli olasz kard, melynek fülirata magyar vonatkozású. Foglalatja és markolata XV. századbéli olasz munka, szép préselt bőrhüvely a XVI. századból való.

¹ Győri tört. rég. füzetek III.

Pengéjét — melyen heraldikai embleme-ék között „COLOMANUS. EPS. továbbá REX. HUNGARIE“ olvasható — legkésőbb a XIII. század végén készítették.¹ Hogy a főlirat Kálmán királyra vonatkozik-e vagy Kálmán győri püspökre, a Róbert Károly természetes fiára, bajosan dönthető el. Az azonban bizonyos, hogy a kard sem a Kálmán királyé, sem valamely kortársáé nem volt, mert későbbi munka.⁸ Arról, hogy a győri püspöké nem lehetett, Boenheim úr nem győzött meg, mert az az érve, hogy a penge semmi esetre sem készült később, mint a XIII. század utolsó éveiben, nem csálthatatlan, hiszen a XIII. század utolsó évei s a XIV. harmadik évtizede közötti időköz nem oly hosszú, hogy akkor már ne lehetett volna olyan, a régiekhez ragaszkodó, konservatív fegyverkovács, ki teljesen a mondott időnek megfelelő pengét készített. Ez különben olyan kérdés, melyet pusztá kombinációkkal végérvényesen eldönteni aligha lesz lehetséges.

Ugyancsak itt van egy Mátyás király korabeli egyenes kard. Pengéjén, mely a XV. század második feléből való, a következő aranyozott főlírás olvasható: „MATHIAS. CORVINUS. REX. UNGARIAE. PRO. REGE. DIVINA. LEGE. ET. GREGE.“

A Nemzeti Múzeumban őrzött I. Mátyás korabeli közkatona kardja (pallos).

Telegdi István, Palóczy és Csetneki kardjai.³ (Lásd 134. ábra.)

¹ A rajz Boenheim „Handbuch der Waffenkunde“-ben látható.

² Kunsthistorische Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses. — Führer durch die Waffensammlung. Wien, 1889. 16. lap.

³ Csergheő és Csorna közölte sírköveken.

A Nemzeti Múzeumban őrzött pánccélszúrók.

A szigetvári hős törökmívű kardja a császári fegyvergyűjteményben, a XVI. század közepéről. Markolata, a hosszú marokvédővashoz arányítva, rövid s a végét fődő kupak aranyozott ezüsből van a Zrínyiek czímerével. Hüvelye fekete bársony.

A czarszkojeszelei arzenál fegyvergyűjteményében látható XVII. századbeli kardot, mely II. Rákóczi György¹ volt, ha megtekintjük, arra a meggyőződésre jutunk, hogy sem ez, sem a többi föl sorolt, azoknak a kardoknak egyikétől vagy másikatól nem különbözik, melyeket látni mindenkinek van alkalma családjá vagy ismerői tulajdonában. Ez 1643-ból való s rajta a Rákóczi-czímer látható 11 pontos koronával. Hosszasága 31 % angol hüvelyk, pengéje gyengén hajlott. Markolata jellemző. A marok védő vas a markolat felső részével nincs kapcsolatban, s a hüvelyk-ujj számára karika van rajta. E fegyver kétszeresen érdekes, először, mert Rákóczi György fejedelemé volt, másodsor, mert Bem tábornok málhái között találták az oroszok 1849-ben, egy vörös marokkói bőrből készült tokban a következő fölirattal: „Emlék Bem hős vezérnek, a kolozsvári nőktől. 1849.“ A Nemzeti Múzeumban őrzött Báthori István és Kemény János-féle kardok, a melyeknek rajzai a 132. ábrából láthatók.

A gráci fegyvertárban őrzött magyar kardokat a 131. ábra mutatja.

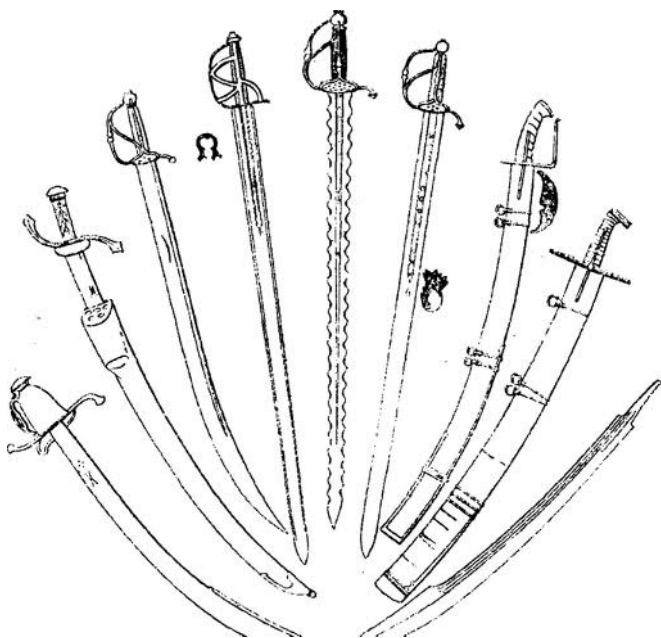
A kard hordásának jelenlegi módja is keleti eredetű.

A lóháton, leginkább gyors járó módban harcoló népek vállra akasztva azért nem viselhették a kardot,

¹ Arsenal de Tsarkoe-Selo ou collection d'armes de sa majeste l'empereur de toutes les Russies.

mert az így, ide-oda verődve nemcsak lovaikat nyugtalanította, hanem saját oldalukat is kellemetlenül érintette volna. A keleti kardok hüvelyének szerkezete a kardviselés módjának s hadviselésüknek felelt meg. Leginkább

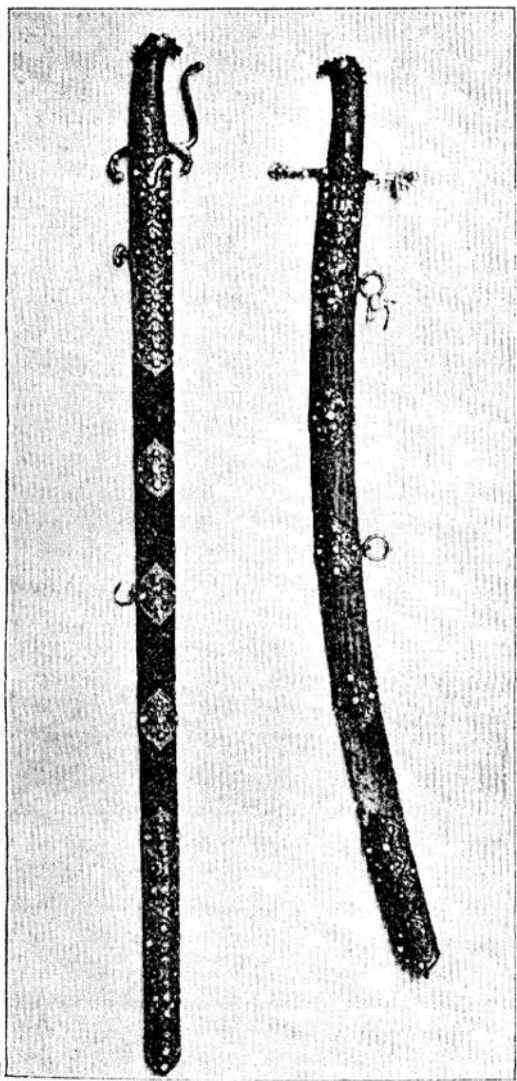
131. ábra.

Magyar kardok a gráci fegyvergyűjteményben.

bőrrel bevont fából készültek azért, hogy könnyűek legyenek és ne csörögjenek, hátsó részük a szerfőlött görbe kardoknál fölül nyitott volt vagy rugalmas betéttel volt ellátva, hogy a penge kihúzása lehetséges legyen. Rendszeren két egyes, néha két kettős karika volt rajta, hogy

182. ábra.

Bátori István és Kemény János kardja.
(A Nemzeti Múzeumban.)

az övhöz erősített rövidebb és hosszabb kardszíjhoz csatolhassák. Kétséget nem szenved, hogy eleink kardjaik egy részét, — mint egyéb fegyvereiket is, maguk csinálták. Luitprand azt mondja, hogy a telet fegyvergyártással és nyílköszörüléssel töltötték. De azt is bizonyosra lehet venni, hogy a gazdagabbak, szép és díszes fegyverekre vágyva, persa és arab fegyverkovácsok készítette kardokat is vettek, mert e népeknél a fegyvergyártás sokkal fejlődöttebb volt, mint nemcsak nálunk, de egész Európában.

Különösen a persa és arabs kardvasak álltak általánosan nagy becsben. A damaskusinak nevezett pengének méltán van nagy hírneve, mert sokkal szívósabb, mint a másképp készítették. Hogy nevét Damaskus városától vette-e, nem bizonyos, mert damask azt jelenti, hogy tarka, tehát lehetséges, hogy e pengéket tarkás kinézésük miatt nevezik így, mint azt a vásznat is, melynek szövése czifra, sőt az is lehet, hogy magát a várost is azért mondják Damaskusnak. mert az a vidék, melyen fekszik, tarka, — változatos. Az bizonyos, hogy kardvasat azon a módon, melyet ma damaskusinak neveznek, nem Damaskusban készítettek először s talán nem is Indiában, hanem valamely olyan népnél, a melyről az ismert történelmi feljegyzések nem szólnak. A valódi damask módon készített penge fölületén látható czifrázatok nem fölületesek; ha csiszoljuk, belül is azokat a tekervényes vonalakat találjuk, melyeket a felületén látunk, mert az több kisebb-nagyobb vasdarabok kristályosodása által áll elő. Az utánzott damaskusi pengék czifrázata taussia, miello és beetetés által keletkezik s ezért csak fölületes. Clouet 1780-ban, Crivellis 1820-ban, Breanti 1825-ben és még mások is félreismerhetetlenségig utánozták — legalább

külsőségeiben — ezt az aczél, de azért nem lehet mondani, hogy teljesen ellesték volna készítésének titkát. Sokan azt hiszik, hogy nagyon régi időben a véletlen tanította meg az embereket erre, a. mikor nem volt eleendő anyaguk, s törött vasdarabokat és patkószöveget voltak kénytelenek fölhasználni és azt látták, hogy az így készült pengék sokkal szívósabbak, mint az egy darabból kovácsoltak. Megjegyzendő, hogy azt az eljárást, meiylyei a keleti eredetűeken, különösen a kardpengéken az arannyal berakott díszítményeket készítik, régente szintén damaszkolásnak nevezték. Ma pedig megkülönböztetésül tausziának (franeziául damasquinure) mondják. Keleten nyolezféle damaskus-aczél van: a sam, a bulad, a taban, a karataban, a khorasszán, a gindi, a kumgindi, és a nerisz. Európában a damask különféle nemeit vizes, szalag, csaváros, rózsás és mozaik áaraasknak nevezik. Az elmondottakból láthatni, hogy miként lehet a valódi damasztot a beetetés útján külsőleg hasonlóvá tett hamis damasktól megkülönböztetni. A lőporos fegyverek elterjedése óta a puska- és pisztolycsöveket is készítik damask aezélből. A balta, csákány és fokos egyfajta fegyver, legalább eredete közös; a különbség leginkább csak a nagyságban van, a kis méretű baltaszerű fokos¹ csak abban különbözik a baltától, hogy kisebb és hogy hátsó részének nyújtványa van, ez pedig vagy kalapács-, vagy horog-, csá-

¹ Fokos: clava, Streitaxt. Kezemben viseltem egy jó fokos csákányt (Gvadányi, Rontó Pál) Nyelvtörténeti Szótár. Csákány = elava crueiata, runeina, Streitbammer. Némelyek hasonló nyelvű vagy ezifra baltát vagy csákányt viseltének (Mon. írók XI). Tsákánynyal legyentek egy jót tarkójára (Gvadányi, Rontó Pál) Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Csákánynak nevezik, Vámbéry szerint, a baltának egy nemét ma is a kirgizek.

kány-alakú; a csatabárdtól pedig abban különbözik, hogy ez utóbbi nagyobb. A fokos és csákány között nincs lényeges különbség, a fokos és csákány eredetileg nem volt főnév, hanem jelző, az olyan baltának jelzője, melynek foka vagy volt, innen fokos balta, mint sok jelzőből név, például a lábas edényből lábas, béres cselédből béres stb.

Az egyedüli ősmagyardnak megállapított csákányt 1892-ben találták a Demkóhegyen.¹

A csatabárd szintén ebbe a csoportba tartozik, mert eredetileg nem egyéb, mint egy nagy balta. Kétségtelen, hogy eleink ezt is használták, mert bátran állíthatjuk, hogy Botond bárdal vágott Bizancz arany kapuján olyan rést, melyen egy ötéves gyermek bejárhatott volna és nem buzogánnyal, mint azt Szalay, Jászay és Horváth Mihály állítják, de karddal sem, mint azt Szabó Károly mondja. Anonymus dolabrumnak nevezi e fegyvert, mit Szabó Károly kardnak fordított a Szemlében, de Kézai krónikájának fordításában már bárdnak. Hogy Engelnek hol volt az esze, mikor gyalúnak fordította, nem is sejt-hetem, mert bár igaz az, hogy a dolabrum, fejsze, bárd, faltörő-vas mellett gyalut is jelent, de nem lehet elképzelni, hogy kapúbetörésről lévén szó, miként lehet a több jelentés közül éppen azt választani ki, mely olyan szerszámot jelent, a melylyel ezt megcselekedni nem lehet.

E fegyverek nemcsak a középkorban, hanem jóval később a legújabb időkig szokásosak voltak a magyaroknál.

Hogy buzogányt használtak már bejövételükkor is, van okunk hinni, habár nincs sehol sem bebizonyítva. Ha azok a bronzbuzogányok, melyeket a Nemzeti Múzeumban Őriz-

¹ Nagy Géza, Arch. Ért. 1892.

nek, a honfoglalóké voltak, valószínűnek látszik, hogy más népektől vették el, mert ha maguk készítik vala, valószínű, hogy éppen úgy, mint egyéb fegyvereiket, ezeket is vasból készítették volna. A buzogány valószínűleg nem volt harci fegyvere eleinknek, hanem vezéri jelvénye. Kút-főink nem igen emlegetik a buzogányt, de ez véletlen eset is lehet, mert általánosan ismert dolog, hogy a keleti népeknél elterjedt fegyver volt s a nyugatiak csak a népvándorlás és a magyarok bejövetele után kezdték használni.¹ A szepesi kamarának az országos levéltárba került egyik iratcsomagában a Rákóczi-féle kincsek, fegyverek stb. lajstroma is megvan, hol a 25. sz. alatt egy tollas bot is be van jegyezve és Attiláénak (?) föltüntetve, ezenkívül a Rákóczi fegyvertárában volt Bátor Opos buzogánya is, melyről ugyan Rákóczi „Histoire des Révolutions de Hongrie“ című művében azt mondja, hogy kicsiny volta igen kétséssé teszi azt a hagyományt, mely szerint e buzogány Bátor Oposé lett volna,² de kétségtelenül régi fegyvernek tarthatjuk s annak bizonyosságául vehetjük, hogy a honfoglalóknak volt buzogányuk. E fegyver különben a fábunkóból, vagy füttykösből fejlődött és inkább a gyalog harczolók fegyvere volt, de később majdnem minden ismert népnél buzogánynyá alakulva, fegyvere lett az olyan lovasnak is, kinek nehéz vértű ellenséggel kellett harczolnia.

A M. T. Akadémiának az országház építő bizottságához intézett és itt többször idézett fölvilágosításából azt

¹ Meynert: Von Ungarn aus mag der dem (Mente entstainnende Buzogan sich in den Abendlundern eingebürgert haben, denn zu Ende des XI Jahrhunderts diene er, wie die Figuren auf dem Teppich von Bayeux aeigen, auch den Norraanen a)s Reitervaffe.

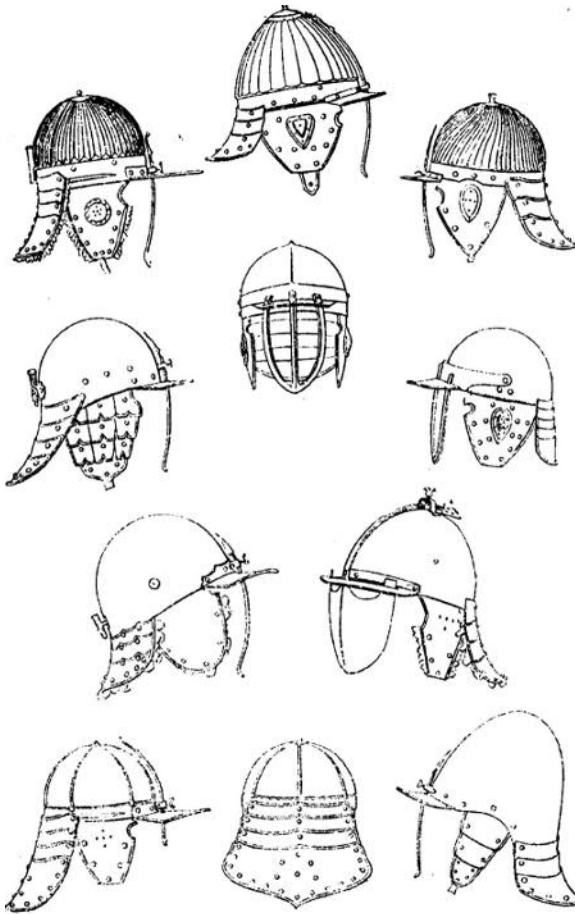
² Thaly, Századok. 188(5. I., V.

látjuk, hogy a magyaroknak nem volt mindig sisakjuk, a mit különben a szolyvai lelet is bizonyít, hol a lófej mellett vastag süvegnevez és barna prémдарabkák hevertek egy 5 hüvelyk hosszú és 4½ hüvelyk széles ezüst lemezzel, mely a nevez süvegre volt oly formán szögezve, mint az útkaparók kalapján látszik. Ezen berakott arany levélszerű arabeszkek, az alapján pedig koronaszerű átvert cifrázatok díszlenek¹

Hogy a honfoglaló magyarok sisakjának milyen alakja lehetett, biztosan nem lehet tudni, de nagyon valószínű, hogy olyan, mint a Lech mezőn talált, mely egészen olyan, mint a milyenekkel a középzásiai lovasok vannak az assyr és ó-perzsa műemlékeken ábrázolva s a melyeknek a Münchenben őrzött Sah-Name kódex miniatúrjein is láthatók. Általában az összes ázsiai népeknek fegyverei és felszerelési czikkei egy eredetűek; úgy látszik, hogy Ázsiában a perzsák szabták a divatot. A keleti sisakok alakja hegyben végződő, a fej alakjának megfelelő sapkaszerű félgömb, olyan, mint a fej alakja. Később, a mint a görbe kardok inkább elterjedtek s általánosak lettek, a sisakok alakja megmaradt ugyan, de orrvédővel látták el, mely egy föl és le mozgatható rúdból állott; a nyakat többnyire alsó széléhez függesztett drótháló vagy tagozott vértlemez védte. Ilyen tatár és mongol sisakok vannak a czarszkojeszelói múzeumban. Ezeken az említett népeken kívül a lengyelek s az Indiába és Perzsiába benyomult törökök is, tehát azok, kik görbe karddal és többnyire görbe kardos ellenség ellen harczoltak. E sisakok voltak a magyar harczosok jellemző védőszerei az egész középkorban, sőt a

¹ Lehoczky, Századok 1877. III.

133. ábra.

Magyar sisakok a vrúcsi fegyvergyűjteményben.

XVI. századig is. Sőt a burgundi sisakok egyike másika is ezeknek az utánezata.

Hogy sisakot viseltek eleink, azt a történetírók íol-jegyzéseiből tudjuk. Falcuin lanb-i apát, ki a magyaraknak a Rajna vidékén való 954. évi táborozását írja le, azt mondja: „Volut ex abditis terrae finibus emergbant loricarum et galearum millia.“

Különben a szentmiklósi serlegen is sisakkal van a lovas ábrázolva, habár e sisak valószínű, hogy bőrből volt, mert olyan módon van ott ábrázolva, mint a lovas csizmája. A sisakot találni a magyar sírokban.

1877. június 24-én a fővárosi összekötő híd fölött a Duna medrében találtak egy sisakot, mely igen díszes középkori keleti fegyverzetnek a része. Egykor körül drótpánczél függött le róla. Fölületét vésővel körvonalában kivájt díszítés lepi cl. Az alsó szegély homlok felé eső s ezzel ellentétes részéből a felső szegélyig érő egy-egy szarazén lilium-díszítés emelkedik ki, a sisak két oldalán fenmaradt mezőben pedig két, a lombok felé röpülő stilizált karvaly látható. Belsejében csúcs körül fenmaradt némi szövetroügyok mutatják, hogy egykor bélelve is volt.¹

A keleti típusú, mozgatható orrvéddel, szemcnyővel, arc- és nyakszirtvédővel ellátott magyar sisak nem csak az Árpádház idejében, de jóval később is szokásos volt eleinknél. Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek az ambrázi gyűjteményben őrzött sisakja is ilyen, sőt a nyugati népek is átvették, úgy látszik akkor, mikor I. Mátyás királyunk utódai által szélnek bocsátott állandó hadserege töredékeit Miksa császár zsoldjába fogadta. Sok, burgundi-

¹ Arch. Kvt. 1888.

Csetneki István síremléke 1594-ből Csetneken.

nak nevezett sisak hasonló a magyar sisakokhoz, de viszont a magyarok is átvették a nyugat-európai sisakok különféle alakjait, csakhogy azt többnyire saját ízlésüknek megfelelő módon hordott forgóval ékesítették.

Ilyenek a következők:

Nagy Lajos sírjáról való magas kúpalakú csöbör-sisak.

Szapolyai István sisakjának pártázatát elül liliom-ékítés díszíti.¹ Szapolyai Imre² sisakja egy arcvédővel (visiére) és nyakszirtvédővel ellátott állazóval (mentonniere) összekötött széles harangboltozatú pikonhog, melynek ormán kis toll-forgó van. Telegdi István sisakja bordázott, arcvédővel (Wangenklappen) ellátott főveg, melyen csak a magyaroknál szokásos módon van forgó elül, (nem az ormon) alkalmazva. A bordázás keleti szokás, a párizsi Musée d'Artillerieben van egy fölül igen hegyes XV. századbéli török sisak, melyet Rhodos szigetén találtak és ugyanott egy ugyanabból a századból való orosz sisak, mely függélyes irányban bordázott, mint a mongol sisak is, mely a czarszkoj eszel ói múzeumban őriztetik.³ Máriássy-féle sisak: nyílt pikonhog — állazóval forgó nélkül.⁴ Perényilmre⁵ alacsony lapos boltozatú pikonhog arcvédővel. Csetnekió⁶ az imént említett Telegdi-féléhez hasonló bordázott főveg a sajátságos magyar módon alkalmazott forgóval. A forgónak ilyen módon való hordását csak

¹ Szapolyai István sírkövérol, a szepeshelyi székesegyház Zápolya kápolnájában. Csoma-Csergheő, Arch. Ért. 1890.

² Arch. Ért. 1890.

³ Alte Grabdenkmaler ans Ungarn. Csoma-Csergheő.

⁴ U. a.

⁵ U. a.

⁶ Csetneki István sírkövérol a gömörvármegyei csetneki templomban, Arch. Ért. 1890.

Szapolyai István nádor síremléke 1449-ből a szepeshelyi Zúpolya-kápolnában.

még a lengyeleknél lehet elvéve látni, hol azonban ellenkező módon is, például hátul alkalmazták azt, mint például a Szobieszky sisakján, melynek rajza szintén ide van mellékelve. Tapolcsányi János sisakja, kistapolcsányi sírkövééről. (134. ábra.)

Az ellenséges fegyver hatása ellen védő ruházat rendelkezésének megfelelő, teljes érczvértete sok idő múltával tökéletesedett. Ez az oka, hogy a paizs régibb felszerelése a harcosoknak, mint a vasfonal-ing és egyéb védő fegyver. Paizsszal óvták magukat a legrégebb harcosok, különösen azok, kik gyalog harcoltak. A régi lovas népeknél azonban nem igen találkozunk e védő fegyverrel, mert ezek gyors mozdulataikkal kerülték ki az ellenség fegyvereinek hatását, és mert többnyire íjjal harcoltak, a paizs pedig ennek használatát s a ló vezetését nehezítette volna. Eleinknél, mint a kik a könnyű lovasság módjára harcoltak, sem volt ez általánosan elterjedve, habár vannak adataink arra nézve, hogy nem volt előttük ismeretlen. Komtandinusnál azt olvasuk, hogy a magyarok Árpádot megválasztásakor paizsra emelték. Anonymus a XLVI. fejezetben azt mondja, hogy Magyarország minden vitéze a vezér színe előtt paripáikra ülve paizsszal és lándsával majd mindennap bajt vívniak vala.“

A legrégebb paizsok alakja eleinte, úgy látszik, trapéz volt, vagy kerek, mint a tatár népeké még ma is és állati bőrrel vonták be, mely szokást az európaiak is átvették. Később már több nyoma van a paizsoknak s alakjuk a normannokéra emlékeztet. Azok a műemlékek, melyek

¹ Csorna-Csergheő, Alté Grabdenkmiller aus Ungarn.

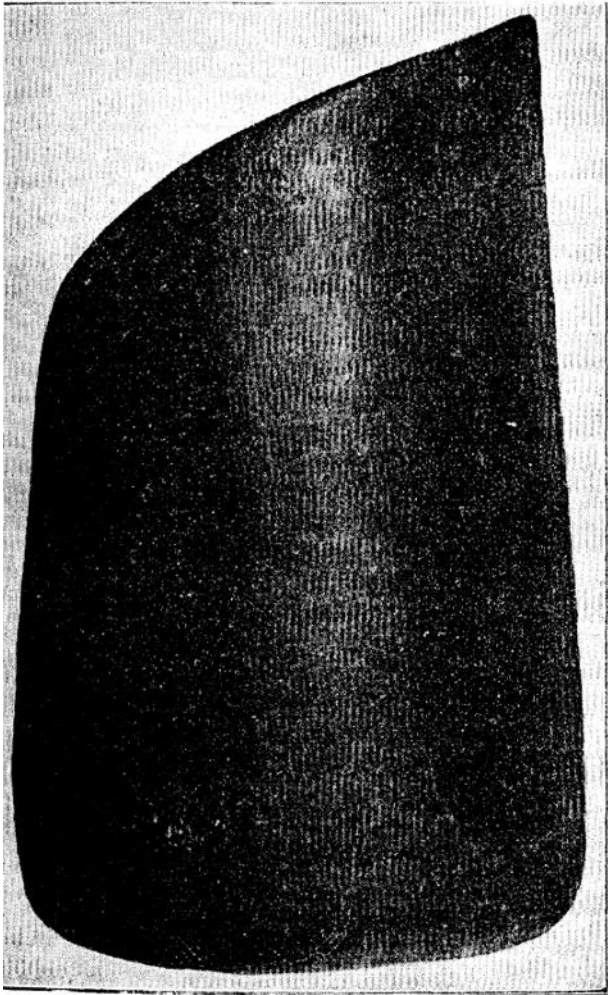
² Turul, 1890 3. füzet.

korunkig fenmaradtak, például sírkövek, melyeken paizs látható, mind tehetős embereké voltak, kiknek volt módjuk a nyugati divatot utánozni. Ez az oka, hogy a rajtuk látható paizsok a nyugatiakétól nem igen különböznek. Mátyás korabeli paizs van a párizsi Musée d'Artilleriében s a Nemzeti Múzeumban is.

A XVI. századbeli magyar paizsok alakját látjuk a „Triumphzug des Kaisers Maximilián“ ábrázolatai között s Boheimuél a 183. lapon „Aus den Zeugbüchern Maximilians“. A túloldali 135. ábra egy XVII. századbeli paizsot mutat ugyan, de nagyon valószínű, hogy ez tipikus régi magyar paizs, mert más népeknél nem lelhető fel és mert a magyarok hadviselésének teljesen megfelel.

Egy 1643-ban kelt pöriratban, mely Közép-Szolnok vármegye levéltárában maradt fenn és a melyben a murányi úrnő több családi műkincset követel vissza, egyebek között két régi paizsról is van szó, az egyik vörös bársonnyal bélelt, s kívülről ezüsttel borított tatár kerek tárcsa (erről nincs említés téve, hogy mely korból való); a másik egy igen nagyon régi paizs még Attiláé, az első magyar királyé volt valaha, (?) a mint hiszik; erről nem tudni, hogy milyen alakú volt, csak is azt, hogy aczélből készült. Ezek után még akkor is, ha a hagyományt mely szerint ez Attiláé volt, igaznak nem ismerjük is el, következtethetjük, hogy aczélből készült paizsai is voltak a régi magyaroknak, mert ha ez nem is volt Attiláé, mindenestre történelmünk első századaiból valónak kell lenni, mert különben nem mondták volna 1643-ban „vetustissimum“-nak.¹

¹ Thaly, Századok 1886. I, V.

Magyar paizs a XVI—XVII. századból.
(Győr város ajándéka a Nemzeti Múzeumban.)

A tűzi lövőfegyverek általános elterjedése következtében a paizsok használata divatját múlta, de a magyar lovasság még a XVIII. században is viselte.

Hogy a magyarok vértet is viseltek, azt Falcuin és Bölcs Leo császár följegyzéseiből is következtethetjük; ntóbbi azt mondja, hogy: „De nemcsak maguk vannak fegyverben, hanem az előkelők lovai is eleiken lemezzel vannak borítva.“¹ Vértjük alkalmasint olyan pikkelyes volt, mint a milyeneket a cserkeszek még most is viselnek, de érczből készültet (réz, vas) csak az előkelőbbek használtak. A nagy tömeg mind maga, mind lova fedezésére vastag bőrt alkalmazott.²

A keleti népek általában bőr ruhát viseltek, melyekre vagy érczkarikákat, vagy érczpikkelyeket erősítettek, s ez azért volt így, mert a könnyűsége voltak fő tekintettel és arra, hogy könnyen mozoghassanak, mert ezt hadviselésüknek módja kívánta meg. A magyaroknak, de már előbb a hunoknak és avaroknak és általában a keletről bevándorolt népeknek hatása meglátszik a nyugatiak fegyverzetén is. A népvándorlás ideje óta kezdték a pikkelyes, karikás és lánczos bőrruhákat, meg a hegyes sisakot viselni, a vasfonal-hálóból készült inggel. A XI., XII. és XIII. században már különbséget tettek a nehéz, azaz érczvértések — panczerati — és a könnyűek — loricati — között. A díszes vértet, valamint általában a díszes fegyvereket szerették, mint minden harczias nép, mert mindenki legtöbb gondot fordít arra és legszebbnek azt szereti látni, a mivel leginkább foglalkozik. Kemejnl 1074. Péter vitéz, Géza híve sárga lovon ragyogó vas-ingével és aranyos sisakjával tűnt föl, Opos pedig fakó

¹ 50. §. ² Horváth Mihály: Párhuzam ... Post, 1847.

lován csuklyás vasingében — minőt akkor a francia normann vitézek viseltek — egymaga kivált Salamon seregéből.¹

Más helyen említettük már, hogy a lemezvért akként képződött, hogy az egyes részeket fedő érclemezeket összekapcsolták. Az a hely, hol két lemez összeért, volt a vértzetnek leggyengébb része, ezért úgy csatolták ezeket egymáshoz, hogy egyik a másikat takarta, ha az összekapcsolást mereven eszközlik vala, nem lehetett volna a vértben mozogni, ellesték tehát a természetből a pánczélos állatok — rákok — védőfegyverzetét s megvolt a rákszerű vért. melyet *magyar vért-nek* neveztek nyugaton 1520 körül, a mikor a nyugati uralkodók könnyű lovasait a magyar huszárok módjára ilyenekkel látták el.

Ilyen a Telegdi István mellvértje a XVI. századból való sírkövön és részben a Csetneki Istvánén (134. ábra) is (1594), mely utóbbi három pántból készült. (A Gömör vármegyei csetneki templomban látható.)

A XIV⁷. században a derékszorító alsó részét érczlappal kezdték földni, különösen Olaszországban; e lap közepe hegyben végződött, mely gyakran a nyakig fölért. Ezután sem csináltak még egy darabból való vasmellet, hanem a mellvértet két darabból toldották össze s a két részt szíjas csattokkal erősítettek egymáshoz.

Gyakran a felső rész volt egy darabból s az alsó több rák-pánczélszerűen összetoldott darabból, mint a már említett Csetneki-féle, s ez természetes, mert míg az emberi test anatómiájának megfelelő alakot nem voltak képesek készíteni, a törzs legmozgékonyabb alsó részének csak

¹ Pauler Gy.: „A magyar nemzet története az Árpád házi királyok alatt.“

ilyen felelt meg. A természet is azért rendelte a több bordacsontot s nem egy-egy csontlemezt a törzs alsó részének alkotására.

Azután mikor már egy darabból készítették a vasmellet, a czifrázat az alsó rész felső szélének határvonalát mutatta, a mint az a Perényi Imre vasmellén.¹

A vértzet mellrészének alakjáról biztosan lehet a vért korára következtetni. Eleinte a vasmellet tökéletesen az emberi test idomához mérték, később, 1430 körül, a mell golyószerűen kidomborodott, mert azt hitték, hogy az ilyen alaknak van legnagyobb ellenálló képessége. A XV. század közepén a vasmellnek és vashátnak szerfölött nagy kivágásai vannak a karok számára, mert ebben az időben erősen bélelt olyan ujjakat viseltek, mint ma a kardvívó gyakorlatoknál. Ugyanennek a századnak vége felé az egy darabból készült vasmelleket testhez állón akként készítették, hogy viselője karcsúnak nézett ki; ezeken a gerincznek már némi nyoma is látszott. A mell közepén végig húzódó gerincz határozott alakját mutatja a Tapolcsányi János 1598. sírkövén látható 7 lemezből készült mellvért

A gráci fegyvertárban több ilyen vért van „Ungarische Kürasse“ névvel jelezve.

A lúdhas alak a XVII. században eltűnik s a vasmell mindig rövidebb lesz. Az ágyék védelmére szolgáló részt egy darabból készíteni nem lehetett, azért az mindig rákfarkszerű. Akkor, a mikor a lábszárak nem voltak vértelve, alatta vasfonál-hálóból készült szoknyaszerű előkötőt

¹ Perényi Imrének a tőketerebesi templomban befalazott sírkövén az „ord“ félhold alakú, a lilimos díszítés az egykor két darabból készült mellvért alsó részének felső szélét mutatja (Csergheő-Csoma: Alte Grabdenkmaler aus Ungarn).

viseltek. Ilyen látszik a Telegdi-féle sírkövön s a Tapolcsányi-félén is, melyen a vasfonal-előkötő alul még a dolmány hosszú szárnyai is kilátszanak.

Voltak olyan vérték is, melyeknek alsó része nem lemezekből, hanem nagy négyszögletű pikkelyekből volt összetevő, mint a Palóczy Antal vagy Mihály sírkövén látható (Csergheő-Csorna: Alté Grabdenkmaler aus Ungarn).

Az említett gerincz mindig határozottabb alakot öltött s lefelé kihajló lett — az ekként alakult mellvértet neveztek lúdhas-vértnek.

A nehéz vértezet, mint a nyugati befolyás eredménye éppen olyan volt, mint a többi európai népeké. Azon a kevés magyar lovas pecséten, a melyet ismerünk, csupa olyan vértezetet látunk, mint a külföldi, különösen a francia lovas pecséteken, melyeknek szép száma van együtt Demay, „Le costume au moyen-age d'après les sceaux“ című művében. A különféle gyűjteményekben őrzött magyar eredetű nehéz vértezetek általában magyar jelleget nem tüntetnek föl.

Úgy látszik, hogy a puskapornak lövedékek hajítására való használhatóságának ismerete több úton jutott Európa nyugati részeibe, a spanyolországi arabok, az olaszok s a bizáncziak útján. Reinaud és Favé azt hiszik, hogy Európában Magyarország és a Fekete tenger közötti vidéken használták azt először e célra. Mi természetesebb tehát, mint hogy hazánkban is hamar megismerkedtek a tűzi lövő fegyverekkel s készítési módjukkal. Erről más helyen szövegeztünk már s nem akarván ismétlésekbe bocsátkozni, csak azt említem föl, hogy egy Orbán nevű magyar ember volt az, ki Szaridse mérnök és Muslaheddin építőmester segítségével, Mohamednek azt az óriási bronz

ágyút öntötte 1453-ban, melyről minden író meg szokott emlékezni, a ki ennek az évnek világra szóló eseményével, Konstantinápoly bevételével foglalkozik. Kritobolosz írta le, följegyzése a bronzágyú-öntésről szóló legrégebbi részletes ismertetés lévén, helyenként tartom ide iktatni.¹

126. §. „Mindenek előtt (az ágyúöntők) több napon át a legkövérebb, legtisztább és legfinomabb anyagot hordták össze, melyhez apróra vagdalt lent, kendert és más efféle összetartó és összekötő anyagot kevertek és jól meggyúrták, hogy azokkal elválhatatlanul összeálló testet alkosson“.

127. §. „Ebből leelőször az ágyú formájának furulya alakú hengeres belét készítették el, melynek hosszúsága 40 araszt (körülbelül 10 m.), a kőgolyó befogására való elülső rész kerülete 12 araszt (körülbelül 3 m., tehát az átmérője majdnem 1 m.), a töltés (puskapor) befogására való hátulsó rész kerülete pedig 4 araszt (körülbelül 1 m. a mi 0.35 m. átmérőnek felel meg) vagy ennél valamivel többecske volt.“

128. §. „Egészen másként alakították a külső formát; ez üreges volt és a forma belét, melynek tartójául is szolgált, egészen beburkolta; csakhogy a bélnél bővebbre készítették, miért is a kettő között hézag keletkezett. Ez a hézag a belső és külső forma teljes hosszúságában egyenletes és körülbelül egy arasznyi (25 cm.) vagy ennél valamivel nagyobbacska volt; ebbe öntötték a bronzot, hogy az ágyú alakját megadhassák. A forma külső részét is olyan anyagból készítették, mint a belet, azon-

¹ Edvi Illés Aladárnak a „Magyar Mémök- és Építész-Egylet közlönye“ XXVI. kötetében megjelent „A vasöntés gyermekévei“ című tanulmányából.

ban ezt vassal, fával, földdel és kövekkel körülépítették és megtámogatták, hogy a roppant mennyiségű beömlött fém nyomását megbírja.“

129. §. „Ezután a forma két oldalán egy-egy erős és szilárd kemenczét állítottak fel. Ezeket jó tartósra építették. Belsejüket égetett téglafal alkotta, melyet igen kövér és jól megmunkált agyaggal kentek be, külsejüket pedig nagy faragott kövekkel burkolták, melyet mészszel és minden más e célra valóval erősítettek össze.“

130. §. „A mint mondják, ezekbe a kemenczékbe 1500 talanton (1 talanton — 53 font, tehát az egész súlya 795 mázsa, 44520 kg.) rezet és ónt tettek, ezután felül, alul és minden felül sok fával és szénnel körülrakták, csak a lecsapó nyilast hagyták szabadon“.

131. §. „Mire a tüzelő szert meggyújtották és a tüzet a kemenczék körül fölállított fúvókkal táplálták. A fúvadás három napon és három éjen át szakadatlanul tartott, míg csak a bronz a vízhez hasonló folyóságú nem lett“.

132. §. Ekkor áttörték a csaplyukat és a bronzot agyagcsöveken a formába eresztették. Ez nemcsak az egész üreget töltötte ki, hanem e felett még egy könyök magas (körülbelül 72 cm.) fémdarab maradt.“

„A bronz megszilárdulása, után a formát szét vették és a magot eltávolították, magát az öntvényt pedig megtisztogatták, megcsiszolták és megfényezték. Ilyen vala az ágyú készítése és alakja.“ *

Leonardus Chiensis is 12 arasznyinak mondja a kőgolyó befogadására való elülső rész kerületét és hozzáteszi, hogy a beletett golyó 1200 font nehéz volt.¹ Ez az ágyú

¹ Ilyen golyóbisok, melyeknek körülete 10—12 arasz, ma is hevernek Istambulban az Eszki Szerály udvarán.

a múlt században még megvolt, erről tanúskodnak Tott báró emlékiratai. A fősoroltak helyessége mellett szól az, hogy a golyóbis megadott súlya éppen megfelelő. Fölteve, hogy a golyó fajsúlya 2.3 (súlya pedig 1200 font (672 kg.) akkor golyó átmérője 824 mm.; a mi megfelel 12 arasz cső kerületnek.

A mag hosszúsága után ítélve a teljesen kész ágyú körülbelül 7 m. hosszú lehetett. A jelzett méreteket alapul véve s hozzászámítva a tűzveszteséget is, a szóban forgó súlynak megfelelő ágyú bronzmennyiségét jól megközelítő pontossággal megkapjuk s látjuk, hogy Kritobolosz adatai megbízhatók.

Az ágyút Drinápoly közelében öntötték és februárius elején indították Konstantinápoly felé útba. Szállításához 700 embert és 100 ökröt alkalmaztak. Az utat két hónap alatt tették meg. 200 utász és 50 ács járt előtte, hogy az utat egyengesse s a hidakat megerősítse, minden oldalán 200—200 ember ügyelt arra, hogy az ágyú egyensúlyban maradjon.¹

Eleinte kevés ágyúja volt a magyaroknak, így a várnai csatában is. Később Hunyady János az ellenségtől szerzett sokat.

Máshelyt van arról szó, hogy Mátyás király idejében mennyi ágyú állott rendelkezésére s hogy az ostromnál még mindig inkább szerette a régi parittyagépeket, mint az ágyúkat. Bombardáiból kőgolyókat vetettek. Hainburg kapufölötti tornyába falazva ma is látni efféle Mátyás idejebeli kőgolyókat. Mátyásnak tábori és ostromló lövegei

¹ V. ö. Kritobolosz művén kívül — melyet Szabó Károly és Fiók Károly fordításában birunk — Chaleofiondylast, Dukast, a Mirat ül Kjainathatot stb.

voltak, előbbeniekből lőtték, utóbbiakból vetették a lövedékeket.

A XVI. században Báthory István tett sokat a tüzérség érdekében és szorgalmatoskodását siker koronázta. Békés Gáspár fölötti győzelmét 1575-ben Szent Pálnál főleg ágyúinak köszönhetette. Ő alkalmazta először nagyobb számban a tüzes golyókat.

A XVII. században találkozunk először a seregbontó ágyúkkal. Ebben az időben divat volt óriási ágyúkat önteni. Rákóczi György 1660-ban egy olyan nagy Farkas nevű ágyút vitt Szeben falai alá, hogy 80 pár ökör kellett szállításához. Az ágyú-félék mindinkább tökéletesedtek s a XVIII. század elején már 20-szor lehetett egy mozsárból percenként löni s volt egy mitrailleuse-féle is, melyből 1300 kézi gránátot volt lehetséges ugyanannyi idő alatt vetni.¹

Mind a mellett, hogy kútfőinknek a lószerszámra vonatkozó adatai is igen hiányosak, mégis könnyeb magunknak erről helyes fogalmat alkotnunk, mint egyéb szerelekekről, mert azt biztosra vehetjük, hogy azok a fanyergek, melyeket Tisza-Füreden készítettek, még a jelen században is speciális magyar nyergek voltak s annak is nevezik mind azok, kik azt tőlünk átvették és különösen könnyű lovasságuk felszerelésénél használták. Ezeknek a nyergeknek számtalan olyan előnye van, melyeknél fogva a legjobb katonanyeregnek bizonyultak. Az első és hátulsó kápa nemcsak a lovas ülésének szilárdítására szolgál, de a nyeregnek oly módon való fölpackolását is lehetőségessé teszi, hogy az a lovat a lehető legkevesbbé ter-

¹ Meynertnél Klemmre és a Magazin der Sachsichen Geschichtére való hivatkozás.

heli, a nyereg maga nincs kipárnázva, ennek helyét összehajtott pokrócz pótolja. Ennek az utóbb említett körülménynek az az előnye, hogy lenyergelés után a lovat a pokrócczal le lehet takarni, s az annyi bajnak, a ló háta föltörésének okozója: a gyors romlásnak alávett párnázat mellőzhető. Előnye még e nyeregnek az is, hogy eltörése esetén könnyebben javítható meg, mint más nyereg. A kantár, a nyeregtakaró (prémes bőr) s a nyereg hátracsúszását akadályozó szügyellő, valamint annak előrecsúszását megakadályozó farmatring olyan lehetett, mint az, melyet a hortobágyi csikósoknál ma is láthatunk. A lószerszámnak ezek a részei is oly speciális magyar jellegűek, oly kevésbé hasonlítanak a többi népekéihez, hogy bizvást tarthatjuk eredeti magyarnak.

Luitprand, a merseburgi csata leírója kiemeli, hogy a magyarok lószerszáma ékes volt. Es hogy azt, potimnak nevezett china-ezüstszerű fémből készült, félmakk alakú csüngőkkel is díszítették, láthatjuk a szolyvai lelet darabjaiból. Turóczi szavaiból azt is következtethetjük, hogy aranyos díszítést is alkalmaztak. Leo császár pedig arról tesz említést, hogy nemcsak maguk vannak fegyverben, hanem az előkelőbbek lovai is eleiken vassal vagy lemezzel vannak borítva. A veleméri falfestményen látható nyereg nem mutat magyaros jelleget; a Miksa császár nyerge sem tisztán magyar jellegű.

Elmondtuk, hogy sem a görög, sem a római történétírók nem emlékeznek meg a patkóról és a ló vasalásról, de hozzátehetjük, hogy mind a mellett a patkó használata régibb, mint a hogy az elmondottakból következtethetnek, mert már a Zeudavesztában is van róla szó. Legrégibb látható jele a patára szöggel erősített patkó Európában való használatának az avignoni múzeumban van. Ez a

műemlék azonban semmi esetre sem származik az V. századnál régiebb időből. Hogy a honfoglaló magyarok a patkót ismerték és hogy tartalékparkót is vittek magukkal — mint a mai gondosan felszerelt lovas katonák — látszik Leo följegyzéseiből, mikor azt mondja, hogy a nyeregről „vaskengyel és tarsoly függött, melyben lópatkó s a szükség szerint 3—4 napra való élelem van“.¹

Vámbéry a következőt mondja „..... és valamint minden magyar ember, mikor háborúba indult, nehéz szegeket és holdalakú vasdarabot vitt magával lova megpatkolására, úgy a mai pusztalákó is hasonló előkészületeket tesz. A ló patkója (taka) még mindig lapos holdalakú vasdarabból áll (a belső ázsiai törököknél), melyet az állat a pusztá homokos talajon nélkülöz, de melylyel idegen, netán köves földre való berohanás idején ellátják“.¹

Az a körülmény, hogy a magyar sírokban patkót még nem találtak, arra a gondolatra terelheti az embert, hogy a honfoglalók nem ismerték. Ennek azonban, nagyon valószínű, hogy az az oka, hogy a magyar alföldre érve, nem vasalták a lovakat, A mint láttuk, Vámbéry szerint a mai belső ázsiai törökök is így tesznek; ha kemény köves talajon járnak, megvasalják lovaikat, de rögtön leszedik a patkót, mihelyest homokos talajra érnek. Leo feljegyzései szerint a bizancziak a patkót és a hozzá való szegeket is a katona felszereléséhez tartozónak tartották a bolgárok ellen viselt háborúban, a melyben a magyarok mellett harcoltak. Úgy látszik, hogy a görögök csak a magyarokkal való érintkezés óta ismerték a patkót, mert Leo feljegyzésénél régiebb olyan adat,

¹ Ipolyi A.: A magyar hadtörténelem tanulmánya

² Vámbéry A.: A magyarok eredete.

mely a patkónak a görögöktől való használatát bizonyítja, nem került napfényre. Az ázsiai népek nagyon régen ismerték ezt a szerszámot. Láttuk, hogy a Zendavesta az ó-irániak szent könyve már említi a patkót. A persákkal a magyarok érintkeztek; ezt mutatja több az ő nyelvük-ből származó szavunk, például a kard, vár stb.; tőlük tanulhatták tehát eleink a patkó használatát is.

A kürtnek nagy jelentősége volt náluk, mint a türk népeknél nem csak régen, de ma is. A török például a kürt hangjával sokkal többet beszél ma is, mint a többi európaiak. Körülbelül így lehetett ez eleinknél is, kikerül Thuróczi azt mondja, hogy „Árpád verő cum suis, de aqua Danubii cornu implens ante omnes Hungaros super illó cornu omnipotentis Dei elementiam rogavit.“ És mert a kürtöt ismerték s azzal jelt adtak, igen természetes, hogy minden parancsnoknak volt efféle jeladó szerszáma. Úgy látszik, hogy a kürtöt maguk a parancsnokok fújták. De nemcsak az egyszerű jelek adására használták, hanem bizonyos lelkesítő, feltüzelő, a harczikédvet növelő dallamokat is fújtak vele és oly távolságra, a milyenre a hang elhatolt, megértették egymást, s hogy ez zavart nem okozott annak tulajdonítandó, hogy folytonosan táborban élve, e kürtjelek jelentését el nem felejtették. 926-ban, mikor Szent Gallennél a tábori ebéd után dévajkodtak, az előőrsök az erdőből kürtriadással jelentették, hogy közelökben fegyveres csapattal megrakott kastély van, mire mint szokásuk vala hihetetlen hamar csatarendbe állottak. Hogy mindezt kürtjelekből megérthették, teljesen kifejlődött telefon, ha szabad mondani, akusztikai telegraf-rendszerüknek kellett lenni, mert ha ilyen nincs, ennyi mindenfélét kürttel mondani nem lehet.

Hadijelvényük zászló volt, melyről Anonymus gyakran

tesz említést. Kézay szerint a magyar sereg sok zászlóval volt ellátva.

A fővezéri zászlón Géza idejéig, úgy látszik, a koronás turul madár volt. „Ezt a címeret hordták volt magukkal a hunok mindig a hadba Gyeics vezér idejéig“.¹ Hogy ezt a címeret érti-e Anonymus, mikor azt mondja, hogy Zuard és Kadusa egész seregestől fölemelt címeres zászlalokkal² áthajózásának a Dunán, vagy hogy nekik magoknak is volt-e címerük, bajos lenne eldönteni. István király Márton pápa és György vértanú képével ékesített zászlót vitt magával abba a háborúba, melyet a magyar szokásokat elhagyni nem akaró hazafiak ellen vívott, kiket felkelőknek neveznek. Salamon zászlói fehérek voltak. László, mint király, vörös zászlót használt.

Dénes nádor nagy zászlaja 1167-ben oly nagy és nehéz volt, hogy ökrös szekeren szállították.³ IV. László idejében már országzászlajáról is van szó.

* *
*

Azzal a mit itt elmondtam, a tárgy, jól tudom, nincs kimerítve, de legyen mentségemre az a körülmény, hogy az idevágó anyag nagyobb része, ha el nem enyészett, még eltemetve várja napvilágra hozatalát.

¹ Kézai S., Szabó K. fordítása I. 2. fejezet 6. §.

² Anonymus XLV. fejezet.

³ Az ilyen zászlós szekér, *carroccio*. a középkori olasz városok leginkább gyalogságból álló hadainál jött divatba s a főhadiszállás jelzésére szolgált. Hogy a többnyire lovasságból álló magyar seregnél való alkalmazása helytelen volt, nem szorul magyarázatra.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abnubda II. 64.
Abor-ok 12.
Aecensi 153.
Achat 4.
Achilles 30.
Acicm dirigere 193.
 » instruere 193.
Aciee instructa 192.
Acies duplex 185.
 » média 203.
 » triplex 185.
Aotus 258.
Adaüd mayor Ií. 64.
Adarga II. 176.
Adelantados mayores II. 64.
Adóügy II. 531.
Adományozás II. 432.
Adrastos 19.
Aduatuea 297.
Aelia Mursa 269.
 » Aquincum 269.
Aeneas telegraf készüléke 133.
Aeschylus 36.
Agema 70.
 » lovagoké 71.
Ager 198.
Ager romanus 141.
Agger 244.
Agger Servii Tullii 235.
Agmcn extremum (hátvéd) 199.
 » legionum (derék had) 199.
 » novissimum (hátvéd) 199.
 » pilatum 192.
 > primum (elővéd) 199.
 » quadratum 190.
192.
Agrianesek törzse 71.
Ágyék vért II. 156.
Íí. 162.
Ágyú (olasz tábori) II. 261.
 » (Proissart kéziratából) 11.257.
Ágyúból lassú egymásutánban lehetett csak löni II. 262
Ágyúigazító csavar II. 261.
Ágyú két oldalán csap II. 257.
 » (kézi) II. 237.
Ágyúk (VIII. Károly tábori) II. 26 J.
 » (európaiak) jelenleg II. 267.
Ágyúfélék II. 270.
II. 246.
Ágyú hátultöltő II. 250.
II. 265.
 » állítólagos használata Kr. e. 618-ban II. 229.

- Ágyú állítólagos használata Kr. e.
 85-ben II. 230.
 Ágyú állítólagos használata Kr. u.
 1241-ben II. 230.
 Ágyú (kerek talp) II. 261.
 Ágyú óriás Konstantinápoly ostrománál II. 629.
 Ágyút veszteni nem szégyen II. 341
 Ágyútalp U. 258.
 Ágyú (soregbontó) II. 633.
 Ágyú vontcsövü II. 266.
 Akesinas 85.
 Akon 96.
 Akropolisok sora jelzi a pelagusol útját 113.
 Alabárd II. 116.
 Alakatia 303.
 Alauda nevű legio 178.
 Alapfelállítás 39.
 Alealdo II. 64.
 Alcaneias II. 173
 Alesia 295.
 Alexander Severus 220.
 Alexandria 82.
 » építése 120.
 Alferez II. 65.
 Algesiras ostroma II. 30.
 Alkmaeon 19.
 Alkotmány zsupáni II. 70.
 » castelláni II. 70.
 Államfő 12.
 Állazó II. 156
 » vért II. 163.
 Almogavar II. 44.
 Álmos II. 426.
 Alparanesnok 21.
 Általános felkelés II. 485.
 Általános hadkötelezettség 148.
 Általános hadkötelezettség II. 347.
 Alvezér 21.
 Amentum 219.
 Amerikaiak II. 350.
 Amkalai II. 251.
 Amynthas 73, 77. 84.
 Amphilochos 19.
 Anabasis 54. (lásd tízezer).
 Andres II. 226.
 Anghiarii ütközet II. 46.
 Ango 323.
 Angolok 14.
 Anklitzen Oonstantin II. 222.
 Anspessade II. 303.
 Antesignanus 167.
 180.
 Antonius 34
 Aor 97.
 Aosta kapuja 237.
 Apparitores 183
 Apricsniki II. 91.
 Aquiliferi 213.
 Aquitania 209.
 Arabok 308.
 II. 71.
 Arab humanitás II. 74.
 Arany kapu 320.
 Arbaléte de passe II. 126.
 » de passot II. 126.
 » de moufle II. 126.
 jalet II. 129.
 » á bagueette II. 129.
 » á coulisse II. 129.
 » a cry, á eric II. 126.
 » a manivelle II. 126.
 » á cranequin II. 126.
 » a rouet d'ancognage 11.126.
 II. 123.

- Arbaléte á tour de monde II. 126.
 Arbela 82.
 Arc II. 120.
 Archers 346
 Archers II. 26.
 Areole 7.
 Argon II. 187.
 Arcuballista 255.
 Areus 230.
 Arezvédő II. 142.
 Arezvonala hosszúság és alakzat mély-
 sége közötti viszony nem kö-
 bös 41.
 Argis II. 34.
 Arif 317.
 Ariobarzanes 82.
 Árkász II. 286.
 Armatúrác duplars 213.
 » simplars 213.
 Armbrust II. 123.
 Artnée 20.
 Armet II. 146.
 Arrastrong II. 265.
 Árok (Róma) 244.
 Arondel II. 31.
 Árpád megválasztása II. 426.
 Arrada II. 222.
 Arragoniai Péter II. 44.
 Arrét II. 161.
 Arrianos-i zárkózás 39, 46.
 Arrianos-féle alakzat 215.
 Arrière-ban II. 14.
 Arrow II. 120.
 Arte del guerra II. 47.
 Artemis új 99.
 Artickelbrief II. 59.
 Árvák ellátása (Róma) 273.
 Arx 234.
 Áspis 225.
 Assidui 138.
 Athéniek 47.
 Átkanyarodás 52.
 Attika 37.
 Auerstadt II. 407-411.
 Augereau II. 365.
 Augusta Treviroruin 268.
 » Vindelicorum 267.
 Augustin II. 268.
 Axigustales 213.
 Augustus 8, 12.
 Augustus-féle felállítás 210.
 Aurelianus-féle fal 239.
 Auszterlitzi csata II. 404.
 Auxilia (a császárság alatt) 208.
 Avant-garde 53.
 Avaricum 295.
 297.
 Avarok II. 71.
 Aventinus 235.
 Avicenna II. 72.
 Ázsia 13.
 Babylon 82.
 Bacon II. 72.
 » Roger II. 226.
 Baculum 327.
 Baille II. 210.
 Baionette II. 273.
 Baktria 83.
 Baleari parittyások 170.
 Ballista II. 217.
 Ballistika II. 244.
 Ballistraria II. 198.
 Ballon captif II. 288.

- Balta 4.
 Balta (hajításra való kelta) 287.
 » II. 114.
 Bande II. 18.
 Bandérium II. 429, 4B9, 481, 487,
 488, 524, fió5.
 Bandes d'hommes de métiers II. 2bO.
 Bandon 300.
 Banner II. 53.
 Bannière II. 7.
 Barbacane II. 200.
 Barbarossa Frigyes zsoldosai II. 61.
 Barbière II. 142.
 Barbillons II. 120.
 Barde de crinière II. 186.
 » de portrail II 18(5).
 Barnd II. 228.
 Basileos 299.
 Bassecour JI. 210.
 Bassinet II. 136.
 Basta 327.
 Bastille II. 274.
 Bastion II. 200.
 Bástyá II. 200.
 » II. 274.
 Bástyaköz 117.
 Bástyázott arcvonal 11. 278.
 Bât 327.
 Bataillon 28.
 Batalla II. 66.
 Batterie rendszer II. 269.
 Battle axe II. 115.
 Baudrier II. 102.
 Bavier II. 163.
 Bayonette II. 273.
 Bazalt 4.
 Bazira felépítése 84.
 Beaulieu II. 366.
 Beckenhube II. 136.
 Bécsújhelyi szemle II. 520.
 Beffroi II. 207.
 > II. 221.
 Belgiea 269.
 Belier II. 216.
 Beneficiarii 213.
 Berbix II. 216.
 Bercellus II. 216.
 Berthier II. 366.
 Bertrand Eóbert II. 31.
 Bessos Dariust életétől fosztja meg 83.
 » N. Sándor fogságába esik 83.
 Bibraete 295.
 » melletti csatában a harma-
 dik harcvezető 202.
 Bibrax 295
 Bidaux II. 20.
 Bili II. 116.
 Bisarma II. 117.
 Biztosító szolgálat 11.
 Blide II. 218.
 Blocus sikerülés 124.
 Bonaparte 6, 7, 12.
 » hadjáratai korszakalko-
 tók II. 355.
 Bonaparte Nizzába érkezik II. 365.
 hadjárata 1796-97.
 » előhadai Bécs előtt a
 Simmeringen II. 368.
 Bonaparte fegyverszünetet köt a
 sardíniai királylyal II. 372.
 Bonaparte fegyverszünetet köt a pá-
 pával II. 375.
 Bonaparte fegyverszünetet köt a ná-
 polyi királylyal II. 375.
 Bonapartét kiskáplának nevezik ka-
 tonái II. 673.

- Bonaparte proklamálja a trans- és cis-padani köztársaságot II. 375.
- Bonaparte győzelme Lonatónál II. 376, 378.
- Bonaparte győzelme Oastigliononai II. 376, 378.
- Bonaparte győzelme Arcolenal II. 376, 378.
- Bonaparte békét diktál Ferencz császárnak II. 381.
- Bonaparte marengói győzelme II. 382.
- Bonaparte császárrá koronáztatja magát II. 382.
- Boce II. 174.
- Bocete II. 174.
- Boleslav Hrobri II. 67.
- Bolt II. 120.
- Bolzen II. 217.
- Bombarda II. 221
- II. 258, 259.
- Böotia 37.
- Böotiai lovasság fii.
- Börkönyök II. 151.
- Börsiiveg II. 147.
- Bosson II. 216.
- Bot (lánczos) II. 114.
- » (kallangos) II. 114.
- » (tollas) II. 114.
- Botbüntetés II. 420.
- Boueles II. 151
- Boujons II. 120.
- Boulevard II. 274.
- Boulognei tábor 1805. II. 385.
- Bourlölte II. 114.
- Bow II. 120.
- Brabanzonok II. 51.
- Bracea 222.
- Braohelle II. 151.
- Braconnière II. 162.
- II. 163.
- Branka II. 316.
- Braie II. 274.
- Brassard II. 151.
- Brayette II. 162.
- Bretechos II. 199.
- Bricole II. 219.
- Brigádé 30.
- II. 307.
- Brigand II. 12.
- Brigantine II. 17.
- II. 159.
- Brigetio 269.
- Brochiero II. 171.
- Broigne II. 150.
- II. 149.
- Brugne 326.
- II. 149.
- Brulots II. 217.
- Buccellatum 270.
- Buccinatores 213.
- Bucina 2².
- Bumeráng 287.
- Bunkóhordozók 29, 45.
- Büntetés II. 4-18.
- Burgundiak II. 60.
- Burre II. 111.
- Búvóhelyek 10.
- Buzdugan II. 114.
- Buzogány (görög) 96.
- (arab) 312.
- II. 112, 113.
- (magyar) II. 616,
- Caen 11. 31.
- Caesar 8, 12.

- Caesarismus 174
 Caesar 253.
 Caja 287.
 Calcar 231.
 Calceus 231.
 Cal<;on II. 154.
 Callinicus 225.
 Caraaíl II. 135.
 Caledu 296.
 Caliga 222.
 Camisole II. 150
 Campoformio 7, li. 38 L
 Canabae 266.
 Cancer II. 217.
 Cangrande della Seaia II. 44
 Cannae-i csata 163.
 Canon á main 11. 236.
 Capdiello mayor II. 6t.
 Capet Hugó II. 4.
 Capidava 270.
 Capitani di ventura II. 44
 Capite eensi 169.
 Capitolium 235
 Caponniöre II. 200.
 II. 275.
 Carcasse II. 545.
 Careassone alaprajza II. 205.
 Carnot II. 280.
 » terve II. 369
 Carnuntum 269.
 Carquois II. 120.
 Carraux II. 129.
 Carreau II. 217
 Carrion Nisas 8, 35.
 Carroballista 221.
 Carroccio II. 47.
 Carrus 271.
 Casae stramenticiae 197, 246.
 Casilinum csata 332.
 Casiri II. 226.
 Cassis 225.
 » lásd Galea.
 Castellae 198.
 Castellan II. 67.
 Castellum 247.
 Castiglione 7.
 Castle steedes 296.
 Castracanói ütközet II. 46.
 Castrum francorum 341.
 Castrenses II. 430.
 Cataphracta 220.
 Catapulta 255.
 Cateja 287.
 Catella 232.
 Cavalier II. 277.
 Cavalli a barázdás ágyúcsövek készítését javasolja II. 265.
 Ceinturon II. 102.
 Ceinture II. 169.
 Celeres 136.
 Oementicia antiqua 238.
 Census szerinti beosztás megmarad
 Rómában 144
 Centrum 203.
 Centuria 178.
 218.
 Centurio 136.
 II. 430.
 » prior 157.
 > posterior 157.
 Centuriok a haditanács tagjai 179.
 » és tribunosok osztálya
 közötti különbség 180.
 Ceroa II. 64.
 Certo gradu 186.
 Cervical II. 186.

- Cervellière II. 135.
 Cetra 230.
 Charabre II. 15.
 II. 61.
 Chanfrein II. 186.
 Chapeau de fer II. 141.
 > de Montauban II. 141.
 Chapel II. 140, 141.
 Chapuis II. 187.
 Oharlemagne (fairé) 340.
 Chasseloups II. 280.
 Chat á barbe II. 221.
 Chaumette II. 243.
 Chemise II. 211.
 Ohesters 296.
 Cheveau-legers II. 62.
 Chiliarchia 30, 32, 69.
 Chinai-fal II. 212.
 Chirotheca ferri II. 176.
 Ohoe 171.
 Cimier II. 140.
 Cinctus Gabinus 222.
 Gingulum militiae 226.
 Circum vallatio 249.
 Cisarrae II. 117.
 Oiviles II. 430.
 Claideb 286.
 Classis, a calare szóból 138.
 » szerinti beosztás 138.
 Olavia 232.
 » 287.
 Clerc II. 20.
 Clerfayt II. 356.
 Cliens 137.
 Clienteia 137.
 Oloaca 236.
 Clodvig II. 4.
 Clypeus 225.
 Coalitio IH-ik II. 382.
 terve 1805-ben II. 383
 Cobham II. 36
 Ooffer II. 275.
 Coffre II. 200.
 Cohors 28, 141, 218
 » Marius-féle 171.
 » praetoria 162, 170.
 Cohortatio 204.
 Oohortes alariae 182.
 » auxiliariae 182, 208.
 » civium Romanorum 208.
 » disponere 193.
 » urbanae 209.
 » vigilum 209.
 Coligny II. 300.
 Colletin II. 161.
 Collo II. 161.
 Colonel général II. 307.
 Colonia 265.
 Oomes 218, 300.
 Comes stabuli II. 7.
 Comitatus 218.
 Comitia centuria 138.
 Comites praetorii 183.
 Oomminus 254.
 Oommissaire général II. 307.
 Comraissaires de guerres II. 94.
 Compagnia de Siena II. 44.
 Compagnie 28, II. 15.
 Compagnie d'Ordonnance II. 13.
 Compaüia regida II. 64.
 Condé II. 309.
 Condestable II. 6í
 Condottiere hadak II. 45.
 Congreve II. 269.
 Connétable II. 8.
 Conscriptio 146, 149.

- Conscriptio hátránya 148.
 II. 346.
 » előnye 148.
 Consiatere 193.
 Consuli ezím 142
 Consularis sereg 161.
 Consul helyettese legátus 143
 Contre escarpe Í. 280.
 Contregarde 121, II. 108.
 Oontubernales 183.
 Contubernium 218.
 Contus 231.
 Conovi 70.
 Conventus Gampi Rákos II.
 526.
 Ooppegny l'Esquissó II. 34.
 Corazza II. 161.
 Corazina II. 159,
 Gordon-rendszer II. 357.
 Cormontaigne II. 279.
 Cornette II. 61.
 Cornicines 213.
 Cornn (szárny) 203.
 Corona valiaris 234.
 » navalis 234.
 » rostrata 234.
 » clas8ica 234.
 » triumphalis 233.
 » ovális 233.
 » myrtea 233.
 » obsidionalig 233.
 » eivica 233.
 » muralis 233.
 » castrensis 233.
 Corseke II. 117.
 Cotentin II. 31.
 Cotte de maillé 326
 » maelée II. 150.
 Cotte 343.
 » hardie II. 154.
 > d'arme II. 154.
 rustrée II. 149.
 > de maillé II. 149.
 » treilissé II. 149.
 » annelée II. 149.
 Coucy alaprajza II. 210.
 Courtine II. 200.
 Coulenvrine II. 252, 259.
 > bátarde 'II. 252.
 Cours prévotales II. 99.
 Couteaux de brèche II. 117.
 Coutilier It. 14.
 Créey-i csata II. 30.
 Créneaux II. 198.
 Crennequinier II. 16.
 Crista 225.
 Cross-bow II. 123.
 Croupière II. 186.
 Crustuminnok tribusa a huszon-
 egyedik 141.
 Csákány II. 115, 614.
 Csapóhíd (hadigép) 127.
 Csapó rács II. 204.
 Császár 17.
 Csatabárd (görög) 98.
 II. 115.
 » (magyar) II. 614.
 Csatakiáltás (francia) II. 9
 Csatarend (hétféle) 166.
 Csatárláncz 46.
 Csataszekerek (cseh) II. 70.
 Csatorna (Róma) 236.
 Csehek II. 70.
 Csendőr csapat-osztály 30.
 Csép (harci) II. 114, 115.
 Csikózabla II. 195.

- Csöcsvért II. 155.
 Csótár II. 189.
 Csuklya II. 135.
 » szemes II. 150.
 Csuporsisak II. 137.
 Cuadrillas II. 65.
 Cuadrillero II. 65.
 Cubitiére II. 151.
 Cuirasse II. 161.
 Cuissard II. 153.
 Cuneo II. 65.
 Cuniculu8 252.
 Ouria 136.
 Cursor 301.
 Cursus 186.
 Custine II. 355.
 Cymeria II, 140.
 Czagra II. 123.
 Czímer II. 68, 140.
 Czölöp-építmények 10.
 Czombvért II. 152, 162.
- Dacia 268
 Dague II. 17.
 Dárda (görög) 96.
 » II. 111.
 » II. 598.
 Dárda vető 46.
 Dárius 7, 34, 76
 » halála 83.
 Dart II. 120.
 Daru (hadigép) 127.
 Datoesnije lyudi II. 91.
 Dávid 12.
 Decanus 218.
- Decemvírek bukása után consuloknak
 nevezik a hatalmon levőket 142. Decenas
 II. 65.
 Decretum (II. 1435. év) II. 485.
 Alberté 1439-ből II. 487.
 Decretum 1492. (major) II. 524.
 Decuria 136.
 Decurio II. 430.
 Defensor 301.
 Delecta manus imperatoris 161.
 Demarchos 300.
 Demetrios Poliorketes 131.
 Demokratia a nemesség keretén
 belül II. 432
 Demosthenes 58.
 Dépot II. 281.
 Derékhad 199.
 Derékszorító II. 150.
 Despotikus hatalom 12.
 Deszjatinik II. 88.
 Dictator magister populinak nevez-
 ték eleinte 142.
 Djetyi bojarszkije II 89.
 Dilectus 220
 Dilochia 31, 69.
 Dilochites 31.
 Dimoiria 31.
 Diraoirites 31.
 Dinokrates készíti Alexandria ter-
 veit 121,
 Dioeletian alatt a katonai uralom
 fénykora 217.
 Diomedes 19.
 Diphalangarebia 34, 35, 69.
 Diverticula 262.
 Diorit 4.
 Division 30, II. 18.
 Dobot a rómaiak nem ismerik 232.
 Doniesticí protectores 217.
 Donderbus II. 251

- Donjon II. 205, 207, 208
 Dórok 13.
 Dory 96.
 Dossière II. 161.
 Douve II. 274.
 Draonarii 213.
 Dreise II. 243.
 Drungarius 300.
 Drusus 177.
 Druzina II. 87.
 (fejedelmi) II. 90.
 Dsengiz khán II. 77, 427.
 Dsida (arab) 309.
 » II. 108, 272, 273, 598.
 Du Gueselin II. 11.
 Dumouriez II. 355.
 Dunkerquei csata II. 323.
 Duplicarius 219.
 Dux 218, II. 430.
 Dvornoj II 90. .
- Echabraque II. 189.
 Écu II. 168.
 III. Eduárd néphada II. 27.
 Egészségügy II. 98, 589.
 Egységek (taktikai és közigazgatási,
 Gusztáv Adolf) II. 301.
 Egyenes lovaglás 50.
 Egyenruha lí. 592.
 Egyiptom 34.
 Egyiptomi négyszögek II. 381.
 hadjárat 1798. II. 381.
 Ejereito II. 64.
 Ékalakzat (Góth) 307.
 Ekbatana 82.
 Elehos 96.
 Elefánt 154.
- Élelemszerzés 11, 12.
 Élelmezés 11, 590.
 (Eóma) 270.
 (mongol) II. 76.
 » (középkori) II. 93.
 Elme II. 136.
 Előkötő II. 156.
 » II. 162.
 Előléptetés 280. II. 337.
 Előre való menet 200.
 Elővár II. 210.
 Elővéd 53.
 » 199.
 Eltorlaszolás 10.
 Embassy to China by Sir Georges
 Stanton II. 230.
 Emberi test ereje 4.
 > szellem hatalma 4.
 > jogokért és nem polgár jog-
 ért kellett volna küzdeni 143.
 Embléme II. 140.
 Einir 317.
 Engins tournoyables II. 218.
Enomotareb.es 31.
 Enomotia 27, 28, 31, 41, 44, 45.
 Enseigne II. 14.
 » II. 61.
 Ensis 227.
 Enthytonon 107.
 Eornagságh II. 428.
 Epagoc 44, 45, 52.
 Epaminondas 56, 62.
 » hattyú dala 65.
 Épaulières II. 151.
 Épée á Tarjon II. 101.
 Ehippia 231.
 Epitagma 47.
 Építkezés (Góth jellegű nera volt) 308.

- Epistates 31.
 Epitadeos 59.
 Epixenagia 47.
 Eporedorix 254.
 Equites alares 162.
 » equo privato 160.
 » equo publico 160.
 > singulares Augusti 209.
 Ékalakzat 293.
 » ámyoldala 334.
 Érczkorszak 4.
 Érdemjel II. 419 - 420
 Eritii 253.
 Erőd II. 280.
 Erősítés kezdete 10.
 Erősítés (Róma) 234.
 Erősítések (kelta, gallus) 295
 Erősítés (Byzancez) 304.
 Erősített helyek 113.
 » tábor (arab) 319.
 Erősségek (arab) 319.
 (fránk) 341.
 Erő szétosztása mikor okadatolt
 205.
 Esoadre (burgundi) II. 61.
 Esoarpe II. 274.
 Esearpine II. 251.
 Escouade II. 15.
 Eseusados II. 64
 Eskü (katonai) II. 418, 573.
 Esquilinus 235.
 Esponton II. 118
 Espringolle II. 216.
 Etape-vonalak 68.
 Etelközi vérszerződés II. 426.
 Euboia megszállása 68.
 Euphrates 82.
 Evocati 183.
 Exercitus (derékhad) 199.
 Exploratores 199.
 Extraordinarii 161.
 Ezredek (első magyar) II. 593.
 Fa-ágyú II. 248.
 Face II. 279.
 Fahnrich II. 59.
 Fakunyhó 215.
 Fal (Róma) 237.
 Falak lerontása 19.
 Falcone II. 251.
 Faloonet II. 251.
 Falfűró II. 216.
 Falköz II. 207.
 Faltörő kos (hadigép) 124.
 Faltörő gépek II. 116.
 Farkas kasza II. 118.
 » (kusa) II. 118.
 Farmatring II. 187.
 Farokvért II. 186.
 Farvért II. *m*.
 Faseia 222.
 Fauohon II. 117.
 Faucon II. 251.
 Fauconneau II. 251.
 Faucré II. 161.
 Faussart II. 117.
 Fausse braie 121.
 Faux II. 117.
 Favé II. 225.
 Fay (du) II. 36.
 Fedezetet nyújtó szerkezetek II. 216.
 Fegyelem 10.
 (Róma) 281.
 II. 417.
 Fegyverek (kelta) 284.

- Fegyverek (arab) 309.
 » (magyar) II. 594.
 Fegyverderék II. 161.
 Fegyverek (normann) 343.
 (frank) 322.
 » II. 100.
 Fegyverfoghatók lajstroma ,177.
 Fegyvergyártó (góth) 306.
 Fegyverhordási jog (góth) 306.
 Fegyvernem (négyféle, Angliában)
 II. 26.
 Fegyverviselésre való jog 145.
 Fegyverzet Byzancz 298.
 Fejedelem hadserege (Makedonia) 70.
 Fej vért II. 186.
 Fékes-nyíl II. 129.
 Fekete herczeg II. 18
 > sereg II. 516.
 Fekete-sárga szín II. 562.
 Felállítás (Augustus-féle) 210.
 Feldwaibel II. 59.
 Fellegvár II. 207.
 Ferde hadrend 66 lásd rézsútos.
 I. Ferencz nemzeti sereget szervez
 ti. 18.
 Fiancali II. 162.
 Fianebarbo II. 186.
 Fibulum 222.
 Filé 30.
 Firenzei levéltárban őrzött kimuta-
 tás (a magyar haderőről) II. 511.
 Fiscus 275.
 Flaneoís II. 186.
 Flamberg II. 108.
 FlavialeB 213.
 Fléau II. 114.
 Fléches II. 120.
 Flexuntes 136.
 Flór Roger II. 44.
 Flotté 20.
 Födött árok II. 286.
 » út II. 277.
 Fokeröd II. 277.
 Fokos 4.
 » II. 115.
 » (arab) 311.
 » (magyar) II. 614
 Folard oszlopa II. 327.
 Földvárak 10.
 Foot men. II. 26.
 Főparancsnokság nem váltakozik
 többé, de Rómát illeti 151.
 Fordulatok 38
 Forfices 252.
 Fort II. 280.
 Forum romanum 235.
 Fossa directis lateribus 198
 » fastigata 198.
 » fastigata 245.
 > Punica 246.
 » punica 198, 246.
 Fővezér 21.
 Fővezére a magyaroknak, az a mit ma
 generalismusnak neveznek II. 426
 Fra Moriale II. 45.
 Franc-archer II. 14.
 II. 17.
 Franciska 323.
 Franeonville II. 32
 Francia forradalmi hadak II. 360
 » köztársasági hadsereg II. 361.
 Franciaország II. 4.
 Frankok 321.
 Fülöp Augustus II. 4.
 Fringia II. 543, 607.
 Funda 230.

- Fusils de rempart II. 251.
 Fusiliers du roi II. 311.
 Futóárok II. 280.
 Fnsé II. 268.
- IXaesuin 287.
 Gagne pain II. 178.
 Gaiza 287.
 Galatía 209.
 Galea 220.
 » helyett eassis 149.
 Gallér II. 161.
 Gallnsok 284.
 Gambison II. 150.
 Gantelet de fer II. 176.
 Gar 324.
 Gara János II. 491.
 Garde circulaire II. 111.
 > queue II. 186.
 » rein II. 162.
 Gardes francaises II. 305.
 Garibaldi 7.
 Garroz II. 217.
 Gastrophetes 111.
 Gangamela 57.
 82.
 Gaza ostroma 82.
 Gazdasági tagolás 20.
 Gedrosiai partok 86.
 Geir 324.
 Gemeinwaibel II. 55).
 Genabum 295.
 Gendarmerie de Francé II. 24.
 Gendarmerie II. 306.
 Genoullieres II. 151.
 Genuaiak(Angol szolgálatban) II. 38
 Ger 324.
- Gerely II. 111, 598.
 Gergoviai győzelem 253.
 Gergóvia 295.
 Ginete II. 64.
 Glaeis II. 277.
 Glacis en contrepanete II. 280
 Gladius 227.
 Glaive II. 108.
 Glandes 230.
 Gléve II. 63.
 Goelheimi csata 11. 56
 Goleta II. 161.
 Gond 317.
 Gonfaloniere II. 47.
 Gorgerin II. 161.
 Görget II. 161.
 Gorodovi II. 91.
 Goszudarev dvor II. 91
 Görögök 12.
 Görög fegyverek 89.
 » hadügy elveszti eredeti jelle-
 gét 86.
- Görög lovasság nem biztos a nyereg-
 ben 48.
 Görög tűz 302.
 Góthok 306.
 Gracchus 177.
 Gránát II. 266.
 Gránátosok II. 303.
 Giande Arnée II. 389.
 Graud maitredes arbaletriers II. 18.
 Grandes compagnie II. 11.
 Granikos melletti csata 67.
 Greven ezred felirata II. 568
 Gréves II. 153.
 Grodsztvo II. 67.
 Guide 53.
 Guidon II. 14.

- Guines II. 31.
 Guisarme II. 117.
 Gusztáv Adolf II. 300.
 Gyalogság II. 89.
 » alkalmazása (Prancia)
 II. 21.
 Gyalogság (német) II. 56.,
 » (schweizi) II. 56.
 Gyarmatok (Róma) 265.
 Gyepelő II. 192.
 Gyűjtő és robbanó anyagok a régi
 időben II. 226.
 Gyűjtő anyag készítésének módja
 állami titok II. 225.
 Gyűjtőnyíl II. 217.
 Gysarm II. 117.
- Háború valószínű oka 5
 Habsburg-ház 47.
 Hadak (királyi) II. 431.
 Hadbiztosi kar (Róma) 281.
 Hadegység 10.
 Hadi czikkelyek törvényerőre eme-
 lése II. 419.
 Hadigépek a phoeniciaiak találmánya
 104.
 Hadigépek (Byzanez) 303.
 » (görög) 104.
 (Róma) 255.
 Hadjárat 1792. II. 356.
 » 1869 II. 353-364.
 » 1866. II. 363-364.
 » 1870-71. II. 353-354.
 Hadikikötő II. 281.
 Hadkiegészítés II. 429.
 Hadkötelezettség alóli megváltás II.
 528.
- Hadműködési alap 68.
 Hadi budget (Róma) 274.
 Hadi szervezet 276.
 Hadiszintér 26.
 Haditanács 10.
 Hadkiegészítés (magyar) II. 429.
 Hadkiegészítő mód 18.
 Hadnagy II. 430.
 Hadrend (Gusztáv Adolfé) II. 301.
 » (francia) II. 313.
 » (mongol) II. 78.
 Hadrianus 211.
 Hadszegéd 21.
 Hadsereg 15.
 » szervezés különféle mód-
 jai 145.
 Hadszervezet 18.
 Byzanez 298.
 (burgundi) II. 60.
 (angol) II. 24.
 (orosz) II. 88.
 »(francia) 11, 315.
 » (francia) II. 6.
 (spanyol) II. 64.
 (magyar) II. 468, 480,
 52b, 526, 530-533.
 (lengyel) II. 67.
 Hadtagolás területiállássá változik
 (magyar) II. 428.
 Hadügy (magyaroké) II. 425, 625,
 530, 549, 550, 555.
 » átalakulására befolyó elemek
 II. 428.
 Hadügyi bizottság II. 555, 556, 557.
 Hadviselés (újabb) II. 293.
 II. Fridrik II. 328.
 két fajta eleme 10.
 II. 316.

- Hadviselés új korszaka II. 361.
 » XVIII. századi jellemzése II. 361.
 » magyar II. 435,389,519.
 Haeam 291.
 Hajítás (vetés) II. 268.
 Hajítógép II. 216.
 II. 218.
 Halántékvonal II. 279.
 Halberd II. 116.
 Halikarnassos ostroma 334-ben 120
 Hallebarde II. 116.
 Hallstadi lelet 285
 Halsberg II. 151.
 Haraarnyíl II. 130.
 Hanepier II. 141.
 Hannibál 163.
 Haquebuse II. 237, 238.
 Harántgát II. 279.
 Harcz (gyalogsgái és lovassági combinálása francziáknál) II. 13.
 Harcz felállítás II. 22.
 Harcziszekerek (a görögöknél) 102.
 Harczra kész állapot 209.
 Harecourt II. 31.
 Harnais (francia szó kelte eredetű) 291.
 Harnais-blanc II. 161.
 Harniez 291.
 Háromsoros felállítás II. 307.
 Hasta 227.
 » velitaris 228.
 » megszűnik fegyver lenni 169.
 » mint kiténtetés 227.
 Hastates 140.
 Hastatesok osztálya 155.
 Hastatus posterior 179.
 Hastingsi csata 346.
 Hastingsi esata II. 27.
 Határőrvidéki csapatok 219.
 (Róma) 266.
 Határsáncz II. 212.
 Határ védelem II. 531.
 Határ őrvidek II. 634
 Hátra menet 42.
 Hátulkötő II. 156.
 II. 162.
 Hátvéd 199.
 Haubergeon II. 151.
 Haubert 343.
 » II. 135.
 » II. 150.
 Hanfen, verlorener II. 59
 » helle II. 59.
 Haussecol II. 161.
 Haz II. 64.
 Heaume (ozímereB) II. 134.
 » a tété de orapaud II. 142
 Hekatontarcbia 47.
 Hekatontarohos 300.
 Heléna 14.
 Helepolis (hadigép) 131.
 Hellas 13.
 » római provincia 87.
 » viszonyaihoz csak polgárhadak illenek 87.
 Hellasponton való átkelés 66.
 Helmet II. 146.
 Helota 29.
 Helym II. 136.
 Helymecske II. 146.
 III. Henrik osztályozása II. 29.
 II. Henrik francia király vértje 11.165.
 IV. Henrik II. 300.
 Heraklidák 13.
 Herb II. 68.

- Hermandad II. 65.
 Herodotos 34, 35.
 Heteirák 71.
 Herosok 9.
 Hetman II. 68.
 Hertes II. 206
 Hiaumet II. 146.
 Hidak (Róma) 262.
 Híd (bórból, Byzancz) 303.
 » (fölvonó) II. 204.
 » Caesar idejéből 263.
 Hídverő 8hezzralóhajócska(Róma)271.
 Hídő II. 281.
 Hipparchia 74.
 Hipparchikos 48, 50.
 Himők 32.
 Hírszerzési szolgálat (Mongol) II. 76.
 Hispánia gyarmatosítása 167.
 Hispanus lovasság 171.
 Hoblers 11. 26.
 Hódító Vilmos II. 24.
 Hogue Saint Vaste II. 31.
 Hollabrunni csata II. 402.
 Hómer II. 135.
 Homeros 9, 23, 24.
 » az egyedüli költő kit a tört.
 auctoritásnak ismer el 24.
 Homlokvért II. 186.
 Homme d'Armes II. 13.
 Hónalj óvó II. 162.
 Honvédelmi terlek egyenletes el-
 osztása II. 525.
 Ho-pao II. 230.
 Hoplites 29, 35.
 » 46, 57, 69.
 Hoqueton II. 154.
 Hosszú békében sok haszontalan-
 ságra tanítják a katonát II. 352.
 Hostidone II. 31.
 Housse II. 186.
 Hrad II. 70.
 Hűbéres had 147.
 nemesség 147.
 nemesek II. 432.
 Hűbérrendszer, a nyugati értelemben
 Magyarországon soha sem volt
 II. 431.
 Hűbéres sereg 337.
 Huette II. 135.
 Humeralia 224.
 Hunok II. 71.
 Hunyadi János II. 507.
 Hurrenwaibel H. 59.
 Huszár (magyar, francia szolgálat-
 ban) II. 308, huszár II. 531.
 . a schmalkaldeni háborúban II.
 536.
 Huvette II. 135.
 Hydaspes 85.
 Hypaspistes 70.
 Hyrkania (tartomány a Kaspi-tó
 keleti oldalán) 83.
 Igazságszolgáltatás (Róma) 00.
 II. 99.
 » magyar II. 591.
 Íj 230.
 Íj (görög) 98.
 Íj fontossága 170.
 Íj (Arab) 309.
 Íj (Byzancz) 302.
 Íj (magyar) II. 594.
 Ilarches 73.
 Ile 73.
 Ilion 14.
 Illiricum 268.

- NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ. Imagonarii 213.
 Impedimentum 271.
 Imperátor cím 216.
 Impetus gladiatorum 187.
 India (lásd Nagy Sándor)
 Indus folyó 84.
- » folyón hídverés 85.
 inermes provinciáé 209.
 Infestis pilis 186.
 In similitudine vem 165.
 Iphikrates 97.
 Ismertető jelvény (Róma) 232
 Isodomum 238.
 Issos melletti győzelem 68.
 » » csata 76.
 Itália 34.
 Iter publicum 257.
 Itinerarium Antonini 262.
 » Hierosolytanuni 262
 Itinera contignata 243.
 Ivanovits Dimitrij II. 90
- Janieulus 235.
 János cseh király II. 32.
 Járó őr (messzemenő) II. 21.
 Jaseran II. 150.
 Jason (thessaliai) 65.
 Jáspis 4.
 Jászok 46
 Javeline II. 117.
 Javelot II. 111.
 Jaxartes (Sirdarja) 83.
 Jazerin II. 159.
 Jeanne d'Arc II. 16.
 Jemappes II. 357.
 Jéna II. 407-411.
 Jeplik II. 192.
- Joinville a gyújtó anyagról II. 225.
 Juba 225.
 Jus latii 265.
 Justinianus testőrei 302.
 Juvavum 268.
 Július Caesar 18.
 » » hadviselési módja 174.
 » » halálával a caesarismus nem szűnt meg 175.
 Július Caesar hadviselési módja támadó 176.
 Július Caesar britanniai hadjárata 180.
 Július Caesar segéd-gyalogos-csapatának tagolása 181.
 Július Caesar hadigépeket nyílt csatában nem igen használt 182.
 Július Caesar hadseregének törzse 182.
 Július Caesar testőrcsapatái 183.
 » » (egyres fegyvernemek taktikája) 184.
 Július Caesar cohorsának menetrendje 191.
 J. Caesar menete Gergoviából 198.
 Július Caesar lovasságának rendeltetése 203.
 Július Caesar hadviselésének jellemzése 204.
 Július Caesar első átkelése Britanniába nagyszabású szemre vétel 201.
 Jutalom II. 418.
- Kadmeia áruulás útján esik el 123.
 » körül keletkezett Thebae 114.
 Kaid 317.

- Kalap (pannóniai) 225.
 Kaliber II. 239, 248.
 Kanizsai Miklós II. 491.
 Kanizsai János és Miklós II. 491.
 Kantár II. 192.
 Kantárszár II. 192.
 Kanyarodás 40.
 Kapclyi János II. 491.
 Kápa "il. 187.
 Kapu (cs&épogerendás) II. 204, 207.
 » II. 204.
 Kapuköz II. 207.
 Kard (görög) 97.
 » (római) 226.
 » (byzanci) 301.
 » (arab) 315.
 » (angolszász) II. 100.
 » (gyalogsgági) II. 102.
 » (arab) II. 108.
 » (mongol) II. 108.
 » (tatár) II. 108.
 » (török) II. 108.
 » (Fülöp spanyol királyé) II. 109.
 » (keletiek) II. 110.
 » II. 272.
 » (magyar) II. 600.
 Kardhordás módja II. 102.
 Kardhüvely II. 102.
 Kardmarkolat II. 108.
 Kardtörő penge II. 109
 Kardakes 78.
 Kardus 316.
 Kartács II. 264.
 Karvért II. 153.
 Karmania (Kirroan és Laristan)86.
 Kármányzabla II. 197.
 Károly (Nagy) kegyetlenkedése II. 73.
 Károlyi Sándor huszár ezrede II. 558.
 Kaspiumi szorosok 82.
 Kasza II. 117.
 Katapeltes 105.
 Katapulta II. 217.
 Katonaállítással a vármegyék nem egyformán voltak terhelve II. 526.
 Katonaállítási terv (francia) II. 6.
 Katonai eskü II. 418, 573.
 Katonai hierarchia 21.
 » méltóságok (francia) II. 7.
 nevelés 18, 87.
 » (Róma) 277.
 » (Középkor) II. 93.
 » (Újkor) II. 423.
 Katonák önállósága II. 352.
 Katonai nevelés II. 423.
 » viselet Rómában 222.
 Kaysia 70.
 Kazak II. 91.
 Keleti császárság 298.
 » népek II. 71.
 Kellek 303.
 Kellermann II, 355.
 Kelták 283.
 Keményzabla II. 197.
 Kengyel II. 189.
 Keresztények kegyetlenkedése II. 74.
 Keresztes háborúk II. 6.
 Keresztesek II. 85
 Keret létszám 16
 Kesselhaube II. 136.
 Kézvédő II. 111.
 Khalifa 317.
 Khandsár 315.
 Kifürkésző járőr 53.
 Kikiáltó 69.

- Kilikia 76.
 Királyi hatalom Magyarországon még a gyenge királyok alatt sem forgácsolódott szét II. 432.
 Királyi udvar II. 430.
 Kleber 34.
 Kleombrotos 62.
 Kleón 58.
 Kmezz II. 67
 Knemis 94.
 Knights II. 26.
 Knyez II. 70.
 Köehly 38.
 Kőfal 10.
 Kőhajító (görög) 105.
 Kőnos 77.
 Kőkorszakpalaeolithikusperiodusa3
 Könnyű gyalogság 46, 47, 59, 60.
 Könnyű lovasság 57.
 Konstantinápoly falai 242.
 Kophes folyó 84.
 Kopja II. 111, 598.
 Korán 317.
 Korinthusi földszoros elzárását elégnak tartották Xerxes közeledésekor III.
 Kormányzók és kormányzottak 145.
 Korszovagy II. 150, 154.
 Körülzárolás (lásd Blocus).
 Kos II. 216.
 Kovakő 4.
 Közigazgatási tagolás 20.
 Központi vezetés 20.
 Községi militia (francia) II. 5.
 Közvetítő orgánum 20.
 Krajisniezi II. 70.
 Kranos 90.
 Krateros 77, 78.
 Krétai íjászok 170.
 Krimiai hadjárat II. 353.
 Kublai khán II. 73.
 Kulikovi győzelem II. 90.
 Kürt II. 635.
 Kurtina II. 199, 277.
 Kutya II. 215.
 Kyklops 114.
 Kyklopsfal (Argos, Mykéne, Plataea, Ithaka, Koronea, Knidos) 114.
 Kynae 90.
 Kynegiros 36.
 Lábvért (görög) 94.
 Laharpe II. 365.
 La-Hitte II. 265.
 Lakedemoniai lovasság 51.
 Lakedemonok 59.
 Lakon iai hátramenés 42.
 » pentekostys 45.
 Lloyd II. 361.
 Lambda 96.
 Lambrequin II. 116.
 Lancaster II. 265.
 Lancee II. 108
 Lancea 228.
 Lance-féche á, jet II. 111.
 » garnie 29k
 » fournie 294.
 Lándsa (görög) 96.
 (római) 231.
 (byzancezi) 301.
 II. 108
 alja (francia) II. 14.
 » (hadegység) 294.
 Lándsahegy II. 112.
 Landsknecht II. 51.

- Landsknecht ezredek II. 58.
 Lauricum 267.
 Lapides missiles 230.
 Laridum 271.
 Lascy kudarcai 163.
 Latéra praetorii 196.
 Laupeni csata II. 56.
 Laxatis ordinibus 156.
 Lefaucheux II. 243.
 Legátus, a consul helyettese 143.
 Legio 136.
 » alakulása 219.
 (lásd római légió).
 » a köztársaság utolsó éveiben
 176.
 Legio felállítása 140.
 » » támadáshoz 201.
 Légiók közötti különbség 179.
 Legio létszáma J. Caesar alatt 178.
 Légiók » Pharsalnsnál 178.
 Legio Manipularist Livius-félének
 nevezik az újabb írók 153.
 Légión kívüli lovasság 162.
 Legiones comitatenses 220
 » explicare 193.
 » expalatinae 220
 » tyronum 178.
 » veteranae 178.
 Legio szervezetének változása Augustus
 alatt 207.
 Legio tagolása 172.
 » taktikai egység 178.
 Lélegző II. 140.
 Leleknz II. 140.
 Lengyelek II. 66.
 Leo, a magyarokról II. 441.
 Leoben II. 381.
 Leonidas 6.
 Lépcsőzetesen álló csoportok 61.
 Létszám (francia hadé Créoynél)
 II. 37.
 Létszám (angol seregé Crócynél)
 II. 37.
 Létszám (francia) II. 304.
 Leud 337.
 Leuktra 56.
 Leutheni csata II. 320.
 Levajaruka II. 90.
 Lex salica 326.
 Liber ignum ad comburendos hos-
 tes II. 226.
 Librarii 213.
 Lice II. 205.
 LiguTiai lándzsások 170.
 Limes Saxoniae 341.
 Limitanei 219.
 Lithobolos 108.
 Lituus 232.
 Letz II. 212.
 Lucius Lieinius Lucullus 33
 Lochagos 31.
 Lochos 27, 30, 41, 46
 » (orthios) 60, 69.
 Locupletes 138.
 Lodi II. 374.
 Löket II. 353.
 Lökjetek Ulászló II. 68
 Ló nevek (Mohamedé) 318.
 Lőporkészítés II. 262
 Lőpormalmok II. 263.
 Lorica squammata 223.
 » ferrea 223.
 » segmentata 223.
 Lósaru 231.
 Lószerszám (római) 231.
 (magyar) II. 632.

- Lótenyésztés (arab) 318.
 Lovaggá ütés II. 50.
 Lovagok (francia) II. 6
 Lovak herélése 102.
 » járó módjai II. 32.
 » vasalása 50.
 Lóra való felülés 50.
 Lovas oszlop táraadása 64.
 Lovasság (makedoniai) 73.
 (orosz) II. 89
 » (német) II. 54
 » (spanyol) II. 65.
 » felállítása II. 309.
 Lovassági harcz-alakzat II. 333.
 roham H. 310.
 » turma 140.
 Lovasság lakedemoni 61, 61.
 » könnyű 57.
 » böotiai 61.
 » thessaliai 73.
 trák 79.
 » légión kívüli 162.
 » rendeltetése J. Caesar
 alatt 203.
 Lovasság (1. Hispanus trák, numida).
 Lövéfegyverek (kézi és ágyúfélök)
 között eleinte semmi különbség
 II. 231.
 Lövőgóp II. 216.
 Lövörös II. 199.
 Lövörések a chinai falon II. 230.
 Lövedékek II. 264.
 Lövedék (robbanó) II. 264.
 (világító) II. 26*;
 (gyújtó) II. 264
 (üreges) II. 266
 (római) kőből 230.
 ólomból 230.
 Löveg (hajító) 105.
 » (egyenes feszítésű) 106.
 Lövegek (nehéz) nyílt csatában 112.
 Lövegeket (nehéz) hevenyében meg-
 erősített helyeken, Machanidas
 207-ben nyílt csatában is hasz-
 nál 112.
 Löveg-parkban (hellén) több euthy-
 tonon, mint palintonon 213.
 Lövegtartalék a régiéknél nagyobb
 113.
 Lóvörtezet II. 185.
 Lövés II. 268.
 » (guruló) II. 268.
 Luceresek 136.
 Lúdhasú vért II. 166.
 Lugdunensis 209.
 Luk II. 67.
 Lutetia Parisiorum 295.
 Lyudi II. 88.
 Lyeh II. 66.
 Machaira 97.
 Machanidas 56, 112
 MacchiaveUi 8, 214, II. 47.
 Machicoulis II. 198.
 Machinae oppugnatoriae II. 216.
 » iaculatoriae II. 216.
 » tectoriae II. 216.
 Macska II. 215.
 Mack (Ulmál) II. 401.
 Maczedoniai (taktika) 70, 75.
 Madfaa II. 228, 231.
 Magdeburg feladása 1806. II. 411.
 Magister equitum 142, 217.
 » militum 217.
 » officiorum 217.

- Magister peditum 217.
 » populinak nevezték eleinte a dietatort 142.
 Magna guardia II. 58.
 Magyar ezrdék elnémetesedése II. 658, 566.
 Magyar mellvas Ii. 166
 Magyarok II. 71, 425.
 Magyar vezényszó II. 568.
 Mailllets de plomb II. 114.
 Main de fer II. 178.
 Major exercitii8 Ii. 430.
 Maison du roi II. 24.
 Maisonette II. 275.
 Malleoli 253.
 Mallos 76.
 Mamelières II. 165
 Mameluk 317.
 Mangana II 220.
 Mangán ik II. 222.
 Mangon 303.
 Mangonneaux II. 218.
 Manipularis legio.166
 Manipulus 28.
 Manipulusok nagyobbítása 171.
 » cohorsba való egyesítése 172.
 Mansiones 260.
 Mansus 327.
 Manteau II. 163.
 » d'arme á mentonnière II. 163.
 Mantinea 56, 54.
 (Kr. e. 207.) 112
 Mantua körülvárása II. 376.
 » felmentése az osztrákoknak nem sikerül II. 380.
 Marakanda (Szamarkand) 83.
 Marat nézete Dumouriez működéséről II. 359.
 Marathon 34, 35.
 Marches II. 213.
 Marcus Purius Camillus sokat tesz a hadügy fejlesztésére 150.
 Marcus Graceus II. 226.
 Mardonios 37.
 Maréchal II. 8.
 » des logis II. 14.
 » » » général II. 307.
 » de Saxe II. 332.
 Marengo II. 382.
 Marengói győzelem II. 382.
 Márga II. 219, 220.
 Margót la folle II. 246.
 Marguerite l'enragée II. 247.
 Mariscal II. 64.
 Mariusban a demokratikus szellem megtestesülését látjuk 169.
 Marius-féle cohors 171.
 Maróthi Dénes II. 491.
 Mars mezeje 236.
 Marteaux a bec de faueon II. 114.
 Marteaux-haches II. 114
 Martinella II. 47.
 Martiobarbuli 230.
 Masl8tios 37.
 Masse d'arme II. 113.
 Masséna II. 365.
 Matara II. 217.
 Mataris 287.
 Mathesis 6.
 Mátyás király II. 609.
 » » levele az egri püspökhöz II. 510.
 » » halála után az áll. hadsereg széteszött II. 524.

- Media 82.
 Meleager 77.
 Mellpaizs II. 163.
 » állazós II. 163.
 Mellvért (görög) 90.
 Mély fölállítástól eltérnek II. 349.
 Memnon terve 67.
 » működése 68.
 Men at anns II. 26.
 Menet 160.
 » gyors 198.
 » (Szép Fülöp seregéé) II. 20.
 Mentfik 29.
 Menetrend (francia) II. 21.
 Merarchia 30, 32, 69.
 Merlons II. 198.
 Merő pánozel II. 163.
 Messenenel volt a propugnaculuni
 legrégebb mintája 120.
 Messenia 14
 Mesnada II. 64.
 Mesnadero II. 64
 Mesopirgion, 1. bástyaköz 117.
 Metatores 213.
 Metsnik II. 87.
 Mezzana II. 253.
 Meziéresi iskola II. 279.
 Miksa császár zsoldért harczol II. 51.
 Milánói vért II. 164.
 Milites 136.
 Millesimo II. 368.
 Millia (Róma) 260.
 Müliaria 260.
 Milites gregarii 218.
 Miriandros 76.
 Mithridates 33.
 Miton II. 176.
 Mitra II. 135;
 Mittrailleuse II. 262.
 Mjecs II. 67.
 Mna 132.
 Moesia 268.
 Mohács II. 529.
 » után voltak magyar
 csapatok, de magyar hadsereg
 II. 529.
 Mondovi II. 369.
 Mongolok II. 73.
 Monogramul (Jézusé) 302.
 Monophiletikus leszármazás 3.
 Monopyrgia 248.
 Mons Meg II. 248.
 Montalembert II. 279
 Montargis kapuja II. 206.
 Montenotte II. 367.
 Montesquieu II. 356.
 Mouton II. 216.
 Móra 27, 28.
 Morgarteni csata II. 56.
 Morvavölgyi csata II. 454.
 Mors de bride II. 197.
 Mortier II. 246.
 Morvák II. 70.
 Mouoharabis II. 199.
 Mozgótorony, lásd Pírgos.
 II. 221.
 Mozsár II. 246.
 Muela II. 65.
 Muhi csata II. 449.
 Mulu8 Marianus 271.
 Muniüces 213
 Munitiones 198, 244.
 Munkafölosztás 15.
 Munkás csapatok 184.
 Munychia (1. Pyraeus).
 Muro II. 64.

- Murus 220.
 Musoulus II. 220, 252.
 Muskétások Ií. 300.
 Műszaki csapatok 20.
- Nagy Pridrik II. 316, 336.
 » » hadviselése II. 342.
 » Sándor 8.
 » » hadseregének önálló egységekre való osztását érezte 27.
 Nagy Sándor 65, 66.
 » » seregének képe a hadjárat elején és az utolsó években 69.
 Nagy Sándor serege, melyet atyjától örökölt 69.
 Nagy Sándor szittyák elleni működése 83.
 Nagy Sándor a gaugamóiai csata után sehol sem rendez be működési alapot 84.
 Nagy Sándor indiai hadjárata 84.
 » Sándornak az Indus folyón való átkelése 84.
 Nagy Sándor hadai a visszatérést sürgetik 86.
 Nagy Sándor visszavonulása 85.
 » » tervei 86.
 » » az ostromoknál is egy helyen összpontosítja erejét 129.
 Nakib 317.
 Napóleon 6, 63.
 » békével kínálja meg az angolokat II. 382.
 Napóleon Brünnél 1805. II. 402.
 Napóleoni harcok óta új dolgok a taktika terén alig vannak II. 353.
 Napóleon Marengónál II. 382.
- Napóleon Nagy Fridrikő II. 344.
 » nézete a rézsútos hadrendről II. 319.
 Napóleon Schönbrunnban 1806-ben II. 402.
 Napóleon the biggest type of military genie II. 362.
 Napóleon terve 1805. II. 382.
 1805-iki hadjárata II. 382.
 1806-ban II. 407.
 » 1814-iki hadjárata II. 416.
 » véleménye a capitulatiókról II. 411-416.
 Naroná 268.
 Nauportus 270.
 Nautea városa 84.
 Neba 309.
 Nemeselek hada II. 429.
 Nemesség (Reichsfrei) II. 49.
 Németalföldi módszer II. 278.
 Németország II. 48.
 Néphad 146.
 Népvándorlás 13.
 Nicephorus 33.
 Nikápolyi csata II. 490.
 Nimród 98.
 Norietim 267.
 Normannok 342.
 Northampton II. 34.
 Notitia dignitatum 220.
 Noviodonum 296.
 Nozsna II. 67..
 Numida lovasság 171.
 Numidiai dárdások 170.
 Nyakvért II. 150, 186.
 Nyárshoz hasonló csatarend 165.
 Nyemcezi II. 91.
 Nyereg II. 187.

- Nyereg (arab) 318.
 Nyeregtáska II. 187.
 Nyíl 230.
 » (arab) 309.
 » II. 118.
 » (hamar) II. 130.
 » (fókes) II. 129.
 » (magyar) II. 594
 Nyitódás 39.
 Nyugdíj (Róma) 271.
 » (magyar) II. 589.
- Obsidian 4. .
 Obsidio 249.
 Obusier II. 250.
 Ocrea 225.
 Officiers *k* haiissecol II, 3U4.
 ökölpais II. 174.
 Olaszország 7, II. 43
 Olasz módszer (rég) II. 276, 277.
 (új) II. 276, 277.
 Oldalmenet 201.
 Oldalvért II. 186.
 Ollómű II. 279.
 Omnes copiae (derékhad) 199.
 Onager 221, 255.
 Ópium 14.
 Opole II. 67.
 Oppugnatio repentina 249.
 Optiones 160, 213.
 Opus incertum 237.
 mixtum 237.
 reticulatum 237.
 spicatum 237.
 Orangei- kapu 288.
 Orbán ágyúöntő II. 249, 629.
 Orbis (védő tömeg) 189.
 Ordines 178.
 Ord (hátsó) II. 161, 162.
 Ordre de bataille II. 313.
 Oriflamme II. 9.
 Orillon 121, II. 276.
 Ormó (Róma) 246.
 Ormózat II. 276.
 Ghibelin II. 198.
 Welf II. 199.
 őrnagy II. 428.
 » (Eornog) mint családnév
 II. 428.
 Oromdisz II. 140.
 Oroszok II. 87.
 Oroszország megalakulása II. 90.
 Orrjegy II. 136.
 Országgyűlés (szegedi) II. 509.
 1498. II. 524.
 1526. II. 525.
 1791. II. 565.
 Orthios loehos 60.
 Őrtorony (Róma) 2U.
 Ostrom (angoloknál) 123, II. 29.
 Ostromló szerek 251.
 » torony II. 221.
 Oszlopalakzat 44.
 összeírás (hadkiegészítés) II. 346.
 Összeírási rendszer 146.
 Ostrom (ujabbkori) II. 281.
 Otrok II. 87.
 Öv (görög) 94
 öv II. 159.
 Ovabilis 268.
 özvegyek ellátása (Róma) 273.
 Paenula 222.
 Paizs II. 150, 168.

- Paizs (arab) 309, 313.
 » (arab) II. Fülöp spanyol királyé II. 175.
 » (magyar) II. 171.
 » (magyar) II. 622.
 » (karvédő) II. 170.
 » (görög) 94.
 » (kelta) 292.
 » (lovassági, római) 230.
 » (római) 225.
 Palánk II. 216.
 Palaeolithikus periódus 3.
 Palatinus-hegy 235.
 Palatínus 235.
 Pale 9.
 Palettes II. 151.
 Palintonon 108.
 Pallós II. 605.
 Paludamentum 222.
 Palvese II. 172.
 Panathenae (vallásos ünnep) IOJr.
 Panciera II. 161.
 Pánczél II. 148.
 » rostélyos II. 149.
 » gyűrűs II. 149.
 Pánczélíng (szemes) II. 149.
 Pánczélós kabát II. 159.
 Pánczél lemezkés II. 150
 halháj II. 150.
 pikkelyes II. 150.
 » szaruból készült II. 150.
 Pannónia 268.
 Pantex 291.
 Papirgyár (Samarkandban) II. 72.
 Parabates 102.
 Parancs 21.
 Paraneszhordó tiszt 32.
 Parancsnoki állások (Róma) 277.
 Parastes 31.
 Parasztság 1514-ig a honvédelem
 egyéb elemeinek tartozéka II. 528.
 Parasztlázadás II. 529.
 Paravey állítja, hogy K. e. 618-ban a
 chinaiak az ágyút ismerték II. 229.
 Parement II. 154.
 Párhuzamos csatarend 160
 Parittyá (görög) 100.
 » fontossága 179.
 230.
 Parittyások 45, 46.
 Parittyá (arab) 309.
 » (magyar) II. 597.
 Parkan 287.
 Panna 225.
 Parmenion 77.
 Paropamisos 83.
 Parrot II. 266.
 Partépitmények (Róma) 236.
 Partesana II. 117.
 Pásztohai János II. 491.
 Partigiana II. 117.
 Partizán II. 117
 Passe volánt II. 252.
 Passy II. 33.
 Pásztornépek 12.
 » helyváltoztatása 13.
 Patkó II. 634.
 Patrouille 53.
 Pattantyú II. 264.
 Pavart II. 172.
 Pavese II. 172.
 Pavois II. 168.
 Pauli II. 243.
 Pausanias 12.
 Pecset, Anjou Károlyó II. 193.
 » Chalons Jánosé II. 194.

- Pecsét, Bretagnei Richárdé II. 146.
 » Auvergnei Károlyé II. 146.
 » Burgundi Ottóé II. 169.
 Demaynél.
 » Kóbert Károly fia Istváné
 (Orsz. levéltár) II. 159.
 Pecsét, László opolyi hercege (Bárczay-levéltár) II. 159.
 Pectorale 224.
 Pedieu II. 154.
 Pelasgusokat kyklopsoknak hívták
 114.
 Pelham II. 195
 Pelopidas 61. 62.
 Peloponneszi háború 54.
 Peloponnesz maga vár 115.
 Peloton II. 62.
 Pelta 46, 96, II. 172.
 Peltastes 69
 Pennon II. 7.
 Pentakontarchia 47.
 Pentakosiarchia 28, 29, 30, 32, 33, 69.
 Pentekostys 27, 28.
 Peon II. 64.
 Perdikkas 77.
 Peregrini milites 209.
 Periökök 29.
 Persák 58.
 Persa módon való hátramenés 42.
 Persepolis 82
 Pertuisane II. 117.
 Petrarka a puskaporról II. 231.
 Petrobolos 108.
 Peutinger (Tabula geog.) 262
 Phalaeron teixos 115.
 Phalangarchia 69.
 Phalanx 27, 29, 31. 32, 33, 34,
 44 69.
 Phalanxbeli katonák fegyverzete 70.
 Phalanx 303.
 Phalanxszerő legio 151.
 Pharoson világító torony épül, innen
 e tornyok neve 121.
 Philopomenos 56.
 Philotas 74.
 » összeesküvése 83.
 Phoenicia 81.
 Phyle 51.
 Pieois II. 114.
 Pied-de-biche II. 126.
 Pihenő helyek (Róma) 262.
 Pika (Gusztáv Adolf) II. 301.
 » használatának eltörlése II.
 306.
 Pikhog II. 136, 137, 138.
 Pilanus 152.
 » prior 179.
 Pilea 225.
 Pilum 152.
 » könnyű és nehéz 154
 » muraié 190.
 » 227, 228
 » muraié 228.
 » 219.
 Pinaros 77.
 Pincius 236
 Pinnae 246.
 Piraeus és Munychia egy védő-öv
 keretébe jut 115.
 Pirgos 126.
 Pisztole II. 298.
 Place du moment 11. 281
 Plastron II. 161.
 Plaustrum 271.
 Plataea 36, 37, 58.
 Plate-forme II. 211.

- Plebs (gyalogs.) a lovagok kísérete 137.
 Plutarchos 67.
 Podan II. 67.
 Podesta II. 47.
 Poetovio 269.
 Poissy II. 33.
 Polgársereg zsoldos sereggel a Pyrrhus elleni háborúban áll először egymással szemben 154.
 Polgárhad 147.
 Polgárjog is előjog 143
 Polk peredovoj II. 90.
 » bolsoj II. 90.
 » sztorozsevj II. 90.
 Poliphiletikus leszármazás 3.
 Polybios telegraf készüléke 134.
 Pomoerium 244.
 Pompei fala 241.
 Pons sublicius 264.
 Pont de l'Arche* tábor II. 22.
 Pontifex maximus 263.
 Porosz lovasság II. 332.
 » hadsereg II. 330
 Pontoise II. 32.
 Porphir 4.
 Porta Appia 240.
 » Asinaria 239.
 Portalis militia II. 488.
 Portyázó hadviselés 64.
 Poszpolite rusenije II. 67.
 Poterna II. 206.
 Pothelm II. 137.
 Potidea 88.
 Poulaines II. 151.
 Praefectus castrorum 208.
 » equitum 182
 Sociorum 151, 161.
 urbi 209.
 Praetentura 196.
 Praetorianus testőrség 17.
 Praetorianusok 211.
 Praeses provinciae 267.
 Praetorium 234.
 Pravajaruka II. 90.
 Prima signa 157.
 Primipilus 157.
 Principales 213.
 Princeps II. 430.
 Principes 140, 163.
 Principesek classis 165.
 Prmlegiati 213. •
 Prodroinoi 54
 Proletariusok 139, 169.
 Proraachos 19.
 Propugnaculum 242, II. 200.
 » 1. Messena 120.
 Protomaehos 78.
 Protostatés 31.
 Psilagia 47.
 Psithamai 132.
 Ptolemaeos 77.
 Puska (buzogányos) II., 237.
 Puskafélők II. 231.
 Puska (gátpuska) II. 237.
 » (Gusztáv Adolfé) II. 301.
 » (három csövű) II. 240.
 » (hátultöltő) II. 243.
 * (kanózos) II. 237.
 » készítésénél irányadó elvek 11. 243.
 Puska (percussió) II. 240.
 Puskapor (lásd lőpor is).
 II. 222, 271, 77.
 Puskapor (füsttelen) II. 271.
 Puskaport nem Schwarz Berthold találta fel II. 230.

- Puskapor feltalálása nem tudományos kutatás eredménye II. 230.
 Puska, újkori II. 245.
- Puskaport valószínűleg a Fekete tenger és a Magyar birodalom tájain használtak először Európában II. 231.
 Pnskazávarzatok II. 238.
 Pylos 58.
 Pyrrhus 34.
- Quadrilli II. 129'.
 Quaestor 182, 281.
 Quillon II. 108.
 Quincunx 152.
 Quirinalis 235.
 Quiris 227
 Qniver II. 120
- Raetia 267.
 Rajharcz II. 351.
 Rajvonal II. 351, 353.
 Rák II. 216.
 Rakéta II, 224, 268.
 » (Augustin-féle) II. 268.
 » (Congreve-féle) II. 269.
 Rákóczi hadai II. 539.
 Raktárélelmzés elhagyása II. 361.
 Raktárak (Útmenti) 261.
 Ramnesek 136.
 Ratnik II. 90
 Raty II. 90
 Ravelin Í. 277.
 Receveur II. 62.
 Redoute 197.
 Regidor II. 65.
- Regina Castra 267.
 Reinaud francia orientalista II. 225.
 Reisige Knechte II. 53
 Rendjel II. 419-420.
 Rennfahnrioh II. 59.
 Requisitio II. 94, 361.
 Retentura 196
 Rex hatalmán a praetorok es judexek osztozkodnak 142.
 Rézsútos csatarend 165, II. 319.
 Res ad triarios rediit 159.
 Rézsutas hadrend 66,62,63, II. 316.
 » hadrendet Nagy Sándor elfogadja 75.
 Rhodosiak 46.
 Ribaudequin Í. 217.
 II. Richárd II. 28.
 Ricos hombres de pendon y caldera II. 65.
 Rindi II. 91.
 Riparienses 219.
 Rivoli 7.
 Robbanó porok állítólagos ismerete a Kr. e. III. században Í. 229.
 Rocchetta II. 268.
 Rögtönzött erősítmény II. 281.
 Roham 51.
 Róma 17. ,
 Rómaiak 8.
 Róma agressiv politikája katonai uralmat eredményezett 173.
 Róma alkotmánya timooratikus jellegűvé lesz 138.
 Rómában, a census szerinti beosztás megmarad 144.
 Rómában a plebejusok győzelme a demokratikus elveket nem juttatja érvényre 144.

- Rómában a társadalmi egyensúly felbomlott 168.
 Római fegyverek 221.
 > hadigépek alkalmazása 221.
 > hadsereg átalakulása Hispániában történt 166.
 Római hadsereg Septimius, Severns idejében 207.
 Római hadsereg Vespasianus trónra léptekor 207.
 Római hadsereg Augustus halálakor 207.
 Római hadszervezet 136.
 Róma három tribusa 136.
 Római katonák fegyverzete Marins óta egyenlő 178.
 Római lovasság gyalog is harcol 161.
 Római legio a szolgálati idő, harozra való képesség stb. tekintetbe vételével tagoltatott 149.
 Római nehéz lovasság rendeltetése 161.
 Római műszaki csapatok 210.
 Rómának polgárhada van, ez biztosítja katonai túlsúlyát 144.
 Római taktika 136.
 Róma quadrata 235.
 Római tábor 194.
 Roneone II. 118.
 Ronsard II. 118.
 Rondelles de plastron II. 162.
 Rondelle de poing II. 174.
 Rorarius 140
 Rorarii 153.
 Ross-schinder II. 117.
 Rotte 30.
 Rouen II. 31
 Rumormeister II. 59.
 Rurik II. 89.
 Rusz II. 89.
 Rüstov 38.
 P. Rutilius BufaB 173.
 Sabaria 269.
 Sagitta 230.
 Sagnm 222, 230.
 Saint Germain II. 32.
 » Lo II. 32.
 Sajettes II. 120.
 Saladé II. 17, 143, 144.
 Salamon király 1073-ban Belgrád ostrománál tüzi lövőfegyvereket használt II. 226.
 Salap II. 135.
 Salient II. 161.
 Sallustius 4.
 Samarkand II. 72.
 Sammiták Itália legharcziasabb népe 151.
 Sáncz (Róma a genfi tótól a Júrorig) 246.
 Sándor (Nagy) lásd Nagy Sándor.
 Sangle II. 159.
 Sape II. 286.
 Sapeur II. 286.
 Sarcina 270.
 Sariantes II. 51.
 Sarisa 70.
 Sarkantyú II. 160, 166, 182.
 » (arab) 315.
 (Róma) 231.
 Sas, kétfejű II. 561, 562.
 Sátor (Byzancz) 303.
 Saul 12.

- NÉV- ÉS TÁRGYMUT Saunium 287.
 Savoyai gróf II. 31.
 Scarselloni II. 162.
 Schwarz Berthold II. 222.
- » nem találta föl a puskaport
 II. 230.
 Scorpio 255.
 Scramasaxus 325.
 Segédcsapatok 171.
 SeidJitz II. 333.
 Semispatha 327.
 Sempachi csata II. 56.
 Semsei László II. 491.
 Senatus Populusque Botnanus 302.
 Septimius Severus 215.
 Septimontium 235.
 Seregtagolás (góth) 306.
 Serónyvédő“ II. 186.
 Serra 159.
 Serre-file 31.
 Serrurier II. 365.
 Servientes II. 61.
 Sesquiplicarius 219.
 Sforza Ferencz II. 45.
 Shrapnel II. 266.
 Signa convertere 193.
 » inferre 187.
 Signiferi 213.
 Sigmim 157.
 » cohorsot is jelent lbl.
 Silice sternere viam 257.
 Sinsheimi csata II. 324.
 Sinuata acies 165.
 Siragos 31.
 Sirmium 268.
 Sisak II. 132. 220.
 » (arab) 314.
 » (oseberszerü) II. 142.
- Sisak (etrusk) 224.
 » (gladiátor) II. 133.
 » (görög) 90.
 » (kelta) 289.
 » (magyar) II. 617.
 Sisaktakaró II. 136.
 Sisyra 270:
 Skiriták 47.
 Skorpíó II. 216
 Slahczici II. 67.
 Slahta II. 67.
 Sochoi 76.
 Solea ferrea 231,
 Solennis indictio II. 52.
 Soleret II 164.
 Sorozás Rómában 177.
 Spadon II. 106.
 Spanyolok II. 64.
 Spárta 28, 47, 58.
 Spártának nem .volt akropolisa 115.
 Spatha (kelta) 286.
 » 219, 227.
 Speculatores 183.
 Sphaktériai győzelem 47, 58.
 Spiculum 219.
 Springarda II. 216.
 Stechhelm II. 142.
 Stenelos 19.
 Stettin feladása 1806. II. 411.
 Stiphos 47.
 Stradiota II. 16.
 Strata 258.
 Stratégia 18, 21, 34, 36, II. 1.
 Stratégiai egység 25.
 » fölvonulás 25.
 » tagolás 20.
 Strategos 299.
 Subsidia 142

- Susa 82.
 Sylvester II. 72.
 Syntagma 28, 32, 83, 46, 69.
 Syntagmatarches 32, 46.
 Szíriai partok mint had működési alap 68.
 Systema -47.
 Systemma 47.
 Számszerij II. 18, 217.
 » (keréken járó) II. 219.
 » csigasoros II. 126.
 II. 123.
 » motolás II. 125.
 özlábú II. 126.
 emelyűs II. 126.
 Száras kapcza II. 153.
 Szárazföldi hadsereg 20.
 Szász tescheni herceg II. 355.
 Századok önállósítása II. 352.
 Százados II. 430.
 Száznagy II. 427.
 Szegedi országgyűlés II. 609.
 Szekér (kelta) ü93.
 » (római) 271.
 Szekerek (harczi gallus) 294.
 Szekérvár 334.
 Szekérvárak (cseh) II. 71.
 Szemrevétel 204.
 Szent csapat 61.
 » Tamás II. 72.
 Szerkar II. 151.
 Szifon II. 228.
 Szineusz II. 89.
 Szolgai osztály 12.
 Szolgálati idő leszállításának akadályai II. 423-424.
 Szószék 8.
 Szotnik II. 88-
 Szövetkezés 19.
 Sztarosza II. 70.
 Sztrelicz II. 91.
 Sztrozsni II. 67.
 Sztzrsala II. 67.
 Szügyelő II. 187.
 Szügyvért II. 186.
 Szurony II. 272, 273, 643.
 Szuronytaktika II. 353.
 Szűrő szerszámok 4.

 Tábor 11.
 Táborerősítés (középkor) II. 92.
 Tábor (Gusztáv Adolfé) II. 300.
 » (gyakorló) II. 23.
 * (római) 195.
 Tábori öv (római) 226.
 » szolgálat (római) 149.
 Taboriták II. 71.
 Táborvár II. 281.
 Táborváros (Róma) 266.
 Tabula geographica Peutingeriana 262.
 Tabuié II. 161.
 Tag 30.
 Tagló II. 114.
 Tagolás (magyaroké, tizedes rendszeren alapult) II. 426.
 Tagolás 19.
 » közigazgatási 20.
 » stratégiai 20. ;
 » gazdasági 20.
 » taktikai 20.
 Tagoszlop II. 310.
 Takaró II. 186.
 Taktika 18, 21.
 » Epaminondas-féle, lásd rész-
 űtos hadállás és 60.

- Taktikai tagolás 20.
 Taktika (angol) II. 27.
 (arab) 315.
 » (byzanci) 298.
 » (condottieréké) II. 44.
 » (francia) II. 19.
 » (frank) 331.
 (gallus) 292.
 (kereszteseké) II. 85.
 » (makedoniai) 7Ú, 75.
 » (mongol) II. 74.
 » (német) II. 54.
 » (normann) 345.
 » (orosz) II. 91.
 (római) 135.
 (spanyol) II. 66.
 (török) II, 84.
 Talentum 132.
 Tallard II. 326.
 Tallevas II. 172.
 Támadó háború 13.
 * oszlop 61.
 » szárny 60, 62
 Tanearville II. 31
 Tannenbergi esata II. 69.
 Taraozk II. 250.
 Tarantala II. 216.
 Tárcsa II. 171.
 Targa II. 172.
 Targes II. 172.
 Targhetta II. 172.
 Targiea II. 172.
 Tárpuska II. 246.
 Tarquinius-féle fal 235.
 Tárvár II. 281.
 Tassette II. 162.
 Tatárok II. 71.
 Távoli harc jelentőséget kap 216.
 Taxiarchia 28.
 Taxis 46, 69.
 Technikai csapatok 20.
 Techys 132.
 Tectosages 293.
 Tegez II. 120, II. 595.
 Teherhordó állatok (Róma) 271.
 Tekenősbéka II. 220.
 Tekenősbéka 251.
 (hadigép) 125.
 Telegrafálás (a görögöknél) 133.
 » (magyaroknál) II. 592.
 Temnik II. 88.
 Tenaille II. 279.
 Térdvört II. 152.
 Térképek (Róma) 262.
 Térszín VII, 23.
 Térszíni akadály 23
 Térszínrész 23.
 Térszíni tárgy 23.
 Tervező orgánum 20.
 Tesak II. 101.
 Testiere II. 186.
 Testőr cohorsok elhelyezése 208.
 Testőrség II. 431.
 Tetralochia 1. tetrarchia.
 Tetrarches 31.
 Tetrarchia 28-32,- 69.
 Thebae 9.
 Thebae-i háború 18, 19
 » támadó oszlop 6.
 Themistokles Athént megerősíti
 115.
 Thersandros 19.
 Thukydides 56, 57.
 Tiberius kardja 227.
 Tigranes 33.
 Tigris 82

- Timokratikus alapon fejlődött arisztokratia az államot kizsákmányolja 168.
- Tisztek elméleti kiképzése a porosz seregben II. 343.
- Titiesek 136.
- Tizedes II. 431.
- Tízezer 46, 54, 58, 60, 62.
- Tíznagy íi. 427.
- Toborzás 149, II. 345.
- Tóga, mint katonaruha 222.
- Toledói penge II. 109.
- Tomi Constantia 270.
- Topfelm II. 136.
- Tőr (arab) 309.
- Torbocsil II. 218.
- Tormentum 265.
- Törökök II. 71, 84.
- Torques 232.
- Torquere agmen 193.
- Törvényezikk. 1600. 21-ik II. 524.
- Törvényezikk 1715. II. 553.
- Törzsek (Róma) 280.
- Toxikos 97.
- Toxoballista 303.
- Traboceo II. 218.
- Traboehillo II. 218.
- Trabucca II. 218.
- Trabuculus II. 218.
- Trabuquet II. 218.
- Tragula 287.
- Traianus-féle sáncz 270.
- Traianus hadrendé 214.
- Train 70.
- Trák lovasság 17, 79.
- Trames 258.
- Tranchó II. 280.
- Travers 198, II. 279.
- Trebuchet. 11. 218.
- Tróbus II. 218.
- Triarius 140.
- Triariusokból élite csapat 150.
- Triariusokból pilanus 152.
- Triboo II. 218.
- Tribuni militum 142, 179.
- » » » consulari potestate 143.
- Tribunusok 136.
- Tribus tagolása 136.
- Tridentum 267.
- Trimarkisia 294.
- Tripanon, falfűró (hadigép) 126.
- Trója 23, 30.
- Trójai háború 34.
- Trombita (Róma) 232.
- Tropas de los acostamientos II. 66. .
- Trombitás 32.
- Truvor II. 89.
- Tuba 232.
- Tubieines 213.
- Tuile n. 162.
- Tullus Hostilius 177.
- Tumeliéres II. 153.
- Tuniea 222.
- Turenne II. 309.
- Turkopolok II. 86.
- Turma 160, 182.
- Turma felállítása 195.
- Turmarches 300.
- Turris 241.
- Tüzérség II. 311.
- (burgundi) II. 62.
- Tüzi lövőfegyverek II. 222.
- Tüzérség (Gusztáv Adelf) II. 301.

- Tüzérség tagolásának a többi fegyvernemekkel összhangzásban kell lenni II. 269.
- Tüzérség ütegekbe való csoportosítása II. 352.
- Two hands-sword II. 107.
- Tyros ostroma 81.
- Ucibatius II. 266.
- Ulászló decretuma (minus) II. 488.
- ülm II. 384-400.
- Ulmi capitulatio II. 401-402.
- ürabo 225.
- Uragos 31, 73.
- Üres építmények II. 276.
- Urslingeni Werner II. 44.
- Úri osztály J 2.
- Utak (katonai, Róma) 256.
- » (Róma) 259.
- Utasítás a vár védelemre II. 650.
- Utász-szolgálat (középkor) II. 92.
- Utazás (római) 268.
- Útmutató (Róma) 260.
- Vadász népek 12.
- Vágó szerszámok 4.
- Vajda Í. 67.
- Vállfővas II. 151. 162.
- Vállpaizsocska II. 151.
- Vallum 198.
- Vallus 271.
- Változások a hadügyben II. 565.
- Valvassini II. 46.
- Valvassori II. 46.
- Vár II. 274, 576.
- Várak II. 198.
- Várak vívása (Róma) 249.
- » őrizete Í. 489.
- » állapota Rákóczi idejében II. 547.
- Várépítős 5.
- Várjobbágy Íf. 430.
- Vármegye II. 431.
- Vármegye mint katonai terület II. 431.
- Vámagy Í. 480.
- Várnemek II. 281.
- Várnepi II. 430.
- Varró 163.
- Várvívás II. 214, 274.
- Várvívó gépek (arab) 319.
- Vasderék II. 163.
- Vashát II. 161.
- Vashomer II. 151.
- Vasing (gyűrűs) II. 150.
- » II. 149.
- Vaskalap II. 141.
- Vaskeztyű II. 150, 176.
- Vaskönyök II. 151.
- Vasmelt II. 161, 163
- Vasnadrág II. 150.
- Vassaru II. 150, 154, 178.
- Va8süvog II. 132.
- Vasta scuta 291.
- Vastérd II. 151.
- Vasút II. 291.
- Vauban módszere II. 278.
- Vaugirard II. 33.
- Védelem merőleges II. 276.
- Védőháború 13.
- Védőszárny 60, 62.
- Végek védelme II. 534.
- Vegetius *S4*, 211.
- Végrehajtó organizmus 20.
- Velabrum 236.

- Velitesek 165.
 Ventaille II. 141.
 Veroassivellaunus 264.
 Vercingetork 253.
 Vericuluin 219.
 Vért II. 220, 273.
 » (arab) 315.
 » (kelta) 290.
 » (torkot védő) II. 161.
 » (magyar) II. 625.
 Verutum 219.
 Vesoutio 295.
 Vetés (hajítás) II. 268.
 Veuglaires II. 250.
 Vexilla veteranorum 208.
 Vexillarii 213.
 Vexillarius 160.
 Vexillum 157.
 Vezérkar (középkor) II. 98.
 » (Róma) 282.
 Viaductus 260.
 Via consularis 257.
 » duorum communis 257.
 » Labicana 240.
 » Praenestina 240.
 » praetoria 257.
 » principális 196.
 » privata alterius 257.
 Viae privatae 257.
 » publicae 257.
 » regiae 257.
 » yicinales 257.
 Viminalis 235.
 Vindobona 269.
 Viridomarii 254
 Virunum 268.
 Visconti Leodrisio II. 44.
 Visconti Matteo II. 44.
 Visière II. 142.
 Viszony fő- és alvezér között 21.
 Vitis 232.
 Vitruvius 255.
 Víz-áteresz 258.
 Vízi had 20. II. 517.
 Vojvodá II. 88.
 Völgyzáróvár II. 212, 281.
 Voluntarii 282.
 Vonaltaktika U, 349.
 Vonat 70.
 Vouge II. 117.
 Vougue II. 117.
 Voulge II. 117.
 Voulpes. II. 216.
 Wadicourt II. 36. %
 Wahrendorf II. 265.
 Wallon-ok 47.
 Warwiok II. 31.
 Waszilijevics Iván II. 90.
 Werbőczy II. 527.
 Whitworth II. 265.
 Wiking 342.
 Wolseley nézete Napóleonról. II.
 362.
 Xenagia 47.
 Xenophon 40, 50.
 » beszéde a lovasságról 48, 62
 Xenophon-féle oszlop 63.
 » zárkózás 39.
 Xerxes 7, 34.
 Xiphos 97.

Yatagán 315.
 Yaume H. 137.
 Yeomen II. 25.
 Ysgwyd 292.

Zabla (Róma) 231.

Zászló (francia) II. 7.
 Zászló a Mária Terézia hadaiban
 nem fekete-sárga, hanem veres,
 fehér, zöld II. 562, 635.
 Zászlóalj 309.
 Zászlótartó 32.
 Ziethen II. 333.
 Zizka II. 70. Zrínyi Miklós 11. 537.
 Zwinger II. 205, 274.
 Zsigmond tevékenysége a hadügy
 fejlesztésére II. 474.
 » levele a velenezei dögé-
 hez II. 500.
 Zsold 18, II. 421.

» II. 192, 193.
 » (kármány) 197.
 » (kemény) 197,
 Zárkózás 39.

» a görögöknél 87.
 » (góth) 307.
 » (középkor) II. 95.
 » (magyar) II. 429, 5B3.
 » (Róma) 271.
 Zsoldosok Angliában II. 27.
 Zsoldosokkal szaporították a görög
 polgárhadat 147.
 Zsoldosok Olaszországban II. 44.
 (orosz) II. 87.
 Zsoldos sereg 1. polgársereg 154.
 Zsupa II. 70.

A SEGÍTSÉGEMRE VOLT KÖNYVEK CZÍMEI.

ADELUNG, Aelteste Geschichte der Deutschen. Leipzig, 1806.

APPIANUS (Bekker. Leipzig, 1853.).

ARNOLD, Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte. Gotha, 1854.

ARBIA NOB (Flavios) Anabasis. Stuttgart, 182(1

A BACH, Geschichte der Ommejaden in Spanien. Frankfurt a/M. 1830.

— Geschichte Spaniens zur Zeit der Almorawiden und Almohaden.
Frankfurt a/M. 1837.

BARANTE, Histoire des ducs de Bourgogne. Paris, 1824.

BÉL, De vera origine et epocha Hunnorum, Avarorum et Hungarorum.
Pest, 1757.

BEOHEIM, Waflenktnde.

BERTRAKD, Archéologie celtique et gauloise. Paris, 1870.

BISMARCK, Reuter-Bibliothek. Karlsruhe, 1826.

BONPINDS, Rev. Ung. Dee adeo etc. Basiiae 1543.

BONIN, Festungen und Taktik des Festungskrieges. Berlin, 1878.

BOUCHAUD DE BUSSY, La miliee des Grecs. Paris. 1757.

BRIX, Geschichte der altén russischen Heereseinrichtungen. Berlin,
1867.

BÜCHON, Colleet. des chroniques francaises du XIIIe au XVIe siècle.
Paris, 1824-29.

BUCKLB, History of civiisation in England. London, 1874.

CARACCILO, La glória de Oavallo. Venczia, 1566.

OARNOT, De la défense des places fortes. Paris, 1812.

CARRION-NISAS, Essai sur Thistoire générale de l'art militaire. Paris,
1823.

- CHALCOCONDYLAE, (Corpus scriptoruin Historiáé Byzantinae.) Bonnae, 1843.
- CIBCOORT, Histoire des móres. PariB, 1846.
- Corpus Juris flungarici. Budae, 1822.
- DÁNIEL, Histoire de Franeo depuis Pétablissement de la Monarchie Francoise dans les Gauleg. Paris, 1657.
- ílhistoire de la Milíee franchise. Paris, 1721.
- DE BELLAY-LANGEY, Instructions sur le fait de la guerre. Paris, 1548.
- DE BELLEVAL, La grandé Guerre. Paris, 1862.
- La premiere campagne d'Édouard III en Francé. Paris, 1864.
- DE CAUMONT, Abécédaire d'archéologie. Paris, 1862,
- DELAIR, Essai sur les fortifications aneiennes. Paris, 1875.
- DE LA NOÛE, La cavalerie frangaise. Genève, 1613.
- DB LA TOÛR, Le guidon des guerres. Paris, 1514.
- DEMARY, Le costume de gnerre et d'apparat d'après les seeaux dn moyon-âge. Paris. 1880.
- DEMMIN, Die Kriegswaffen in ihrer historisehen Entwicklung. Leipzig, 1869.
- DE LA CHAÛVELAYB, Los Armées de Charles le Téméraire. Paris, 1879.
- DE LA MARCIÉ, Mómoires de 1436-1492. (Coll. Pétitot.)
- DIETHELM, Antiquarius des Donaustromes. Wien, 1785.
- DIODORUS SICULÛS, (Historische Bibliothek.) Dindorf, Leipzig. 1868.
- DLUGOS, Hist. Polonica
- DÛBOIS, La Bourgogne depuis son ovigine. Rouen, 1867.
- Du OAMBRY, Monuments celtiques. Paris, 1806.
- Dü CANGE, História Byzantina. Paris, 1688.
- Du CLERCQ, Mémoires de 1448-1488 (Coll. Pétitot)
- DUKAS (Corpus Script. Hist. Byz.) Bonnae, 1834.
- DÛRER, Etliche vnderieht, zu Befestigung der Stett, Schloss und Fleeken. Nürnberg, 1627.
- JÍLGGER, Kriegsfeuerwaffen der Gegenwart. Leipzig, 1868.
- TOLARD, Nouvelles découvertes sur la Guerre. Bruxelles, 1724.
- FORBIGER, Handbuoh der altén Geographic. Leipzig, 1842.
- FUSTEL DE CouLANGHe, Les origines du régime féodal. (Revue des deux Mondes, 1873.)

- GALITZIN, Allg. Kriegsgeschichte des Altorthuins. Streccius. Cassel, 1878.
 — Alig. Kriegsgeschichte des Mittelalters. Cassel, 1880.
- GALLAND, Précis historique sur les armes offensives et défensives depuis leur invention. Paris, 1835.
- GÉBARD, Histoire des races humaines. Bruxelles, 1848.
- GROBB, History of the English Army. London, 1812.
- Guilleme, Histoire de l'organisation militaire sous les rois de Bourgogne. Bruxelles.
- HAMMKE PURGSTALL, Geschichte des Osmanischen-Reiches. Pest, 1836.
- HARDY DE PERIN, Origines de la tactique française. Paris, 1879.
- JOLY DE MAIZBROY, Traité de l'art des sièges et des machines des anciens. Paris, 1779.
- JOMINI, Histoire critique et militaire des guerres de Frédéric II. Paris, 1818.
- KATONA, Hist. Critica Regum Hungariæ Bticipis mixtae. Pest, 1790.
- KAUSLER, Atlas des plus mémorables batailles et combats et sièges des temps anciens, du moyen-âge et de l'âge moderne. Mersebourg, 1839.
- KÉZAI SIMON mester magyar krónikája. Ford. Szabó Károly. Pest, 1862.
- KÖHNIGER, Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit. Breslau, 1886.
- KONSTANTINOS VII PORPHYROGENNETOS, (Orpus Scriptorum historicorum byzantinorum.) Bonnae, 1819—40.
- KOVACHICH, Script. Min. rev. Hungarorum. Budae, 1798.
 — Vest. Com. apud Hung. Budae, 1798.
- LACHAUVELAY, Guerres des Français et des Anglais. Moulins, 1875.
- LBLEWEL, La Pologne au moyen-âge. Posen, 1861.
- LBO, Tactica (Joly de Maizeroy). Paris, 1771.
- LLOYD, Mémoires militaires et politiques. Paris, 1801.
- LORBENZ, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, seit der Mitte des 13-ten Jahrhunderts. Berlin, 1876.
 — Deutsche Geschichte im 13. und 14. Jahrh. Wien, 1867.
- MACCHIAVELLI, L'art de la guerre. Amsterdam, 1693.
- MARMONT, Mémoires de 1792 à 1841. Paris, 1867.

- MAECHI, *Arclittetura militare*. Brescia, 1599.
- MARTIN, *Étude d'Archéologie Celtique*. Paris, 1872.
- MAURER, *Gesohichte der Stütdeverfassung im Mittelclalter*. München, 1869.
- MAY, *Historie militaire de la Suisse*. Lausanne, 1788.
- MELZO, *Regole .militari sopra il governo e servizio della cavalleria*.
Anversa, 1611.
- MEYER, *Handbuch der Gesohichte der Feuerwaffenteohnik*. Berlin, 1836.
- MEYNERT, *Gesohichte des Kriegswesens*. Wien, 1868.
- MOMMSEN, *Römische Gesohichte*. Berlin, 1874.
- MOMMSEN und MARQUARDT, *Handbuch der Römischen Staatsalterthiimer*.
Leipzig, 1873.
- MONTESQUIEU, *Considóration sur les causes de la grandeur elt de la
décadenoé des Romains*. Paris, 1734.
- MONTHOLON, *Mémoires pour servirá l'histoire do Francé sous Napóleon*.
Paris, 1823.
- Monumenta Hist. Slavorum Merid. Varsaviae, 1874.
- NAPÓLEON Iu (Oorrespondance de.) Paris, 1862.
- NAPÓLEON Ili., *Histoire de Jules César*. Paris, 1866.
- NAPÓLEON BONAPARTE (prinee) et FAVÉ, *Études sur le passé et ravenir
de Tartillerie*. Paris, 1851-1871.
- NIEBUHR, *Römische Gesohichte*. Berlin, 1874
- Notitia Dignitatum et Administrationum omnium tam civilium quam
militarium in partibus Orientis et Occidentis. (Böcking, Bonn, 1853.)
- ORTELIUS HIER., *Ohronologia*. Nürnberg, 1603.
- PALACKY, *Über die Kriegskunst in Böhmen*. *Zeitschrift des Böhm.
Museums* 1828.
- PARAVEY, *Mómoire sur la découverte très-ancienne de la pondre*.
Paris, 1850.
- PAULBR GYULA, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok
alatt*. Budapest, 1893.
- POLYBIOS, *Vierzig Bücher Gesohichte*. Leipzig, 1868.
- (Commentaires sur Polybe et traité de l'attaque des Places) par
Folard. Paris, 1727.
- POPP, *Vorlesungen über Festungen*. München, 1874
- PRÉVOST, *Études historiques sur la fortification, l'attaque et la défense
des places*. Paris, 1869.

- RANKE, Gesichts der romänigenen und gemanischen Völker. Berlin, 1824.
- Die Osmanen und die spanische Monarchie. Hamburg, 1877.
- RANKE, Der Ursprung des siebenjährigen Krieges. Leipzig, 1874.
- REINAUD, De Tart militaire chez les Arabes au moyen-äge. (Journal Asiatique, 1848.)
- Repetier-Gewehre (Die). Ilire Geschichte. Entwicklung, Einrichtung und Leistungsfähigkeit. Darmstadt, 1883—86.
- ROOQUANTOÏRT. Cöirs élémentaire d'art et d'histoire militaires. Paris, 1831-1839.
- RÓNAI HORVÁTH JENŐ. Gróf Zrínyi Miklós. Bpest, 1891.
- RÜSTOW, Geschichte der Infanterie. Nordhausen, 1864.
- Heerwesen und Kriegführung Caesars. Halle, 1856.
- RÜSTOW and KÖCHLY, Einleitung zu Caesars Commentarien über den gallischen Krieg. Gotha, 1867.
- Griechische Kriegsschriftsteller. Leipzig, 1855.
- Geschichte des griechischen Kriegswesens von der ältesten Zeit bis auf Pyrrhos. Aarau, 1852.
- ROAN MARTÉ, Zur Waffenkunde des alteren deutschen Mittelalters. Quedlinburg, 1867.
- SALUSTIUS CRISPUS, Catilina et Ingurtha. Basel, 1823—1831.
- SALVANÜY, Histoire de la Pologne. Paris, 1827.
- SCHWANDTKR, Scriptores rerum Hungaricarum. Bécs, 1746. (Thuróczi, Rogerius mester, Ranzani, Galeoti.)
- SISMONDI, Hist. des républiques italiennes au moyen-äge. Paris, 1818.
- SONKLAR, Abhandlung über die Heeresverwaltung der Römer im Frieden und im Kriege. Innsbruck, 1847.
- STRABON, rewYpatpixa. (Porbiger.) Stuttgart, 1863.
- SÜSANB, Histoire de l'ancienne infanterie française. Paris, 1858.
- Histoire de l'artillerie. Paris, 1874.
- Histoire de la cavalerie. Paris, 1874.
- SYBELI, Entstehung des deutschen Königthums. Frankfurt a/M, 1844.
- TELEKI, Hunyadiak kora. 1852—1857.
- THALY KÁLMÁN, II. Rákóczi Ferencz levéltára.
- II. Rákóczi Ferencz dandárnoka Ocskay László és a felsőmagyarországi hadjáratok.

THALY KÁLMÁN, A nagyszombati harc 1704-ben

THIERRY, Histoire des Gaulois. Paris, 1857.

— Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands. Paris, 1825.

VALIÓ, DU fait de la guerre et Tart militaire. Lyon, 1654.

VAUBAN, Traité de l'attaque et de la défense des places. Leide, 1740.

VÁMBRYS Á. A magyarok eredete. £82.

VEÖETIUS, Flavij Vegetij Renati vier Bücher der Ryttersehaft, mit niancherleyen gerystene Bollwerken vnd gebenden zu Krygssleuten gehörick mit yren mostern vnd figuren darneben venseichnet

Erfurt, 1511.,

VIOLLET de Duc, Dictionnaire raisonné du mobilier francais. Paris, 1874—1875.

— Dictionnaire raisonné de l'Architecture francaise. Paris, 1854—1868.

VITRUVIUS Polijio, De architectura lib x. (RoseundMüller. Leipzig, 1868.)

WIMPFEN, Feljegyzései az 179/7-iki hadjáratról. (Közölte Bározay 0. a Lud. Akad. Közlönyben) 1885.

XENOPHON, Hellenika (Dindorf Leipzig, 1850.)

— Hipparohikos.

— Anabasis (Forbiger, Stuttgart, 1860.)

— Kyropaideia (Hertlein, Leipzig, 1861.)

ZINKETBEN. Geschichte Griechenlands Leipzig, 1832—1840.

— Geschichte des osman. Reiches. Hamburg, 1840.

ÉRTELEMZAVARÓ SAJTÓHIBÁK.

- I. kötet 165. lap alulról 3-ik sor *veru* helyett *verus* olvasandó.
- › 169. lapon *capitae* helyett *capite* olvasandó.
 - › 183. › felülről 14. sor *praetorii* helyett *praetoriani* olv
 - › 190. › alulról 10. › *muralis* › *murale* ›
 - › 290 › felülről 6. › *urbi* › *urbis* ›
 - › 220. › › 1. › *limes* › *limites* ›
 - › 248. › alulról 11. › *quem* › *quod* ›
 - › 258. › felülről 1. › *duum* › *duorum* ›
 - › 271. › alulról 15. › *ponticuli* › *ponticula* ›
- II. › 14. › › 2. › *lándsa* › *lándsaalja* ›
- › 15. › felülről 7. › *lándsa* › *lándsaalja* ›
 - › › › alulról 4. › *lándsa* › *lándsaalja* ›
 - › 30 › felülről 19. › *norman-nia* › *normannia* ›
 - › 469. › alulról 2. › *körül* › *közül* ›

TARTALOM.

Negyedik fejezet.

Az európai és a velük érintkezésbe jött keleti népek hadi szervezete, hadviselési módja, seregeik élelemmel és zsolddal való ellátása, egészség és igazságügye. Katonai nevelés. Fegyverek, várak, várvívás, hadigépek a puskapor hadi célokra való használatának általános elterjedéséig. Az új fegyverek elterjedése 1

Ötödik fejezet.

Az újkori fegyverek a lőpor általános elterjedésétől mostanig. Várak, várvívás, hadviselés, hadszervezet. Állandó hadsereg, általános hadkötelezettség, fegyelem, eskü, jutalmazás, büntetés, zsold, nyugdíj, kiképzés 233

Hatodik fejezet.

A magyarok hadügye. Hadszervezet, hadviselési mód, vár, várvívás, zsold, nyugdíj, rokkantak ellátása, igazságügy, sebesültek ápolása, egyen ruházat, ezredek keletkezése, fegyverek..... 625